



УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ



Мр Гордана Ј. Гарић Петровић

**ПОЉОПРИВРЕДА СРБИЈЕ
ОД 1878. ДО 1912. ГОДИНЕ**

докторска дисертација

Ниш, 2016



UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY



Gordana J. Garić Petrović, MA

**AGRICULTURE OF SERBIA FROM 1878
TO 1912**

PhD Theses

Niš, 2016

Ментор:

Редовни професор проф. др Божица Младеновић, Филозофски факултет
Универзитета у Нишу

Председник комисије:

Научни сарадник др Александра Вулетић, Историјски институт, Београд

Остали чланови комисије:

Редовни професор проф. др Божица Младеновић, Филозофски факултет
Универзитета у Нишу

Научни сарадник др Милић Милићевић, Историјски институт, Београд

Датум одбране:

26.04.2016. године

Пољопривреда Србије од 1878. до 1912. године

Резиме

Пољопривреда Краљевине Србије до сада није била предмет обимнијих научних истраживања, иако је представљала основну привредну делатност на овом простору све до средине 20. века. Стога је циљ овог рада био да истржи један од најзначајнијих периода у историји пољопривреде Србије и укаже на промене и процесе који су означили почетак трансформације традиционалне у модерну пољопривредну производњу. Покретачи овог процеса су били Српско пољопривредно друштво, Министарство народне привреде и Главни савез српских земљорадничких задруга, као и низ појединаца, стручњака у различитим областима земљорадње и сточарства. Захваљујући њиховом деловању, непосредно пре почетка Балканских ратова и Првог светског рата у Србији је започет узгој нових сорти стоке и усева и употреба савремених пољопривредних справа, а српским земљорадницима је постала доступна обимна пољопривредна литература.

Крајем прве деценије 20. века, удео сеоског становништва у укупној популацији износио је 87 %. У истом периоду чак се становништво издржавало од пољопривреде, јер је у ову грану привређивања била укључена и трећина становника градских општина. Највећи део становништва је обрађивао сопствену земљу. Ти поседи су били најчешће величине до 5 хектара. Везаност за земљу, чији је обрадиви део највећим делом био приватна својина српских земљорадника, оставиће траг на економски и политички живот овог простора све до данашњих дана. Крајем 19. и почетком 20. века, Србија је била држава са најмлађим становништвом у Европи, што је Краљевину Србију сврставало у демографски прогресивна, млада друштва. Ово друштво је истовремено било у великој мери етнички монолитно јер су Срби чинили око 90 процената популације. На селу је ова монолитност била још израженија. Највећи део породица је имао између шест и десет чланова, док су велике задруге са више од 10 чланова чиниле само 2,5% укупног броја породица. Рељеф и привредне активности условили су постојање два основна типа сеоских насеља на територији Србије:

старовлашки тип и тимочки тип. Под утицајем државне регулативе и ушоравања настао је и мачвански тип.

Област пољопривреде била је под надзором Министарства финансија све до доношења Закона о устројству Министарства за народну привреду 21. децембра 1882. године. Овим Законом, Министарство народне привреде и његово Одељење за земљорадњу и сточарство преузимају бригу о развоју пољопривреде у Србији. Под јурисдикцијом овог Одељења налазили су се Топчидерска економија, Државна ергела, пољопривредне школе, расадници и пољопривредне станице. Поред државних установа, рад на унапређењу пољопривреде вршило је Српско пољопривредно друштво, основано 1868, и земљорадничке задруге, које су почеле са деловањем 1894. године. У периоду од 1878. до 1912. године, у Србији је донето више закона који су се односили на поједине гране пољопривреде, установе из области пољопривреде, као и мере за заштиту усева и пољопривредних површина, стоке, објеката и справа, као и накнаду штете произвођачима.

Највећи део култивисаног земљишта у Краљевини Србији је било под ратарским културама. Развоју ратарства у Србији погодовала је повољна клима и квалитет земље, због чега су ратарски производи обично били врло доброг квалитета. Од житарица, српски сељак је највише сејао кукуруз а потом пшеницу, овас и раж. Пшеница се гајила као озими и пролећни усев, с тим што су знатно веће површине биле под озимом пшеницом. После кукуруза и пшенице, у Србији се највише гајио овас, који се употребљавао за исхрану стоке, а и извозио у великим количинама. Од индустријских биљака се у највећој мери гајила конопља. Знатно мање површина је било под ланом и дуваном, док се шећерна репа почела гајити тек почетком 20. века. Узгајање кудеље је било везано за израду платна и одевних предмета, које су вршиле саме домаћице. У Србији су владали изузетно погодни услови за развој воћарства. Највише су се гајиле шљиве, које су заузимале три четвртине укупне површине под воћњацима. Од осталог воћа најзаступљеније су биле јабука и крушка, затим орах, трешња и вишња. Знатно мање је било кајсија, бресака и дуња. Шљиве су се користиле највише за печење ракије и сушење, потом за израду пекмеза, а најмање у сировом стању. Развој српског виноградарства је прекинула појава филоксере. Први пут је забележена 1882. године у смедеревским виноградима. У Рад на борби против филоксере и обнављању винограда омогућио је Закон о унапређењу виноградарства 1895. године. Овим законом прописано је, пре свега, уређење државних и приватних расадника америчке лозе.

Поврће се углавном гајило за кућне потребе, док су се веће количине повртарских култура за тржиште производиле само у близини градских насеља.

У Србији је, све до 20. века, говеда су заузимала најважније место међу домаћим животињама. Изузетно значајну улогу говеда су имала у земљорадњи као вучна и погонска снага, као и у преносу терета, нарочито на брдовитом и мочварном земљишту, где је њихова употреба била сигурнија него употреба коња. Поред тога, од говеда се добијало месо, кожа, лој и млеко У другој половини 19. и почетком 20. века, производња у говедарству је још увек била претежно оријентисана на домаћинство а не на тржиште. Иако су природне прилике у Србији веома погодне за развитак коњарства, оно је било слабо развијено јер је узгој коња било повезано са већим знањем, трудом и трошковима, него узгој домаће стоке. Развој свињарства условили су погодни природно улови, који су обезбеђивали готово неисцрпну крмну базу, као и биолошке особине свиње, која је сразмерно раностасна и вишеструко плоднија од остале стоке. Овца је у већини крајева Србије била најраспрострањенија и најомиљенија домаћа животиња. Њен узгој представљао је најаутархичнију грану пољопривреде која је, у појединим тренуцима и на појединим подручјима, по свом значају превазилазила чак и ратарство. Поред узгоја оваца у Србији је било развијено и гајење коза. Производи пчеларства били су међу најзначајнијим извозним артиклима све до 19. века. Пчеле су чуване у традиционалним кошницама трмкама. Прекретницу у развоју пчеларства представља прелазак са старих кошница на нове са покретним саћем, који је омогућио напуштање ројевог начина умножавања пчелињих друштава. Краљевина Србија, као земља са развијеним ратарством, имала је значајне предуслове за напредовање живинарства. Повољна цена живинског меса, која је била већа него цена осталих врста меса, допринела је порасту количина произведеног живинског меса и јаја. Велика потражња на домаћим и страним тржницама утицала је на почетак значајнијих улагања у држање и производњу живине.

Жива стока је представљала најважнији трговински артикал, како на домаћем тако и на страном тржишту. Из Србије су се извозиле све врсте крупне и ситне стоке, живина и коњи. Највећи део промета на панађурима односио се на промет стоком. Трговина свињама је била посебно регулисана од стране државе с обзиром да су свиње дуго представљале најважнији извозни артикал. Крајем 19. века, и живинарство постаје једна од значајнијих грана пољопривреде која је доносила приходе од извоза.

Иако се у Краљевини Србији производило доста млека, његова прерада је у највећој мери вршена у самим пољопривредним домаћинствима и то у првом реду за

домаће потребе, док су само вишкови изношени на тржиште. Модерне методе у преради млека, примењивале су се само у малобројним установама и задругама као што су били сирарски завод у оквиру Ратарске школе у Краљеву и посебно одељење Државног сточарског завода. Почетком 20. века отворена су и прва приватна млекарска предузећа у Србији, и то у Смедереву, Београду и Нишу.

За разлику од млечних производа, који су представљали, заједно са хлебом, основу исхране сеоског становништва, месо, сланина и лој су се трошили у знатно мањој мери. Вишкови вуне, коже, меса, сланине, масти и лоја, који не би били искоришћени у сеоским домаћинствима и њиховој кућној радиности, постајали су сировине у занатлијског и индустријској производњи или извозни артикли.

Кључне речи: Србија, историја, пољопривреда, Министарство народне привреде, земљорадња сточарство

Хуманистичке науке

Савремена историја (приближно од 1800. до 1914. године)

94(497.11)“1878/1912“

Н 240

Agriculture of Serbia from 1878 to 1912

Summary

Agriculture of the Kingdom of Serbia has not been subject to more extensive scientific research, even though it represented the basic economic activity in this area until the mid-20th century. The aim of this study is to present one of the most important periods in the history of agriculture of Serbia and point to the changes and processes that marked the beginning of the transformation of the traditional agricultural production into the modern one. The initiators of this process were the Serbian agricultural society, the Ministry of National Economy and the General Federation of Serbian agricultural cooperatives, as well as a number of individuals, experts in various fields of agriculture and animal husbandry. Thanks to their actions, just before the start of the Balkan wars and the First World War production of new varieties of crops and livestock and the use of modern agricultural devices have started, and the agricultural literature has become widespread.

At the end of the first decade of the 20th century, the proportion of rural population in the total population was 87%. In the same period, even greater part of the population made its living from agriculture. The majority of farmers cultivated their own land. These estates were usually up to 5 hectares. This bond with the land will leave a mark on the economic and political life of the region to this day. In the late 19th and early 20th century, Serbia was the country with the youngest population in Europe, and the Kingdom of Serbia was one of the demographically progressive, young societies. This society has also been largely ethnically monolithic as the Serbs made up about 90 percent of the population. In the countryside this was even more evident. The largest part of families had between six and ten members, while large families with more than 10 members accounted for only 2.5% of the total number of families. Relief and economic activity have caused the existence of two basic types of rural settlements in Serbia: *Starovlaški* type and *Timok* type. Under the influence of state regulation *Mačvanski* type was created.

Agriculture was under the supervision of the Ministry of Finance until the adoption of the Law on Organization of the Ministry of National Economy on 21 December 1882. By this law, the Ministry of National Economy and the Department of Agricultural and Animal

Husbandry took over the care of the development of agriculture in Serbia. The *Topčiderska economy*, the *State ergela*, agricultural schools, nursery gardens and agricultural stations were under the jurisdiction of the Department. In addition to state institutions, was by the Serbian agricultural society, founded in 1868, and agricultural cooperatives were working to improve agriculture as well. In the period from 1878 to 1912, Serbia has issued several laws regarding certain branches of agriculture, agricultural institutions, as well as measures for the protection of crops and farmland, livestock, facilities and devices.

The largest part of cultivated lands in the Kingdom of Serbia was under arable crops. The farming in Serbia developed due to favorable climate and soil quality, and the arable products were usually of very good quality. Serbian peasant sow corn on the first place and then wheat, oats and rye. Wheat was grown as a winter and a spring crop, but much larger areas were under winter wheat. After corn and wheat, farmers cultivated oats, used to feed livestock, and exported in large quantities. The hemp was the mostly cultivated industrial crop. Much smaller area was under flax and tobacco. The cultivation of sugar beet started in the early 20th century. There were extremely favorable conditions for the development of horticulture as well. The most cultivated fruit was plum, occupying three quarters of the total area under orchards. Apples and pears were also cultivated, as well as walnuts, cherries and sour cherries. The cultivation of apricots, peaches and quince was not so common. Plums were used mainly for making brandy and drying, then for making jam, and very small amounts were used in raw state. The development of viticulture was stopped with the emergence of phylloxera. It was first recorded in 1882 in Smederevo vineyards. The Law improvement of viticulture in 1895 enabled prevention of phylloxera and renewal of vineyards. This law stipulated, first of all, opening of public and private nurseries of American vines. Olericulture was only side activity of Serbian farmers. Vegetables are mainly grown for domestic use, while larger amounts of vegetable crops were produced only near urban settlements.

In Serbia, until the 20th century, cattle were the most important domestic animals. They had extremely important role in agriculture as towing and driving force, as well as in the transfer of cargo, especially in the hilly and marshy lands, where their use was safer than the use of horses. In addition, cattle give meat, skin, fat and milk. In the late 19th and early 20th century, breeding of cattle was still oriented to the household rather than the market. Although the natural conditions in Serbia are very suitable for the development of horse breeding, it was underdeveloped because the horse breeding was associated with greater knowledge, effort and costs. The development of pig breeding was related to almost

inexhaustible fodder base and biological properties of the pig, which is comparatively fast growing and multi-fertile. Sheep in most parts of Serbia were the most widespread and favorite domestic animals. Their breeding was the most traditional branch of agriculture which, at certain moments and in certain areas, exceeded even farming. Apart from raising sheep, Serbia had a developed breeding of goats. Apiculture products were among the most important Serbian export items until the 19th century. Bees were kept in traditional hives called *trmka*. The turning point in the development of beekeeping represents the transition from old to new beehives with movable honeycombs, which allowed leaving old way of reproduction of bee colonies. The Kingdom of Serbia, as a country with developed farming, had a significant precondition for advanced poultry. Favorable price of poultry meat, which was higher than the price of other types of meat, contributed to the increase in the production of poultry meat and eggs. Strong demand in domestic and foreign markets affected the start of significant investment in keeping the production of poultry.

Livestock represented the most important trade item, both in the domestic and foreign markets. All kinds of oxen and sheep, poultry and horses were exported. The biggest part of the traffic on the village fairs was related to the cattle trade. Pig trade was specifically regulated by the state since pigs represented the most important export item for long time. In the late 19th century, poultry has become one of the most important branches of agriculture, bringing export revenues.

Although the Kingdom of Serbia produced a lot of milk, its main part was processed within the agricultural households, while only surpluses were sold. Modern methods of processing milk, were applied only in those few institutions and cooperatives as were the Cheese Section under the Agricultural School in Kraljevo and the special Department of the National Livestock Bureau. In the early 20th century opened the first private dairy companies in Serbia, in Smederevo, Belgrade and Nis.

Unlike dairy products, which represented, along with bread, the basis of nutrition of the rural population, meat, bacon and fat were consumed to a much lesser extent. Surpluses of wool, leather, meat, bacon, fat and tallow, which would not be used in rural households and their household industries, became the raw material in artisan and industrial production or export.

Key words: Serbia, history, agriculture, Ministry of National Economy, farming, husbandry

Humanities

Modern History (from around 1800 to 1914)

94(497.11)“1878/1912“

H 240

Садржај

Увод.....	1
ПРИРОДНИ И ДРУШТВЕНИ ПРЕДУСЛОВИ ЗА РАЗВОЈ ПОЉОПРИВРЕДЕ	6
ПОЛОЖАЈ И ПОВРШИНА	7
РЕЉЕФ.....	8
ПЕДОЛОШКИ САСТАВ	10
ХИДРОГРАФИЈА	13
КЛИМА	16
СЕОСКА НАСЕЉА, ЗЕМЉИШНИ ФОНД И СТАНОВНИШТВО	22
СЕОСКА НАСЕЉА.....	22
ЗЕМЉИШНИ ФОНД	28
СТРУКТУРА ЗЕМЉИШНОГ ФОНДА.....	33
СЕОСКО СТАНОВНИШТВО	37
ПОПУЛАЦИОНА ДИНАМИКА	38
Кретање броја становника сеоских општина	38
Наталитет, морталитет и природни прираштај	41
Миграције и мобилност становништва.....	45
СТРУКТУРА СЕОСКОГ СТАНОВНИШТВА	48
Полна и брачна структура.....	48
Старосна структура.....	54
Етничка структура	58
Страни држављани.....	59
Верска структура.....	60
Структура према писмености	61
Структура према занимањима	63
СЕОСКО ДОМАЋИНСТВО	64
ПОЉОПРИВРЕДНЕ ЗГРАДЕ	64

ПОЉОПРИВРЕДНИ РАДОВИ.....	74
ДРЖАВА И МОДЕРНИЗАЦИЈСКИ ПРОЦЕСИ У ПОЉОПРИВРЕДИ.....	79
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЗЕМЉОРАДЊУ И СТОЧАРСТВО (ОДЕЉЕЊЕ ЗА ПОЉСКУ ПРИВРЕДУ И ВЕТЕРИНАРСТВО).....	80
ДРЖАВНЕ УСТАНОВЕ У ОБЛАСТИ ПОЉОПРИВРЕДЕ	87
ТОПЧИДЕРСКА ЕКОНОМИЈА	87
ДРЖАВНА ЕРГЕЛА (ДРЖАВНИ СТОЧАРСКИ ЗАВОД ОД 1903. ГОДИНЕ).....	90
ПОЉОПРИВРЕДНА НАСТАВА.....	94
Земљоделска школа у Топчидеру.....	95
Земљоделско-шумарска школа у Пожаревцу.....	95
Ратарска школа (Школа за сточарство и планинско газдовање) у Краљеву.....	96
Школа за винодеље и воћарство у Букову	100
Ратарска школа у Шапцу.....	103
ПОЉОПРИВРЕДНЕ СТАНИЦЕ.....	105
Пољопривредна станица Округа моравског у Ћуприји.....	105
Пољопривредна станица Округа врањског у Лесковцу	106
Пољопривредна станица Округа тимочког у Зајечару.....	106
Пољопривредна станица Округа пожаревачког у Пожаревцу	107
Пољопривредна станица Округа крагујевачког у Крагујевцу.....	107
Пољопривредна станица Округа крушевачког у Крушевцу	107
РАСАДНИЦИ	108
Лозни расадници	108
Срески расадници	109
СРПСКО ПОЉОПРИВРЕДНО ДРУШТВО	112
ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ ЗАДРУГЕ.....	115
ЗАКОНОДАВНА ДЕЛАТНОСТ У ПОЉОПРИВРЕДИ 1878-1912	122
ЗАКОНИ КОЈИ СЕ ОДНОСЕ НА УНАПРЕЂИВАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ГРАНА	122
Закон о обнављању и унапређењу виноградарства	123
Закон о изменама и допунама у Закону о обнављању и унапређењу виноградарства.....	123
Закон о унапређењу воћарства	123
Закон о унапређењу сточарства.....	124
ЗАКОНИ О ЗАШТИТИ ОД БОЛЕСТИ И ШТЕТОЧИНА	125

Закон о заштити од сточних зараза у опште, и о мерама за угушивање тих зараза	126
Закон о заштити од говеђе куге и о угушивању те заразе	127
Закон о мерама противу филоксерне заразе	128
Закон о изменама и допунама Закону о мерама противу филоксерне заразе од 1. јануара 1883	129
Закон о уништавању штетних животиња и биљака и заштићивању корисних животиња	129
ЗАКОНИ О ЧУВАЊУ ИМОВИНЕ И НАКНАДИ ШТЕТЕ	130
Закон о чувању пољског имања	130
Закон о осигурању стоке	133
ЗАКОНИ ВЕЗАНИ ЗА РАД ДРЖАВНИХ СЛУЖБЕНИКА, УСТАНОВА, УДРУЖЕЊА И ШКОЛА У ОБЛАСТИ ПОЉОПРИВРЕДЕ	134
Закон о нижим школама за пољску привреду	134
Закон о изменама и допунама Закона о нижим школама за пољску привреду од 14. фебруара 1882	136
Закон о државним економима	136
Закон о пољопривредним станицама	137
Закон о општинским кошевима	138
Закон о уређењу Државног сточарског завода	140
Закон о земљорадничким и занатским задругама	142
Закон о потпомагању земљорадничких задруга	146
Закон о уређењу Топчидерске економије	147
ПОЉОПРИВРЕДНА ПРОИЗВОДЊА	150
ЗЕМЉОРАДЊА	151
РАТАРСТВО	151
Житарице	151
Кукуруз	159
Статистика производње кукуруза	161
Стрна жита	164
Пшеница	164
Раж, јечам, овас и крупник	167
Промет ратарских производа	173
Индустријске биљке	178

Статистика производње индустријског биља	180
ВОЋАРСТВО	183
Статистика воћарства	211
Статистика производње шљива	215
Статистика производње јабука	216
Статистика производње крушака	220
Статистика производње ораха	223
Промет воћарских производа	226
ВИНОГРАДАРСТВО	227
Статистика виноградарства	236
ПОВРТАРСТВО	243
Лук	247
Купус	248
Пасуљ	248
Паприке	249
Бостан	249
Кромпир	250
СТОЧАРСТВО	253
КРУПНА СТОКА	253
Говедарство	253
Статистика говедарства	273
Узгајање бивола	279
Статистика узгоја бивола	280
Коњарство	282
Статистика коњарства	290
СИТНА СТОКА	298
Свињогојство	298
Статистика свињогојства	303
Овчарство	309
Статистика овчарства	327
Козарство	333
Статистика козарства	337
ПЧЕЛАРСТВО	342

Статистика пчеларства	365
ЖИВИНАРСТВО	369
Статистика живинарства	386
ТРГОВИНА СТОКОМ	390
ПРОИЗВОДЊА И ПРОМЕТ СТОЧАРСКИХ ПРОИЗВОДА	395
Млечни производи	395
Остали сточарски прехранбени производи, коже и вуна	406
Закључак	421
Списак извора и литературе	430
Архивски фондови и збирке	430
Објављени извори	431
Штампа и календари	432
Статистичке публикације	432
Лексикографске и енциклопедијске публикације	434
Литература	435
Биографија	444
Библиографија	445

Списак илустрација, графикона, карата и фотографија

Илустрација 1: Плуг „Метеор“ (Календар Земљорадничка задруга за преступну 1904, Београд 1903, 316.).....	76
Илустрација 2: Тријер „Кригер“ (Календар Земљорадничка задруга за преступну 1904, Београд 1903, 331.).....	77
Илустрација 3: Ралица (С. Мијатовић, Т. Бушетић, Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу, Живот и обичаји народни 14, Београд 1925.)	153
Илустрација 4 Плуг прашач и огртач домаће израде (Календар Земљорадничка задруга за 1904. годину, Београд 1903, 321.)	154
Илустрација 5: Јечам дворедац и пшеница „шишуља“ или „голија“ (Календар Земљорадничка задруга за 1904, Београд 1903, 51-52.)	157
Илустрација 6: Жути и бели домаћи осмак (Ђ. Радић, Све о кукурузу, Београд 1972, табла 2).....	161
Илустрација 7: Мацарка (Ђ. Радић, Воћарство, Београд 1910, табла 69).....	186
Илустрација 8: Колачарка (Ђ. Радић, Воћарство, Београд 1910, табла 1).....	188
Илустрација 9: Казан за печење ракије и његови делови (С. Мијатовић, Т. Бушетић, Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу, Београд 1925, 421.)	200
Илустрација 10: Српско планинско говече – буша (О. Репић, Говедарство, Београд 1907, 35.)	258
Илустрација 11: Трмка (С. Мијатовић, Т. Бушетић, Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу, СЕЗ књ. 32, Живот и обичаји народни књ. 14, Београд 1925, 424.)	346
Илустрација 12: Кошница Долински-Мршуља (Српска пчела год. 2, бр. 10-11 (1907) 183.)	360
Илустрација 13: Плимутрок (Тежак 34 (1903) 78).....	380
Илустрација 14: Сјеничка овца (С. Гавриловић, Гајење оваца за извоз, Пољопривредни календар 25 (1907) 66.)	410
Графикон 1: Средња годишња температура у Краљевини Србији 1894-1908 изражена у °С.....	19
Графикон 2: Просечна годишња количина падавина у Краљевини Србији 1894-1908 изражена у mm	20
Графикон 3: Број сунчаних и кишних дана у Краљевини Србији 1894-1908	20
Графикон 4: Количина падавина измерена у појединим метеоролошким станицама 1896-1905 изражена у mm	21
Графикон 5: Структура пољопривредног земљишта према намени (у хектарима)	34

Графикон 6: Структура земљишних поседа према величини	36
Графикон 7: Ланчани и базни индекс промене броја сеоског становништва	39
Графикон 8: Учешће становништва крајева ослобођених 1878. у градској и сеоској популацији Краљевине Србије према попису спроведеном 1884. године	39
Графикон 9: Упоредни приказ пораста сеоског и градског становништва	40
Графикон 10: Сразмера сеоског и градског становништва 1834. и 1910. године	40
Графикон 11: Однос рођених и умрлих у Србији 1878-1908	42
Графикон 12: Учешће најчешћих узрочника смрти у смртности сеоског и градског становништва	44
Графикон 13: Државе према пореклу имиграната 1890-1905	47
Графикон 14: Мобилност сеоског становништва унутра граница Краљевине Србије према попису 1900	48
Графикон 15: Удео популације млађе од 15 година у групи неожењених и неударних 1890	50
Графикон 16: Дистрибуција сеоског становништва старијег од 15 година према брачном статусу	51
Графикон 17: Дистрибуција сеоских и градских породица према броју чланова 1900 ..	52
Графикон 18: Упоредни приказ дистрибуције сеоских и градских брачних парова према броју деце	54
Графикон 19: Старосна пирамида сеоског становништва за 1900. годину	56
Графикон 20: Старосна пирамида сеоског и градског становништва за 1900	56
Графикон 21: Однос продуктивног и непродуктивног становништва у сеоској популацији	57
Графикон 22: Однос броја страних држављана на селу и у градовима	60
Графикон 23: Удео писмених у сеоској и градској популацији свих старосних група 1866-1900	62
Графикон 24: Површине под кукурузом у Краљевини Србији 1898-1908 изражена у хектарима	162
Графикон 25: Површина под ражју, јечмом, овасом и крупником у Краљевини Србији 1898-1908 изражена у хектарима	169
Графикон 26: Промет кукуруза и стрмних жита на панађурима изражен у тонама 1889-1908	175
Графикон 27: Извоз кукуруза и стрмних жита изражен у тонама 1897-1908	176
Графикон 28: Увоз и извоз брашна и млинарских производа изражен у тонама 1884-1900	176
Графикон 29: Увоз и извоз пшеничног брашна изражен у тонама 1900-1908	177
Графикон 30: Површине под конопљом и ланом изражене у хектарима 1893-1908	180
Графикон 31: Извоз кудељних и ланених влакана изражен у тонама 1884-1900	182
Графикон 32: Количина откупљеног дувана изражена у тонама 1901-1906	182
Графикон 33: Површина под воћњацима (шљивицима) 1889-1901 изражена у хектарима	212
Графикон 34: Принос шљива у тонама 1889-1905	216
Графикон 35: Број стабала јабука 1897-1903	217
Графикон 36: Принос јабука у тонама 1897-1903	218

Графикон 37: Број стабала крушака 1897-1903	220
Графикон 38: Принос крушака у тонама 1897-1903	221
Графикон 39: Број стабала ораха 1897-1903	223
Графикон 40: Принос ораха у тонама 1897-1903	224
Графикон 41: Извоз сувих шљива, пекмеза и свежег воћа изражен у килограмима 1897-1908	226
Графикон 42: Укупна површина под виноградима 1893-1908	236
Графикон 43: Површина под старим и новим виноградима изражена у хектарима 1900-1908	237
Графикон 44: Производња вина у хектолитрима 1900-1908	238
Графикон 45: Однос количине белог и црног вина произведене 1900. и 1908. године	239
Графикон 46: Извоз и увоз вина изражен у тонама 1884-1908	240
Графикон 47: Увоз и извоз свежег грожђа изражен у тонама 1897-1908	241
Графикон 48: Промет вина на панађурима изражен у тонама 1897-1908	241
Графикон 49: Површина под најважнијим врстама поврћа изражена у хектарима 1893-1908	251
Графикон 50: Принос у тонама најважнијих врста поврћа 1893-1908	252
Графикон 51: Број говеда 1859-1910	274
Графикон 52: Однос броја говеда и броја становника 1859-1910	275
Графикон 53: Структура говеда према намени 1905. године	275
Графикон 54: Број бивола 1890-1910	281
Графикон 55: Број коња 1859-1910	291
Графикон 56: Однос броја коња и броја становника 1859-1905	291
Графикон 57: Окрузи према проценту јахаћих грла у укупном броју коња	294
Графикон 58: Окрузи према проценту теглећих грла у укупном броју коња	295
Графикон 59: Окрузи према проценту товарних грла у укупном броју коња	296
Графикон 60: Број свиња 1859-1910	304
Графикон 61: Однос броја становника броја свиња 1859-1910	305
Графикон 62: Број оваца 1859-1910	328
Графикон 63: Однос броја оваца и броја становника 1859-1905	329
Графикон 64: Удео оваца у сточном фонду округа 1900. године	331
Графикон 65: Број коза 1859-1905	338
Графикон 66: Однос броја коза и броја становника 1859-1905	339
Графикон 67: Број кошница 1859-1905	365
Графикон 68: Однос броја кошница и броја становника 1866-1905	366
Графикон 69: Број живине по врстама 1900-1910	386
Графикон 70: Број грла различите стоке продат на панађурима 1890-1908	391
Графикон 71: Извоз стоке 1884-1908	393
Графикон 72: Број комада различитих врста извезене живине 1891-1908	394
Графикон 73: Извоз и увоз сира, кајмака и нетопљеног масла у тонама из Србије 1891-1908	404
Графикон 74: Вредност млечних производа у динарима који су увезени 1900. године	405

Графикон 75: Вредност робе произведене у постројењима за прераду вуне и израду вунених тканина и гајтана 1898-1908	413
Графикон 76: Вредност индустријски прерађене коже и израђене кожне галантерије и обуће 1898-1908	414
Графикон 77: Вредност робе произведене у кланицама 1898-1908.....	415
Графикон 78: Број продатих комада коже на панађурима у Краљевини Србији 1898-1908.....	416
Графикон 79: Износ извоза и увоза коже у динарима 1896-1900	417
Графикон 80: Продаја лоја на панађурима у периоду 1898-1908 изражена у тонама...	418
Графикон 81: Извоз масти и масла изражен у тонама 188-1900	419
Графикон 82: Извоз меса, сланине, црева и заклане живине изражен у килограмима 1891-1904	420
Карта 1: Планинске зоне на територији Краљевине Србије.....	9
Карта 2: Педолошка карта Краљевине Србије.....	11
Карта 3: Климатске области у Краљевини Србији (карта урађена према Карти климатских области у: В. Дуцић, М. Радовановић, Клима Србије, Београд 2005, 100.)17	
Карта 4: Типови насеља у Србији (на основу: В. Којић, Ђ. Simonović, Seoska naselja Srbije, Beograd 1975.)	23
Карта 5: Окрузи према проценту површина под кукурузом у укупној површини обрађеног земљишта 1901. године	163
Карта 6: Окрузи према проценту површина под стрмним житима у укупној површини обрађеног земљишта 1901. године	172
Карта 7: Процент површине воћњака (шљивика) у укупној површини округа 1901. године.....	214
Карта 8: Окрузи према броју стабала јабука 1901. године	219
Карта 9: Окрузи према броју стабала крушака 1901. године	222
Карта 10: Окрузи према броју стабала ораха 1901. године	225
Карта 11: Окрузи према проценту површина под виноградима у укупној површини 1900. године.....	242
Карта 12: Окрузи према броју говеда по километру квадратном 1900. године.....	278
Карта 13: Окрузи према броју коња по квадратном километру 1910. године	297
Карта 14: Окрузи према броју свиња по километру квадратном 1900. године	308
Карта 15: Окрузи према броју оваца по квадратном километру 1910. године	332
Карта 16: Окрузи према броју коза по квадратном километру 1905. године	341
Карта 17: Окрузи према броју кошница по квадратном километру 1900. године	368
Карта 18: Окрузи према броју грла живине по квадратном километру 1900. године ..	389

Фотографија 1: Ђорђе Радић, први управитељ Ратарске школе у Краљеву (Ђ. Радић, Моја педесетогодишњица књижевног и културног рада на унапређењу српске пољске привреде, Београд 1911.).....	97
Фотографија 2: Домаће јабуке на Осмој изложби Српског пољопривредног друштва (Тежак 35 (1904) 288)	207
Фотографија 3: Колубарски бик Зеља, власништво Школе за сточарство и планинско газдовање у Краљеву (У. Стајић, Колубарско говече и његова постојбина, Београд 1912.)	256
Фотографија 4: Биволица и биволче млекације Стојанчета Стевановића из Ниша снимљени 1905. године (С. Гавриловић, Биволи у Србији, Тежак 36 (1905) 287.).....	280
Фотографија 5: Мангулица (С. Гавриловић, Монголица, Тежак 36 (1905) 155.)	301
Фотографија 6: Кривовирски ован и овца (Тежак 36 (1905) 196)	313
Фотографија 7: Бачија у југоисточној Србији (Тежак 36 (1905) 229.).....	320
Фотографија 8: Трмке са лубарама у селу Дединцу у Топлици (АСАНУ, ИЗ 14149, 2832)	347
Фотографија 9: Пчеларник Стевана Вељића у Пироту (Српски пчелар, год. 2, бр. 5-6 (1912) 69.).....	362
Фотографија 10: Пчеларник Душана Поповића у В. Боњинцу (Српски пчелар, год. 2, бр. 5-6 (1912) 69.)	363
Фотографија 11: Прва земаљска живинарска изложба у Краљевини Србији (Тежак 37 (1906) 7).....	383

Увод

Од Берлинског конгреса и стицања независности Србије 1878. године па до почетка Балканских ратова 1912. године, пољопривреда је представљала основну грану српске привреде. До почетка Првог балканског рата највећи део становништва Србије (око 85 процената) живео је на селу и издржавао се од земљорадње и сточарства. Још увек значајан фонд необрађеног земљишта био је основица изразито екстензивном сточарству, док се развој земљорадње темељио на широкој власничкој основи над ситним и средњим земљишним поседима.

Добијањем аутономије 1830, а потом укидањем феудалних односа 1833. и ступањем на снагу Закона о повраћају земаља 1839, којим је завршен процес стицања потпуног права својине над земљом, створени су услови за несметани развој пољопривредне производње који је започео паралелно са првим корацима у развоју индустрије. Захваљујући развоју унутрашњег тржишта и спољнотрговинске размене, средином 19. века стање у пољопривреди, у којој је до тада владала монокултура (свиње у сточарству, кукуруз у ратарству и шљиве у воћарству), полако почиње да се мења. Проширивањем земљишних поседа крчењем, насељавањем и захватањем незаузете земље повећава се површина обрађеног земљишта са просечно 0,39 хектара по становнику средином тридесетих година на 0,53 у 1906. години. Постепено увећање ораница условило је остваривање довољно великих вишкова и у ратарству који су омогућили извоз српског жита почев од 1863. године. Ширење обрадивих површина пратило је и интензивно увећање становништва.

Прекретницу у аграрној политици представља формирање посебног Одељења за земљорадњу и сточарство при Министарству народне привреде 1883. године, које је преузело бригу о развоју пољопривреде од Економског одељења Министарства финансија. На овај начин се уводи све већа контрола и интервенција државе у пољопривреди. У надлежности новооснованог Одељења било је унапређење земљорадње и сточарства, а посебно воћарства и виноградарства, мере против филоксере, пчеларство, пољопривредне школе, пољопривредна друштва, општински кошеви, Топчидерска економија, Државна ергела, рад окружних и среских економа, надзирање извоза стоке, нарочито свиња, спречавање и контролисање зараза и штеточина и др. Рад Одељења на унапређењу свих грана пољопривреде одвијао се паралелно са интензивном законодавном делатношћу у области пољопривреде. Низом

законских и подзаконских аката регулисан је рад пољопривредних школа, установљене су пољопривредне станице и при њима практичне пољопривредне школе, уведено је звање државних економа, организован је рад расадника и чување приватних сеоских газдинстава. Да је ова законодавна делатност имала практичних резултата указује и број новооснованих државних установа које су радиле на унапређењу пољопривреде. Тако су почетком 20. века у Србији радиле пољопривредне школе у Краљеву, Букову и Шапцу а у периоду од 1882. до 1908. године установљено је осам пољопривредних станица и 75 расадника.

Упоредо са радом владе на спровођењу различитих мера у циљу унапређења земљорадње и сточарства, одвијала се жива акција друштвених прегалаца који су крајем 1868. године основали Друштво за пољску привреду (од 1881. Српско пољопривредно друштво). Поред саветодавне функције при Економском одељењу Министарства финансија, Друштво је радило на семенској политици, побољшању агротехнике плодоредом и савременим машинама, организацији изложби и састанака пољопривредника. Његова богата издавачка делатност и орган *Тежак* одиграли су значајну улогу у ширењу најновијих сазнања из области пољопривреде.

Крај 19. века представља и време рађања српског земљорадничког задругарства. Оснивање прве земљорадничке задруге 1894. године у селу Вранову крај Смедерева означило је почетак периода интензивног удруживања на селу захваљујући коме ће до 1908. године у Србији бити активне 654 земљорадничке задруге са 26.616 чланова и капиталом од 2.409.048 динара.

Циљ овог рада је да детаљно истражи и објасни промене које су захватиле све гране српске пољопривреде. Посебна пажња је поклоњена структури сеоског становништва у периоду од стицања независности до почетка Првог балканског рата. Трудили смо се да у што већој мери осветлимо улогу државе у модернизацијским процесима који су захватили српско село на прелазу векова и успешност њене аграрне политике у времену бременитом унутрашњим потресима и спољнополитичким изазовима.

С обзиром на предмет истраживања, при изради дисертације смо се ослањали на аналитички, квантитативни, компаративни и синтетички метод. Резултати истраживања су презентовани у три поглавља, подељена на потпоглавља. У првом поглављу, посвећеном природним условима, насељима и становништву, указано је на главне географске одлике деветнаестовековне Србије, описани су главни типови сеоских насеља и утврђен њихов удео у укупном броју насеља у Србији. Посебна

пажња је посвећена сеоском атару, приватном и државном земљишту, односу обрађеног и необрађеног земљишта и организацији пољопривредне производње у оквиру домаћинства. Узастопни статистички подаци пружили су нам могућност да истражимо, не само промене у броју сеоског становништва, већ и структуру занимања, удео писмених, порекло становништва, миграциона кретања, величину породице и домаћинства.

У другом поглављу, које за тему има улогу државе у развоју пољопривреде, истражили смо на који начин је влада дефинисала своју аграрну политику, како је организовала рад Одељења за земљорадњу и сточарство (од 1900. године Одељење за пољску привреду и ветеринарство), пољопривредних школа и државних пољопривредних завода. Други део овог поглавља посвећен је раду Српског пољопривредног друштва и земљорадничких задруга. На крају поглавља су наведени и најважнији законски акти који су се односили на пољопривреду.

У трећем поглављу обрађен је развој сваке пољопривредне гране појединачно и указано је на промене у величини приноса, аграрно-техничком развоју, распореду радова и промету пољопривредних производа. У оквиру сваког од поглавља и потпоглавља дали смо различите табеларне прегледе и картографски материјал.

Упркос значају, проблем развоја пољопривреде Србије у другој половини 19. века у недовољној мери је обрађен у нашој историографији. Историју српске пољопривреде од Кочине крајине до краја прве владе кнеза Милоша истражила је Олга Срдановић-Бараћ, док је каснији период само посредно дотакнут у радовима аутора који су се бавили ширим или сродним темама, пре свега историјом привреде (Никола Вучо и Даница Милић) или социологијом села (Сретен Вукосављевић). У току рада на овој дисертацији, објављена је монографија Бојане Миљковић Катић *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834-1868)*, захваљујући којој су расветљени и истражени многи аспекти пољопривреде на нашим просторима непосредно пре замаха који ће ова грана доживети у другој половини 19. века.

У дисертацији је коришћена необјављена архивска грађа, објављени извори, стручна штампа с крај 19. и почетка 20. века, објављени статистички подаци и савремена литература из различитих научних дисциплина (историје, географије, пољопривреде, ветерине, метеорологије).

Архивска истраживања су вршена у Архиву Србије, Архиву САНУ, Историјском архиву Београда и Архиву Југославије. Најобимнија грађа која се односи на пољопривреду Србије од 1878. до 1912. године, налази се у Архиву Србије, у фонду

Министарство народне привреде (МНП). У оквиру овог фонда издвојена је грађа која припада Одељењу за земљорадњу и сточарство (МНП-3) и Одељењу за пољску привреду и ветеринарство (МНП-II). Грађа ових одељења је сређена, али је највећим делом нефацилисана. Документа која се налазе у овом фонду пре свега се односе на рад самог одељења и њему подређених државних установа и службеника. Она представљају основ за реконструкцију организације одељења и система који је у то време успостављан са циљем унапређења свих области пољопривреде. Међу многобројним документима ту се налазе и извештаји Топчидерске економије и Државне ергеле, месечни и годишњи извештаји лозних и среских расадника као и месечни и годишњи извештаји среских и окружних начелстава о стању пољопривреде под њиховом јурисдикцијом. У оквиру ових извештаја налазе се подаци о ратарским усевима, виноградима и воћњацима; ливадама и пашњацима; бројности, врстама и здрављу стоке; оруђима и механизацији; трговини стоком и земљорадничким производима и њиховим ценама; радној снази и надницама; пчеларству, свиларству и узгоју индустријског биља; стању хране и крмног биља; временским непогодама и штетама. Поред извештаја Одељење је имало богату преписку и документацију која се односи на кадровска питања и питања везана за имовину, аренде, лицитације, набавку и расходовање машина, оруђа и стоке у државним установама. Посебно је обимна грађа везана за трговину стоком, пре свега свињама. У њу спадају спискови трговаца свињама, дозволе за извоз, извештаји царинарница, различите молбе и дописи.

За разлику од фонда Министарства привреде, фонд Главног савеза српских земљорадничких задруга садржи знатно мање докумената који се односе на период пре Првог светског рата. Слична је ситуација и са Комплексом фондова задружних организација у оквиру кога су сачувана документа о раду великог броја земљорадничких задруга. За наш рад је посебно занимљива била збирка Љубомира Мићића, која се такође чува у Архиву Србије. У оквиру ње је сачуван дневник Љубомира Мићића, земљорадника и пчелара из Годовика код Пожеге. Он је у свом дневнику, чији је део водио пре Првог светског рата а део током и након рата, бележио све пољопривредне радове које је вршио током године. Нешто другачију грађу представљају Историјска и Етнографска збирка Архива САНУ. У њима су сачувани рукописи необјављених етнографских дела и списа, на које смо се ослањали при опису појединих пољопривредних радова, оруђа и обичаја. Поједина документа су коришћена и из фонда Управа града Београда у Историјском архиву Београда и фондова

Министарство финансија Краљевине Југославије и Главни задружни савез у Архиву Југославије.

Од литературе, најпре треба поменути богату издавачку делатност Министарства народне привреде, Српског пољопривредног друштва и Главног савеза српских земљорадничких задруга, под чијим окриљем излази низ стручних књига из области пољопривреде. Њихов циљ је био упознавање српског сељака са најновијим пољопривредним методама, техникама и справама. У овим уџбеницима и поучним књигама налази се низ података о оновременој пољопривредној пракси на српском селу. Овде можемо сврстати и пољопривредне листове, као што су *Тежак* и *Земљорадничка задруга*, у којима су, поред стручних текстова, објављиване вести и дописи из различитих делова Србије.

У периоду који је тема ове дисертације, започело је издавање и једне од најзначајнијих едиција у српској науци – Српског етнографског зборника. У оквиру ње објављен је низ дела захваљујући којима су сачувани значајни подаци о традиционалној пољопривреди појединих делова Краљевине Србије.

**ПРИРОДНИ И ДРУШТВЕНИ
ПРЕДУСЛОВИ ЗА РАЗВОЈ
ПОЉОПРИВРЕДЕ**

ПОЛОЖАЈ И ПОВРШИНА

Кнежевина Србија је заузимала север централног дела Балканског полуострва. Након ослободилачких ратова 1876-1878, Кнежевини Србији су прикључени Нишки, Врањски, Пиротски и Топлички крај, од којих су формиран и истоимени окрузи. Овим је територија Србије увећана за 10.972 km² а становништво за 303.097 становника. Све до 1912. године и завршетка балканских ратова, њена површина је износила 48.302,6 km² квадратних километара. Заузимала је простор између 42° 22' 15'' и 44° 58' 50'' северне географске ширине и између 19° 9' 40'' и 22° 49' 31'' источне географске дужине.¹

Главне предеоне целине које се издвајају на овом подручју су Посавина са Мачвом и Колубаром, Подриње и Подгорина (Лешница, Јадар, Рађевина и Азбуковица), Шумадија (Београдски крај, Раља, Јасеница, Лепеница, Белица, Осаница, Левач, Темнић, Качер, Рудник, Рача и Гружа), Западно Поморавље (Надибар и Подибар), Велико Поморавље, Стиг и Браничево, Карпатска Србија (Ђердап, Пореч, Звижд, Хомоље, Ресава, Црноречки крај, Доњотимочки басен, Неготинска Крајина и Кључ), Балканска Србија (Сокобањски крај, Старопланински крај, Сврљишки крај, Понишавље, Јелашница, Коритница и Заплање), Власина и Крајиште (Власина, Црна Трава, Лужница, Крајиште), Јужно Поморавље (Врањско Поморавље, Лесковачки крај и Нишко-Алексиначка котлина), Топлица и Јабланица (Ветерница, Јабланица, Пуста река, Косаница и Топлица) и Ибарско-копаонички крај.²

¹ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, V-VI; М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, XV-XVI; *Државопис Србије XI*, Београд 1882, 55; *Статистички годишњак Краљевине Србије II*, Београд 1898, 3.

² Ј. Марковић, *Географске области Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, Београд 1966, 185, 190, 201, 221, 232, 240, 255, 374.

У својој књизи Кнежевина Србија, М. Ђ. Милићевић је поделио територију Кнежевине Србије на пет целина: Шумадију, Мачву, Браничево, Тимочку Крајину и Рујно, Стари Влах и Рашку. Деценију касније, након проширења државне територије, В. Карић је издвојио следеће географске области: Подриње, Посавину, Београд са околином, Поморавље Голијске Мораве, Поморавље Биначке Мораве, Поморавље Велике Мораве, Поречје и Тимочку Крајину. М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*; В. Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд 1884.

РЕЉЕФ

На подручју које је почетком 20. века обухватала Краљевина Србија, издвајају се три геотектонске целине: Унутрашњи Динариди, Српско-македонска маса и Карпатско-балкански лук.³

Унутрашњи Динариди простиру се правцем северозапад-југоисток и захватају јадарско и дринско подручје а на исток се простире до Вардарске зоне, која се простире од Београда до Дојрана. Испресецани су низом ровова и хорстова, који представљају саставни део Панонског басена. Овој зони одговара западна зона венчаних планина.⁴

Српско-македонска маса простире се правцем север-југ, почев од Смедерева на северу, до Руј-планине на југу. Овој зони одговара Централна зона острвских и полуострвских планина.⁵

Карпатско-балкански лук заузима простор у области Кључа и Неготинске Крајине, између Српско-македонске масе, на истоку, и Влашко-понтског басена истоку.⁶

У овим планинским зонама постоје многобројни басени, потолине, ровови и котлине. Најзначајнији су Моравски расед, дуж кога се нижу Моравска потолина, Грделичка клисура, Врањска котлина и Прешевски басен. Исти меридијански правац пружања имају и Тимочка потолина (граница Јужних Карпата и Балканида), као и Ибарски расед (западна граница вардарске зоне). Лонгитудинални правац има ров Западне Мораве, који се наставља на низ котлина дуж Нишаве.⁷

Низијско земљиште се налази дуж Панонског одсека – Мачва, Стиг, Браничево, део Тимочке Крајине, и дуж речних токова Колубаре, Велике Мораве, Западне Мораве до ушћа Ибра и Јужне Мораве до ушћа Топлице. Брдско земљиште се простире на

³ Ч. Милић, *Основне црте тектонског рељефа Србије*, Београд 1976, 1.

⁴ Исто, 2, 19.

⁵ Њој припадају планине: Цер (539 m), Авала (511 m), Космај (628 m), Букуља (696 m), Венчац (658 m), Рудник (1132 m), Црни врх (707 m), Јухор (773 m), Гледићке планине (922 m), Мојсињска планина (489 m), Гоч (1124 m) и Јастребац (1492 m). Источно од Велике Мораве нижу се Баба (654), Буковик (894), Послонска планина (490), Седи врх (814 m), Калафат (837 m), Селичевица (902 m), Бабичка гора (1057 m), Острозуб (1546 m). Ч. Милић, *Основне црте тектонског рељефа*, 6, 20.

⁶ Ова област одговара Источној зони венчаних планина коју чине Мироч (768 m), Хомањске планине, Кучај, Бељанца, Ртањ, Озрен, Тупижница, Крстац, Девица, Стара планина. Ч. Милић, *Основне црте тектонског рељефа*, 6, 20.

⁷ Ч. Милић, *Основне црте тектонског рељефа*, 20.

надморској висини од 200 до 500 метара и припада му перипанонски обод и више котлина у речним долинама. Ове котлине су: Пожаревачка, Топличка, Лесковачка, Пиротска и већи део Тимочке Крајине.⁸

Карта 1: Планинске зоне на територији Краљевине Србије



⁸ Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, Београд 2014, 15.

ПЕДОЛОШКИ САСТАВ

Услед различитог образовања земљишта на територији Србије се налази разноврсни земљишни покривач. На релативно малој површини заступљен је велики број типова, варијетета и форми земљишта.

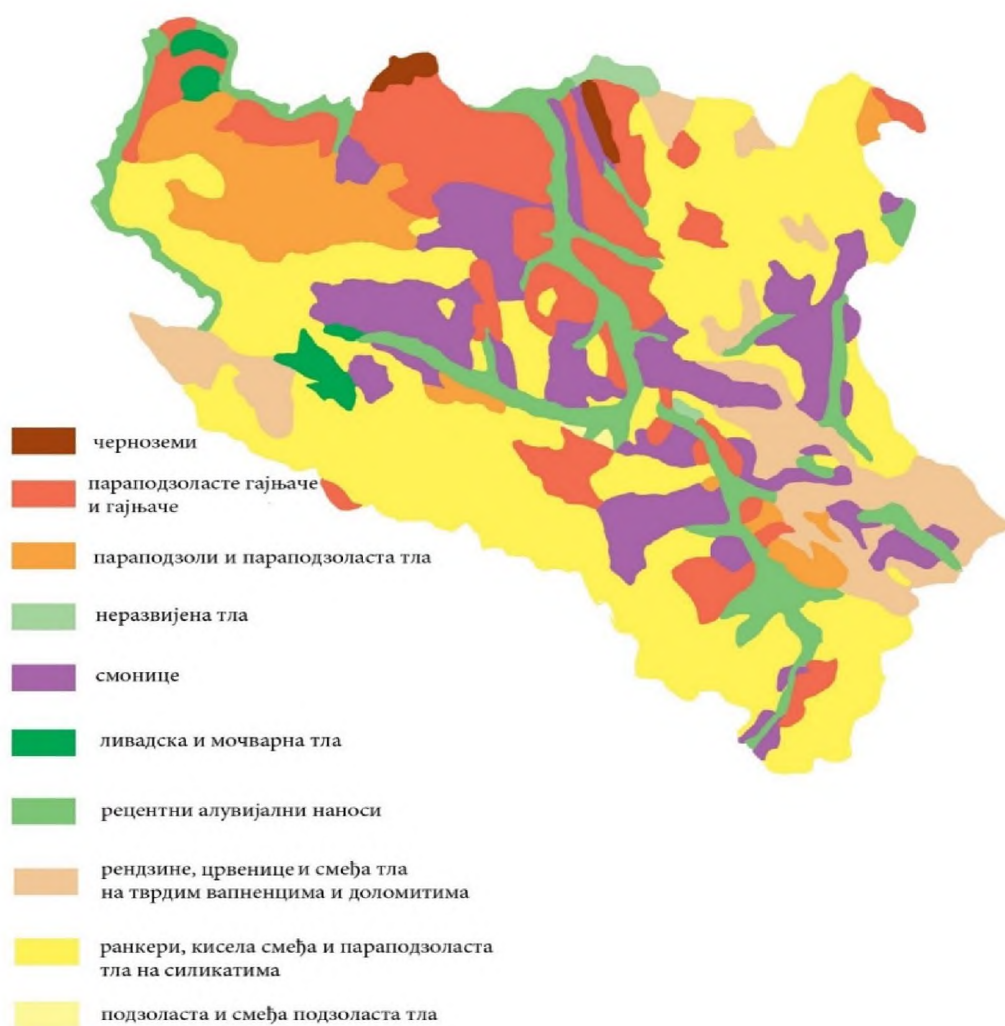
Земљишни типови заступљени у равничарским и брежуљкастим теренима Србије су черноземи, смонице, гајњаче, црвенице, параподзола и ритске црнице, а у планинским областима смеђа земљишта на кречњацима, рендзине, подзоли, стеновита и хумусно-силикатна земљишта.⁹

За пољопривредну производњу, најзначајнија земљишта су смоница, гајњача и чернозем. Смоница је један од најраспрострањенијих типова земљишта у Србији и представља једно од најважнијих пољопривредних земљишта. Овим народним именом обележавају се црно обојене вертисоле. Највише је има у Шумадији, Поморављу Велике и Западне Мораве, басену Тимока, као и у Алескиначкој, Сокобањској, Нишкој, Брањској и Прешевској котлини. Подједнако значајно пољопривредно земљиште је и гајњача. На њој се гаје различите пољопривредне културе, пре свега пшеница и кукуруз, затим индустријске биљке, воћке и винова лоза. Ово земљиште спада у групу потенцијално високоплодних земљишта и у значајној мери се искоришћава за ратарску производњу. Ипак, често је потребна примена агротехничких мера, као то су дубоко орање, ђубрење и плодоред. Највише је заступљена у Шумадији са Поморављем, источној Србији и Мачви. Чернозем је наше најплодније земљиште. Спада у један од најважнијих производних типова земљишта. Најчешће је иловастог састава, порозан, добро упија и задржава воду приступачну биљкама. Има га у Стигу, Браничеву и Мачви и нешто мање у околини Београда, Обреновца, Смедерева, Великог Градишта, Кладова, Неготина, Ниша и Алексинца. За узгој ратарских култура, значајно је и алувијално земљиште. Највеће површине које припадају овом типу земљишта налазе се уз реке – Дунав, Саву, Велику, Западну и Јужну Мораву и Тимок.¹⁰

⁹ N. Kljajić, S. Arsić, N. Mijajlović, *Zemljište kao faktor poljoprivredne proizvodnje*, Tranzicija 14/29 (2012) 39.

¹⁰ G. Antonović, *Pedološki leksikon*, Београд 1999, 61, 110, 304; Г. Дугалић, *Педологија*, Чачак – Крагујевац 2012, 211-242, 253-257; *Пољопривредни лексикон*, 93, 158.

Карта 2: Педолошка карта Краљевине Србије



Псеудоглеј, заједно са гајњачом, смоницом и долинским земљиштима, представља један од најраспрострањенијих типова земљишта у нижем висинском појасу Србије. Заступљен је у западној Србији, као и у Чачанско-краљевачкој котлини, басену Велике Мораве и Млаве, Лесковачкој котлини и басену Тимока. Углавном се користи за гајење ратарских култура.¹¹

Делувијална земљишта, настала спрањем и нагомилавањем земљишног материјала, заступљена у Врањској котлини, Шумадији, Подрињу, долинама Ибра,

¹¹ Г. Дугалић, *Педологија*, 258-268; G. Antonović, *Pedološki leksikon*, 277.

Западне Мораве, Нишаве и Тимока, неуједначене су производне способности. Најплоднији су хумузнији иловести наноси, који су погодни за гајење винове лозе, воћа, дувана, поврћа. За узгој воћа и винове лозе, још су значајна и рендзина, земљиште распрострањено на терасама Шумадије, у Понишављу, источној Србији, Ваљевском крају и Голији. У равницама западне и северозападне Србије, подручја под лесивираним земљиштима, су посебно погодна за узгој кромпира и малине.¹²

Висококвалитетне природне ливаде налазе се на ливадској црници, које има у Посавини, долини Топлице, Лесковачкој и Врањско-Прешевској котлини, у басену Велике Мораве и Млаве и на западу Србије.¹³

¹² Исто, 203-235, 242-248.

¹³ Исто, 258-268.

ХИДРОГРАФИЈА

Захваљујући повољним природним условима на територији данашње централне Србије, постоји више хиљада водотокова. Иако дужина река ретко прелази 200 km, густина речне мреже у сливовима од серпентина достиже до 3.500 m/km².¹⁴

Целокупна територија Кнежевине и потом Краљевине Србије припадала је Црноморском сливу. Две највеће реке овог слива, које протичу кроз данашњу Србију, су Сава и Дунав. Оне су све до 1918. чиниле и границу према Аустро-Угарској.

Дунав је после Волге најдужа европска река са изузетним водопривредним значајем. Њена укупна дужина износи 2.783 km површина његовог слива захвата 817.000 km². Дунав је представљао пограничну реку целом својом дужином од 327 km којом је протицао северним ободом Србије.¹⁵

Сава је водом најбогатија притока Дунава. Њена укупна дужина износи 945,5 km а ток северном границом Краљевине Србије износио је 181,2 km. Трећа велика погранична река је била Дрина (346 km). Она је чинила српску границу према западу у дужини од 223,7 km. Иза њих су по величини следиле притоке Дунава – Велика Морава, Млава, Пек и Тимок. Од њих је највећа Велика Морава, која кроз Србију протиче својим читавим током. До регулације 1966, дужина Велике Мораве је, због великог броја меандара, износила 245,5 km (сада износи 185 km).¹⁶

У време кишних година, она је чинила и највеће штете површинама под усевима. Тако су 1897. године, многа насеља дуж њених обала, попут Ћићевца, Радинца, Лапова, Велике Планае, Кушиљева, Ливадице, и Драговца, страдала од поплава. Изливања и бујице су наносиле штету и поречјима других река, као што су Млава, Пек, Власина, Нишава, Ветерница, Западна Морава, Јадар и други мањи токови.¹⁷

Велика Морава постаје од две велике реке: Јужне и Западне Мораве, које се спајају код Сталаћа. У 19. веку за Западну Мораву је коришћен назив Голијска Морава.

¹⁴ Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 7.

¹⁵ Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 21, 52, 59, 64, 67-97; *Статистички годишњак Краљевине Србије VII*, Београд 1902, 3.

¹⁶ Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 44, 89.

¹⁷ АС, МНП, 3, 1887, нефациклисано, 719, 729, 746, 755; АС, МНП, 3, 1897, нефациклисано, 3731, 3863, 3905, 3998, 4090, 4095, 4274, 4281, 4282, 4283.

Јужна Морава је имала више назива. Од краја 19. века почиње да се користи назив Јужна а до тада су били у употреби Биначка Морава (за цео ток се користио назив једне од саставница), Крива Морава и Бугар-Морава. Јужна Морава, чији је ток дугачак 246 km, протичала Србијом у дужини од 170 km, док је Западна Морава целом својом дужином од 210 km припадала Србији.¹⁸

Главне десне притоке Јужне Мораве су Власина (70 km), Нишава (202 km) од којих у Србији 151 km) и Сокобањска Моравица (57 km) а леве Ветерница (75 km), Јабланица (75,3 km), Пуста Река (71 km) и Топлица (130 km). Западна Морава прима с леве стране: Ђетињу (75,4 km), Скрапеж, Чемерницу (55 km) и Гружу (62 km), а са десне Белицу (41 km), Ибар (227 km од чега је протичало кроз Србију 60 km) и Расину (92 km.). Тада још увек нерегулисани ток Велике Мораве износио је 120 km до ушћа у Дунав. Њене леве притоке су Лепеница (60 km, након регулације је ток скраћен на 49 km), Јасеница (85 km) и Раља а десне Јовановачка река (39 km), Црница (32 km) и Ресава (65,5 km). У Дунав утичу Млава, Пек и Тимок, који настаје од Сврљишког и Трговишког Тимока. Од ушћа Црног Тимока, код Зајечара, он је постајао гранична река која је делила Србију од Бугарске, све до Радујевца где утиче у Дунав. Друге две велике пограничне реке су биле Сава и Дрина. У Дрину су са десне, српске стране границе, утицале Љубовија и Јадар (75 km), а у Саву Колубара (86,5 km). Поред ових река Краљевина Србија је била богата и многобројним мањим воденим токовима.¹⁹

¹⁸ Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 89.

¹⁹ *Статистички годишњак Краљевине Србије I*, Београд 1893, 4-5; М. Ћ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 779.

Мање реке у Београдском округу су: Раља, Пештан, Турија, Бељаница, Баричка реку, Железничка река, Топчидерска река, Мокри Луг, Болечица, Грочица, Велики Луг и Милатовица; у Смедеревском округу: Језава, Рача (извире на територији која је припадала Крагујевачком округу) и Велики Луг (извире на територији која је припадала Београдском округу); у Јагодинском округу: Белица, Лугомир, Осаоница, Каленићка река и Љубостињска река; у Крагујевачком округу: Рача, Кубршница и Осаоница; у Рудничком округу: Каменица, Дичина, Деспотовица, Качер и Љиг; у Ваљевском округу: Љиг (извире на територији која је припадала Рудничком округу), Топлица, Рибница, Бања, Градац, Уб, Тамнава (извире на територији која је припадала Шабачком округу) и Вукодраж; у Шабачком округу: Засавица, Битва, Журава, Лешница, Јерез, Тамнава, Добрава, Шибенац и Рвеница; у Подринском округу: Горњотрешњичка река, Доњотрешњичка река, Радаљ, Басташица, Крупањска река, Церница, Штира и Грачаница; у Ужичком округу: Увац (тада погранична река), Тисовица (тада погранична река), Моравица, Пакашница и Рзав; у Чачанском округу: Белица, Краварица, Толишница, Дубочица, Студеница и Рибница; у Крушевачком округу: Јошаница, Рибарска река и Кожетинска река; у Алексиначком округу Моравица, Топоница, Ражањска река и Турија; у Кнежевачком округу: Калиначка река, Јелашничка река, Клисурска, Змијанац и Врбичка река; у Црногорском округу: Аврамица, Мала Шашка, Николчевска река, Рготска река, Радовањска река, Мишовштица, Злотска река и Брестовачка река; у Крајинском округу: Поречка река, Орешковица, Косовица, Слатинска река, Земна, Короглашка река, Сиколска река и Јасиковачка река; у Пожаревачком округу: Крупаја, Бусур, Чокордин, Могила, Орешковица, Бистричка река, Стамничка река, Витовница, Комша, Кучајнска река, Дубока, Шавица, Река и Добранска река; у Тупријском округу: Раваница и Брезовица; у Нишком округу: Власина, Топоница, Студенска река, Јелашничка река, Кутинска река, Јабланица, Шуманска река, Ветеница, Туловска река, Слатинска река, у Пиротском округу: Јерма (Суковска река), Туштина, Расничка река,

У Ваљевском округу, у Посавском срезу, су крајем 19. века постојале и велике баре: Нурча, Лабудово окно, Гола бара. Биле су повезане са Тамнавом и Савом. Великих *блата* је било и у Крајинском округу. Највеће је било Неготинско блато. У овим барама се ловила риба у великим количинама.²⁰

Бездан, Блато, Гњиланска речица, Врело, Коритница, Топоничка река, Бериловачка река, Градашница, Темишгица, Височница, Коритиште, Лужница. М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 59-61, 131-132, 177-178, 227-228, 307-308, 362-363, 420-421, 520-521, 579-580, 646-647, 705-706, 779-780, 828-829, 873-874, 944-945; 1021-1022, 1091-1092; М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 4-10, 170-175.

²⁰ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 363, 944.

КЛИМА

Територија коју је захватала Краљевина Србија већим делом припада јужној половини умереног појаса. Међутим, географска ширина није играла, као што ни сада не игра, пресудну улогу у температурним разликама између појединих делова Србије. У том смислу много већи утицај имала је и има надморска висина и структура рељефа.²¹

Област коју је обухватала Краљевина Србија припада двома климатским целинама – континенталне климе (А) и умерено континенталне климе (Б). У оквиру ових целина издвајају се подобласти. У континенталној области низијских терена подобласти су: Перипанонски обод и Поморавље (А-1-а), Неготинска Крајина (А-1-б); док су подобласти планинских терена: ваљевско залеђе и Шумадија (А-2-а), планине од Дунава до Ниша (А-2-б) и планине на истоку Стара планина и Сврљишке планине (А-2-в). Јужне области Краљевине Србије припадале су умерено континенталној клими.²²

Кошава је представљала, а и данас представља, један од важних климатских елемената на подручју Србије. Њено дејство је присутно у источној Србији, Поморављу и Шумадији. Током 19. века је у значајној мери утицао на успешност појединих култура, нарочито воћа. Други значајни ветар је северозападни ветар горњак (етезијско струјање), који доноси суво, топло и ведро време. Учестао је нарочито лети а дува и током зиме а његов утицај је изразит у Подунављу и Поморављу.²³

Ове податке можемо упоредити са другом половином 20. века. У периоду 1961–1990, просечна годишња температура за подручја са надморском висином до 300 m износила је 10,9 °C. Подручја са надморском висином од 300 до 500 m имала су просечну годишњу температуру око 10,0 °C, а преко 1000 m надморске висине око 6,0 °C. Србија, која данас захвата знатно шири простор, у просеку прима 724 mm падавина годишње и ова се количина смањује од запада ка истоку. Најсувље области централне Србије су Велико Поморавље, долина Јужне Мораве до Грделичке клисуре, Западно Поморавље до Трстеника и већи део долине Ибра. У појединим деловима Поморавља јављају се чак и сушне области, што и данас има велики утицај на пољопривреду.

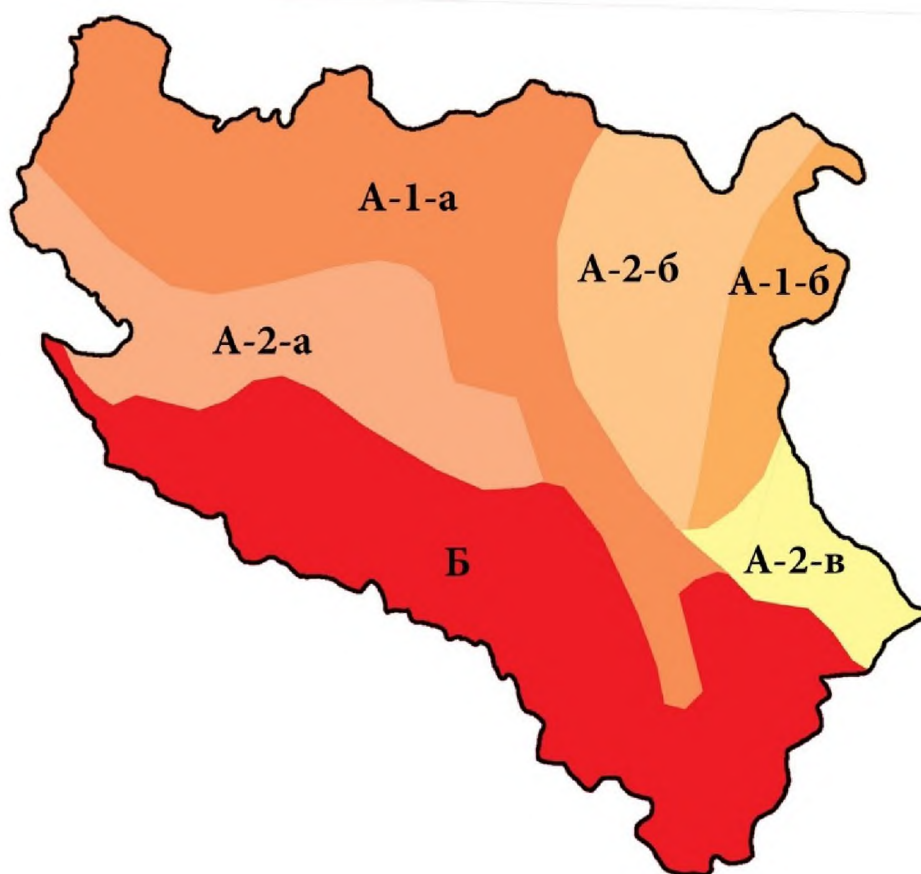
²¹ В. Дуцић, М. Радвановић, *Клима Србије*, Београд 2005, 15-16.

²² Исто, 98.

²³ Исто, 63, 66-67.

Годишње суме падавина у просеку расту са надморском висином. У периоду 1961-1990, у нижим пределима годишња висина падавина се кретала у интервалу од 540 до 820 mm. Подручја са надморском висином преко 1000 m просечно су имала 700 до 1000 mm падавина, а неки планински врхови на југозападу Србије обилније падавине до 1500 mm. Ту се излучује приближно 600 mm падавина годишње.²⁴

Карта 3: Климатске области у Краљевини Србији (карта урађена према Карти климатских области у: В. Дуцић, М. Радовановић, Клима Србије, Београд 2005, 100.)



У Србији је проучавању и праћењу климатских промена посвећивана посебна пажња још од средине 19. века. Прва развијена метеоролошка мрежа у Србији је успостављена 1856, када је у њој радило 20 метеоролошких станица. Већ следеће године, њихов број се попео на 27, што вероватно представља тада најгушћу

²⁴ В. Дуцић, М. Радовановић, *Клима Србије*, 85; Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 13; *Основне климатске карактеристике на територији Србије (стандардни нормални период 1961 – 1990.)*. Доступно на: http://www.hidmet.gov.rs/podaci/meteorologija/ciril/Klima_Srbije.pdf

метеоролошку мрежу на свету. Ова мрежа се до краја века проширила на 128 станица, од којих је њих 6 било првог реда (мериле су све метеоролошке појаве аутоматским инструментима), 8 другог реда (мериле су све метеоролошке појаве, али не аутоматски), 19 трећег реда (мериле су све метеоролошке појаве сем атмосферског притиска) и 94 четвртог реда (кишомерне станице, од којих су неке мериле и температуру).²⁵

Део ових станице налазио се у државним пољопривредним заводима и станицама. Према Извештају о метеоролошким станицама поднетом Одељењу за пољску привреду и ветеринарство 1903. године, под надзором Министарства народне привреде налазиле су се следеће метеоролошке станице: Буково(I/II реда), Ниш (I/II ред), Александровац (II реда), Параћин (II реда), Смедерево (II реда), Краљево (II реда), Љубичево (II реда), Јагодина (III реда), Крушевац (III реда), Петровац (III), В. Орашје (III реда) Брус (III реда), Варварин (III реда), Власотинци (III реда), Г. Милановац (III реда), Дервен (III реда), Књажевац (III реда), Обреновац (III реда), Рековац (III реда) Пирот (III реда), Пожега (III реда), Прокупље (III реда), Рача (III реда), Свилајнац (III реда), Трстеник (III реда), Умка (III реда), Алексинац (IV реда), В. Поповић (IV реда), Владимирци (IV реда), Владичин Хан (IV реда), Голубац (IV реда), Кладово (IV реда), Лозница (IV реда), Паланка (IV реда) Сурдулица (IV реда). Оне су биле дужне да редовно шаљу месечне извештаје.²⁶

Највећи број ових станица припадао је трећем реду. Свака станица трећег реда је располагала је са једним термометром, кишомером од лима, стакленом чашом за мерење падавина, упутствима које је издао Милан Недељковић (Упутства за станицу трећег реда, Осматрање снежног покривача, Осматрање температуре ваздуха Кишомерска упутства, Посматрање слана с пролећа и јесени и Опредељење страна света) и циркуларом бр. 1200.²⁷

Већина поменутих метеоролошких станица је била при среским расадницима и за њих су били задужени срески економи. Срески економи су, поред редовних извештаја метеоролошких станица, слали и извештаје о утицају временских прилика на усеве, као и о временским непогодама, као што је то био случај са великим поплавама 1897. или сушом 1904. године. То је било нарочито важно код доношења одређених

²⁵ В. Dobrilović, *O razvoju meteorologije u Srbiji*, Beograd 1964, 2, 7-8; М. Ćurić, *Istorija meteorologije*, Beograd 2006, 440-447.

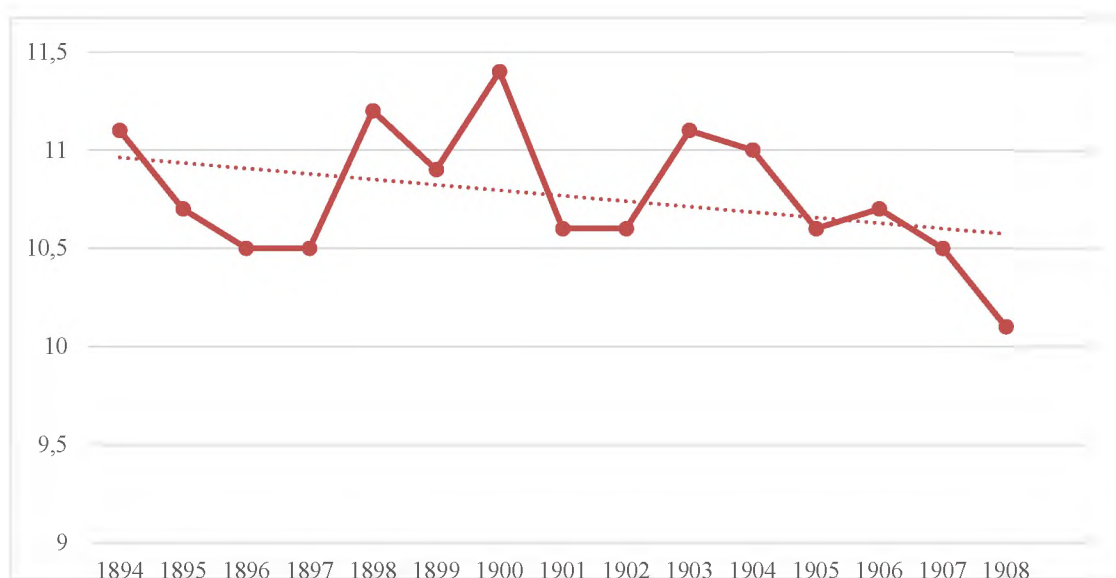
²⁶ АС, МНП, 3, 1904, нефациклисано, 642.

²⁷ АС, МНП, 3, 1904, нефациклисано, 6825.

мера, као што је издавање хране из општинских кошева, помоћ пострадалима од поплава, комисијски отпис пореза због неродне године и сл.²⁸

Иако према појединим ауторима, климатска мерења вршена у наведеним станицама, нису у довољној мери поуздана да би се вршило њихово поређење са данашњим резултатима, на овом месту дајемо основни графички преглед средњих температура, броја сунчаних и кишних дана, просечне годишње количине падавина за целу Србију, као и за четири метеоролошке станице – Београд, Крагујевац, Ниш и Врање.²⁹

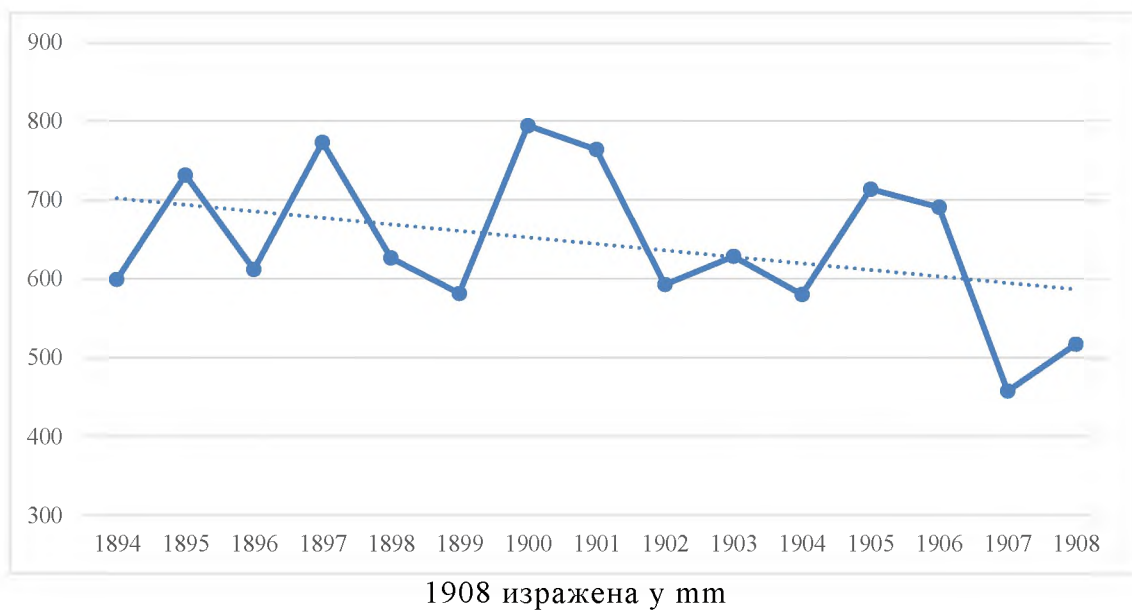
Графикон 1: Средња годишња температура у Краљевини Србији 1894-1908 изражена у °C



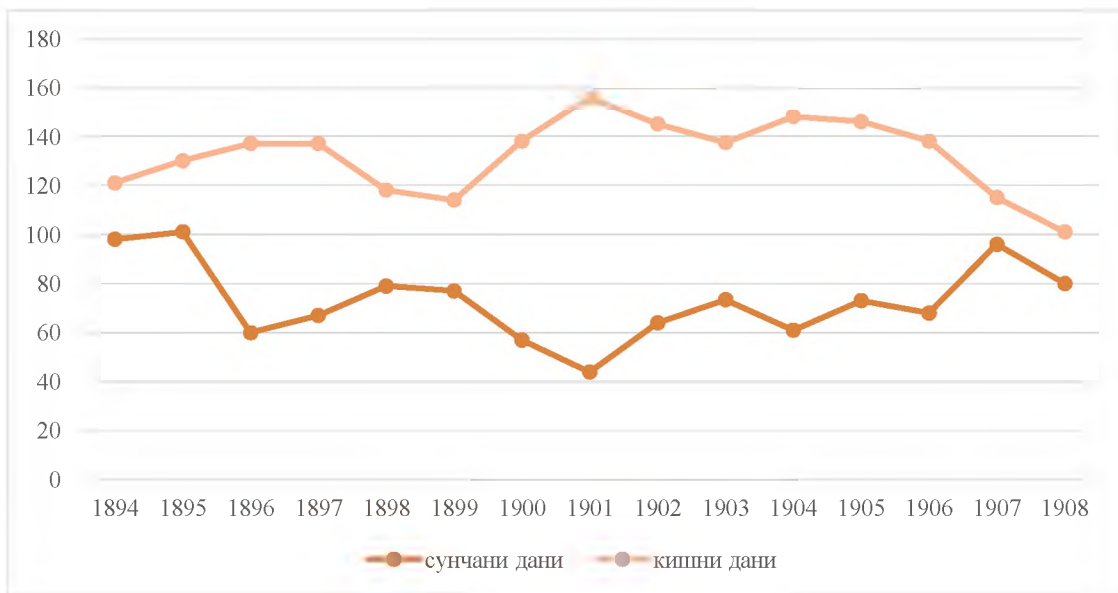
²⁸ АС, МНП, З, 1897, нефациклисано, П. Бр. 3731, 3863, 3905, 3998, 4090, 4095, 4274, 4281, 4282, 4283; АС, МНП, З, 1904, нефациклисано, 9730, 12085, 12089, 12419, 12829, 13278, 13617, 13672, 13729, 13821, 13822, 13876, 13955, 13956, 13958, 13962, 13964, 14017, 14018, 14072, 14178, 14248, 14249, 14366, 14461, 14644, 14646, 14648, 14732, 14733, 14893, 14931, 14932, 15022, 15092, 15315, 15611, 17369; АС, МНП, З, 1905, ф. 3, 33/905; АС, МНП, З, 1905, ф. 11, 264/905, 269/905.

²⁹ За графиконе и табеле коришћени су подаци из статистичке публације *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Графикон 2: Просечна годишња количина падавина у Краљевини Србији 1894-



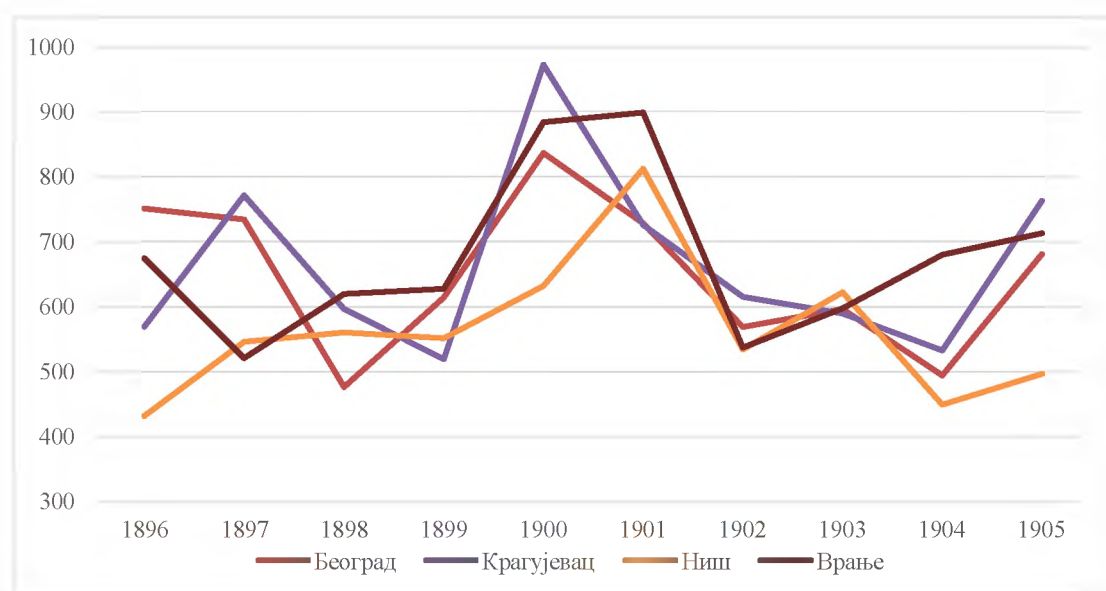
Графикон 3: Број сунчаних и кишних дана у Краљевини Србији 1894-1908



Табела 1: Средња годишња температура измерена у појединим метеоролошким станицама изражена у °С

	Београд		Крагујевац		Ниш		Врање	
	измерена	редукована на морски ниво	измерена	редукована на морски ниво	измерена	редукована на морски ниво	измерена	редукована на морски ниво
1896	10,4	11,09	10,5	11,41	11,4	12,47	11	13,51
1897	11,1	11,79	11,8	12,71	11,1	12,17	10,6	13,11
1898	11,9	12,59	10,9	11,81	11,7	12,77	11,5	14,01
1899	11,5	12,19	10,7	11,61	11,4	12,47	10,9	13,41
1900	11,7	12,39	11,5	12,41	12	13,07	11,5	14,01
1901	10,9	11,59	10,7	11,61	11,5	12,57	10,7	13,21
1902	11	11,69	10,5	11,41	11,3	12,37	11,4	13,91
1903	11,8	12,49	11,2	12,11	11,8	12,87	12	14,51
1904	11,7	12,39	10	10,91	11,6	12,67	10	12,51
1905	11,1	11,79	10,6	11,51	11,1	12,17	10,5	13,01

Графикон 4: Количина падавина измерена у појединим метеоролошким станицама 1896-1905 изражена у mm



СЕОСКА НАСЕЉА, ЗЕМЉИШНИ ФОНД И СТАНОВНИШТВО

СЕОСКА НАСЕЉА

Антропогеографска истраживања утврдила су постојање два основна типа сеоских насеља на територији Србије: старовлашки тип и тимочки тип. Старовлашки тип има две подврсте: ибарску и шумадијску а тимочки јасеничку. Под утицајем државне регулативе и ушоравања настао је и мачвански тип. Урбанистички посматрано, могу се издвојити: потпуно разбијена насеља (одговарају антропогеографском старовлашком типу), разбијена насеља (одговарају антропогеографској ибарској подврсти), полуразбијена насеља (одговарају антропогеографској шумадијској подврсти), збијена насеља (одговарају антропогеографској јасеничкој подврсти) и потпуно збијена насеља (одговарају антропогеографском тимочком типу). Ушорена насеља представљају изузетак за Србију и јављају се само у Мачви. Оснивање ових насеља извршено је у трећој и четвртој деценији 19. века а по интервенцији власти која је вршила ушоравање по угледу на сремска места.³⁰

По облику, формирала су се три типа: округласт облик неправилног многоугаоника, издужен облик уз водоток или друм и друмско село са зракастим израштајима.³¹

У 19. веку настају нова друмска села и варошице. Она се формирају као делови старих села који су се никли око друмова. То су била насеља занатлија и трговаца и сматрала су се деловим појединих села. Куће у њима су биле распоређене са обе стране пута и личиле су на градске.³²

Изглед села, а самим тим и припадност одређеном типу, у највећој мери је зависио од облика и квалитета земљишта, који су истовремено условљавали и начин

³⁰ В. Којић, Ђ. Simonović, *Seoska naselja Srbije*, Beograd 1975, 9-16.

³¹ Исто, 21.

³² П. Петровић, *Шумадијска Колубара*, 18; Б. Дробњаковић, *Смедеревско Подунавље*, 222; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 401; М. Драгић, *Гружа*, 165.

привређивања у њима. Приликом формирања, избегавало се заузимање плодног земљишта, због чега се низ насеља налази на ободу равница и долина. Правило је да су села заснивана до живих изворских или текућих вода.³³

Збијени тип села је био карактеристичан за равнице и области поред већих река, где су поља и њиве целог села биле груписане. Ту је због велике плодности била могућа и гушћа насељеност, а имања нису била далеко од кућа. Таква села су била села у Посавини, Подунављу, Морави, Стигу, око Пека и Тимока.³⁴

Карта 4: Типови насеља у Србији (на основу: В. Којић, Ђ. Simonović, *Seoska naselja Srbije*, Beograd 1975.)



У планинским областима, терен и мања плодност земље утицали су да становништво буде окренуто пре свега сточарству за које су постојали значајни

³³ П. Петровић, *Шумадијска Колубара*, 18; С. Мијатовић, *Белица*, 15.

³⁴ В. Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 146.

ресурси. Шуме су давале доста брста и жира а сувати паше. У брдовитим и планинским областима Шумадије, Подриња, Старог Влаха, подгорине Копаоника и делом Топлице, био је заступљен разбијени тип сеоских насеља. Куће су се простирале на широком простору, по онижим косама и њиховим странама.³⁵

У источној Србији срећу се два типа: збијени, тимочки и разбијени старовлашки. Део планинских села био је збијеног типа, са кућама груписаним у дну долина, поред потока и у подножјима брда, као што је био случај у Млави. Ипак, увек се водило рачуна да је насеље тако постављено да га водоток не може плавити.³⁶

На овај начин, сељак је успевао да у великој мери искористи све погодности терена и у складу са тим изврши поделу сеоског атара. Атар се делио на село, аду или поље, утрину и шуму. Село у ужем смислу је било насеље. У брдовитим крајевима, куће су биле растурене по странама и заравнима брда и коса а врло ретко у равници. Ада или поље увек је захватао најравнији и најплоднији део атара и редовно је био поред реке, испод села. Ту су биле само њиве, мада их је било и међу кућама. Утрине и паше су се налазиле изнад села и у самом селу. Утрине су настајале углавном крчењем шума. Даље у брду се налазе сеоске шуме. Куће су се градиле између изохипса 200 и 500 метара, највише између 200 и 300.³⁷

У зависности од различитих климатских услова и плодности земљишта, сељак се опредељивао за примарно бављење земљорадњом или сточарством. У сточарским крајевима у великој мери је била заступљена заједничка својина, јер је за екстензивно сточарство био потребан велики простор. Ова заједничка својина је у српској средњовековној држави била жупска, у Брдима племенска, а на територији данашње Србије сеоска или општинска, касније и државна. Тако је током 19. века свако село имало заједничку сеоску или општинску утрину. С друге стране, у примарно земљорадничким областима сва земља је била подељена, док је само најнеквалитетније земљиште остајало заједничко. Овај принцип својине над земљиштем може се пратити и у оквиру сеоског атара. У плодном делу атара (ади, пољу), где су њиве, сва земља је била подељена. Напротив, највиши део атара, где су биле шуме и утрине, био је у потпуности неподељен и припадао је држави, општини или селу. Велики комплекси

³⁵ Исто, 146.

³⁶ В. Карић, *Србија*, 148-149; В. Којић, Ђ. Simonović, *Seoska naselja*, 10; Љ. Јовановић, *Млава*, 260; .

³⁷ Р. Илић, *О љубићским селима*, 8-9.

земље на планинама као што су Копаоник, Радочел или Једовник, били су неподељени, али је свако село знало своје место у планини где лети изгони стоку.³⁸

Сва села су била подељена на крајеве. Најстарији становници села имали су своје куће и имања на најбољим местима. Досељеници су обично били по периферији села. У разбијеним селима крајеви су изразитије издвојени и називају се засеоци. Села су се већином делили на горњу, средњу и доњу малу или горњи, средњи и доњи крај. Ти су се крајеви обично управљали по току потока, речица или река. Скоро код сваког села у средини су куће биле збијеније, а по крајевима ређе. Правац протезања села управљао се по текућој води, по главном друму или по сеоским улицама.³⁹

У планинским пределима са обе стране Ибра најбројнија су била изразито мала села – заселци, који нису били делови неког већег села. Ради административних потреба, државна власт их је током 19. века груписала у веће административне целине којима је доделила статус села. Ова овако вештачки створена села добијала су име по највећем заселку или по заселку у коме је живео кмет.⁴⁰

У готово свим крајевима постојале су, поред села и заселака, и привремена насеља са објектима за становање и за стоку. Она су се градила на местима подесним за заједничко искоришћавање паше после косидбе на удаљеним комплексима ливада, за искоришћавање паше после жетве на удаљеним њивама, за ратарски рад на сопственим баштинским деоницама. У тим такозваним *државама*, прво су подизане зграде за стоку, па потом и за становање. Сељаци из под-планинских села имали су у планинама своје колибе, кошаре и млекаре, како у источној, тако и у западној Србији. Само су се по називу разликовала. У источној Србији су то појате и салаши а у западној станови, трла. Трла (салаши) су се подизала обично на местима где су забрани, пашњаци, ливаде и већи део зиратне земље, а нарочито где је имање груписано. Заклон од ветрова, близина шуме и воде и положај пашњака имали су значајан утицај на положај таквог насеља. Објекти за становање су већином били од чатме или палисада, али их је било и од долме као и зиданих и плетених. У близини трла су били сточни торови, кошаре, сточна храна и др. Срби су ова имања звали трла, а Власи салаши. Трла је било и по сеоским утринама, као и по њивама и баштама. Кућице сличне становима и трлима имали су и становници околине Београда и то по баштама, као што је био случај са селом Вишњицом, чије се становништво углавном бавило баштованством. У

³⁸ Р. Илић, *О љубићским селима*, 11-13; Р. Илић, *Ибар*, 571.

³⁹ П. Петровић, *Шумадијска Колубара*, 19; С. Мијатовић, *Белица*, 15; С. Мијатовић, *Ресава*, 131; С. Мијатовић, *Темнић*, 256.

⁴⁰ Р. Илић, *Ибар*, 576.

југозападној Рађевини сељаци су правили и привремена зимска станишта. То су биле колибе од букових дасака или „свињеви“. Њих су подизали сељаци из Мачве у јесен када би дотерали свиње у жир, а разграђивали их с пролећа, при своме одласку. Посебна врста трла на својим имањима уз Западну Мораву су имали и становници планинских области. Они су у њима боравили током летњих радова, све док не среде летину. Колиба и кошара било је и по пољима и ливадама. Ту се држала стока током зиме ради торења. У колибама су се обично склањали чобани и радници за време непогода.⁴¹

У источној Србији, као и у подгорини Копаоника, била је присутна појава да се села састоје из два дела. Први део је био збијен поред пута. Ту су се налазиле школа, црква, суд и куће у којима се проводила зима. Лети је највећи део становништва одлазио на појате или бачије, тако су села остајала готово празна. Бачије су биле са колибама, кошарама и торовима. За време зиме, стока је боравила у зимовницима, где су била трла за чобане, кошаре за стоку и котари. Ту се налазила сточна храна, која се није доносила кући, а стока је торила ливаде и њиве.⁴²

До појаве филоксере у Тимочкој Крајини су постојале две групе насеља: села и пивнице. Прва су била стална, а друга повремена. Села су била уз линију између долина и алувијалних равни које су биле под разним ратарским културама и страна и површи засађених виновом лозом, док су се пивнице градиле усред винограда. Пивница је било око 40, са по 20 до 400 подрума („пивница“) у свакој. Њихове функције преузеле су куће у селу, које су временом добиле простране подруме за вино.⁴³

Са повећањем становништва и ширењем обрадивих површина, крајем 19. века долази до збијања села, нарочито у брдовитим деловима Шумадије. Такође, нове групе кућа а потом и засеоци и села стварали су се исељавањем одељених задругара на имања. Исељеници су одлазили из села у кључ или у поље (обично код трла и појата). Из села су поједине породице одлазиле, а нарочито оне које су се примарно бавиле сточарством, на део имања где је држана стока и где је било воде и дрва у изобиљу.

⁴¹ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва II: социологија становања*, Београд 1965, 20, 44, 97; Б. Милојевић, *Рађевина и Јадар*, 862; Р. Николић, *Околина Београда*, 935-936; Р. Илић, *О љубићским селима*, 22-23; С. Мијатовић, *Ресава*, 130-131; Ј. Цвијић, *Географска испитивања у области Кучаја*, 169; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 21; Р. Николић, *Околина Београда*, 935-936; ; Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 50-52.

⁴² Р. Николић, *Ибар*, 564; В. Карић, *Србија*, 148-149; В. Којић, Ђ. Simonović, *Seoska naselja*, 10.

⁴³ М. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ*, 44-45; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва II*, 117-119.

Тако се нека од ових стајских насеља претварају постепено у стална насеља, и то нарочито тамо где се поред сточарства људи могу бавити и земљорадњом. Било је случајева и да су „раселице“ настајале услед продаје куће и земљишта због оскудице.⁴⁴

Процес збијања села није свуда био присутан а просторни развој насеља је у великој мери зависио од потреба самог становништва условљених начином привређивања. Пример за то су села у западној Србији. Са све интензивнијим узгојем шљива у 19. веку, долази до ограђивања и захватања све већих простора. Тако се куће растурају, махале се разбијају па су села прелазила у чист разбијени тип. Воћњаци су се подизали и око колиба и кошара, а временом и ту су се градиле и сталне куће. На овај начин су се стварале раселине по планинама.⁴⁵

Број села се временом повећавао тиме што су поједини засеоци добијали статус села, док је истовремено један део махала и крајева проглашаван за засеоке. Више села чинило је сеоску општину. Од пописа 1884, уведена је категорија варошице у коју је деградиран значајан број вароши. Такође, поједина друмска насеља добијала су статус варошица.

Табела 2: Преглед броја насеља по категоријама 1866-1905

	општине	вароши	варошице	села	засеоци	укупно насеља
1866	1051	38	-	2146	-	2184
1874	1089	48	-	2152	-	2200
1884	625	21	49	3173	-	3243
1890	1271	24	47	3135	897	4103
1895	788	24	57	3204	1086	4371
1900	1161	24	58	3217	1003	4302
1905	1407	24	61	3230	1037	4352

⁴⁴ В. Карић, *Србија*, 147; Б. Дробњаковић, *Смедеревско Подунавље*, 222; С. Мијатовић, *Белица*, 15; С. Мијатовић, *Ресава*, 130-131; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 23.

⁴⁵ Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 325.

ЗЕМЉИШНИ ФОНД

У оквиру сеоског атара издвајало се приватно земљиште и земљиште над којим је имала право коришћења цела сеоска заједница. Поједина насеља располагала су великим целинама колективних пашњака у сеоском атару, у сеоском делу планине или жирородним шумама. Заједничко право коришћења протезало се и на ливаде и њиве после жетве, на којима се напасала заједнички стока свих домаћинстава из села.⁴⁶

Приватни посед можемо изједначити са појмом окућја, које је у различитим типовима насеља имало различити обим и разноликост намена. У насељима разбијеног типа, окућје се могло састојати из ливаде (чаира), њиве и понекад забрана. На том простору су се налазили котари за сено и гумно. Стока је заједничким сеоским оградама – *царинама*, спречавана да чини штету у потесима. Са згушњавањем насеља, окућје се смањује. Из њега се издваја двориште. У оквиру њега се, као последица потреба пољопривредне производње, издвајају два дела, права окућница – двор, и ограђени воћњак. У зависности од организације, врсте и обима пољопривредних радова, у двору и воћњаку се налазе и неопходне економске зграде.⁴⁷

Поред окућнице, сеоска домаћинства су имала и комаде земље у различитим деловима атара, у зависности од рељефа и гране пољопривреде која је на том подручју примарна. То су могле бити орнице, купусишта, забрани, ливаде или *државе* у удаљеним деловима атара или планине.⁴⁸

Процес стицања власничких права над различитим типовима земљишних поседа је био поступан. Започет је откупом приватних турских имања 1833. године, док је Сртењским уставом, 1835. године, потврђено право неприкосновености власништва и укидање феудализма. Три године касније, у Хатишерифу из 1838, унета је одредба која је потврдила приватно власништво којим се у потпуности могло располагати. Закон о повраћају земље, донет 1839. имао је ретроактивну важност до почетка 1816. године. Њиме је потврђено да су власници земље до 1833. године били они који поседују тапије а након доношења Хатишерифа и сви они који су у ранијем периоду обрађивали земљу. Такође, овим законом се старије власништво над земљом могло признати на

⁴⁶ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва II*, 95.

⁴⁷ Исто, 39-40, 44.

⁴⁸ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва II*, 67; Р. Николић, *Околина Београда*, 936; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 452; С. Мијатовић, *Ресава*, 154-155; Р. Илић, *Ибар*, 590-595; Т. Бушетић, *Левач*, 474-475; Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, 66.

штету каснијег власништва а утврђена су и власничка права сеоских општина над сеоским синорима и то у оном обиму који су уживали 1833. године.⁴⁹

Убрзо по утврђивању права на појединачно и заједничко власништва над земљом, започета је и заштита приватног поседа утврђивањем земљишног минимума. Још је 1836. године кнез Милош указом ограничио имовину за коју су се појединци могли задужити. У граду је то била кућа у којој породица живи а на селу кућа, баштина – окућница, два вола и крава. Доласком уставобранитеља укинута је ово ограничење у располагању пољопривредним земљиштем, али је поново ступило на снагу 1861, када су заштићени земља у величини два дана орања, плуг и пар волова.⁵⁰

Одредбе донете на Сретењској скупштини односиле су се и на крчење, које је представљало традиционални начин ширења приватног поседа. Овим одредбама утврђена је општа забрана даљег захватања и ограђивања заједничког земљишта. Нешто касније, Грађанским закоником је утврђено да се право на крчење стицало само на основу дозволе власти, као и да се право власништва могло стећи само над крчевинама које су настале са дозволом државне власти.⁵¹

Посебно питање је било право располагања заједничким земљиштем имало је значајну, које је посебан значај имало у сточарству, које се у великој мери ослањало на испашу стоке на заједничком земљишту. Ово заједничко земљиште било је посебно значајно у брдовитим и планинским крајевима, у којима је током 19. века сточарство још увек била основна грана привређивања. Право на његово располагање проистицало је већином из феудалних права сеоског становништва и било је регулисано обичајним правом. У почетку, држава га није ограничавала или је то ограничавање сводила на заштиту жирородне шуме и обезбеђивање простора за насељавање досељеника. Држава је настојала да заштити овај облик заједничке својине јер је она представљала основу за развој сточарства и трговине стоком, као најзначајнијих привредних грана.⁵²

Посебним прописима била је омогућена подела заједничке земље. Појединцима су додељивани делови сеоских утрина. Земља у оквиру одређене сеоске општине додељивана је на првом месту становницима тих истих општина о чему сведоче и

⁴⁹ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 25-27.

⁵⁰ Исто, 27.

⁵¹ Исто, 28-29.

⁵² Исто, 32.

спискови о додели земље који су као извештаји слати Одељењу за земљорадњу и сточарство Министарства народне привреде.⁵³

Општинским земљиштем располагао је кмет, који је парцеле за крчење, захвате, чаире или ливаде додељивао сељацима или им одузимао делове раније стечене земље и додавао другима, како би боље уобличио потески систем.

Са законом о чувању пољског имања, који је донет 4. маја (22. априла) 1885, између осталог је утврђена и организација потеса и режим испаше. Да би се штета, коју је чинила стока, свела на што мању меру, општински судови су били дужни да потесе својих општина тако уреде, како би се исти усеви што је могуће више груписали на једном крају потеса. Овај закон је био увод у комасацију, која никада није у потпуности спроведена. Препоруке за њено спровођење издао је сам министар народне привреде. Према распису 190 министра народне привреде Јефрема Гудовића, од 24. априла (11. априла) 1883, сваки комадић зиратне земље мора да се држи у огради. Дата су упутства за подизање и чије би одржавање било једноставније ако би обрадиве површине биле груписане. Према мишљењу министра обједињавање имања имало би велике користи не само стога што би се ограде могле једноставније подизати и одржавати него и зато што би се лакше вршило обрађивање земље и примена плодореда. Такође, много мање плодног земљишта би се губило на омеђења (синоре) и путање, умањила би се могућност за потрице усева и могућност заузимање туђег земљишта, а лакше би се вршило и убаштињење (тапија). Препорука министарства је била да се комасација прво треба извршити код општинских, манастирских и црквених имања.⁵⁴

Вршење комасације је било различито у различитим подручјима, што је у великој мери зависило и од привредних и географских услова. У Шабачком срезу већ је свако село имало по неколико потеса ограђених заједничком затрњеном браном. И поред тога, овде је била честа потрица јер је било пуно стоке у односу на површину расположивих испуста за њихово напасање. Слично као у Шабачком и у Деспотовачком срезу, обрадиве површине су се налазиле издвојене (у кључу), али су биле неограђене. У Мачванском срезу груписање имања и подизање живе ограде је имало најбољи одјек и успех. У целом Смедеревском округу био је постигнут велики успех у груписању имања, док је са подизањем ограда ишло нешто теже. У Беличком

⁵³ АС, МНП, З, 1887, нефациклисано, 324; Н. Вучо, *Положај сељаштва : експропријација од земље у XIX веку*, Београд 1955.

⁵⁴ АС, МНП, З, 1886, ф.2, 101/886.

срезу општине Драгоцветска, Шанатаровачка, Остриковачка, Лоћичка, Доњопоточка, Лаништанска, Јовачка, Багрданска, Трешњевачка, Пањевачка, Рибарска, Мијатовачка, Коларска, Лозовичка и Беочићска, су око својих земаља посадиле живу ограду од врба и дудова и трња. Одмах по Закону о чувању пољског имања и министровом распису она су почела са груписањем имања, сходно тренутним могућностима. У Параћинском срезу, имања је груписала четвртина домаћинства.⁵⁵

Ипак, у већини срезова пројекат комасације није наишао на разумевање и одзив. У појединим случајевима, груписање имања вршили су само богатија домаћинства и то откупом, а не разменом земљишта, као што је то био случај у Темнићком и Деспотовачком срезу. Посебно је велики проблем представљала процена вредности земљишта и постизање договора око размене. Одустајање од тешко стеченог власништво над појединим деоницама, често након дугих парница и деоба, било је готово немогуће. Тако се на овом плану помаци готово нису ни видели у читавим окрузима, попут Нишког или Алексиначког.⁵⁶

Ограде су се подизале од врба, клена, јасена и друге беле шуме, али и дудова и трња. Сађење багрема се све више напуштало јер су земљорадници увидели штету од ширења његовог јаког и разгранатог корења.

Територијално проширење које је уследило након ослобођења српских крајева у другом српско-турском рату (1877-1878), а добило потврду на Берлинском конгресу, подразумевало је припајање четири нова округа Кнежевини Србији – Нишки, Пиротски, Врањски и Топлички. Ослобођена територија је износила 10.972 km² на којој је живело 299.640 становника. Посебан проблем на овој територији представљала је чињеница да је ту још увек важио заостали турски феудални систем. Његово поништавање и укључивање новоослобођених крајева у модерну српску државу представљао је пут пун изазова. Посебно велики терет представљало је обештећење бивших муслиманских поседника, вишевековних поробљивача и ратних губитника, наметнуто српском народу Берлинским мировним уговором. Српско сеоско становништво у ослобођеним крајевима на тај начин није сматрано сопственицима земље коју је обрађивало, те ју је морало на неки начин откупити.⁵⁷

Аграрне односе у четири ослобођена округа обележиле су две фазе. У првој фази је донети су Закон о уређењу аграрних одношаја (1880) и Закон о аграрном зајму

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ С. Стојичић, *Аграрно питање у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова 1878-1907*, Лесковац 1907, 5-10.

(1882) на основу којих је почело разрешавање појединачних случајева радом аграрних комисија и надлежних судова.⁵⁸

Комисије и судови морали су да се суочавају са низом различитих злоупотреба, и лажних тапија. У притеживању власничких права турских држављана учествовали су и појединци из локалног становништва, радећи у корист својих дојучерашњих господара, као њихови заступници и људи на терену. Препродаја оваквих имања и сеоских утрина изазивала је низ проблема међу староседеоцима, насељеницима и купцима земље од турских заступника.⁵⁹

Када се увидело да сељаци немају средстава за откуп земље чиме би било обезбеђено исплаћивање турских држављана које је држава гарантовала под притиском међународних фактора, приступило се закључивању зајма од иностраних повериоца. Из тих позајмљених средстава Србија је отпочела исплаћивање надокнада Турцима и њиховим заступницима. Исплата је вршена преко Касе аграрног зајма при Управи фондова. За осигурање државе као повериоца за дугове сељака стављала се интабулација на земље за које је држава исплатила накнаду. Тако су сељаци из појединих села и општина постали солидарни дужници према држави а дуг су морали да исплате у року од 15 до 25 година и то са интересом. Како је наплата приспелих рата била све нередовнија, а становништво све сиромашније, прво је укинута солидарност дуга, потом плаћање свих камата. На крају 1907. отписана је и цела сума преосталог неисплаћеног дуга.⁶⁰

Ни након Првог светског рата, ситуација са територијама ослобођеним у Балканским ратовима није на бољи начин решена. И у том случају се држава обавезала на исплату турским поданицима, бившим господарима, иако су се још једном нашли на губитничкој страни у рату. До 1938. године 8.194 некадашњих власника је добило накнаду од 63.702,83 динара а на име ренте још 14.632.312,23 динара.⁶¹

⁵⁸ Исто, 11.

⁵⁹ АС, МНП, 3, 1886, ф. 2, 26/886.

⁶⁰ С. Стојичић, *Аграрно питање у новоослобођеним крајевима*, 11-13.

⁶¹ N. Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1958, 29-30.

СТРУКТУРА ЗЕМЉИШНОГ ФОНДА

Према попису из 1834. године, у Кнежевини Србији је било укупно обрађено 330.899,2 хектара, од чега су њиве заузиле 226.787, 6 хектара (68,5 %), ливаде 94.606,8 хектара (28,6%) и виногради 9.504,8 хектара (2,9%). Током наредне три деценије фонд обрадивог земљишта се значајно увећао, пре свега крчењем и износио је 776.216,6 хектара. Према истом попису, извршеном 1867. године, у Србији је 618.755,9 хектара било под њивама, 23.781 хектар под ливадама и 133.679,6 хектара под виноградима.⁶²

Иако се површина под различитим културама више него удвостручила, увећање обрадивог земљишта није могао пратити пораст становништва. Тако се релативна величина земљишта под ораницама у односу на број становника смањила за 15%, под виноградима за 19% и под ливадама за 30%.⁶³

У наредне три деценије увећање обрадивих површина се и даље наставило тако да је према попису спроведеном 1893. године, у Краљевини Србији било 1.730.949,97 хектара обрађене земље. Од тога највећи део су и даље чиниле оранице са 1.154.883,92 хектара или 66,7%. Ливаде су заузиле 350.971,26 хектара (20,3%), воћњаци 104.174,65 хектара (6,0%), виногради 60.989,92 хектара (3,5%), баште 30.653,76 (1,8%) и земља под угаром 29.276,46 (1,7%).⁶⁴

Највећи проценат обрађеног земљишта 1897. године су имали срезови у долини Мораве, Шумадији и Посавини. На првом месту се налазио Пожаревачки, а за њим су следили Млавски, Јасенички, Мачвански, Лепенички, Темнићки, Крагујевачки и Смедеревски. Најмање пољопривредног земљишта су имали Косанички, Поречки, Моравички, Јабланички и Златиборски.⁶⁵

На прелазу из 19. у 20. век, заустављено је и апсолутно увећање земљишног фонда. До тога је дошло због интервенције државе у питања везана за крчење, као и због готово потпуног искоришћења земљишта погодног за култивисање, посебно у областима са развијеном земљорадњом. Последице су биле вишеструке, а међу најзначајнијим је било уситњавање поседа и претварање заједничког општинског земљишта у приватно.

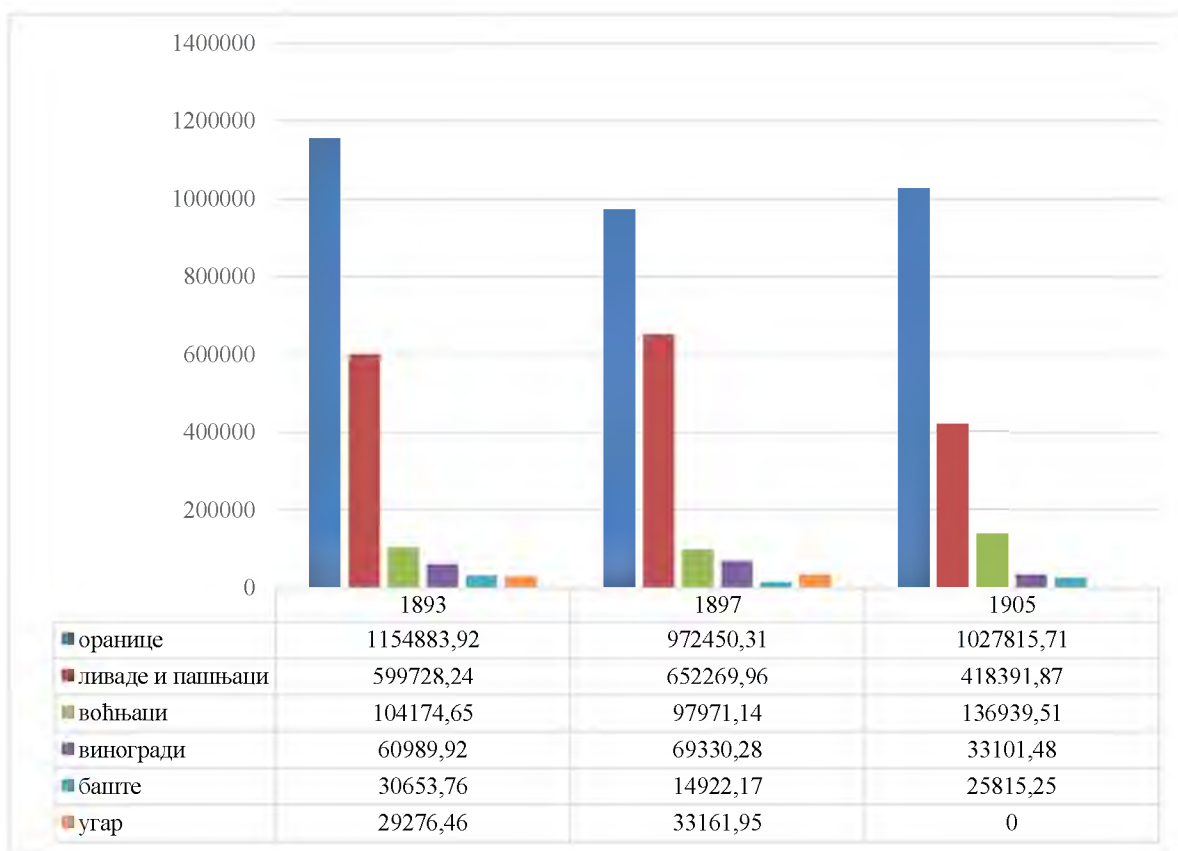
⁶² Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 72.

⁶³ Исто, 86-87.

⁶⁴ *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897.

⁶⁵ *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897.

Графикон 5: Структура пољопривредног земљишта према намени (у хектарима)



Упоредјујући попис обрађене земље из 1893. и 1905. године, можемо видети да је површина под различитим културама и ливадама и пашњацима смањена за 88.886,15 хектара или за 5,1%. Ово смањење не мора бити заиста реално, пошто 1905. године није забележена величина земљишта под угаром, као што је то био случај у претходним пописима. Још једна важна чињеница везана за структуру обрадивог земљишта, била је и појава филоксере која је крајем 19. века готово потпуно уништила винограде, који су се тешко и споро обнављали.⁶⁶

Ширење пољопривредног земљишта пратило је пораст становништва, тако да се однос између ове две категорије готово није променио у периода између 1867. и 1905. године и износио је 0,6 хектара по становнику.⁶⁷

Према попису из 1893. године, већи део земље, нешто више од половине, припадао је приватним лицима и сеоским и варошким општинама. Деценију касније,

⁶⁶ Статистички годишњак Краљевине Србије 11 (1908) 238.

⁶⁷ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 96; *Статистички годишњак Краљевине Србије* 11 (1908) 30, 238.

овај однос се променио у корист државе која је постала власник 57,01% укупне површине Краљевине Србије.⁶⁸

Највећи део становништва обрађивао је и издржавао се од сопствене земље. Од укупног броја старешина породица, крајем 19. века, њих 81,38% је имало поред куће и дуге некретнине. Овај проценат је био још већи на селу и износио је 91,59, а међу земљорадницима чак 97,47.⁶⁹

Табела 3: Структура земље према власништву

	Приватно и општинско (ха)	Државно (ха)	Укупно (ха)
1893	2.709.164,70	2.159.775,30	4.868.940,00
1897	2.527.887,98	2.302.372,02	4.830.260,00
1905	2.055.177,00	2.775.083,00	4.830.260,00

Србија је била земља малог поседа. Највећи број домаћинстава је обрађивао сопствену земљу, али ти поседи су били најчешће величине до 5 хектара. Према попису спроведеном 1834. године, просечна српска породица је имала посед величине 3,21 хектар. Три деценије касније, просечна величина поседа се увећала на 3,83 хектара. Како је егзистенцијални минимум породици обезбеђивала земља у величини од два дана орања или 1,14 хектара, што је представљало и заштићени део имовине од продаје за дуг, највећи део српског становништва је имало довољно земље да себи обезбеди опстанак.⁷⁰

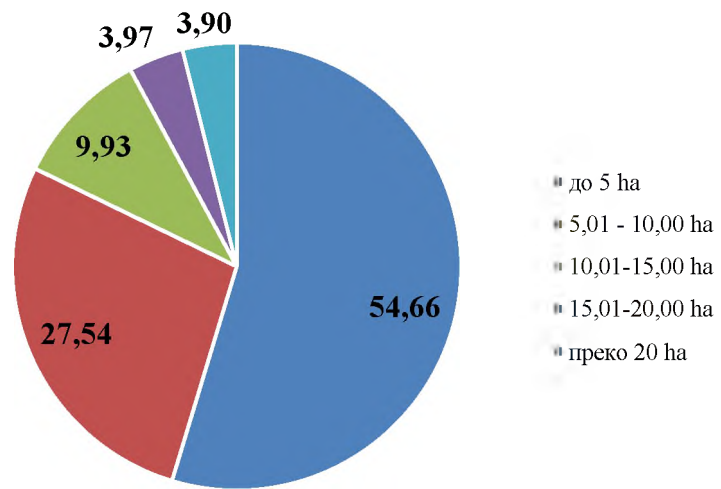
Према попису из 1893. године, чак 72,60% поседа није била већа од 5 хектара, док су поседи величине 10 и мање хектара чинили 92, 91% свих поседа. Већи приватни комплекси земље су били реткост. Само је њих 1,05% било веће од 20 хектара. Ситуација се донекле изменила у наредном попису јер се проценат малих поседа смањило у корист већих поседа.

⁶⁸ *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897; *Статистички годишњак Краљевине Србије* 11 (1908) 239.

⁶⁹ *Статистички годишњак Краљевине Србије* 11 (1908) 40-41.

⁷⁰ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 94, 96-97.

Графикон 6: Структура земљишних поседа према величини



СЕОСКО СТАНОВНИШТВО

Србија је све до почетка Првог светског рата била претежно аграрна држава. Већи део становништва живео је на селу и бавио се земљорадњом и сточарством. Крајем прве деценије 20. века, његов удео у укупној популацији износио је 87 %. У истом периоду чак се становништво издржавало од пољопривреде, јер је у ову грану привређивања била укључена и трећина становника градских општина. Везаност за земљу, чији је обрадиви део највећим делом био приватна својина српских земљорадника, оставиће траг на економски и политички живот овог простора све до данашњих дана.⁷¹

Са позитивним спољнотрговинским билансом и младим становништвом, Краљевина Србија је представљала државу са великим развојним потенцијалима. Као таква, она је крајем 19. и почетком 20. века представљала земљу имиграције, која је привлачила имигранте из различитих делова Европе а највише из суседне Аустро-Угарске и Турске. У њу су се досељавало становништво са одређеним знањима и вештинама које је налазило своје место у држави која је убрзано развијала индустрију и саобраћај, и становништвом са све већим потребама за услужним делатностима. С друге стране, демографски прогресивна и национално и верски хомогена, Србија је представљала матицу ка којој је стремио српски живаљ са неослобођених подручја.

⁷¹ У поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Државопис Србије*, Београд 1863; *Државопис Србије*, Београд 1869; *Државопис Србије IX*, Београд 1879; *Државопис Србије XVI*, Београд 1889; *Државопис Србије XVII*, Београд 1893; *Статистика Краљевине Србије I*, *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године*; Београд 1893; *Статистика Краљевине Србије XII*, *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1895. године*; Београд 1898; *Статистика Краљевине Србије XXIII*, *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*; Београд 1903; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1906; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1911; *Статистика Краљевине Србије IV*, *Статистика рођења, венчања и умирања за 1888, 1889. и 1890. годину*, Београд 1895; *Статистика Краљевине Србије VIII*, *Статистика рођења, венчања и умирања за 1891. годину*, Београд 1898; *Статистика Краљевине Србије XV*, *Статистика рођења, венчања и умирања за 1892. годину*, Београд 1901; *Статистика Краљевине Србије XVII*, *Статистика рођења, венчања и умирања за 1893. годину*, Београд 1902; *Статистика Краљевине Србије XIX*, *Статистика рођења, венчања и умирања за од 1894. до 1899. године*, Београд 1904; *Статистика Краљевине Србије XXI*, *Статистика рођења, венчања и умирања од 1900. до 1905. године*, Београд 1907; *Статистички годишњак Краљевине Србије 1-12*, Београд 1893-1913; *Два века развоја Србије : статистички преглед*, Београд 2008; P. Rothenbacher, *The Central and East European Population since 1850*, Palgrave Macmillan 2013;

Један његов значајан део ослобођен је и укључен у Кнежевину Србију 1878. године. Статистички подаци указују да је само након пар деценија живота у слободи низ параметара који се односе на развијеност одређеног друштва значајно унапређен, попут стопе смртности одојчади и деце или удела писмених у укупној популацији.

ПОПУЛАЦИОНА ДИНАМИКА

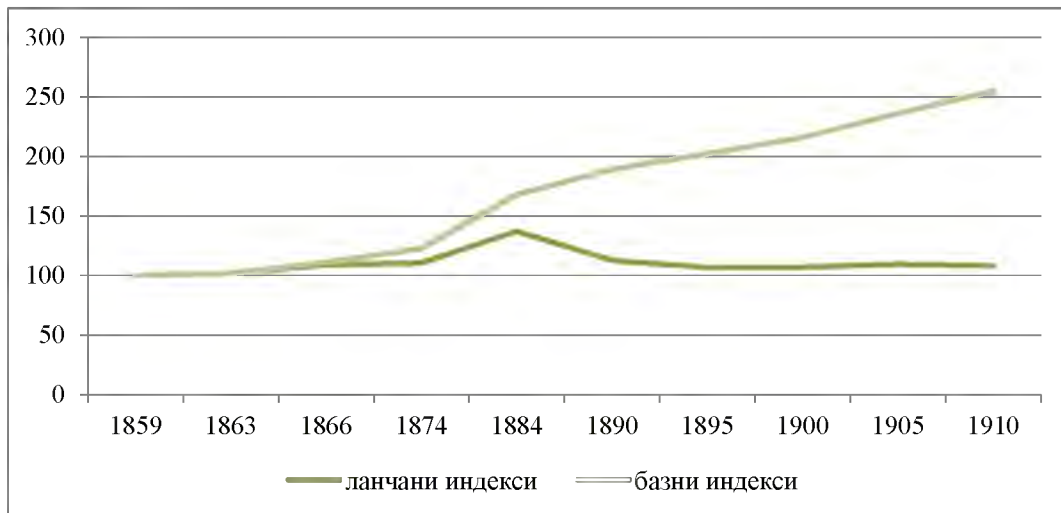
КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА СЕОСКИХ ОПШТИНА

Са завршетком Другог српског устанка у Србији започиње период сталног демографског успона. Са процењених 401.350 становника у 1815. години, Кнежевина Србија ће достићи три пута више (1.215.180) житеља у 1874. години. Након ослободилачких ратова, 1878. године популација је увећана за додатних 354.481 становника. Овај механички прилив одразио се и на нагли скок апсолутне и релативне промене становништва, као и ланчаног и базног индекса. Иако се ослобођено становништво није у битнијим демографским карактеристикама разликовало од становништва Кнежевине Србије, оно ће показати нешто нижу промену броја становника у наредном периоду. Тако је становништво старих округа између 1878. и 1910. године увећано за 15 а нових округа за 12 процената.

Табела 4: Кретање становника сеоских општина 1859-1910

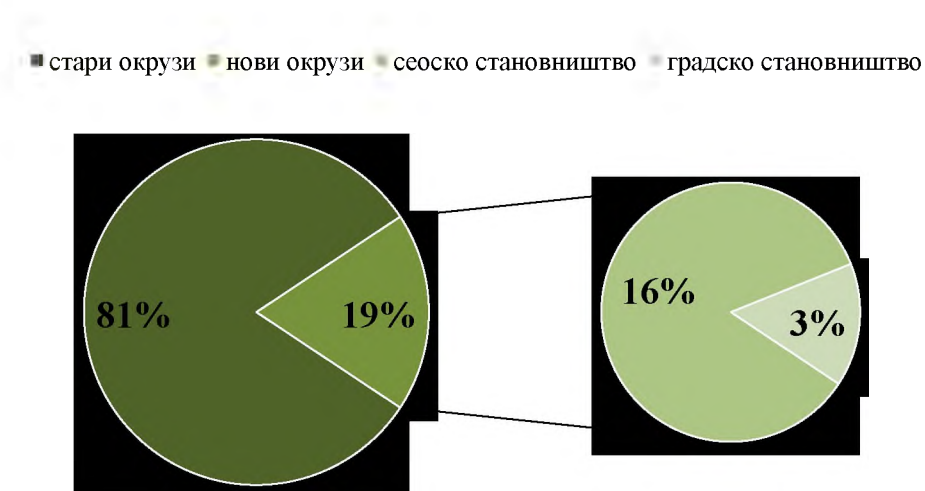
	број становника	апсолутна промена	релативна промена	ланчани индекс	базни индекс
1859	991440				100
1863	1010976	19536	1,97	101,97	101,97
1866	1099648	108208	10,91	108,77	110,91
1874	1215180	115532	10,51	110,51	122,57
1884	1665849	450669	37,09	137,09	168,02
1890	1875495	209646	12,58	112,58	189,17
1895	2003811	128316	6,84	106,84	202,11
1900	2141867	138056	6,89	106,89	216,03
1905	2340795	198928	9,29	109,29	236,10
1910	2528819	188024	8,03	108,03	255,07

Графикон 7: Ланчани и базни индекс промене броја сеоског становништва



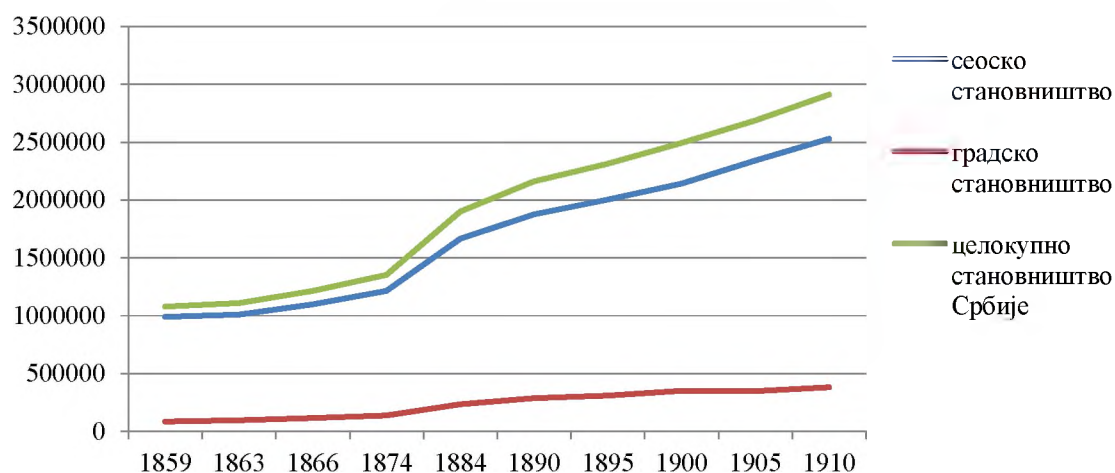
Као што је већ напоменуто, становништво Краљевине Србије је увећано 1878. године, њеним проширењем на територије ослобођене од турске власти. Ово механичко увећање значило је прилив 19% живља, чија је већина живела на селу (84,62%). Процент сеоског становништва у старим окрузима је био нешто већи и износио је 88,26. Како су нови окрузи учествовали са петином у укупном броју становника проширене Србије, ова разлика је само делимично утицала на однос градске и сеоске популације.

Графикон 8: Учешће становништва крајева ослобођених 1878. у градској и сеоској популацији Краљевине Србије према попису спроведеном 1884. године

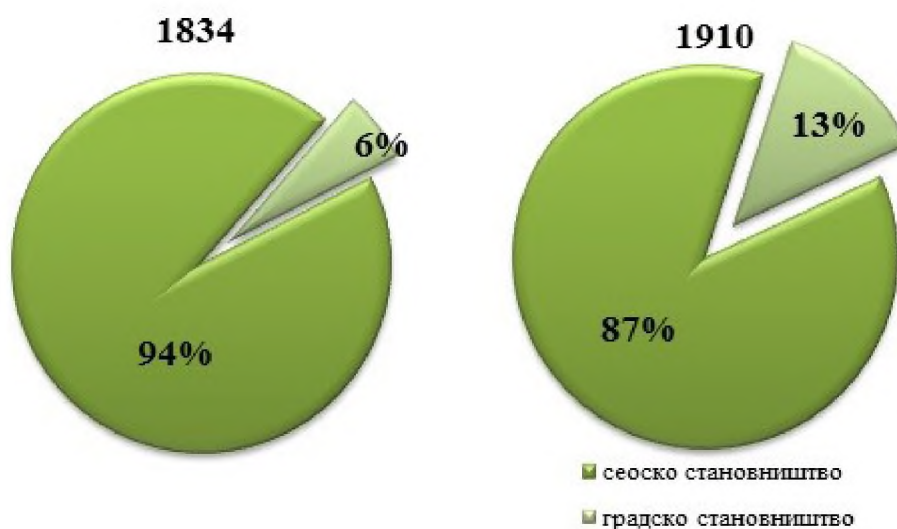


Током 19. века удео градског становништва у популацији Србије се константно увећавао. Варошке општине постају све бројније, као и њихово становништво. До почетка 20. века, апсолутни прираштај градског становништва је био знатно већи него сеоског на шта указује и базни индекс из 1910. године, са 1859. као базном годином, који за градско становништво износи чак 441 а за сеоско 255.

Графикон 9: Упоредни приказ пораста сеоског и градског становништва



Графикон 10: Сразмера сеоског и градског становништва 1834. и 1910. године



НАТАЛИТЕТ, МОРТАЛИТЕТ И ПРИРОДНИ ПРИРАШТАЈ

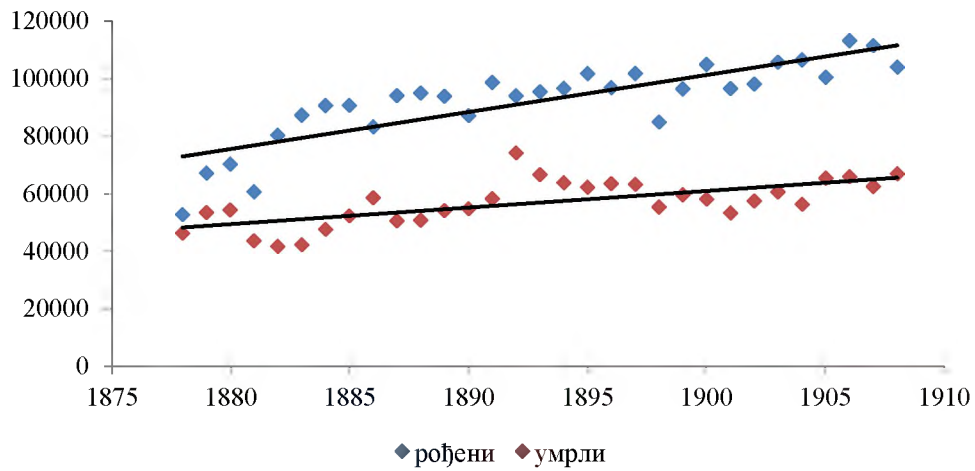
Повољни друштвено-политички и економски услови омогућили су позитивно природно кретање становништва Србије током 19. и на почетку 20. века. Економска сигурност коју је пружао сеоски посед утицала је на рано склапање бракова и рађање деце, од којих је, почетком 20. века, њих 58 % достигало старост од 18. година. Разлика између стопе морталитета и стопе наталитета је у значајној мери увећана почев од 1878. године и током наредног периода остала је и даље значајна, иако код оба ова параметра крајем прве деценије 20. века видимо пад вредности. Важна карактеристика друштва Краљевине Србије била је релативно мала стопа смртности одојчади која је била у ниво са стопама забележеним у западној Европи. Она је 1900. године износила 145 а 1905. 159 промила. Такође, Србија се по учешћу одојчади у броју умрлих од 28,24 % 1890, била далеко иза Немачке или Аустро-Угарске.

Табела 5: Показатељи природног кретања сеоског становништва

	1884	1890	1895	1900	1905	
број	становника	1665849	1875495	2003811	2141867	2340795
	рођених	90441	85451	91574	94435	90373
	умрлих	47552	57424	54765	49382	55527
стопа	наталитета	54,29	45,56	45,70	44,09	38,61
	морталитета	28,55	30,62	27,33	23,06	23,72
	природног прираштаја	25,75	14,94	18,37	21,03	14,89

Друштво у деветнаестовековној Србији је, судећи према демографским параметрима, било младо, прогресивно друштво, са високом стопом наталитета и високим стопама општег и укупног фертилитета. Стопа наталитета, иако се постепено смањивала, крајем 19. века је износила око 43 промила. Истовремено стопа општег фертилитета се кретала између 178 и 194 промила, са нешто већим вредностима, од око 200 промила, у сеоској популацији, док је стопа укупног фертилитета износила 5,6.

Графикон 11: Однос рођених и умрлих у Србији 1878-1908



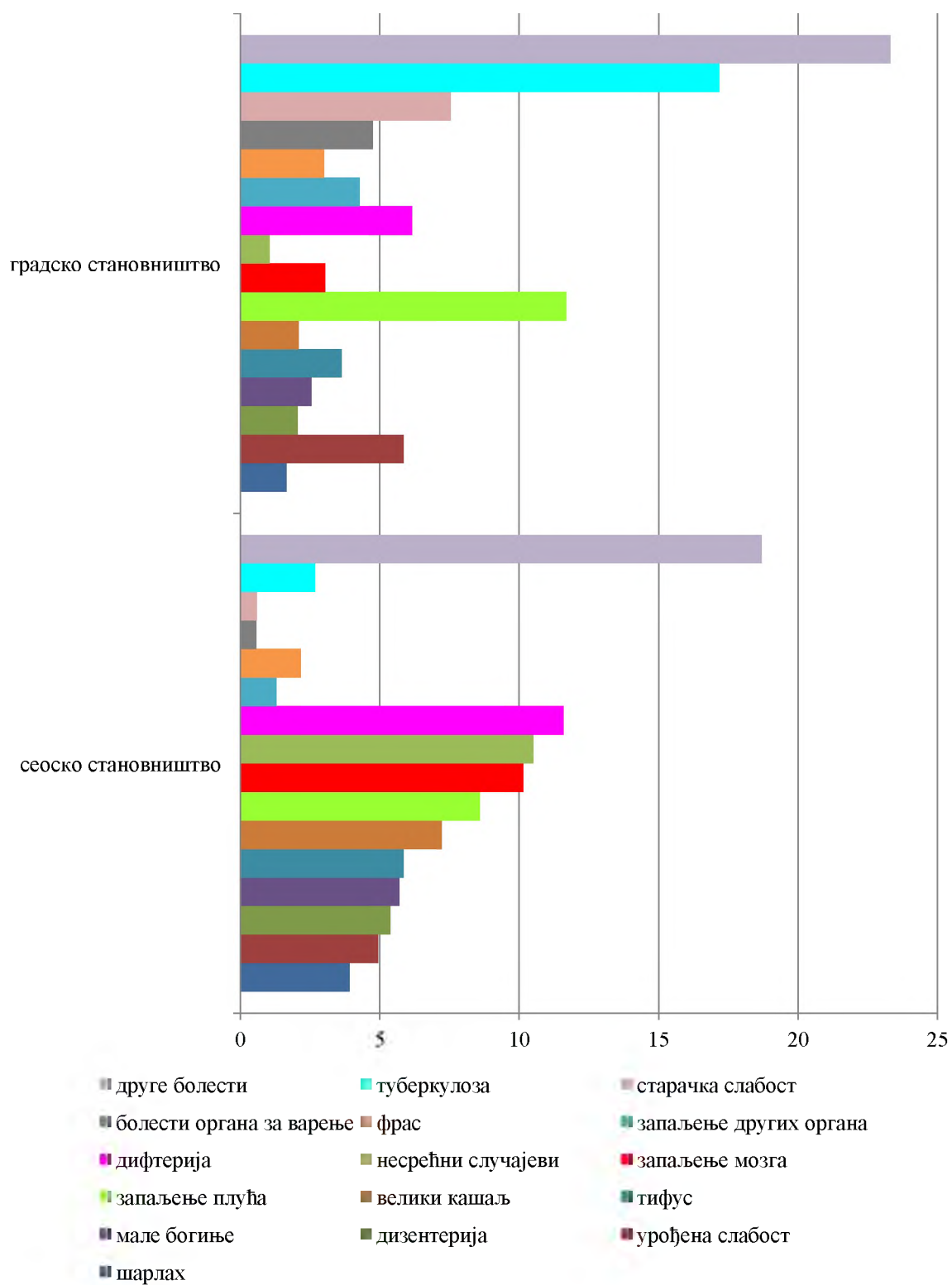
С обзиром да је Србија током 19. века била земља имиграције, на промену броја становника утицао је и миграциони салдо, који је углавном био позитиван.

Табела 6: Апсолутни прираштај становништва Краљевине Србије 1890-1905

	број		миграциони салдо	апсолутни природни прираштај	апсолутни прираштај
	имиграната	емиграната			
1890	242382	229909	12473	32297	44770
1891	109000	106219	2781	40389	43170
1892	131241	127259	3982	19698	23680
1893	154397	156102	-1705	28664	26959
1894	339462	338622	840	32722	33562
1895	113688	112190	1498	39492	40990
1896	367087	359020	8067	33353	41420
1897	338240	326079	12161	38368	50529
1898	292456	282254	10202	29489	39691
1899	258658	250526	8132	36716	44848
1900	327978	319421	8557	46738	55295
1901	228922	231405	-2483	43074	40591
1902	221493	213587	7906	40561	48467
1903	209791	206214	3577	45059	48636
1904	249533	229615	19918	49929	69847
1905	172442	169496	2946	34966	37912
укупно	3756770	3657918	98852	591515	690367

Најчешћи узрочници смрти били су различити за село и град. У граду је најзначајнији узрочник била туберкулоза, која је била узрок у готово петини смртних случајева. С друге стране, свака десета смрт на селу била је последица дифтерије. Поред ове две болести, највећи број живота односиле су и запаљења мозга и плућа, велики кашаљ, тифус, мале богиње, дизентерија и шарлах. Смртност код одојчади је најчешће приписивана урођеној слабости и превременом рођењу. На смртност по градовима још је утицала у значајнијој мери и старачка слабост а на селу несрећни случајеви.

Графикон 12: Учешће најчешћих узрочника смрти у смртности сеоског и градског становништва



МИГРАЦИЈЕ И МОБИЛНОСТ СТАНОВНИШТВА

Крајем 19. века, у Краљевини Србији је само 4,16 процената становништва било рођено ван њених граница. Иако је Србија тада представљала земљу имиграције, имигранти нису представљали значајнији део популације. Судећи према националној и верској хомогености становништва Краљевине Србије, највећи део имиграната су били православни Срби, који су долазећи из Аустро-Угарске и Турске тражили свој дом у слободној матици. С друге стране, убрзани привредни развој пружао је шансу стручној радној снази, пре свега из Аустро-Угарске, да нађе повољније услове за живот и рад. Полна структура путника који су улазили и излазили из Србије указује да су нашу границу два и по пута више прелазили мушкарци.

Табела 7: Сеоско и градско становништво према области рођења по попису

1890

рођени у	по селима	у градовима	укупно	удео у популацији
Аустрији	1832	3497	5329	0,25
Белгији	13	10	23	0,00
Босни	2603	2766	5369	0,25
Бугарској	3002	1055	4057	0,19
Грчкој	59	169	228	0,01
Италији	272	264	536	0,02
Македонији	553	1571	2124	0,10
Немачкој	68	300	368	0,02
Румунији	368	237	605	0,03
Русији	9	107	116	0,01
Старој Србији	4798	4663	9461	0,44
Турској	20642	6503	27145	1,26
Угарској	4346	18996	23342	1,08
Француској	3	39	42	0,00
Херцеговини	1310	1027	2337	0,11
Хрватској	303	917	1220	0,06
Црној Гори	5733	1574	7307	0,34
другим областима	41	191	232	0,01
ван Србије укупно	45955	43886	89841	4,16
у Србији	1829540	242580	2072120	95,84
укупно	1875495	286466	2161961	100

Удео особа рођених ван граница тадашње Србије у сеоском становништву је био упола мањи од његовог удела у градској популацији и није прелазио 2,5 процента.

Ови подаци указују на чињеницу да током друге половине 19. века, није било значајнијих миграционих таласа ка подручју данашње централне и југоисточне Србије.

Табела 8: Однос броја сеоских становника рођених у Србији и рођених у другим државама 1890-1900

	1890		1895		1900	
рођени	број	%	број	%	број	%
у Србији	1829540	97,55	1955204	97,57	2097563	97,93
ван Србије	45955	2,45	48607	2,43	44304	2,07
укупно	1875495	100	2003811	100	2141867	100

Упркос константности позитивног миграционог салда, досељеници су представљали мали део популације Краљевине Србије, у којој је, према попису спроведеном 1900. године, само 3,53 % становника било рођено ван њених граница. Досељавање у градска насеља је било изразитије од досељавања у сеоска подручја. Тако је у градовима, у другој половини 19. века, између 12 и 19 процената становништва било пореклом из других држава. Овај стални прилив имиграната утицао је на апсолутни пораст становништва. У периоду од 1891. до 1905. у Србију је ушло 2.221.233 путника са страним путним исправама, а њих 2.055.999 је изашло, што указује на чињеницу да се у њој привремено или стално населило 165.234 имиграната, или просечно годишње 10.327. Истовремено, један део становништва Србије се у истом периоду иселио. Чак је њих 69.964 привремено или трајно напустило своја пребивалишта у Краљевини Србији. Годишњи просек емиграције је износио 4.664 особа.

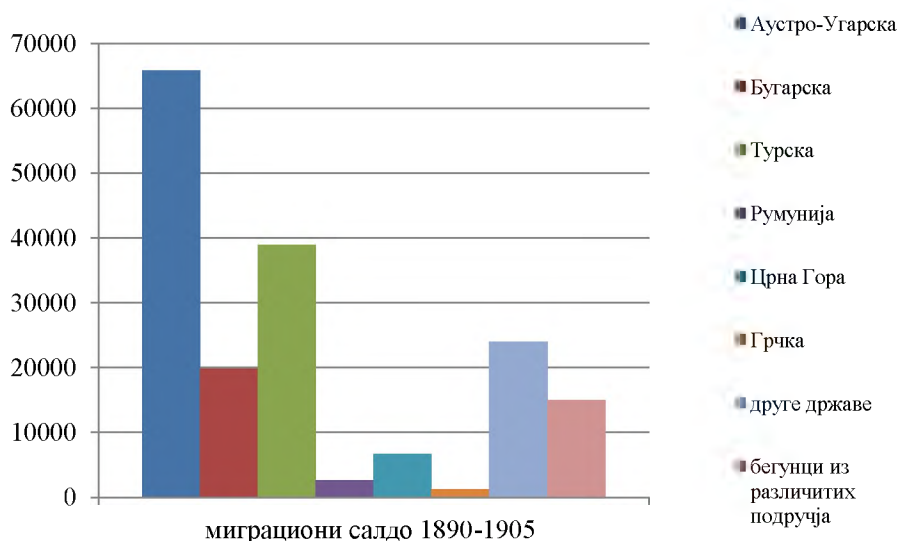
Табела 9: Миграционе стопе 1890-1905

		1890	1895	1900	1905
стопа	имиграционог салда	112,11	48,51	131,57	64,15
	емиграционог салда	106,34	48,51	128,13	63,06
	миграционог салда	5,77	0,65	3,43	1,10

Највећи број имиграната долазио је из Аустро-Угарске и Турске. Из Аустро-Угарске се у периоду од 1890. до 1905. године уселило 65.886 особа. У истом

временском интервалу имиграција из различитих области Турске износила је 38.967 особа. Највећи број имиграната из Турске досељавао се у сеоска подручја, док су они из Аустро-Угарске налазили свој дом најчешће у варошким општинама.

Графикон 13: Државе према пореклу имиграната 1890-1905



Мобилност становништва унутар граница Србије била је изузетно мала, нарочито у сеоским подручјима. Традиционални начин живота који се одвијао у оквиру граница сеоског атара и везаност за земљишни посед условили су да је чак 95 % пописаних мушкараца у сеоским насељима рођено у истим. У ову слику традиционалног друштва уклапа се и нешто већа мобилност жена, које су удајом одлазиле из свог места рођења. Удајом се није одлазило далеко, најчешће у неко од места истог округа.

С друге стране, у градовима је значајан део мушке популације (42%) рођен ван места пописа. Полна структура градског становништва такође указује на кретање млађе мушке популације ка градовима. Ипак, ове миграције су још увек у малом обиму утицале на однос сеоског и градског становништва, и не може бити никаквог говора о напуштању села.

Графикон 14: Мобилност сеоског становништва унутра граница Краљевине Србије према попису 1900



СТРУКТУРА СЕОСКОГ СТАНОВНИШТВА

ПОЛНА И БРАЧНА СТРУКТУРА

За разлику од већине земља Европе тог доба, Србија је крајем 19. века имала већи број мушких становника. Индекс маскулинитета на селу се кретао између 101,9 забележен 1900. године и 106,8 забележен 1910. Ова разлика је била још израженија у градским насељима у којима је у просеку на 100 мушких становника долазило 78 женских. Према попису спроведеном 1890. године, вишак женског становништва забележен је само у шест срезова западне Србије.

Табела 10: Полна структура сеоског становништва

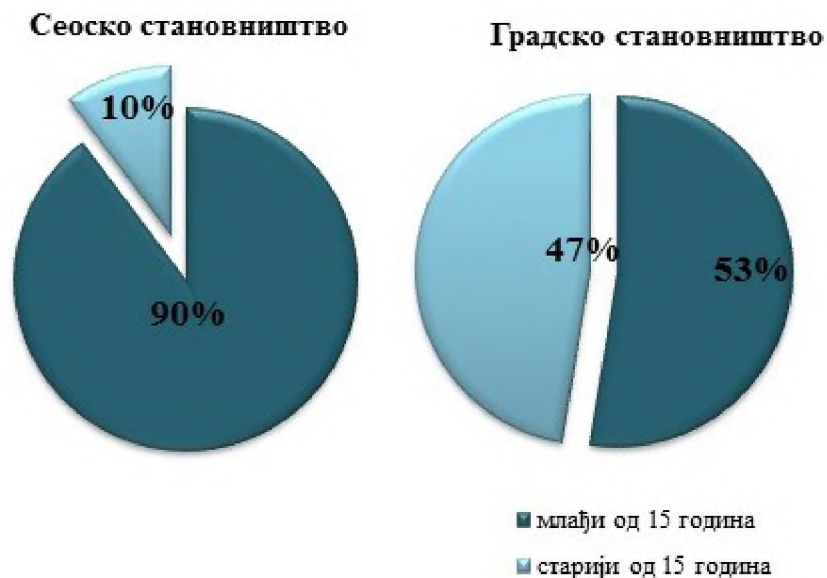
	број мушкараца	процент мушкараца у популацији	број жена	процент жена у популацији	индекс маскулинитета
1859	508861	51,33	482579	48,67	105,45
1866	561265	51,04	538383	48,96	104,25
1874	619102	50,95	596078	49,05	103,86
1884	845675	50,77	820174	49,23	103,11
1890	948732	50,59	926763	49,41	102,37
1895	1008005	50,57	985104	49,43	102,32
1900	1080993	50,47	1060874	49,53	101,90
1905	1159448	50,78	1123793	49,22	103,17
1910	1503511	51,64	1408190	48,36	106,77

На дистрибуцију становништва Краљевине Србије према брачном статусу у највећој мери је утицала старосна структура становништва. Чињеница да је чак трећина становништва била старости до 15 година утицала је на то да се више од половине становништва налазила у групи неожењених и неударених. По бројности је следило становништво у браку. На селу су удовци и удовице били малобројни. Удовица је било сразмерно двоструко више од удоваца, док је обрнут случај био са разведенима. У градовима је била нешто другачија ситуација. Ту су жене биле бројније у групи удових и разведених. Уколико се посматра само становништво старије од 15 година, слика је знатно другачија и однос неожењених и неударених према особама у браку је један према три. У исто време, западноевропске државе су имале знатно другачију размеру одраслог становништва према брачном статусу. У њима је удео популације која још није ступила у брак био знатно већи и кретао се од 33 процента у Француској до 45 у Белгији.

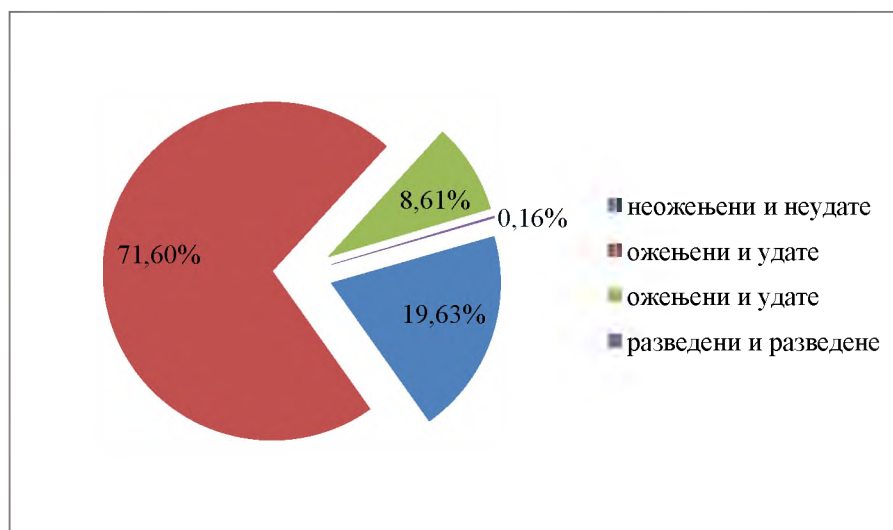
Табела 11: Сеоско становништво према брачном статусу

		1890		1895		1900	
		број	процент	број	процент	број	Процент
мушкарци	неожењени	545963	57,54	570151	56,56	604414	55,91
	ожењени	369614	38,96	399985	39,68	432696	40,03
	удовци	32236	3,40	36803	3,65	42685	3,95
	разведени	919	0,10	1066	0,11	1198	0,11
	укупно	948732	100	1008005	100	1080993	100
жене	неудате	496555	53,58	519669	52,75	549108	51,76
	удате	372419	40,18	404295	41,04	444734	41,92
	удовице	57010	6,16	60174	6,11	65999	6,22
	разведене	779	0,08	966	0,10	1033	0,10
	укупно	926763	100	985104	100	1060874	100

Графикон 15: Удео популације млађе од 15 година у групи неожењених и неудатих 1890



Графикон 16: Дистрибуција сеоског становништва старијег од 15 година према брачном статусу



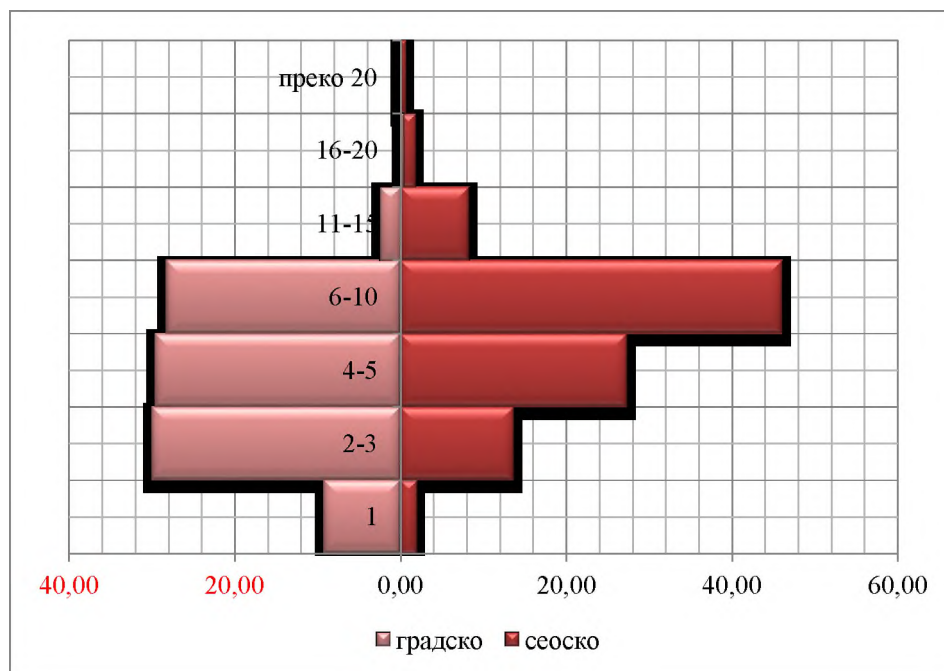
Статистички подаци с краја 19. и почетка 20. века указују да се величина породице није мењала. Највећи део породица на селу имао је између шест и десет чланова. Удео оваквих породица у укупном броју је износио константних 46 процената. Затим су следиле породице са четири до пет чланова. Велике, тзв. задружне породице биле су права реткост. Удео породица са више од десет чланова био је готово занемарљив чак и на селу где су биле присутне само са 2,5 процента. Средином 19. века задружне породице чине само 16,7 % свих породица на селу. Истовремено, најбројније су биле инокосне породице са уделом од 68,8%. Судећи према анализи пописних података из 1863. године, у групу породица са шест до десет чланова су спадале проширене инокосне породице (уз брачни пар чланови породице су и неожењени или неудати сродници), заједнице оца и сина и ређе, очинске задруге са највише два сина. Структура сваке поједине породице била је подложна променама а оне нису имале линеарни и исти карактер. Инокосне су прерастале у проширене или задружне а задружне су се распадале на инокосне.⁷²

⁷² А. Вулетих, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002, 34-63.

Табела 12: : Сеоске породице према броју чланова

	1890		1895		1900		1905	
	број	%	број	%	број	%	број	%
1	5688	1,97	5159	1,67	5734	1,73	6905	1,96
2-3	39596	13,74	42298	13,71	45482	13,71	49401	14,00
4-5	78926	27,39	84903	27,51	91826	27,68	95512	27,08
6-10	13288	46,11	144010	46,66	154476	46,56	163984	46,49
11-15	23965	8,32	25042	8,12	26677	8,04	28854	8,17
16-20	5230	1,81	5315	1,72	5610	1,69	3025	1,71
21-25	1384	0,48	1391	0,45	1401	0,43	1510	0,43
26-30	345	0,12	331	0,11	364	0,11	409	0,12
преко 30	175	0,06	168	0,05	176	0,05	148	0,04
укупно	288189	100	308617	100	331746	100	352748	100
просечан број чланова	6,51		6,46		6,46		6,47	

Графикон 17: Дистрибуција сеоских и градских породица према броју чланова
1900



За разлику од села у варошким општинама су у подједнакој мери биле заступљене групе породица са два до три члана, четири до пет и шест до десет. Млада радна снага која се привремено или стално у њима настањивала, утицала је на значајан

удео самаца од готово 10 процената. С друге стране, породице са више од десет чланова су биле изузетна реткост.

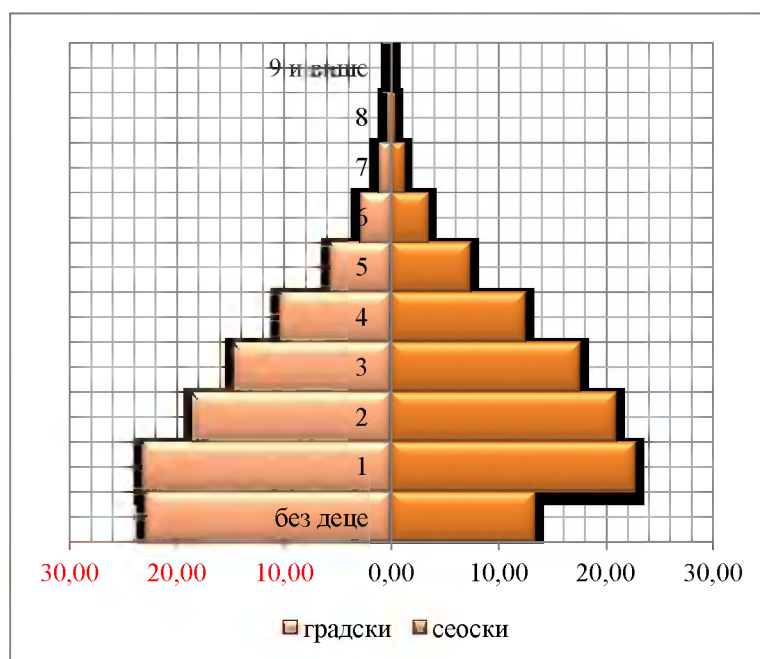
Просечан брачни пар на селу није имао велики број деце, најчешће једно или два. Оваквих парова је било чак између 40 и 44 процента, који заједно са паровима без деце чине више од половине становништва. На релативно мали број деце по брачном пару утицала је значајна стопа смртности у популацији млађој од 15 година. Како је према подацима из 1900. укупна стопа фертилитета износила 5,6 а само је 63% деце достигало доб од 18 година, разумљиво је што су се у Србији тог доба најчешће могли срести брачни парови са два детета. Парови са многобројном децом су били реткост. Тек сваки двадесети је имао више од њих четворо.

Табела 13: Дистрибуција сеоских брачних парова према броју деце

	1895		1900		1905	
	број	%	број	%	број	%
без деце	54592	12,56	63101	13,45	104857	19,52
1	100256	23,07	106709	22,75	114535	21,32
2	92087	21,19	98250	20,95	108186	20,14
3	77044	17,73	82610	17,61	87759	16,34
4	55180	12,70	58746	12,53	61210	11,39
5	32434	7,46	34828	7,43	35241	6,56
6	15439	3,55	16390	3,49	16788	3,13
7	5445	1,25	5938	1,27	6122	1,14
8	1686	0,39	1858	0,40	1819	0,34
9 и више	458	0,10	546	0,12	638	0,12
брачних парова укупно	434621	100	468976	100	537155	

Специфичност градских средина је био изузетно велики број парова без деце. Они су се, према попису из 1900. налазили на другом месту по бројности иза парова са једним дететом, за којима су незнатно заостајали. Брачне заједнице без деце, са једним и два детета су у градовима чинили чак 65% свих брачних парова.

Графикон 18: Упоредни приказ дистрибуције сеоских и градских брачних парова према броју деце



СТАРОСНА СТРУКТУРА

Крајем 19. и почетком 20. века, Србија је била држава са најмлађим становништвом у Европи. Млади до 15 година чинили су 43,5 процената укупне популације. Истовремено старијих од 65 било је само 3 процента, што је Краљевину Србију сврставало у демографски прогресивна, млада друштва. Истовремено се већи део западноевропских држава, на челу са Француском, налазио на прагу старења, са преко осам процената популације старије од 60 година.

Разлика између старосне структуре градске и сеоске популације је била значајна. У оквиру градског становништва у знатно већој мери је била затупљена група радно активног становништва. Најбројнију старосну групу су чиниле особе старости од 21 до 25 година, док су на селу била најбројнија деца старости од 6 до 10 година.

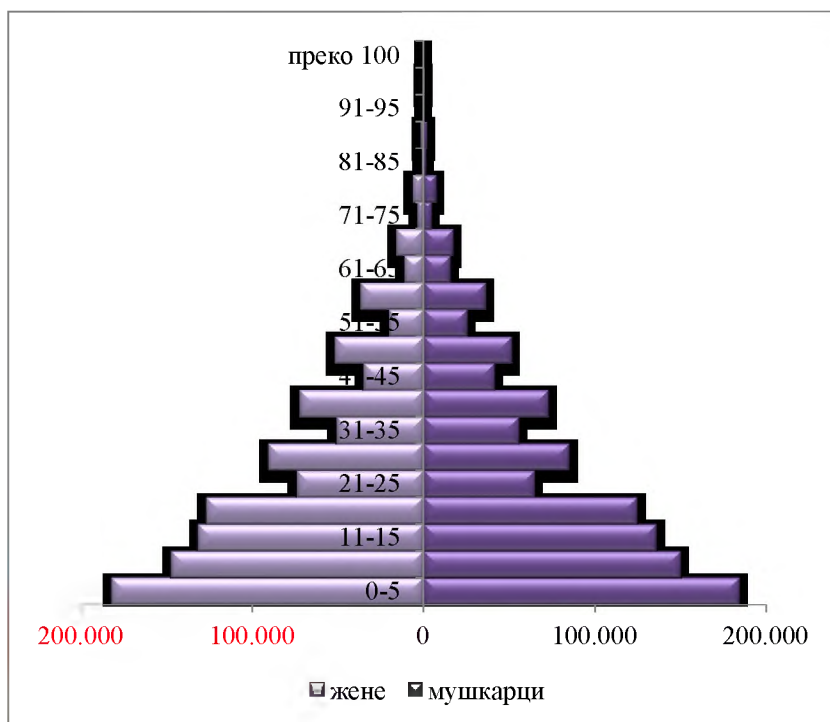
Велики удео деце утицао је на општу стопу активности. Уколико се узму тадашњи критеријуми по којима је радна активност започињала са 15 година и завршавала се са 70, општа стопа активности је 1890. износила 54,7%. С друге стране, удео активног становништва, а самим тим и стопе активности, били су знатно већи у старијим западноевропским друштвима. Тако је општа стопа активности у Француској

у истом периоду износила 68,4 %, у Италији 64,4 %, у Немачкој 62,6 %, у Енглеској 61%.

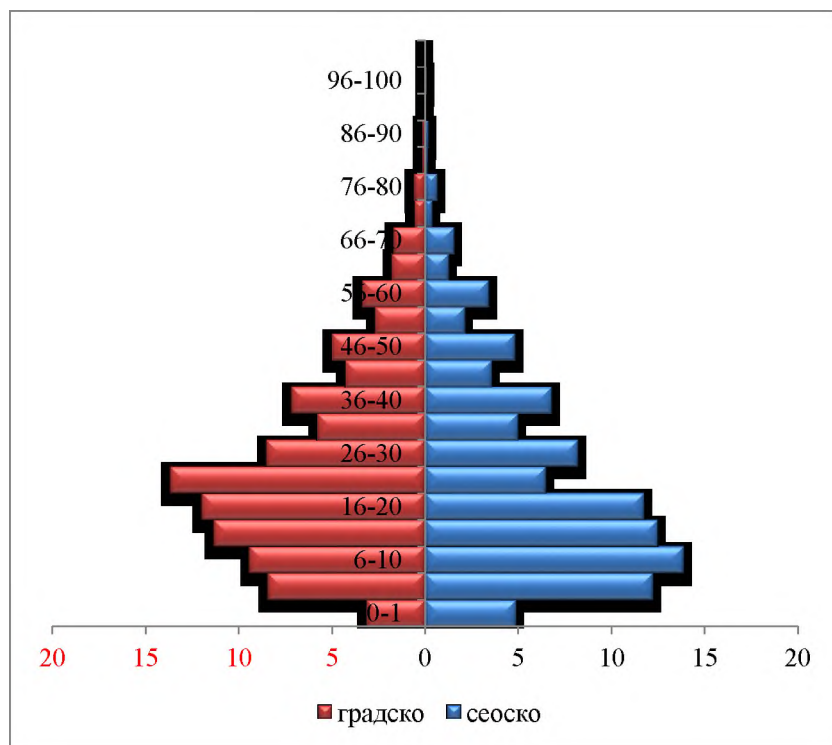
Табела 14: Дистрибуција сеоског становништва према старости

		1890		1895		1900	
		мушкарци	жене	мушкарци	жене	мушкарци	Жене
0-5	број	178530	176455	171247	120540	184615	182006
	%	18,82	19,04	16,98	17,28	17,07	17,15
6-10	број	143237	139390	149393	146809	150315	147226
	%	15,10	15,04	14,82	14,90	13,90	13,88
11-15	број	103554	98395	127800	122083	136179	131468
	%	10,91	10,62	12,68	12,39	12,60	12,39
16-20	број	93622	98507	97462	100936	125014	126890
	%	9,87	10,63	9,67	10,25	11,56	11,96
21-25	број	69950	68838	73190	73007	64874	73996
	%	7,37	7,43	7,26	7,41	6,00	6,97
26-30	број	71601	77765	80908	87064	85333	90654
	%	7,55	8,39	8,03	8,84	7,89	8,55
31-35	број	45283	42665	52074	46734	55820	50814
	%	4,77	4,60	5,17	4,74	5,16	4,79
36-40	број	62942	63143	67199	66588	73024	72543
	%	6,63	6,81	6,67	6,76	6,75	6,84
41-45	број	32539	29172	35278	30610	41615	35071
	%	3,43	3,15	3,50	3,11	3,84	3,31
46-50	број	47313	45996	47702	49429	51615	51889
	%	4,99	4,96	4,73	5,02	4,77	4,89
51-55	број	22023	16576	24349	18132	25650	20232
	%	2,32	1,79	2,41	1,84	2,37	1,90
56-60	број	28302	31344	32106	33947	36435	36905
	%	2,98	3,38	3,18	3,45	3,37	3,48
61-65	број	16584	9269	15480	10048	15788	11365
	%	1,75	1,00	1,53	1,02	1,46	1,07
66-70	број	15372	13920	16242	14328	17528	15961
	%	1,62	1,50	1,61	1,45	1,62	1,50
71-75	број	4086	3174	4116	3102	4700	3595
	%	0,43	0,34	0,41	0,31	0,43	0,34
76-80	број	7271	7085	7100	6768	7480	6514
	%	0,77	0,76	0,70	0,69	0,69	0,61
81-85	број	1628	1175	1554	1069	1511	1100
	%	0,17	0,13	0,15	0,11	0,14	0,10
86-90	број	2725	2271	2335	1976	2187	1723
	%	0,29	0,25	0,23	0,20	0,20	0,16
91-95	број	499	350	481	316	442	278
	%	0,05	0,04	0,05	0,03	0,04	0,03
96-100	број	962	743	722	651	651	513
	%	0,10	0,08	0,07	0,07	0,06	0,05
преко 100	број	323	224	302	230	217	131
	%	0,03	0,02	0,03	0,02	0,02	0,01
непознато	број	386	69	965	1124	0	0
	%	0,04	0,03	0,10	0,11	0,03	0,01

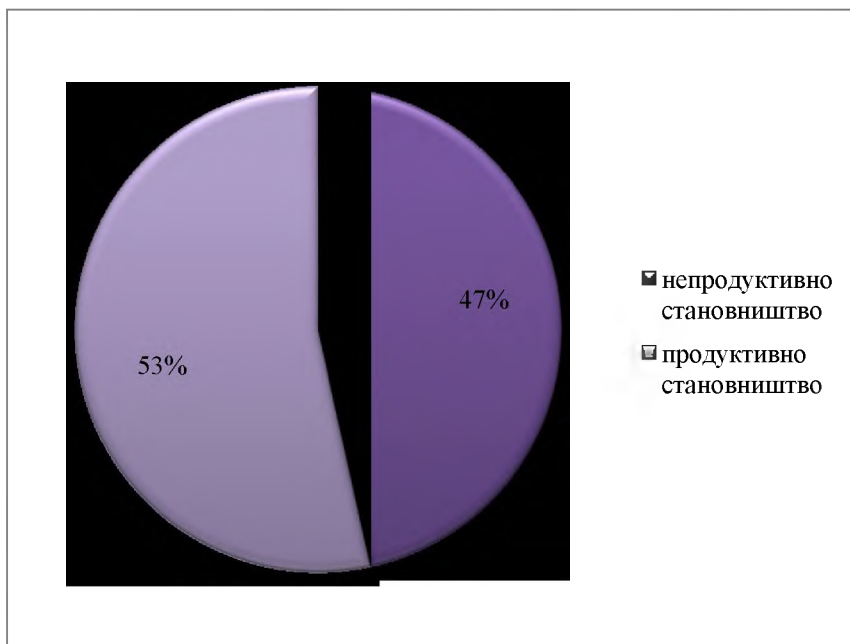
Графикон 19: Старосна пирамида сеоског становништва за 1900. годину



Графикон 20: Старосна пирамида сеоског и градског становништва за 1900.



Графикон 21: Однос продуктивног и непродуктивног становништва у сеоској популацији



Због специфичне старосне структуре, у оквиру које су најбројнију групу становништва на селу чинила деца, просечна старост на селу је износила 23 године. Истовремено, у граду је она била нешто већа, и кретала се око 26 година.

Са старењем, несразмера између мушког и женског становништва је бивала све већа, тако да су на четири мушкарца старија од седамдесет година долазиле просечно три жене. По овом односу, као и по многим другим демографским карактеристикама, Србија је била најсличнија Бугарској, док се у великој мери разликовала од западноевропских земаља. Примера ради, у Француској је однос мушкараца и жена старијих од 70 година био један према два, у корист жена.

Табела 15: Просечна старост становништва Краљевине Србије 1890-1900

	село	град	уопште
1890	23,44	25,79	23,75
1895	23,47	25,99	23,81
1900	23,61	26,27	23,99

ЕТНИЧКА СТРУКТУРА

Друштво Краљевине Србије је у великој мери било етнички монолитно. Срби су чинили око 90 процената популације. На селу је ова монолитност била још израженија.

Најбројнија етничка мањина у Србији су били Румуни. Они су, према попису 1884. године, чинили 7,87 процената популације. Њихов удео се временом смањивао, тако да је након десет година износио 6,9 становништва Краљевине Србије. Становништво румунске етничке припадности је било најбројније у Крајинском округу, где је 1890. чинило 60 % популације. За Крајинским округом су следили Црноречки и Пожаревачки округ, у којима је удео румунске популације износио близу 45 и 35 процената. За Румунима, по бројности су следили Цигани, док је свих осталих етничких група било знатно мање.

Табела 16: Број припадника других националности у сеоској популацији 1884-1900

	1884	1890	1895	1900
Албанци	1803	1684	1679	1978
Бугари	3791	1005	298	274
Грци	218	623	710	766
Енглези	4	1	2	1
Италијани	176	434	209	209
Јевреји	18	17	37	3
Мађари	128	386	370	317
Немци	379	779	658	838
Пољаци	0	47	6	13
Румуни	144531	137731	153560	86305
Руси	5	13	9	14
Словаци	26	93	47	32
Словенци	23	243	162	188
Турци	582	207	130	630
Французи	19	16	16	10
Хрвати	68	134	273	169
Цигани	27120	32050	37591	37089
Цинцари	168	625	321	349
Чеси	118	247	159	151
други	0	2	22	14
матерњи језици српски и румунски	-	-	-	31652
стране националности	179177	176337	196259	161002
удео у сеоској популацији	10,75 %	9,40 %	9,85 %	7,52 %

Етничка структура сеоског и градског становништва се у извесној мери разликовала, и то у структури самих мањинских група. На селу били присутни у највећој мери Румуни и у знатно мањој мери Цигани. У градовима су готово у подједнакој мери били заступљени Цигани, Румуни, Немци и Јевреји.

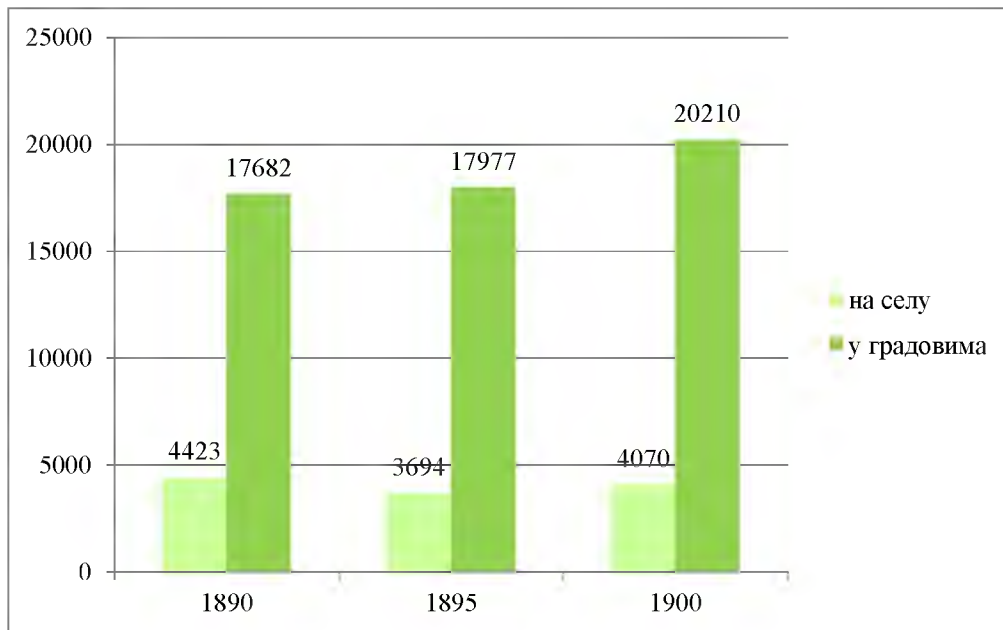
СТРАНИ ДРЖАВЉАНИ

Приликом пописа, бележени су и присутни страни држављани. Њихов број није био значајан. Већином су живели по градовима (80%). Највише је било држављана Аустро-Угарске (70%), за којима су по бројности следили држављани Турске.

Табела 17: Број страних држављана на селу 1890-1900

	1890	1895	1900
Аустро-Угарска	2754	2460	2395
Белгија	5	10	12
Бугарска	128	123	258
Велика Британија	18	13	29
Грчка	1	2	2
Италија	268	55	49
Немачка	36	15	13
Румунија	30	3	3
Русија	4	159	165
Турска	1098	784	1094
Француска	7	5	2
Црна Гора	71	63	48
Швајцарска	1	2	0
друге земље	2	0	0
укупно	4423	3694	4070
удео у сеоској популацији	0,24 %	0,18 %	0,19 %

Графикон 22: Однос броја страних држављана на селу и у градовима



ВЕРСКА СТРУКТУРА

Највећи део становништва Краљевине Србије био је православне вере, док су припадници свих осталих вероисповести учествовали са само 1,5 процената у укупној популацији. Међу њима су најбројнији били римокатолици са око пола процента укупног становништва. Разлика између градских и сеоских средина је била значајна. На селу је верска јединственост била још израженија, док је у градовима око 7 процената становништва исповедао друге вероисповести. У селима су међу неправославним становништвом били најбројнији муслимани, а у градовима римокатолици.

Католици су били најприсутнији у северним деловима земље – Подунавском, Подринском и Крајинском округу. Ислам су исповедали Турци, Албанци и део Цигана, који су били најбројнији у Врањском округу, где су 1890. чинили 2,98% становништва. За Врањским округом следиле су тимочки (2,01%), Подрински (1,35%) и Топлички (1,27%).

Табела 18: Верска структура сеоске популације 1890-1900

	1890		1895		1900	
	број	%	број	%	број	%
<i>православни</i>	1861025	99,23	1992091	99,42	2130361	99,46
<i>католици</i>	2274	0,12	1767	0,09	1580	0,07
<i>протестанти</i>	118	0,01	42	0,00	131	0,01
<i>Јевреји</i>	26	0,00	12	0,00	3	0,00
<i>муслимани</i>	12033	0,64	9401	0,47	9781	0,46
<i>други</i>	19	0,00	498	0,02	11	0,00
<i>укупно</i>	1875495	100	2003811	100	2141867	100

СТРУКТУРА ПРЕМА ПИСМЕНОСТИ

За разлику од стопе инфантилног морталитета, који указује на мању смртност одојчади у Србији него у државама западне Европе, по стопи писмености наше друштво је, судећи према званичним подацима, у значајној мери заостајало. Она је почетком 20. века износила само 30 процената одраслог становништва (преко 15 година).

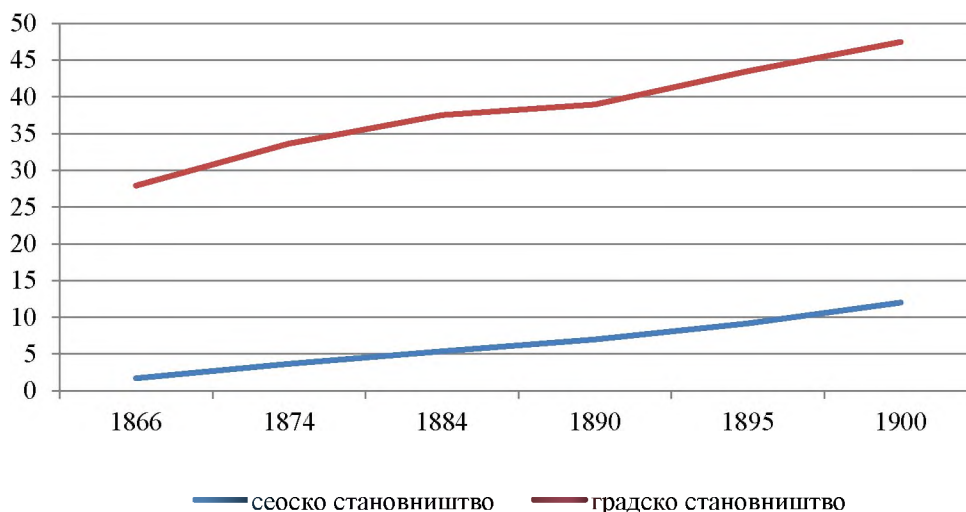
Ипак, овде се мора узети у обзир на који се начин долазило до података о писмености. Како се у значајној мери присуство потписа поистовећивало са писменошћу, разумљиве су високе стопе писмености на које наилазимо у савременој литератури која се бави овом проблематиком. Други значајан проблем представља разлика у броју оних који су умели и да читају и да пишу, од оних способних само да читају. Ова разлика у популацији Краљевине Србије је била изузетно мала обзиром на спроведену реформу писма. Тако је 1890. године број оних који су само умели да читају био 32,5 пута мањи од броја особа које су знале и да читају и да пишу. Слика у другим деловима Европе је била нешто другачија, нарочито у оним областима у којима су протестантски свештеници више векова настојали да свим својим парохијанима приближе Свето писмо. Примера ради у Шведској, у којој је према већини аутора стопа писмености шездесетих година 19. века износила 98 процената, 1870. године само је 30 процената регрута знало да пише.⁷³

Уколико се посматрају поједине групе становништва, може се уочити знатно већа стопа писмености по градовима, у којима је почетком 20. века више од половине

⁷³ R. Chartier, *A History of Private Life: Passions of the Renaissance*, Harvard University Press 1993, 118; S. de Castell, A. Luke, K. Egan, *Literacy, Society, and Schooling: A Reader*, Cambridge University Press 1986, 79; S. de Vylder, *The Rise and Fall of the "Swedish Model"*, Occasional Paper 26 (доступно на: <http://core.ac.uk/download/pdf/6248747.pdf>)

целокупног становништва (55%) било писмено. На селу је била знатно неповољнија ситуација. Ту је само 15 % свих становника знало да чита и пише. Специфичност Краљевине Србије је изузетно велика стопа неписмености присутна код руралне женске популације, која је 1900. године износила чак 96,75 процената.

Графикон 23: Удео писмених у сеоској и градској популацији свих старосних група 1866-1900



Табела 19: Стопе писмености сеоске и градске популације 1890-1900

	село		град		Србија		
	број писмених	стопа писмености	број писмених	стопа писмености	број писмених	стопа писмености	базни индекс
1890	130801	12,63	110577	59,50	241378	19,76	100
1895	182339	16,49	148452	73,80	330791	25,31	137
1900	256853	21,23	166580	70,17	423433	29,25	175

СТРУКТУРА ПРЕМА ЗАНИМАЊИМА

У деветнаестовековној Србији, као примарно аграрној држави, највећи део становништва (око 85%) се издржавао од активности везаних за пољопривреду. На селу је овај проценат износио између 93 и 95 процента. Већина домаћинстава је била ангажована у земљорадњи, док се само њих 6 од 1000 искључиво бавило сточарством. Земљорадници ангажовани у пољопривредној производњи били су истовремено и власници земље које су обрађивали, док су наполичари и слуге чинила мање од једног процента.

Поред земљорадње и сточарства, на селу су мањим делом биле заступљене и професије везане за занатску и индустријску производњу, трговину и различита слободна занимања. Према попису спроведеном 1905. године, на селу је, поред земљорадника и сточара, било и 0,14 % свештеника, 0,44 % јавних службеника, 0,62% трговаца, 2,10 % занатлија, 0,38 % надничара и 0,44 % припадника осталих занимања.

Табела 20: Дистрибуција сеоског становништва према групама занимања

	1890		1895		1900	
	број	%	број	%	број	%
ЗЕМЉОРАДЊА И СТОЧАРСТВО	1752229	93,42	1872772	93,46	2024799	94,53
ЗАНАТСТВО И ИНДУСТРИЈА	56833	3,03	70288	3,51	68852	3,21
ТРГОВИНА	24671	1,32	31319	1,56	22467	1,06
СЛОБОДНА ЗАНИМАЊА	41762	2,23	29432	1,47	25749	1,20
УКУПНО	1875495	100	2003811	100	2141867	100

Поред сеоских становника, у пољопривредној производњи су у великој мери били ангажовани и становници варошких општина. Чак се трећина њих издржавала од активности везаних за земљорадњу и сточарство. Највећи број становника градских насеља који су били везани за пољопривреду живео је у Моравском и Пожаревачком округу.

СЕОСКО ДОМАЋИНСТВО

ПОЉОПРИВРЕДНЕ ЗГРАДЕ

У дворишту, поред куће налазило се више зграда и објеката. Распоред њихов око куће зависио је од броја, важности и употребе, али се увек водило рачуна да најважније од њих буду пред кућним вратима и прозорима, како би се на њих могло из куће мотрити. Од зграда у дворишту су се налазиле стаја, салаш, млекар, амбар, штала, кокошар и ређе нужник.⁷⁴

Стаја је била слична кући и друга по важности зграда у домаћинству. Називала се још и „стасина“, „зграда“, „подрум“, „ижина“, „бачвара“, „клет“, „оставка“, „колеба“ или „вајат“. То је била једноделна зграда у близини куће, која је служила за становање и чување разних ствари. Зидала се од истог материјала као и кућа, обично од чатме, са покривачем од ћерамиде. У раније доба грађена је од брвана на каменом темељу, с подом од набијене земље. Није имала ни подрума, ни тавана, а покривана је шиндром или шашовцима. Таванисана је даскама а патосана набијеном иловачом. Имала је обично по један „пенцер“ са коленикама и капком. У њој су се чували судови, одећа, зимница (каце са купусом и ћупови са паприком), и различите друге намирнице. Тамо где није било посебних подрума ту су држани мањи трапови кромпира, лука, јабука, репе, тикава (дулека) а често и бачве са шљивама и бурад са ракијом и вином, као и разне алатке. Домаћинства која нису имала амбар ту су чувала кошеве облепљене говеђом балегом у којима су држана стрмна жита. Уколико је породица била већа, у њој је спавао и по неки њен члан, посебно током лета. Кад се момак ожени, обично је прво ту боравио са *снашом*. Овим стајама биле су врло сличне засебне „кујне“, које су се једино разликовале у томе што су имале ватриште и димњак, а неке и шпорет. Стаје нису имале димњак јер се у њима ватра никад није ложила а није било ни огњишта ни пећи стога, што су у њој чуване лако запаљиве ствари. Зими се уносила по једна црепуља жара око које су се окупљали они који би ту ноћивали.⁷⁵

⁷⁴ С. Мијатовић, *Темнић*, 263; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 145-147; Р. Николић, *Околина Београда*, 934.

⁷⁵ Љ. Јовановић, *Млава*, 269; С. Мијатовић, *Белица*, 27; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 19; С. Мијатовић, *Ресава*, 145-146; С. Мијатовић, *Темнић*, 264; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 146; Р. Илић, *Ибар*, 588-589; ; Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 143; Љ. Мићић, *Златибор*, 420-421; К. Јовановић, *Горње Драгачево*, 349.

Стаје или бачваре су замениле старије чардаке, двоспратне зграде, од слабог материјала, покривене ћерамидом. На доњем спрату је држано пиће, а горњи је служио уместо гостинске собе. Ту су боравиле девојка или скоро венчани парови. На горњем спрату а изнад ајата је доклат, где се лети спавало и ручавало у време свечаности. На горњи спрат се пело помоћу степеница које су водиле из ајата на доклат.⁷⁶

У већим задружним породицама стаје или зграде су имале посебну стамбену функцију. Налазиле су се у дворишту, а било их је онолико колико и ожењених мушких чланова. Обично су биле расуте око куће без посебног реда. Најчешће је свака била посебно подигнута, мада је било и случајева, да су се две до три налазиле под једним кровом. У њима се налазила готово сва она опрема као и у кућама – кревети, столови, столице, клупе за седење, полице. Зграде у којима нису боравили ожењени задругари служиле су као остава нове одеће, рубља, сувишних спаваћих хаљина, пређе, платна, девојачких сандука и дарова итд. Ствари које нису биле смештене по сандуцима качене су о чивилуке по зидовима или су пребациване преко мотки преметача. Лети су ту ноћивали млађи укућани на општем кревету или на поду. Некад је под зградом био и земљани подрум, а над њом таван. На таван се улазило из саме зграде, а у подрум споља. На тавану су се држале: јабуке, оскоруше, лук, повесма, кудеља, виле, лопате, српови и друго.⁷⁷

Богатија домаћинства су имала и посебну зграду за дочекивање гостију, која се називала конак, коначић, чардак, гостионица, одвојац, соба и оцаклија. Градила се на исти начин као кућа и зграда. Обично је имала два, ређе три одељења, богато опремљена. У гостинској кући је владала највећа чистоћа, јер нико од укућана у њу није улазио. Ту су се само дочекивали гости и приређивале гозбе у време свечаности. У Крајишту и Власини ове зграде су се звале гостионица или одаја. Понекад се под овом зградом налазио и земљани подрум, или уз њу хлебна пећ.⁷⁸

Имућнији сељаци су у својим двориштима имали и хлебну пећ или фуруну. Осим хлеба у њој се пече и остало јестиво. Она се обично налазила крај куће, самостално или уз гостињску кућу. Зидана је од тесаног камена, цигле или ћерпича. Кров је могао бити на самој пећи или засебно подигнут над њом, а покривен даскама

⁷⁶ С. Мијатовић, *Темнић*, 264.

⁷⁷ Т. Радивојевић, *Лепеница*, 145-146; Ј. Ердџановић, *Доње Драгачево*, 61-62.

⁷⁸ С. Мијатовић, *Темнић*, 263; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 146-147; ; Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 141-142; Ј. Ердџановић, *Доње Драгачево*, 61; К. Јовановић, *Горње Драгачево*, 350.

или ћерамидом. Неке пећи су биле подигнуте или подзидане тако да се испод њих налазило спремиште за кромпир и зелен, или кокошар.⁷⁹

У крајевима који нису били поглавито усмерени на сточарство, млекари, ладници и бачије су се могли ретко видети. Уместо у њима, млечни производи су се чували у стајама и ћилерима, а у неким местима на кућним таванима. Млекар је био, уколико га је домаћинство имало, обично мала зградаца, подигнута на четири сохе, метар од земље. Била је оплетена прућем и облепљена блатом. Ради боље промаје која је погодовала млечним производима, могла је бити и до половине била саграђена од брвана, више којих је било оплетено пруће, размакнута чатма или разређени шашовци. Патосана је даскама а покривена ћерамидом или шиндром. Вратанца су се налазила испод издигнутије стране крова и окренута ка југу. Млекар се налазио у близини куће и у њему су се налазиле клупице и рафови за сир, кајмак и млеко а ту су се држале: карлице, чабрице, ђувечи (земљани), ћупови и др., као и тањире, виљушке, ложице, каленице и лонци, који су се употребљавали у свечаним приликама. Ту су се чували и ћупови за кавурму, маст и мед, сирижњача с раскисељеним сириштем, цедило или грудњача.⁸⁰

У кош или салаш смештао се и сушио кукуруз у класу. Најчешће је био оплетен од прућа и подигнут на јаким дрвеним стубовама (*саохама*) укопаним у земљу, каменим *ћуцима* или зиданим *тумбасима*, висине око један метар. Ширина му је обично износила један метар, дужина четири до шест, а висина од сохе (тумбаса) навише два до три метра. При грађењу дужа страна је постављана управно на правац ветра да би се кукуруз боље сушио. Широки кошеви преграђивани су по средини уз дуж на двоје. Један део заграђиван са свих страна, и у њему се држао пробран кукуруз. Други део, који се називао комк, био је заграђен само до пола висине и у њему је складиштен кукуруз лошијег квалитета. Салаш је покриван ћерамидом, даскама или кровином. Није имао таван, а патосан је даскама. Са једне стране кров је продужаван и подупиран сохама, чинећи сулдрму или вењак за склањање кола од сунца, ветра и кише. Истовремено она је штитила и кукуруз у кошу од влаге. Кошеви или салаши су се најчешће затварали са краће стране која је била окренута ка кући. Богатија домаћинства, нарочито поред Велике Мораве, имала су по два и више салаша. Налазили су на крају дворишта, близу пута и велике капије са којом су често били под

⁷⁹ Т. Радивојевић, *Лепеница*, 151.

⁸⁰ Љ. Јовановић, *Млава*, 269; С. Мијатовић, *Белица*, 28-29; С. Мијатовић, *Ресава*, 147, 151; С. Мијатовић, *Темнић*, 265; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 147; Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, 62; Љ. Мићић, *Златибор*, 420-421; К. Јовановић, *Горње Драгачево*, 350.

истим кровом. На многим салашима су се налазиле настрешнице, сулдрме, испод којих су склањана кола. Понегде, простор испод коша је био озидан са три стране. Уколико је био висине око 1,5 метара, ту су се држала кола, плугови, ралице, саоне итд. тј. под њим се налазила коларница. Међутим, уколико је висина била нижа, простор испод коша је служио уместо свињца или кокошара.⁸¹

У планинским областима, као што је Златибор, уместо салаша побило би се коље висине око 2,5 метара у круг, са отвором за врата. Ту би се насуо кукуруз и покрио сламом.⁸²

Домаћинства која нису имала салаш остављала су кукуруз на тавану куће или неке од других зграда, али то је био редак случај. На таван је стављан и један део кукуруза, како би био осигуран од крађе а и у случајевима кад није било места у салашу у време родних година.⁸³

Амбари су се могли видети поглавито у брдовитим крајевима, у којима су се сејала стрмна жита. Ређе су се могли видети у долинама, где се највише гајио кукуруз. Служили су за чување пшенице, јечма, ражи, оваса и окруњеног кукуруза, или брашна. Зидови и под су били од храстових дасака или брвана, а кров четворостран, покривен шашовцима или ћерамидом. Амбар је углавном био патосан и таванисан даскама, а унутрашњост му је била подељена на више делова, пресека, у којима су се одвојено чувале различите врсте жита и брашно. Само су у сиромашнијим домаћинствима амбари имали један или два дела. Многи су имали и ајат, шупа где су се склањала кола. У двориштима где није било коша, шупа се градила посебно и то тако што бу се побила четири дирека преко којих је набацивано трње и коров. Ту се држала и стока, али само у нужди, јер су шупе биле нездраве за животиње.⁸⁴

Пивнице или подруми су биле зграде у селима у којима су некада постојали виногради. То су биле ниске брвнаре, уздужног облика, мало укопане, покривене ћерамидом. У њима се до појаве филоксере држало различито пиће – вино, ракија, јабуковача, а касније пољске алатке.⁸⁵

⁸¹ Т. Радивојевић, *Лепеница*, 148; Р. Илић, *Ибар*, 589; Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, 62.

⁸² Љ. Мићић, *Златибор*, 421.

⁸³ С. Мијатовић, *Белица*, 28; Љ. Јовановић, *Млава*, 269; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 19-20; С. Мијатовић, *Ресава*, 147; С. Мијатовић, *Темнић*, 264-265; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 148.

⁸⁴ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва II*, 85-86; С. Мијатовић, *Темнић*, 266; Љ. Јовановић, *Млава*, 269; С. Мијатовић, *Белица*, 30; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 19-20; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 149-150; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 150-151; Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, 62; Љ. Мићић, *Златибор*, 420-421.

⁸⁵ Љ. Јовановић, *Млава*, 269; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 150; Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, 62.

Качара је често имала улогу подрума. У њој су чувана празна бурад, бачве, сандуци с брашном, чабрице с машћу или сиром, лој, восак, мед, суво месо, пасуљ итд. Ту су се пре филоксере држале и каце с кљуком а касније готово искључиво каце са цибром од шљива, ређе од јабука. Понеке качаре су имале по два одељења, од којих је једно било качара, а друго подрум или пивница.⁸⁶

У имућнијим домаћинствима постојала је штала или јар (ар) за смештај коња, али и волова или крава током зиме. У неким крајевима, ова зграда за смештај стоке и сточне хране звала се још и плевња. Налазила се у крају дворишта или сасвим одвојено од њега. То је била велика, једноделна, пространа и висока зграда од чатме облепљене блатом, покривена ћерамидом или сламом, патосана набијеном земљом, даскама, брвнима, шљунком (облуцима) или плочастим каменом. Под је био косо нагнут да би се сливала мокраћа. Са стране су се налазила јасла, исплетена од прућа или направљена од дасака. Таван је био висок и служио је за складиштење сламе или сена. Кров је био обично с једне стране на калкан, а на тој су страни су се налазила врата (кљукана), кроз која се убацивало сено с кола на таван. Сем врата, која су обично била двокрилна, штале су имале и по један или два прозора ради боље светлости. За избацавање ђубрета остављао се при дну зида отвор који се могао затворити дрвеним капком. Многе штале су имале и ајат у коме је боравила стока по лепом времену. Штала се често налазила и ван дворишта, у сточном тору или његовој близини. Сиромашнији сељаци су своју стоку држали испод вењака.⁸⁷

Кошара, појата или тоблар је била зграда у којој се држала говеда заједно са сточном храном. Грађена је од брвана или од оплетеног прућа које би се облепило говеђом балегом. Покривана је шашом или сламом, преко које су се унакрсно постављале гране. У планинским селима Копаоника и Голије, кошаре су се правиле од кровине на две воде. Овако направљене кошаре звале су се субаре. У тим крајевима могле су се видети и кошаре од сухозида. Сиротиња је уместо кошара правила за говеда настрешнице на качарама, па их је оплитала чатмом и лепила блатом, или је везивала говеда за греде под вењаком.⁸⁸

⁸⁶ Т. Радивојевић, *Лепеница*, 150; Ј. Ердџановић, *Доње Драгачево*, 62; Љ. Мићић, *Златибор*, 421.

⁸⁷ Љ. Јовановић, *Млава*, 270; С. Мијатовић, *Белица*, 31; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 20; С. Мијатовић, *Ресава*, 147-148; С. Мијатовић, *Темнић*, 266; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 152-153; Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 140; Ј. Ердџановић, *Доње Драгачево*, 63.

⁸⁸ Љ. Јовановић, *Млава*, 270; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 20; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 153; Р. Илић, *Ибар*, 589; Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 140; Љ. Мићић, *Златибор*, 421.

Телечаре су имали само најимућнији људи у селу. Они су били од дрвене грађе и служили су за држање младе, тек одвојене телади.⁸⁹

Иза куће, обично нешто даље, прављен кавез или кокошињар оплетен од прућа. Био је обично округлог облика, пречника 1,5 до 2 а висине 2 до 2,5 метра, покривен шашом или коровом. Крајем 19. века, кокошињци почињу да се зидају и од лепа а покривају шашовцима. Отвор им се налазио на висини од једног метра и кроз њега су улазиле и излазиле кокошке. У ибарским селима, кокошари су се правили и од сухозида и тада су имали четвртасту основу. Тамо где није било кокошињца пилићи су већином спавали по дрвећу. Кокошари за гуске и патке били су нешто ниже од кокошара за кокошке и звали су се кошари. Њих је највише било у селима крај Велике Мораве, где су се у великој мери гајиле и патке и гуске. Уколико су се различите врсте живине држале заједно, врата су била до земље, а унутрашњост је била подељена на два дела. Ту су се налазиле испрекрштане мотке, на којима су стајале кокоши.⁹⁰

Кочина или кочан се правио од малог прошћа, камена, цигле или прућа, који би се облепили блатом и покрили кровином. И кочан је има кружну основу с тим што се отвор налазио при земљи (увек са јужне стране). Био је сличан кокошару, само знатно мањи.⁹¹

Кочина се у неким домаћинствима правила уз нужник, тако што би се уз нужник са стране прислоне даске које су служиле као кров на кочини. Тај кров се наслањао само још на два зида од дасака или прошћа, јер је четврта страна била отворена или су на њој била врата. У кочини су биле на средини поређане хоризонтално летве или мотке на којима су спавале кокошке.⁹²

У близини куће се наказила и ранилица или кочарница, пилићарница, прућеница. Она се правила од врбовог прућа које би се поболо у земљу у круг и при врху везало. Потом би се по средини поплела танким пругићима. Могла се правити и од ређе пободеног коља које би се нечим покрило. У том случају звала се кочарница. Она је служила за храњење пилића преко лета, а могла је бити покретна или непокретна.⁹³

Казанице или ракицинице за печење ракије имале су само поједине богатије куће, а остали су ту пекли ракију од својих шљива или комине. Казанице су подизане с

⁸⁹ Т. Радивојевић, *Лепеница*, 153.

⁹⁰ Љ. Јовановић, *Млава*, 270; С. Мијатовић, *Белица*, 30; С. Мијатовић, *Темнић*, 266; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 151; Р. Илић, *Ибар*, 589; Љ. Мићић, *Златибор*, 421.

⁹¹ С. Мијатовић, *Ресава*, 148.

⁹² М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 21; С. Мијатовић, *Ресава*, 148.

⁹³ С. Мијатовић, *Белица*, 31; С. Мијатовић, *Ресава*, 150.

краја дворишта, близу пута или улице. То су биле зграде од облепљене чатме, палисада или дурунги. Ретко су биле таванисане а покриване су ћерамидом. На једној страни налазио се овећи отвор, кроз који се из казана избацивала цибра у каљугу, која је одмах до ње. У њима се налазио озидан и облепљен бакарни казан за печење ракије са опремом. У казаницу се обично улазило са улице а не из дворишта зато што би се у њој сељаци који пеку ракију често напили.⁹⁴

У богатијим кућама су се могли видети и дрвљаници. Имућнији људи су у јесен довлачили и по неколико кола дрва, било из шуме, било купљена, па би их прислонили дрвеће у дворишту или уз посебно направљен наслон. Дрва су се ретко остављала положена, јер су тако брзо трунула и лоше горела. У дрвљенику су се складиштило и орезано грање, као и дрва за грађу. Дрва су се кратила и цепала одмах поред дрвљаника и то секиром на нарочитом пању – прекладу (трупцу, пању).⁹⁵

У двориштима, обично у средини, налазили су се бунари за снабдевање водом. У селима поред Велике Мораве и других река бунари су били врло чести и обично плитки, док с у селима удаљеним од већих текућих вода били ретки и дубоки. Крај Велике Мораве, вода из бунара се вадила помоћу ћерма или чекрка (вретена), а негде и без њих. Захватана је у кофе (кове), од дрвета или лима, или земљане „котлајке“ које су правили лончари. Пред неких бунара налазила су се корита (камена или дрвена) за појење стоке и за испирање веша. У местима у којима је било тешко наћи воду, копали су се заједнички бунари за више домаћинстава из околине. Било је случајева да се цео род, крај или махала служе једним бунаром. Тада се овај налазио обично крај пута или на некој раскрсници. Ови бунари су били најзапуштенији.⁹⁶

Иза куће и осталих зграда налазило се буњиште, на које се редовно бацало ђубре. У близини буњишта стављано је корито за прање рубља. Под ајатом неке од економских зграда, вењаком, стрехом или неким другим заклоном налазио се кочак или кочарник за псе. Он је био врло сличан кочарници за пилиће, само што је био јачи и постојанији.⁹⁷

⁹⁴ Љ. Јовановић, *Млава*, 270; С. Мијатовић, *Белица*, 30-31; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 21; С. Мијатовић, *Ресава*, 148-149; С. Мијатовић, *Темнић*, 267; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 150; Р. Илић, *Ибар*, 590.

⁹⁵ С. Мијатовић, *Белица*, 29-30; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 21; С. Мијатовић, *Ресава*, 149; С. Мијатовић, *Темнић*, 264.

⁹⁶ С. Мијатовић, *Белица*, 29; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 20-21; С. Мијатовић, *Ресава*, 149; С. Мијатовић, *Темнић*, 267.

⁹⁷ С. Мијатовић, *Белица*, 31-32; С. Мијатовић, *Ресава*, 149; С. Мијатовић, *Темнић*, 264; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 152.

Нужник се налазио, такође, иза куће, на скривенијем месту, обично на крају дворишта. Основа му је био квадрат, коме су стране мало веће од метра. Кров је био једностран и нагнут, покривен ћерамидом или кровином. Попођен је храстовим даскама. Подизан је на озиданој или неозиданој, плићој или дубљој рупи или само на четири јака камена или сохе, висине око пола метра. У том случају ђубре се разносило по околини. Велики део кућа није имала нужник. Тада су сељаци вршили нужду у воћњаку на заклоњеним местима.⁹⁸

У цвећари, башти (градини) или неком скровитијем делу дворишта налазили су се стални трапови, који су служили за чување кромпира, јабука, лука, дуња, па и тикава или дулека. Имали су правоугаону основу. Били су укопани око једног метра и озидани каменом или циглом, или подупрти даскама или кољем. Прво су се покривали даскама, па земљом.⁹⁹

Изван дворишта, у окућници, налазили су се свињац, сточни тор са сточном храном и јемишана или пушница. Сем ових зграда иза дворишта, у воћњаку, су се налазиле баре тзв. појишта. То су биле рупе ископане у земљи, у којима се скупљала вода за напајање стоке. Оне су се копале посебно тамо где није било бунара у дворишту или ако је вода била далеко.¹⁰⁰

Сушница (јемишана, мишана или пушница) је била зграда карактеристична за брдовите пределе Шумадије у којима је било развијено воћарство, као што је то био случај у Лепеници. Сушнице су се обично подизале у шљивару, подаље од куће. Већином су зидана од цигле или ћерпича, а понекад и од дрвене грађе, али је темељ увек био од камена, а кров од ћерамиде или шашоваца. На дну се налазила пећ у облику свода, која се пружала од једног краја пушнице до другог, или се зидало 4 до 8 мањих пећи. Лесе су плетене од врбова прућа тако, да кроз њих нису могле пропадати шљиве, али су пропуштају топлоту из пећи. Лесе су биле дугачке по 2 до 2,5 метара а широке око 0,8. Намештане су на четвртасте ражњеве а отвори кроз које су увлачене могли су се затворити капцима. У неким случајевима, ове пећи су служиле и за сушење кукуруза¹⁰¹

Свињац или кочина се обично налазио у шљивику или воћњаку. Свињац се од коља и прућа, као и кочина, само је споља био облепљен блатом. Негде су га правили и

⁹⁸ С. Мијатовић, *Ресава*, 148; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 21; С. Мијатовић, *Темнић*, 266-267; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 151-152.

⁹⁹ С. Мијатовић, *Ресава*, 149-150; Р. Илић, *Ибар*, 589.

¹⁰⁰ Т. Радивојевић, *Лепеница*, 154.

¹⁰¹ Т. Радивојевић, *Лепеница*, 154; С. Мијатовић, *Белица*, 32; С. Мијатовић, *Ресава*, 150-151; С. Мијатовић, *Темнић*, 267; Ј. Ердџановић, *Доње Драгачево*, 63-64.

у виду купе од талпина и заплотњака, као и кошаре, с том разликом, што је имао округлу основу. Покриван је кровином и застиран сламом, која се називала кртог. Понекад је преграђиван по средини, тако да су одвајане крмаче са прасићима. Свиње су држане и у оборима ограђеним врљикама. У њима се налазио заклон, са једне стране покривен кровином, а негде и ћерамидом. У покривеном делу под је био мало виши и на њему су свиње лежале, док је остали део био нижи и блатњав. За прасне крмаче правила се кочина под кровом од сламе, која је била само заграђена прошћем или неком другом оградом. Имала је онолико одељења, колико је било прасних крмача. Кад би се крмача опрасила одбијена прасад се одвајала у један део свињца који би се посебно оградио.¹⁰²

Ван дворишта се обично налазио и обор, трло или тор. То је био ограђен простор у коме су држане овце. У њему је прављен наслон, који је лежао обично косо, наслањајући се на једној страни на земљу а на другој на два дирека. У већини случајева је био покривен кровином. У неким крајевима, у торовима су подизане ниске кошаре од прућа и кровине а није био редак ни случај да су се овце склањале само испод заклона, вењака, који се правио од пободеног и покривеног коља и који је био са свих страна отворен. Торови су се премештали или изнова подизали преко лета како би се ђубриле (ториле) оранице.¹⁰³

У близини сточних торова налазили су се стогови са сточном храном. Стогови су се денули на земљи, чардаку или вењаку и на живим јаким дрветима. Тако се денуло сено, трска, „тала“, „шума“, „шаш“ или тулузина.¹⁰⁴

Котари су се обично налазили у „шљиваку“ – воћњаку. То је био простор ограђен врљикама, у коме се стављало уплашћено сено.¹⁰⁵

Чардак служио је за чување сена, ређе сламе и шаше (тулузине) и чинила су га четири дирека побијена у земљу, који су повезани изукрштаним гредама на којима се пластило сено. Са стране је чардак био отворен па се под њим могла да склања стока. Сено се могло држати и по ракљастом дрвећу.¹⁰⁶

Плева се понегде чувала у плевнама или плеварама, зградама у којима се у једном делу држала везана стока, а у другом шаша, плева и слама. Ипак, много чешће, слама је остављана на гумну зденута у камаре, одакле се узимала по потреби. Шаша се

¹⁰² С. Мијатовић, *Ресава*, 150; Љ. Јовановић, *Млава*, 270; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 153-154.

¹⁰³ Љ. Јовановић, *Млава*, 270; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 20; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 154.

¹⁰⁴ С. Мијатовић, *Ресава*, 150.

¹⁰⁵ Љ. Јовановић, *Млава*, 270.

¹⁰⁶ Љ. Јовановић, *Млава*, 270; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 20.

денула међу ракљама од дрвећа обично у близини дворишта или се слагала у облику купе на земљи.¹⁰⁷

У сточарским крајевима у којима се стока сезонски кретала у оквиру атара и заједничке планине, постојале су посебне зграде ван села у којима је боравила стока, њени чувари, или су се производили млечни производи. То су били станови, катуни, појате или бачије, у зависности од краја.

На катунима или бачијама и пландиштима, места на којима се стока стално задржавала, ноћивала и преко дана одмарала, називала су се трла и торине. Трла су била у средини поља, на издигнутим местима. Торине су била места, на којима су се овце задржавале и музле. Током ноћи се стока затварала у оборе од врло високе и при врху заострене оgrade.¹⁰⁸

У сточарским крајевима, поред торова или трла су се налазиле сталне бачије у којима се прерађивало млеко, док су привремене биле по планинама и суватима. Станари или бачеви су боравили током лета у бачијама или појатама. Бачије су подразумевале комплекс зграда и торова. У источној Србији бачије су биле заједничке, док су се у копаоничком крају тако називале све зграде које има једна кућа на једном месту у планини. У осталим крајевима, ова породична насеља у планини звала су се појате. Ту су се налазиле бачевина или колиба, млекар, кошеви, торови, обори, телечари, кочаци, кућери и друге зграде. Колибе су се често налазиле изнад самих села, на растојању од два до три сата хода. Сталне бачије су биле врло мале, четвртaste зградице, са четвоространим кровом и зидовима облепљеним истим лепом, као и куће. Биле су потавањене шашовцима. Унутра су се налазиле полице или рафови за остављање карлица и чаброва са сиром и кајмаком. У њима је огњиште и ту се кува млеко и спава. Звале су се још и бачевине, огњари, огњарице. Правиле су се од брвана а код сиромашнијих породица, бачевине су биле обичне шиље. Код дводелних бачевина, једна просторија је била огњар а друга млекар. Око бачевина су се налазили торови и обори за стоку, ређе кошаре, које су прављене од кровине. На свакој бачији се налазила и покретна кућер у којој су ноћивали чобани. Она се у југоисточним крајевима називала и овчарова колиба. Биле су разних облика, али најчешће у облику дрвеног сандука са кровом на две воде.¹⁰⁹

¹⁰⁷ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва II*, 79-82; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 154.

¹⁰⁸ Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 452.

¹⁰⁹ Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 452; Р. Илић, *Ибар*, 590-594; Т. Бушетић, *Левач*, 474-475; ; Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 143; Љ. Мићић, *Златибор*, 423-424; С. Мијатовић, *Темнић*, 265-266; С. Мијатовић, *Ресава*, 151; К. Јовановић, *Горње Драгачево*, 350.

Привремене бачије су се подизале на суватима, крај потока или реке са текућом водом, у заклону и хладу. Имале су облик колиба, а покриване су густим лиснатим гранама и ограђиване облицама или врљикама. Привремене бачије су се подизале због тога што се стада лети нису могла редовно догонити до сталних бачија, па је чобанима – бачевима било лакше да иду за стадом и да га тамо музу и прерађују млеко.¹¹⁰

Током зиме, стока се често налазила на ливадама и њивама. Ту су се налазиле колибе, кошаре, котари и чардаци (кревети). Ови зимовници звали су се трла. Све ове зграде су се по потреби премештале на врндељима или на гредама. Остајале су на једном месту онолико колико је било потребно за поправку њиве.¹¹¹

На имању ван окућнице постојали су и стални станови. Ту су уз колибу (стан) подизани кошара са наслоном за овце, ар и торови. Око стана су се налазили воћњак, башта, њиве и паша за стоку. Током целе године, у стану је обично боравио један од чланова породице који је био задужен за чување стоке.¹¹²

ПОЉОПРИВРЕДНИ РАДОВИ

У оквиру сеоског домаћинства постојала је строга подела рада. Главни мушки послови су били везани за земљорадњу и најинтензивнији су били током пролећа. Нешто мање посла је било током лета и јесени. Зима је било доба када су се више бринуло о огреву а радили су се и послови везани за обраду дрвета и плетраство.¹¹³

Мушки послови су углавном били везани за имање и поље. У већим задружним породицама домаћин је ретко обављао пољске радове, и то само онда када није било довољно мушкараца за рад. С друге стране, жене су биле задужене да брину о деци и кући. У редовне женске послове спадали су послови везани за одржавање реда и чистоће у кући, кување, мужа и прављење млечних производа, гајење и прерада лана и конопље, прављење и одржавање одеће (предење, смотавање, сновање, навијање, ткање, бељење, шивење, прање, крпљење, плетење), доношење воде, брига о живини и свињама, одржавање баште. Жене су учествовале и у обављању већих пољских радова, као што су окопавање, берба, жетва и вршидба, а у случајевима када у кући није било одраслог мушкараца могле су се видети и како ору. Деца су од најранијег узраста

¹¹⁰ С. Мијатовић, *Ресава*, 154-155.

¹¹¹ Р. Илић, *Ибар*, 595; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 452; Љ. Мићић, *Златибор*, 424-425.

¹¹² Р. Николић, *Околина Београда*, 935.

¹¹³ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 2.

почињала да раде послове примерене њиховом узрасту. Од своје седме до дванаесте године деца су чувала стоку, а као старија помагала су очевима или мајкама.¹¹⁴

На рад се одлазило рано, а враћало касно. Главни одмор у току дана је био у време ужине (око једног сата после подне), и обично је трајао око сат времена. Краћи предаси су прављени при ручку, кад се истера ред при копању кукуруза, при одмарању волова у орању, и др.¹¹⁵

Ритам радова није био у току године исти, нарочито за мушкарце, који су знатно мање послова обављали у току зиме. То је било доба када се пре свега водила брига о стоци, огреву, када су се обављали плетарски послови, вршиле оправке на кући, оруђима и алатима. У марту и априлу се угарило за кукуруз, сејали се пролетњи стрмни усеви – јечам и овас, уређивали се повртњаци, изгртали се виноград и садила се лоза, сејале се повртарских културе, садило се воће, крчила се стабала воћака, дрљале су се ливаде и крчило се. Поред редовних послова око стоке, у то време се насађивала живина. У мају се вршило калемљење винограда, чишћење жита од корова, прашење кукуруза, прскање винограда, везивање и заламање лозе, ројење пчела вештачким путем, сејање и расађивање поврћа. Јун је био време када су се жели и вршили пшеница и јечам, калемила лоза на америчким подлогама, прашили и подгртали виноград, прскала, везивала и заливала лоза. У јулу су се косиле ливаде, пластило сено и окопавали различити усеви. У августу се брало воће, угарала се земља под стрњиком, спремао се сточна храна. Главни јесењи послови подразумевали су бербу кукуруза, грождја и јесењег воћа, орање и сејање озиме пшенице и јечма, полагање зелених калемова за лозу, отакање вина и печење ракије.¹¹⁶

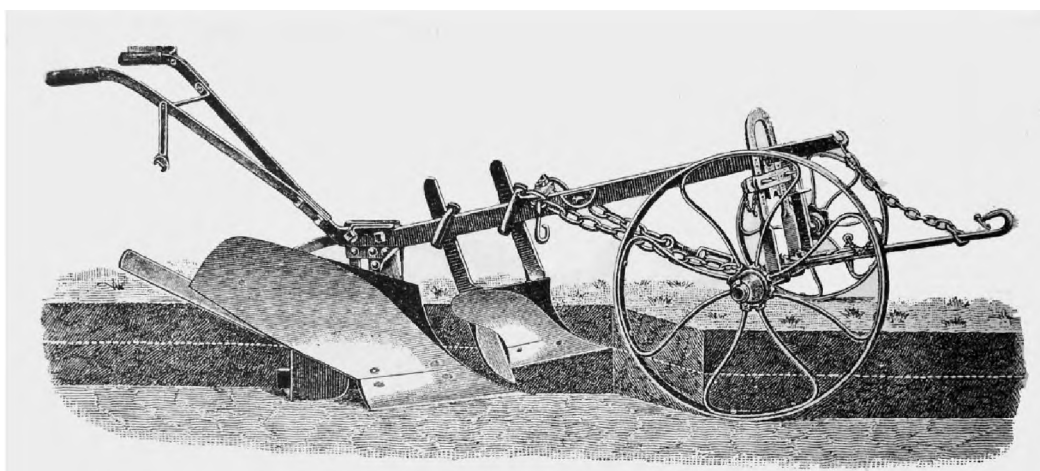
Пољопривредни радови су обављани традиционалним алаткама и оруђима, као што су ралица, плуг, брана, мотика, риљ, ашов, будак, лопата, грабуља, садиљка, косир, срп, коса, вила, секира. Крајем 19. и почетком 20. века почиње да се шири употреба савремених машина, као што су тријери, круњачи, вршалице, ветрењаче, прскалице. Набавка механизације започиње најпре у подручјима са развијеним ратарством као што је био Пожаревачки округ. Ту су, већ током 1885, по свим селима набављани бољи плугови, ветрењаче, круњачи за кукуруз, вршалице и вејалице. У Темнићу је до краја прве деценије 20. века било 30 ветрњача, 12 тријера и 6 круњача за кукуруз, али ниједне парне вршалице. Највећим делом ове справе су набављале земљорадничке

¹¹⁴ А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002, 78-83; М. Илић, *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka*, Београд 2008, 160-166.

¹¹⁵ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 2.

¹¹⁶ АС, ЗЈМ, 22; АС, МНП, П, 1904, нефациклисано, 5820, 5944.

задруге а користили су их њихови чланови уз одређену накнаду у новцу или натури. Тако се за коришћење плуга „метеор“ Тополске земљорадничке задруге наплаћивало 6 динара за дан орања, а за коришћење круњача Црљеначке задруге 1% окруженог кукуруза. Из ових средстава вршена је отплата Земаљском савезу набављених справа. Заједнички су се користиле и остале справе – жетелице, вршалице, тријери, вејалице, сејалице, сечке и прскалице.¹¹⁷

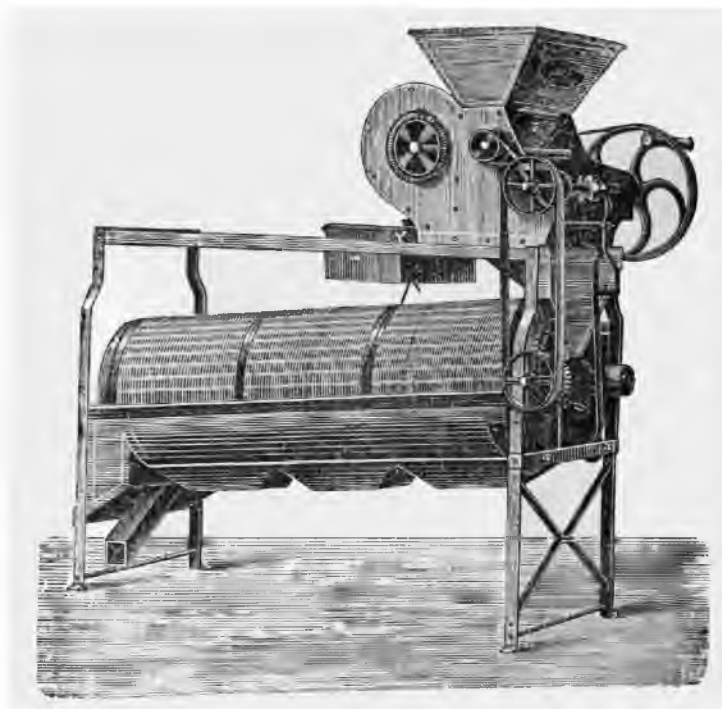


Илустрација 1: Плуг „Метеор“ (Календар Земљорадничка задруга за преступну 1904, Београд 1903, 316.)

Примера ради Звечанска земљорадничка задруга је имала тријер „Кригер“, сејалицу „Турингија“, жетелицу „Континентал“, парну вршилицу „Баденија“, круњач за кукуруз, прекрупач са витлом, сечку „D“ за сено, сламу и шашу.¹¹⁸

¹¹⁷ АС, МНП, 3, 1886, нефациклисано, 3942; М. Недељковић, *Темнић и његове привредне прилике*, Београд 1909, 30-32; *Правилници земљорадничких задруга о заједничкој употреби пољопривредних справа*, Земљорадничка задруга 6 (1901) 105-112; *Извештај Управног одбора Главног савеза српских земљорадничких задруга за 1900-1901. год.*, Земљорадничка задруга 7 (1901) 268-288; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 2-54;

¹¹⁸ *Заједничка набавка и употреба земљорадничких справа код земљорадничких задруга у 1900. години*, Земљорадничка задруга 7 (1901) 28.



Илустрација 2: Тријер „Кригер“ (Календар Земљорадничка задруга за преступну 1904, Београд 1903, 331.)

Од гвоздених плугова су се највише користили „Сакови“ плугови а касније и „Стеле“ а од прскалица „Србија“ из фабрике браће Гођевац. Поред поменутих плугова Земаљски савез је имао у својој понуди и: плугове „Комет“ (66 дин.), „Доминус“ (70 дин.), „Метеор“ (86 дин.), „Универзални No 14“ (51 дин.), „Универзални No 13“ (64 дин.), као и двобразни плуг „Космополит“ (109 дин.), тробразни плуг „Перфект“ (135 дин.), плугове са дрвеним гредељом (6-33 дин.), прашаче са огртачем (26-43 дин.), огртаче (28-42 дин.), сејалице „Турингија“ од 9 редова (371 дин.) и од 13 редова (523 дин.), ливадске дрљаче (54-80 дин.), дрљаче за њиве (59-73 дин.), косачицу „Плано Цонс“ (515 дин.), жетелицу „Континентал“ (594 дин.), вејалице „Идеал“ (116-148 дин.), „Ветшуа“ (82-88 дин.) и „Триумф“ (84 дин.), тријер „Кригер“ (287-436 дин.), сечке за сено, сламо и кукуруз (72-85 дин.), круњаче (88 и 156 дин.), прекупач са витлом (144 дин.) и прскалице „Србија“ (27 дин.) и „Аустрија“ (30 дин.).¹¹⁹

До 1900. године преко Земаљског савеза српских земљорадничких задруга готово 60 задруга је набавило пољопривредне справе, и то жетелице, парне вршалице,

¹¹⁹ М. Недељковић, *Темнић и његове привредне прилике*, Београд 1909, 30-32; *Извештај Управног одбора Главног савеза српских земљорадничких задруга за 1900-1901. год.*, Земљорадничка задруга 7 (1901) 285.

вршалице са витлом, вејалице, тријере и сејалице. Ове справе су задруге добијале без претходних улагања, са обавезом да исплаћују годишње рате кредита од прихода који се остваривао захваљујући тој справи.¹²⁰

На отплати код Земаљског савеза у 1900. године биле су жетелице Азањске, Стублинске, Звечанске, Грстеничке, Лончаничке, Калиновачке, Врељанске и Лаповске задруге; вршалице Грабовачке, Кладовске, Прва Млавске задруге и Ореовичке; вејалице Великодреновске, Гучке, Омашничке, Каменовалке и Цветојевачке; сејалице Јошевачке и Скеланске задруге, круњачи Великокршљанске, Печанске и Црљеначке, прекупачи Кнежичке, Стублинске и Трновачке, сечке Гучке и Печанске, плуг Тополске, прскалице Варваринске и Великодреновачке, дрљача Кусадачке, ваљак Жарковачке, као и 28 тријера.¹²¹

Набавка справа је била поступна. Тако је Варваринска земљорадничка задруга, основана 1900. набавила „Кригер“ тријер са ветрењачом и вагу за мерење. Затим су набављене две прскалице, а 1904 задруга је добила од бивше пољопривредне подружине сејалицу за детелину и центрифугу за цеђење меда. Две године касније је уследила набавка вршалице са витлом и ветрењаче „Идеал“. Годишње се справама ове задруге просечно вршило, вејало и чистило око 16 тона пшенице и јечма.¹²²

¹²⁰ *Заједничка набавка и употреба земљорадничких справа код земљорадничких задруга у 1900. години*, Земљорадничка задруга 7 (1901) 40-52.

¹²¹ *Извештај Управног одбора Главног савеза српских земљорадничких задруга за 1900-1901. год.*, Земљорадничка задруга 7 (1901) 268-288.

¹²² М. Недељковић, *Осмогодишњи рад Варваринске земљорадничке задруге*, Београд 1907, 23-26.

**ДРЖАВА И МОДЕРНИЗАЦИЈСКИ
ПРОЦЕСИ У ПОЉОПРИВРЕДИ**

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЗЕМЉОРАДЊУ И СТОЧАРСТВО (ОДЕЉЕЊЕ ЗА ПОЉСКУ ПРИВРЕДУ И ВЕТЕРИНАРСТВО)

Област пољопривреде била је под надзором Министарства финансија све до доношења Закона о устројству Министарства за народну привреду 2. јануара 1883. (21. децембра 1882.) године. Како је у надлежност овог министарства прешао део надлежности Министарства финансија и Министарства унутрашњих дела, ради ефикаснијег рада је следеће године, расписом министра народне привреде формирано више одељења. Међу њима је основано и Одељење за земљорадњу и сточарство под чијом су се надлежношћу нашли сви послови везани за пољопривреду. Одељење мења своје име у Одељење за пољску привреду и ветеринарство 1900. године, јер је према Закону о изменама и допуна Закона о устројству Министарства народне привреде из 1899. у његову надлежност прешла ветеринарска служба, која је до тада била у склопу Министарства унутрашњих дела. Тада су у оквиру Одељења формирана три одсека: Одсек за ратарство и сточарство, Одсек за винодеље и воћарство и Одсек за ветеринарство. Нова реорганизација је уследила након пет година, када су одсеци за земљорадњу и сточарство и винодеље и воћарство обједињени у Одсек за пољску привреду.

Обимна грађа овог Одељења се данас чува у Архиву Србије. Из сачуваних списа можемо стећи увид у рад Одељења као и Министарства народне привреде и различите мере које је држава предузимала на унапређењу пољопривреде, као и проблеме са којима се морала суочавати. Одељење је надзирало рад државних пољопривредних завода (Топчидерске економије и Државне ергеле тј. Државног сточарског завода), пољопривредних школа, државних и средњих расадника и пољопривредних станица. Велики део грађе управо се односи на извештаје наведених државних установа, које су биле у обавези да их шаљу на месечном и годишњем нивоу, кадровска питања и питања везана за имовину, аренде, лицитације, набавку и расхоровање машина, оруђа и стоке и сл. Надзор над пољопривредним школама, поред кадровских питања,

подразумевао је и одобравање наставног плана и програма, уџбеника, као и увид у различита дисциплинска питања.

У оквиру извештаја које су слале локалне власти а прикупљали их окружних и среских економа, Одељење и Министарство су добијали податке о ратарским усевима, виноградима и воћњацима; ливадама и пашњацима; бројности, врстама и здрављу стоке; оруђима и механизацији; трговини стоком и земљорадничким производима и њиховим ценама; радној снази и надницама; пчеларству, свиларству и узгоју индустријског биља; стању хране и крмног биља; временским непогодама и штетама. Сваки месечни извештај је садржавао и податке о временским приликама. Поред личних запажања у њих су укључивани подаци добијени захваљујући разгранатој метеоролошкој мрежи чији се део простирао и на среске расаднике. У случају великих непогода и ванредних прилика Министарство је добијало и тренутне извештаје у посебним телеграмима.¹²³

Посебно осетљив делокруг рада је био надзор над кошевском храном, њеним прикупљањем, стањем, продајом и издавањем. Са доношењем Закона о осигурању стоке (1905) и Закона о фонду за накнаду штете пострадалима од града (1905) Одељење и Министарство постају, слободно можемо рећи, затрпани појединачним захтевима за издавање новчаних накнада везаних за материју коју су регулисали наведени закони. Да би се убрзао рад формулар за записнике оцењивачког суда је штампан са 13 рубрика и рубриком за примедбу. Највећи део ових пријава решаван је неповољно и то из истог разлога – непријављивања болести грла у законском року.¹²⁴

Други, подједнако обиман корпус грађе везан је за регулисање извоза стоке, пре свега свиња. Министарство народне привреде преко свог Одељења за земљорадњу и сточарство (Одељења за пољску привреду и ветеринарство) надзирано је сваки извоз и увоз живих грла, као и меса. Сви извозници, чији су највећи део чинили српски трговци стоком, били су у обавези да имају регуларну дозволу издату од Министарства чије је важење било 20 дана. Ове захтеве они су подносили преко локалних власти. Након извршеног ветеринарског прегледа којим се проверавало здравље и тежина сваког грла, достављао се одговор. Како су захтеви били бројни и свакодневни, Одељење је слало телеграфска групна одобрења окружним начелствима, које су потом

¹²³ Примера ради, у вези са великим невременом и градом, које је 8. маја (26. априла) и 16. маја (3. маја) 1887. године, захватило готово целу Србију, као и поплавама које су уследиле у Министарство народне привреде стигло је 10 телеграма из различитих округа, као и више писама. АС, МНП, 3, 1887, нефациклисано, 671, 701, 702, 705, 706, 719, 725, 727, 729, 745, 746, 755.

¹²⁴ АС, МНП, П, 1904, ф.1, 1-231.

обавештавале о, обично позитивном решењу подносиоце молби. Примера ради само је 2. априла (20. марта) 1903. у Одељење стигло укупно 35 пријава за извоз из седам округа, од чега је њих највише стигло из Моравског, чак њих 17. У Министарство су, такође, стизали и извештаји о ветеринарском прегледу стоке и броју стоке извезене преко царинарских станица одређених за то. Нешто је другачија ситуација била везана за увоз, посебно из Турске, из које се, због нехигијенских услова и стално присутних сточних зараза, није дозвољавао увоз ни стоке нити сточарских производа. У вези са здрављем стоке, били су и извештаји о стању стоке у суседним државама које је на недељној основи слало Министарство иностраних дела.¹²⁵

Одмах по установљењу, Одељење за земљорадњу и сточарство се нашло пред великим изазовом појаве филоксере. Одмах пошто је утврђен први случај у Смедереву 1882. године, Одељење је почело са интензивним радом на сузбијању ове заразе, која је уништила све старе винограде у Европи. Одмах је прихваћен начин борбе примењиван и у другим европским државама тако да се подижу први расадници америчке лозе у Смедереву и Неготину, формира се Стална комисија за борбу противу филоксере на челу са Симом Лозанићем а у заражена подручја се шаљу посебни комесари. У наредном периоду ће се раширити мрежа лозних расадника, али она неће успети у потпуности да опорави производњу вина, јер велики део самих произвођача није налазио интерес да улаже у грану, која је практично служила само за подмиривање домаћих потреба.¹²⁶

Нарочито значајан рад на унапређењу пољопривреде односио се на организовање учешћа српских пољопривредних производа на светским и другим изложбама у иностранству. Посебно важна чињеница је да су на овим изложбама учесници из Србије освајали награде. Већ након три године по свом оснивању, Министарство народне привреде је организовало учешће српских произвођача на Тринаестој светској изложби одржаној у Антверпену од маја до новембра 1885. године. Припреме за ову изложбу су почеле децембра 1884. Тада су одређене по окрузима комисије које су вршиле преглед и одабир производа, које су потом слале у Београд.

¹²⁵ АС, МНП, П, Протокол за 1903, 5463, 5464, 5466-5488, 5497-5507.

Одвојено су слали извештаји о стању стоке у Хрватској, Славонији, Угарској и Босни и Херцеговини. Током 1904 стигли су извештаји заведени под следећим бројевима: АС, МНП, П, 1904, нефациклисано, 299, 300, 713, 714, 288, 5425, 5515, 5516, 5719, 6357, 6447, 6773, 7121, 7494, 7512, 7726, 7727, 8104, 8275, 9687, 9688, 9690, 10128, 10129, 10505, 10754, 10755, 10756, 10962, 11103, 11698, 12325, 12735, 12738, 13025, 13877, 13878, 13879, 13880, 14298, 14985, 14987, 14988, 14989, 15312, 15347, 15659, 16146, 16315, 17620, 17873, 18066, 18409, 18860, 19197, 19626, 19747.

¹²⁶ АС, МНП, З, 1887, нефациклисано, 237, 320, 414, 550, 551.

На изложбу су послати примерци пшенице, кукуруза, оваса, јечма, ражи, крупника, пасуља, грашка, боба, хељде, дувана, семена лана и конопље, свиле, вуне, козине, кучине и ланеног платна. Иако су на изложби учествовали и појединачни излагачи, медаљама су награђена државне пољопривредне установе и шабачко добро Српског пољопривредног друштва. Топчидерска економија је добила златну медаљу за пшеницу и остала стрмна жита и три сребрне, за вуну, за кукуруз и за пасуљ и варива. Српско пољопривредно друштво награђено је сребром за кукуруз а Одељење у Добричеву Државне ергеле похвалницом за крупник. Исте године је одржана и Земаљска изложба у Будимпешти, на коју је, поред наших производа, Министарство послало и по једног земљорадника из сваког округа како би се упознао са најновијим достигнућима у области пољопривреде. Након ових изложби, уследила су учешћа и на две светске изложбе у Паризу (1889 и 1900) и на Балканској изложби у Лондону.¹²⁷

Поред организовања учешћа наших привредника на изложбама у иностранству, Министарство народне привреде је помагало и локалне и земаљске изложбе у самој Србији. Ова помоћ се огледала у организационој подршци и новчаној помоћи за наградни фонд. У напорима да се што више подстакне примена најновијих достигнућа и механизације и нових сојева, Министарство је посебну сарадњу остваривало са Српским пољопривредним друштвом, које је организовало низ земаљских изложби, као и традиционалних изложби у оквиру годишњих прослава друштвене славе. Такође, подружнице Друштва су организовале низ општих пољопривредних изложби, као и изложби из појединих грана земљорадње и сточарства, у којима је подршка Министарства била од велике помоћи.¹²⁸

Све одлуке везане за делокруг пољопривреде доносио је сам министар. Први министар народне привреде био је Јеврем П. Гудовић, у кабинету Милана С. Пироћанца, који је вршио ту дужност од 23. марта до 21. септембра 1883. године. Наставио је да обавља ову дужност и у влади Милутина Гарашанина, све до 9. октобра 1884. Затим су следили следећи министри: Драгомир Рајовић (9. октобар 1884 – 23. март 1886), у кабинету Милутина Гарашанина; Чедомиљ Мијатовић (23. март 1886 – 1. јун 1887), у кабинету Милутина Гарашанина; Светозар Милосављевић (1. јун 1887 –

¹²⁷ АС, МНП, З, 1886, ф.3, 30/886; М. Хаци-Поповић, *Србија на Светској изложби у Паризу 1889*, Београд 1891; В. Душковић, *Србија на Светској изложби у Паризу 1900*, Београд 1995; *Србија на Балканској изложби у Лондону*, Београд 1907; А. Растовић, *Србија на Лондонској изложби 1907. године*, *Историјски часопис* 52 (2005) 317-347; Исти, *Неколико докумената о учешћу Србије на изложби у Лондону 1907. године*, *Мешовита грађа* 28 (2007) 247-264.

¹²⁸ АС, МП, З, 1887, нефациклисано, 367; АС, МНП, З, 1886, нефациклисано, 2924, 2938, 3152; АС, МНП, П, 1904, нефациклисано, 11993, 12829; АС, МНП, П, 1905, ф.11, 27/905.

19. децембар 1887), у кабинету Јована Ристића; Стеван Р. Поповић (19. децембра 1887 – 14. априла 1888), у кабинету Саве Грујића; Владан Ђорђевић (14. април 1888 – 23. фебруар 1889), као министар просвете и црквених послова био је заступник министра народне привреде у влади Николе Христића; Стеван Р. Поповић (23. фебруар 1889 – 16. март 1890), по други пут министар, у кабинету Саве Грујића; Коста Таушановић (16. марта – 1. маја 1890), као министар унутрашњих послова био је заступник министра народне привреде у кабинету Саве Грујића а министар народне привреде у кабинетима Саве Грујића и Николе Пашића (1. мај 1890 – 22. октобар 1891); Пера Велимировић (22. октобар 1891 – 21. март 1892), као министар грађевина био је заступник министра народне привреде у влади Николе Пашића; Илија Душманић (21. март – 9. август 1892), у влади Николе Пашића; Светозар Гвоздић (9. август 1893 – 8. март 1893), у вави Јована Авакумовића; Велизар Кундовић (8. март – 1. април 1893), у влади Јована Авакумовића; Раша Милошевић (1. април – 23. новембар 1893), у влади Лазара Докића, и у влади Саве Грујића (23. новембар 1893 – 12. јануар 1894); Сима Лозанић, по други пут (15. октобар 1894 – 25. јун 1895), у кабинету Николе Христића; Михаило Петковић (25. јун – 2. септембар 1895), као министар грађевина био је заступник министра народне привреде у влади Стојана Новаковића; Вучко Д. Стојановић (2. септембар 1895 – 17. децембар 1896), у влади Стојана Новаковића; Љубомир Клерич (17. децембар 1896 – 11. октобар 1897), у кабинету Ђорђа Симића; Сима Лозанић, трећи пут (11. октобар 1897 – 30. јул 1899), у кабинету Владана Ђорђевића; Вукашин Ј. Петровић (30. јул – 4. август 1899), као министар финансија био је заступник министра народне привреде у влади Владана Ђорђевића; Живан Живановић (4. август 1899 – 12. јула 1900), у влади Владана Ђорђевића; Душан М. Спасић (12. јула 1900 – 5. фебруара 1901), у влади Алексе С. Јовановића; Михаило М. Поповић (5. фебруара – 8. фебруара 1901), као министар финансија био је заступник министра народне привреде у влади Алексе С. Јовановића; Милован Ђ. Миловановић (8. фебруар – 20 март 1901), у влади Алексе С. Јовановића и у влади Михаила Вујића (20. марта 1901 – 23. марта 1902), а као министар финансија био је заступник министра народне привреде у истој влади (23. март 1902 – 9. мај 1902); Ђока Ј. Николић (9. мај – 7. октобра 1902), у влади Михаила Вујића и други пут (7. октобар – 7. новембар 1902) у влади Петра Велимировића; Љубомир Новаковић (7. новембра – 29. маја 1903), у влади Димитрија Цинцар-Марковића; Ђорђе А. Генчић (29. маја – 21. септембра 1903), у две владе Јована Авакумовића; Тодор Петковић (21. септембар 1903 – 26. јануар 1904), у влади Саве Грујића; Светолик Радовановић (26. јануар – 27. новембар 1904), у влади

Саве Грујића и у влади Николе Пашића (27. новембар 1904 – 16. мај 1905); Иван Павићевић (16. мај – 30. јул 1905), у влади Љубомира Стојановића; Милорад Драшковић (30. јул 1905 – 1. март 1906), у влади Љубомира Стојановића и у влади Саве Грујића (1. март – 17. април 1906); Коста Стојановић (17. април 1906 – 30. март 1908), у две владе Николе Пашића; Михаило М. Поповић (7. јул – 11. август 1908) као министар финансија био је заступник министра народне привреде у влади Петра Велимировића; Коста Главинић (11. августа 1908 – 11. фебруара 1909); Јаша М. Продановић (11. фебруар 1909 – 11. октобар 1909), у влади Стојана Новаковића, и у влади Николе Пашића (11. октобар 1909 – 25. јун 1911); Милан Капетановић (25. јун 1911 – 18. јун 1912), у две владе Милована Миловановића, и у влади Марка Трифковића (18. јун – 30. август 1912).¹²⁹

Честе смене министара донекле су ублажене сталношћу административног особља које је обављало текуће послове. Радом Одељења руководио је начелник. На овом положају су се у првих осам година рада Одељења налазио Чедомиљ А. Поповић, вишегодишњи управник Земљоделско-шумарске школе у Пожаревцу. Потом су се на овом положају смењивали: Лазар Р. Јовановић, Милан Р. Антић, Лазар Р. Јовановић (други пут), Милутин Савић, Душан М. Спасић.¹³⁰

Након реорганизације одељења 1900. године, формиран су одсеци за ратарство и сточарство и за винодеље и воћарство, којима су управљали инспектори, као и Одсек за ветеринарство, којим је управљао главни „марвени лекар“. Први инспектор Одсека за ратарство и сточарство је био Александар М. Секулић, док се на челу Одсека за винодеље и воћарство нашао Павле Т. Тодоровић. Они су ту дужност обављали све до обједињавања ова два одсека у Одсек за пољску привреду 1905. године. Овом реорганизацијом тада два постојећа одсека су дошла под заједничку управу, а уведена је поново функција начелника целог Одељења, на којој су били Вучко С. Богдановић и Душан М. Спасић. Од његовог формирања, Одсеком за ветеринарство је управљао главни ветеринар Алекса Љ. Поповић.¹³¹

¹²⁹ *Пољопривредни гласник*, 1 (1899) 200-201;

¹³⁰ *Пољопривредни гласник*, 1 (1899) 201.

¹³¹ *Пољопривредни гласник*, 1 (1899) 201; *Државни календар Краљевине Србије за 1900*, Београд 1899, 105; *Државни календар Краљевине Србије за 1901*, Београд 1900, 116; *Државни календар Краљевине Србије за 1902*, Београд 1901, 125; *Државни календар Краљевине Србије за 1903*, Београд 1903, 123; *Државни календар Краљевине Србије за 1904*, Београд 1904, 116; *Државни календар Краљевине Србије за 1905*, Београд 1905, 121; *Државни календар Краљевине Србије за 1906*, Београд 1906, 121; *Државни календар Краљевине Србије за 1907*, Београд 1907, 124; *Државни календар Краљевине Србије за 1908*, Београд 1908, 129;

Разграната мрежа државних установа у области пољопривреде и вишедеценијски труд који су српски стручњаци у области пољопривреде улагали у унапређење ове, за Србију најважније, гране привреде, готово су у потпуности уништени током Првог светског рата. Окупационе власти су организовале немилосрдан систем експлоатације, тако да је Србија, поред губитка огромног процента радно способног становништва, претрпела губитке и у сточном фонду, пољопривредним справама и прерађивачким постројењима, док су пољопривредна друштва и организације престале са радом. С тога је Србија ушла у Краљевину СХС са почетних позиција које су биле крајње неравноправне у односу на територије које су биле део окупаторске и у рату поражене Аустро-Угарске.¹³²

¹³² О привреди у окупираној Србији видети: Д. Милић, *Привредни систем у окупираној Србији*, Научни скуп Србија 1916. године, Београд 1987, 299-308; иста, *Стање у привреди Србије под аустро-угарском окупацијом 1917. године*, Научни скуп Србија 1917. године, Београд 1988, 37-45; иста, *Привредни положај Србије по завршетку ратних операција*, Научни скуп Србија на крају Првог светског рата, Београд 1990, 51-63; М. Исић, *Економске прилике на селу у Србији 1919. године*, Научни скуп Србија на крају Првог светског рата, Београд 1990, 65-76; Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд 2000, 81-109.

ДРЖАВНЕ УСТАНОВЕ У ОБЛАСТИ ПОЉОПРИВРЕДЕ

ТОПЧИДЕРСКА ЕКОНОМИЈА

Економическо заведеније у Топчидеру основано је 1851. године. Истовремено је основан и Апсенички завод у Топчидеру, са циљем да обезбеди радну снагу за Економију. Завод топчидерске економије требало је да послужи као примерно добро, које ће бити носилац развоја у области пољопривреде. Оно је требало да пружа пример народу и да служи као огледна установа за унапређење ратарства, воћарства, виноградарства, повртарства, пчеларства, свиларства, сточарства, шумарства и живинарства. Уз Економију су се налазиле Правителствена чохара и Земљоделска школа. Ове установе су се, по оснивању, нашле под надзором Попечитељства унутрашњих дела. Јануара 1859. године, Управа апсеничког завода је предата под надзор Попечитељства правосуђа, док су Чохара и Земљоделска школа укинуте. Завод је преуређен посебним законом из 1901. године у угледни економски завод под надзором Управе топчидерске економије. Имање Завода је тада смањено са 784,93 ha на 419 ha.¹³³

На челу економије се, у периоду од 1878. до 1883. године, када се ова установа налазила под надлежношћу Економног одељења Министарства финансија, налазио Антоније Крагујевић. Након што је Топчидерска економија прешла под окриље Министарства народне привреде, њом су управљали: Милан Р. Антић, Александар Мијоковић, Александар М. Секулић, Милан Р. Антић (други пут), Вучко С. Богдановић, Мирко Миљковић, Јован Марковић, Илија Кремић и др Милан Влајинац.¹³⁴

¹³³ Н. Вучо, *Топчидерска економија 1851-1928*, Годишњак града Београда 28 (1981) 69-76.

¹³⁴ *Државни календар Краљевине Србије за 1900*, Београд 1899, 106; *Државни календар Краљевине Србије за 1901*, Београд 1900, 117; *Државни календар Краљевине Србије за 1902*, Београд 1901, 125; *Државни календар Краљевине Србије за 1903*, Београд 1903, 124; *Државни календар Краљевине Србије за 1904*, Београд 1904, 116; *Државни календар Краљевине Србије за 1905*, Београд 1905, 122; *Државни календар Краљевине Србије за 1906*, Београд 1906, 127; *Државни календар Краљевине Србије за 1907*, Београд 1907, 131; *Државни календар Краљевине Србије за 1908*, Београд 1908, 136; *Државни календар Краљевине Србије за 1909*, Београд 1909, 139; *Државни календар Краљевине Србије за 1910*, Београд 1910, 146.

Проблем радне снаге за обављање послова Завода везаних за пољопривредне радове решен је запошљавањем апсеника осуђених на робију, које је Попечитељство унутрашњих дела слало из разних казних завода. Они су били смештени у посебној згради, апсани, сазиданој на имању Топчидерске економије. Још 1860. године установљена је осуђеничка башта од земље коју је Топчидерска економија уступила на коришћење Казненом заводу. Ова башта се састојала из три комада земљишта укупне површине 16,14 ђа. Поред тога, на имању економије се налазило и гробље Казненог завода површине 1,07 ђа.¹³⁵

Рад осуђеника је коришћен све до 14. јануара (1. јануара) 1905. године. Обустављање коришћења затвореника за радове на државним пољопривредним добрима извршено је на основу одлуке Владе донете на седници 8. августа (26. јула) 1904. године, а по препоруци министра унутрашњих дела. У свом реферату, министар правосуђа је указао на проблем повратку криминалној делатности помилованих осуђеника и осуђеника који су бежали са радова у пољопривредним заводима.¹³⁶

Земљиште Топчидерске економије обухватало је до доношења закона о њеном уређењу 784,93 ђа. Овим законом је одређено да сва покретна и непокретна државна добра у обиму Топчидера чине имовину економије, с тим што је краљевим кошутњаком располагао и управљао управник краљевих добара а добрима у кругу топчидерске касарне и онима који су уступљена на уживање војсци топчидерског гарнизона војна власт. Управа топчидерске економије старала се о топчидерској цркви у договору са црквеним властима.¹³⁷

Приликом ступања на снагу новог уређења, 1901. године, Топчидерска економија је на имању које је уживала имала од објеката зграду канцеларије, 12 зграда са становима за особље и служитеље, пчеланик, живинарник, кантар у сењаку са зградицом, кош за смештај кукуруза, стари магацин, шталу за пастуве, шталу за волове, шталу за краве, млекар са радионицом, шупу за смештај кола, стару разрушену воденицу, летњу шупу за краве, шупу са подрумом у винограду, караулу на улазу у Топчидер, долап за заливање лозног расадника, зграда у лозном расаднику са подрумом, Малу гостионицу (Бурдељ), Велику гостионицу, бакалницу и шупу. Укупна вредност ових објеката је била 99.000 динара. Истовремено је економија располагала и

¹³⁵ АС, МНП, П, 1905, ф. 11, 24/905; Н. Вучо, *Топчидерска економија 1851-1928*, Годишњак града Београда 28 (1981) 71.

¹³⁶ АС, МНП, П, 1905, ф. 11, 24/905.

¹³⁷ *Закон о уређењу Топчидерске економије*, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, књ. 56, 1901, 8.

са земљиштем, и то: под усевима на Бановом брду (27 ha), Ушћу (5 ha) и Везировцу – Бањици (51 ha); под ливадама (38 ha); под виноградом (3 ha), воћњаком на Бановом брду (3 ha), воћњаком код магацина (1 ha), воћним расадником (6 ha), лозним расадником (5 ha), шумом у Старом Кошутњаку (20 ha). Укупна вредност овог земљишта је износила 19.500 динара.¹³⁸

Године 1907. под ораницама је било 103,10 ha, под ливадама 53,08 ha, под воћним расадником 7 ha, под виноградима 3,84 ha и под воћњацима 9,44 ha. Остатак земљишта се налазио под шумом (71,53 ha), пашњацима и испустима (16,31 ha), парковима (29,41 ha), четинарима (14,20 ha), кругом војне касарне (10,48 ha), осуђеничком баштом (16,13 ha), лозним расадником (7,11 ha), црквеном портом (3,14 ha), плетарском школом (2,39 ha), као и под закупима, путевима и речним коритом.¹³⁹

Од пољопривредних култура узгајани су пшеница, јечам, раж, оvas, шећерна репа, кукуруз, кромпир, лан, конопља, пасуљ, детелина, хмељ и бостан. Примењиван је шестогодишњи плодоред (кукуруз са ђубрењем, озима жита, сточна репа, јара жита, крмне биљке и озима уљана репица).¹⁴⁰

Још од установљења овог државног добра, у Топчидеру су гајене различите врсте воћа. Почетком 20. века, стари воћњаци су почели да се суше, због чега је Управа искрчила највећи од њих, који се налазио на Бановом Брду, и започела сађење нових садница јабука и крушака.¹⁴¹

Виногради Топчидерске економије су били подигнути на подлози америчке лозе. На површини од 3,84 ha гајено је 16.000 чокота. Они су 1907 дали 5,7 тона грожђа чијом продајом је остварен приход од 1.168,97 динара.¹⁴²

Од домаћих животиња, у Економији су се гајила приплодна говеда, приплодне овце, службени коњи и волови, приплодна живина и пчеле. Као приплодна говеда узгајала су се говеда страних раса. Економија је 1893. године имала 19 грла пинцгавске расе, 6 алгајске, 2 бернске и 8 мелеза. Приликом набавке нових приплодних грла, које

¹³⁸ АС, МНП, П, 1905, ф. 11, 24/905.

¹³⁹ Н. Вучо, *Топчидерска економија 1851-1928*, 76; *Извештај о раду Одељења за пољску привреду и ветеринарство*, Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу, Београд 1907, 608.

¹⁴⁰ *Извештај о раду Одељења за пољску привреду и ветеринарство*, Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу, Београд 1907, 609.

¹⁴¹ *Извештај о раду Одељења за пољску привреду и ветеринарство*, Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу, Београд 1907, 620.

¹⁴² *Извештај о раду Одељења за пољску привреду и ветеринарство*, Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу, Београд 1907, 620-621.

је организовало Министарство народне привреде 1894. године, Комисија установљена од стране истог министарства, одредила је маријахофску и колубарску, као расе најпогодније за узгој у Топчидерској економији.¹⁴³

Сименталски сој говеда овде се гајио још од 1899. године. На крају 1907. године, Економија је имала укупно 47 грла овог соја. У исто време у овој установи било је и 147 оваца липског соја, 26 запрежних волова, 7 коња и 264 грла различитих страних сојева кокошака, 37 грла патака, 44 грла гусака и 22 грла ћурака.¹⁴⁴

У оквиру Топчидерске економије, 1900. године је основана Плетарска школа, у коју су примани ученици из свих делова Србије како би изучили плетарски занат. Године 1906. школу су завршила последња три питомца, а у радионици су од тада радили плаћени радници на изради различитих предмета. Те године, примљено је 20 малолетних осуђеника на изучавање заната. У оквиру економије установљена је и Пољопривредна станица по Закону о пољопривредним станицама.¹⁴⁵

Ово угледно добро наставило је са радом и након Првог светског рата. Ликвидирано је према чл. 271 Финансијског закона за 1928/29 годину. Његово земљиште је припало Управи државног парка Топчидер, Угледној пољопривредној станици, Министарству војске и морнарице (Краљевој гарди), Његовом Величанству Краљу Александру I, Дворској економији, Српској православној цркви (Патријаршији), цркви Св. Петра у Топчидеру (на уживање), а део земље (парцела 2498) наводно је раније продата Чиновничкој банци.¹⁴⁶

ДРЖАВНА ЕРГЕЛА (ДРЖАВНИ СТОЧАРСКИ ЗАВОД ОД 1903. ГОДИНЕ)

Основни циљ Државне ергеле је било унапређење коњарства у Србији путем ширења племенитих раса коња. Основана је 1852. године у Ћуприји, одакле је 1860. премештена у Љубичево код Пожаревца. Одељење Добричеву је установљено 1875. године, и то на путу који води од Ћуприје ка манастиру Раваници. До формирања

¹⁴³ АС, МНП, 3, 1897, ф. 6, 33/997.

¹⁴⁴ *Статистички годишњак Краљевине Србије* 12 (1913) 278.

¹⁴⁵ Н. Вучо, *Топчидерска економија 1851-1928*, 75; *Статистички годишњак Краљевине Србије* 12 (1913) 278; *Извештај о раду Одељења за пољску привреду и ветеринарство*, Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу, Београд 1907, 622.

¹⁴⁶ АЈ – 70 – 220 – 378.

Министарства народне привреде, Државна ергела је била под надлежношћу Министарства војног.¹⁴⁷

У циљу оплемењивања домаће расе коња Ергела је располагала извесним бројем приплодних грла арапске и енглеске крви, или њихових мелеза. Године 1894. купљена су и три пастува англо-норманског соја. Ради одржавања овог запата куповани су коњи у Турској, Француској и Аустро-Угарској.¹⁴⁸

Државна ергела, установљена ради унапређења коњарства у Србији, преустројена је 1892. године, Законом о уређењу Државног сточарског завода, у Државни сточарски завод. Овај завод је, наследивши имовину Ергеле, почео да функционише од 14. јануара 1903. године, са циљем унапређења целокупног сточарства на подручју Краљевине Србије.¹⁴⁹

На челу Државне ергеле до њеног преласка под надлежност Министарства народне привреде налазио се артиљеријски потпуковник Павле Хорстиг, док је Одељењем у Добричеву управљао капетан Годор Поповић. Након преласка под надлежност Одељења за земљорадњу и сточарство, Државном ергелом, а касније Државним сточарским заводом, управљали су: Коста Петровић, Лазар Р. Јовановић, Алекса Љ. Поповић, Душан М. Спасић, Алекса Љ. Поповић (други пут), Душан М. Спасић (други пут), Александар Мијоковић, Вучко С. Богдановић, Александар Мијоковић (други пут), Сретен Јевтић, Милош Н. Лукићевић, Александар Г. Јовановић, Милош Н. Лукићевић (други пут).¹⁵⁰

Поред редовних службеника – руководиоца економије, ветеринара, рачуновође, економа и шталмајстора, Економија је упошљавала и велики број помоћног особља. Тако су се на платном списку 1886. године нашла укупно 123 лица. Међу хонорарно плаћаним служитељима су били ковачи, колари, буљубаше, баштовани, дунђери, настојници, чувари, кочијаши, сеизи и рабације.¹⁵¹

Земљиште Управе Државне Ергеле захватало је 1270,32 ђа и састојало се из следећих добара: Љубичево (255,15 ђа), Мали Чајир (15 ђа), Мала Међа (40 ђа), Чаир (20 ђа), Дудара (12 ђа), Клепечка (43,64 ђа), Рамски Рит (44,26 ђа), Добричево (144,57 ђа), Ада код Ћуприје (194,04 ђа) и Бела Река (501,67 ђа). Ово земљиште се налазило

¹⁴⁷ *Пољопривредни календар за 1897*, Београд 1896, 106.

¹⁴⁸ *Извештај о раду Одељења за пољску привреду и ветеринарство*, Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу, Београд 1907, 179.

¹⁴⁹ *Извештај о раду Одељења за пољску привреду и ветеринарство*, 179.

¹⁵⁰ *Државни календар Књажевства (Краљевине) Србије, 1882-1914*.

¹⁵¹ АС, МНП, 3, 1886, ф. 2, 61/886.

под пашњаком (489,97 ha), ливадама (376,34 ha), ораницама (208,52 ha) и шумом (195,50 ha). На ораницама се највише сејао овас, затим јечам, пшеница, кукуруз и репа. Заводске ливаде су давале око 1.000 тона сена. Почев од 1896, преко лета, говеда и овце су теране на пашу у Белу Реку.¹⁵²

Земљишни посед се проширује тако да се он 1907. године састоји од 1200 ha у Добричеву (1000 ha у самом Добричеву и 200 ha у Ади). Величина пашњака у Белој Реци се није мењала, док је добро Љубичево давало под закуп Рамски Рит, Клепечку и Орашје, док му је Велики чајир одузет у корист пољопривредне станице.¹⁵³

Године 1898. Ергела је имала 406 коња, 189 говеда, 167 оваца и 66 свиња. Све животиње су се храниле сточном храном произведеном на земљишту Ергеле, док су трошкови за плате, оправке зграда, огрев и осветљење и дневнице, годишње износили између 200.000 и 280.000 динара. Посебно велике трошкове Ергела је имала за одржавање пастувске станице у Шапцу и курса лаких јахача. Ова средства су обезбеђивана из буџета и од кредита. Истовремено Ергела је остваривала приходе од баште, хране и усева, пастувских такси, стоке и сточарства, аренде добара, биковских такси, нерастовских такси и радионице. Ови директни приходи су се кретали између 31.000 и 45.000 динара. Осим њих, Ергела је имала и индиректни приход од произведене хране и фуражи. Он је, примера ради, 1898. године износио 58.682,01 динара. Највећи део потреба у храни задовољаван је сопственом производњом. Ова производња је у 1909. години износила: 278 t оваса, 182 t јечма, 259 t кукуруза, 27 t пшенице, 3,5 t ражи, 7 t разног семена, 420 t сточне репе, 1,7 t сточног кромпира, 1.143 t сена, 688 t сламе и плевне и 320 t шаше. Након успостављања Државног сточарског завода, убиру се и аренде од гостионица у Добричеву и Љубичеву, као и приход од продаје сточног гнојива и лисника, попаше у Белој Реци и закупа Орашја и Рамског Рита.¹⁵⁴

У самој Ергели за приплод су служили ергелски пастуви (*петинијери*). Године 1907. у Државном сточарском заводу, у одељку Љубичево, било је само пет пастува - Керез и Ларе (енглеског соја), Дилбер и Ахмет (арапског соја) и Васистас

¹⁵² *Извештај о раду Министарства народне привреде по струци пољопривредној у 1898. години*, Београд 1899, 3-4.

¹⁵³ *Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години*, 525.

¹⁵⁴ *Извештај о раду Министарства народне привреде по струци пољопривредној у 1898. години*, Београд 1899, 9, 13-15, 19-21; *Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години*, 518, 528; *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину*, Београд 1911, 692, 696.

(англонорманског соја). Државни пастуви, који су гајени у циљу побољшања домаћих коња, слати су пастувске станице по целој Србији. Крајем 19. века, био их је укупно 193 распоређених у 56 станица. Сезона опасивања је трајала од почетка марта до почетка јула. Током 1898. године државни пастуви су опасали 6.370 кобила. Десет година касније 183 пастува је било распоређено у 56 станица.¹⁵⁵

По успостављању Државног сточарског завода, особље су чинили: у Добричеву управник, ветеринар, рачуновођа, два економа, два подеконома, практикант и коњушар; у Љубичеву старешина Одељка, ветеринар и магационер, настојник пољских радова, коњушар, вршилац дужности коњушара, настојник код приплодних кобила и баштован; у Белој Реци економ и у Шапцу коњушар.¹⁵⁶

Управа државне Ергеле је оскудевала у добро обученој послужби. Стога су бригу о животињама водили осуђеници и то њих око 300 у Љубичеву и око 250 у Добричеву. Њима је издавана новчана накнада за вршење тежих пољских радова. Примера ради, у те сврхе, Сточарски завод је имао трошак од 2167 динара 1907. године.¹⁵⁷

Да би што лакше и брже дошла до обученог особља, Ергела је почев од 1893. године, организовала трогодишњу школу лаких јахача у коју је годишње примала 10 до 20 дечака из најнижих слојева. Године 1897. министар народне привреде је расписао правила за ову школу чим је уведена дисциплина и ред у обуци. За циљ овако успостављене школе постављено је оспособљавање старешина за пастувске станице и особља за тренинг младих грла у самој Ергели.¹⁵⁸

Након Првог светског рата, Законом о уређењу државних ергела у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, донетом 1922. године, установљена је ергела у Љубичеву. Тада су основане и ергеле у Карађорђевој, код Бачке Паланке, и у Рогатици, у Босни, са циљем размножавања добрих пепинијера.¹⁵⁹

¹⁵⁵ *Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години*, 536, 541; *Извештај о раду Министарства народне привреде по струци пољопривредној у 1898. години*, Београд 1899, 10.

¹⁵⁶ *Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години*, Београд 1908, 511-512.

¹⁵⁷ *Извештај о раду Министарства народне привреде по струци пољопривредној у 1898. години*, Београд 1899, 16; *Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години*, 515.

¹⁵⁸ *Извештај о раду Министарства народне привреде по струци пољопривредној у 1898. години*, Београд 1899, 11-12.

¹⁵⁹ АЈ – 70 – 220 – 378.

ПОЉОПРИВРЕДНА НАСТАВА

Неформално подучавање српских земљорадника у основама пољопривредне производње започео је одмах по стицању аутономије и то путем текстова у новинама и стручној штампи. Прве поуке су штампане у *Новинама српским* још 1830. године. Године 1847. Атанасије Николић, директор Крагујевачког лицеја, покреће први пољопривредни лист у Кнежевини Србији – *Чича Срећков лист за српског земљоделца*. Готово две деценије, то је био и једини часопис те врсте. Са оснивањем Српског пољопривредног друштва 1869. започиње и штампање *Тежака*, органа овог удружења. Године 1881, Ђорђе Радић обнавља у Пожаревцу штампање свог листа *Сељак*, који је од 1862. до 1869. излазио у Новом Саду. Он је издавао и лист *Домаћин*, који је штампан за 1890 и 1891. годину.¹⁶⁰ Са оснивањем задругарског покрета у Краљевини Србији започиње и издавање листа *Земљорадничка задруга*, који је, поред рада на ширењу идеја удруживања земљорадника, доносио и поуке из свих грана пољопривреде.

Формално образовање у области пољопривреде започело је оснивањем прве пољопривредне школе у Топчидеру. У питању је била нижа пољопривредна школа која је радила у периоду од 1853. до 1859. године. На основу Закона о нижим школама за пољску привреду из 1882. године, основане су ниже пољопривредне школе у Краљеву (1882), Букову (1891) и Шапцу (1906). Доношење Закона о пољопривредним станицама 1898. године омогућило је оснивање практичних пољопривредних школа у Туприји (1899), Лесковцу (1904), Зајечару (1906), Крушевцу (1907), Крагујевцу (1912) и Ваљеву (1912).¹⁶¹

Пољопривредна настава одржавана је и у учитељским школама. У две мушке учитељске школе у Јагодини и Алексинцу, као обавезни предмет, предавана је пољска привреда. У Јагодинској учитељској школи предавани су у првом разреду градинарство и свиларство, у другом воћарство и пчеларство, у трећем ратарство и сточарство и у четвртном винодеље и шумарство. У Алексиначкој учитељској школи, ученици су у првом разреду похађали наставу из ратарства и свиларства а у четвртном из подрумарства и пчеларства.¹⁶²

¹⁶⁰ С. Петровић, *Сто година пољопривредних школа у Србији 1853-1953*, Београд 1956, 28-29.

¹⁶¹ Исто, 36.

¹⁶² *Извештај о раду Одељења за пољску привреду и ветеринарство*, Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу, Београд 1907, 387-388.

Поред пољопривредних школа у земљи, српски ђаци су похађали пољопривредну наставу различитог нивоа и у иностранству. Школовали су се или о трошку државе, као државни питомци, или су сами налазили средства да финансирају свој боравак и школовање ван Србије. Међу државним питомцима поменућемо Милана Т. Грковића и Владимира К. Кушаковића, који су били на школовању на Универзитету Хохенхајм у Немачкој, а потом у Мађарској, као и Милоша Н. Лукићевића, Милоша Т. Перовића и Радомира А. Пешића, који су били у Бечу. Они су касније вршили важне функције при Министарству народне привреде и установама у његовој надлежности.¹⁶³

Поједини српски студенти су захваљујући својим породицама успевали да похађају пољопривредну наставу у иностранству. Тако је Милорад Паленташевић, након завршене школе у Букову, студирао помологију у Институту за помологију у Троји, код Прага.¹⁶⁴

ЗЕМЉОДЕЛСКА ШКОЛА У ТОПЧИДЕРУ

Земљоделска школа у Топчидеру је не само најстарија пољопривредна школа у Србији, већ и у западном делу Балканског полуострва. Основана је Указом од 10. 1. 1853. године а започела је са радом маја исте године. Школовање је трајало две године а похађали су је државни питомци, као и ученици који су сами плаћали школовање. Избор питомаца је вршило Министарство унутрашњих дела и то по једног или два ученика из сваког среза. Годишње је њих између 50 или 60 похађало школу. На челу школе налазио се Атанасије Николић, начелник економског одељења Министарства унутрашњих дела. Он је написао и први пољопривредни уџбеник у Кнежевини Србији – Земљоделско газдинство у четири дела (ратарство, виноградарство, воћарство са шумарством и сточарство), управо за потребе Земљоделске школе. Школа је укинута већ 1859. године, након жалби које су поднели ученици и истраге коју је спровела комисија Народне скупштине.¹⁶⁵

ЗЕМЉОДЕЛСКО-ШУМАРСКА ШКОЛА У ПОЖАРЕВЦУ

Прва средња пољопривредна школа је установљена 1870. године. Законом је предвиђено да се налази у Крагујевцу на државном добру Илијине воде. Како се нису

¹⁶³ Државни календар Краљевине Србије за 1894, Београд 1893, 104.

¹⁶⁴ АС, МНП, П, 1905, ф. 3, 109/905.

¹⁶⁵ С. Петровић, *Сто година пољопривредних школа*, 20, 41-47.

испунили сви услови, она је привремено отворена у Пожаревцу. Потреба за оваквом школом се указала након укидања Земљоделске школе у Топчидеру и обустављања предавања из агрономије на Лицеју. Школа је примала ђаке старости од 15 до 20 година који су свршили најмање четири разреда гимназије. Школа је била интернатски организована а школовање је трајало три године и било подељено на пољопривредни и шумарски одсек. Недуго након отварања школа је престала са радом. Затворена је након завршетка школске 1880/81 године а њен инвентар је пренет у новоотворену Ратарску школу у Краљеву.¹⁶⁶

РАТАРСКА ШКОЛА (ШКОЛА ЗА СТОЧАРСТВО И ПЛАНИНСКО ГАЗДОВАЊЕ) У КРАЉЕВУ

Ратарска школа у Краљеву основана је 13. октобра (1. октобра) 1882. године и то на основу Закона о нижим школама за пољску привреду. Значајну улогу при њеном оснивању одиграло је Српско пољопривредно друштво и бивши професори Земљоделске школе у Топчидеру и Земљоделско-шумарске школе у Пожаревцу. За њено оснивање и рад у првим деценијама постојања је свакако био најзаслужнији Ђорђе Радић, који се на челу школе нашао у три наврата (1882-1889, 1892-1893, 1895-1897).¹⁶⁷

Поред Ђорђа Радића, управници школе су били и Павле Т. Тодоровић, Лазар Р. Јовановић, Александар Мијоковић, Љубомир Новаковић, Александар Мијоковић (други пут), Благоје Тодоровић, Радомир А. Пешић, Благоје Д. Тодоровић (други пут), Павле Т. Тодоровић (други пут).¹⁶⁸

Ратарска школа је променила свој назив 1908. године у Школа за сточарство и планинско газдовање. Тада је као главни циљ наставе одређено подучавање ученика у сточарству, нарочито говедарству са млекарством.¹⁶⁹

За школу је прво обезбеђена зграда у самом граду и једна башта. Због великог броја ученика, школа је добила на коришћење и две зграде у којима је до 1896. био смештен Духовни суд Жичке епархије и Владичански конак. У оквиру школе налазио се интернат у коме је могло да борави до 80 ученика. Кухиња и трпезарија су били

¹⁶⁶ С. Петровић, *Сто година пољопривредних школа*, 130-136.

¹⁶⁷ С. Петровић, *Сто година пољопривредних школа*, 47; Ђ. Радић, *Моја педесетогодишњица књижевног и културног рада на унапређењу српске пољске привреде*, Београд 1911, 22-26; *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину*, Београд 1911, 402.

¹⁶⁸ *Државни календар Краљевине Србије*, 1883-1914.

¹⁶⁹ М. Јовановић, Б. Михајловић, *100 година пољопривредне школе у Краљеву*, Краљево 1983, 49.

смештени у Владичанском конаку. Настава је обављана у кабинетима (минералошки, зоолошки и ботанички, мернички, ратарско-градинарски, шумарски, воћарски и сточарско-млекарски) а школа је имала и библиотеку са читаоницом која је 1912. године имала фонд од 1.302 библиотечке јединице. У оквиру школе је 1890. године отпочела са радом и метеоролошка станица.¹⁷⁰



Фотографија 1: Ђорђе Радић, први управитељ Ратарске школе у Краљеву (Ђ. Радић, Моја педесетогодишњица књижевног и културног рада на унапређењу српске пољске привреде, Београд 1911.)

Временом, школско добро се увећавало, тако да се 1909. у његовом саставу налазило 116,09 хектара земље, од чега је 58,96 хектара било државно власништво, 51,20 хектара власништво општине Краљево и 5,93 хектара црквено власништво. Ова земља се налазила у Равном гају, непосредној близини школе и у атару села Грдице. Чинили су је њиве (51,15 хектара), шљивар (10,76 хектара), ливада (28,10 хектара), испусти (3,69 хектара), башта (5,93 хектара), воћни и лозни расадник (5,20 хектара), виноград (3,54 хектара), шума (2,27 хектара), путеви (2,95 хектара), двориште (2,20 хектара), огледно поље (0,80 хектара) и шумски расадник (0,50 хектара).¹⁷¹

¹⁷⁰ М. Јовановић, Б. Михајловић, *100 година пољопривредне школе у Краљеву*, 198, 203-204; *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде*, 401; С. Петровић, *Сто година пољопривредних школа*, 47.

¹⁷¹ *Извештај о раду Министарства народне привреде по струци пољопривредној у 1898. години*, Београд 1899, 41; *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде*, 516.

На имању у непосредној близини школе налазили су се стакленик, пчеларник, воћна комора са казаницом за печење ракије, просторија за свилену бубу и бунар. У Равном гају су се налазиле стаја, млекар, живинарник, магацин, коларска и ковачка радионица и зграда за управника економије. Током школске 1907/08 године изграђена је модерна млекара, која се састојала из одељења за подсиривање, одељења за сепарацију млека и бућкање масла и подрума за чување и зрење сирева. Она је била опремљена сепаратором, апаратом за хлађење млека, три стране и једном домаћом бућкалицом, гњетачем за масло и пресом за сир. Млекара је почела са радом и обуком ученика током школске 1910/11 године. Тада је у школи ангажован и стручан сирар. Школа је започела производњу више врста сирева – империјал, пивски, липтовски, ројал, дезертни и бри, трапист и ромадур.¹⁷²

У школи су се гајила говеда, коњи, овце и свиње. Са узгојем страних сојева школа започиње одмах по оснивању и то захваљујући труду првог њеног управника Ђорђа Радића. Он је увезао бика и две краве бернског соја и мерино овце, које је укрштао са домаћом кривовирском овцом. Овим укрштањем добијени су мелези са изузетно квалитетном вуном, која је награђена златном медаљом на Светској изложби у Антверпену 1885. године.¹⁷³

Број грла домаћих животиња на школском добру се из године у годину увећавао да бу крајем прве деценије 20. века, од говеда школа имала 13 грла колубарског соја, 8 маријаховског и 8 мешанаца домаћих и страних говеда. Маријаховска говеда школа је добила 1909. године захваљујући набавци коју је обавила државна комисија у Штајерској. Тада се у школи налазило и 9 грла коња енглеско-арапске крви, 39 оваца (28 цигаја, 7 ашанских-црновунских и 4 сјеничке-старовлашке) и 45 свиња шумадијског соја. Од живине су биле заступљене кокошке (минорке и плимутрок), ембденске гуске, пекиншке патке и домаће ћурке. У школском пчеларнику налазиле су се 23 кошнице са покретним саћем, тзв. *ћерзонке* и 4 вршкаре.¹⁷⁴

Настава је трајала три године. Састојала се из практичног и теоријског дела. Практичан рад на имању и у шталама вршен је до 9 часова пре подне. Теоријска

¹⁷² Школа за сточарство и планинско газдовање у Краљеву: извештај за школску 1907-08. годину, Краљево 1908, 65; Школа за сточарство и планинско газдовање у Краљеву: годишњи извештај за 1910-11. годину, Београд 1912, 80; М. Јовановић, Б. Михајловић, 100 година пољопривредне школе у Краљеву, 189-190.

¹⁷³ Ђ. Радић, *Моја педесетогодишњица рада*, 22.

¹⁷⁴ Школа за сточарство и планинско газдовање у Краљеву: годишњи извештај за 1909-10. годину, Краљево 1910, 48; *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде*, 529-543.

настава је држана од 9 до 12 часова. Са практичном наставом се настављало од 13 часова па до мрака. Од општеобразовних предмета су се учили: српски језик, историја и географија, рачун, геометрија са цртањем, природне науке (хемија и физика) и јестаственица (ботаника и зоологија). Настава из стручних предмета одржавана је у другом и трећем разреду, а чинили су је: ратарство, сточарство, основи марвеног лекаства, воћарство, винодеље с подрумарством, основи шумарства, градинарство, ливадарство, свиларство и живинарство, пчеларство и пољопривредно рачуноводство. Током прве деценије 20. века уведени су и нови предмети: анатомија и физиологија домаћих животиња, млекарство, наука о здрављу, управа добара и задругарство.¹⁷⁵

Ратарска школа је, убрзо по оснивању, добила у наслеђе пољопривредне машине некадашње Земљоделско-шумарске школе из Пожаревца. Школа је имала и богате збирке учила. Збирку пољских производа чинило је: 67 сорти пшенице, 19 ражи, 27 јечма, 35 оваса, 8 проса, 5 хељде, 87 грашка, 4 сочива, 89 пасуља, 29 боба, 35 кромпира, 48 кукуруза. Збирку за воћарство чинили су примерци: 43 сорте јабука, 13 бресака, 3 кајсија, 6 смокава, 22 шљива, 11 трешања и 27 јагода. До краја прве деценије 20. века, школа је набавила већи број савремених пољопривредних машина. Министарство народне привреде је набавило за школу нову парну вршалицу 1897. машину школа је набавила савремених пољопривредних машина, школа је 1909. године имала 11 плугова, 4 дрљаче, 2 ваљка, екстирпатор, 4 сејалице, 2 комбинована прашача и огртача, 1 прашач, жетелицу и косачицу, плуг за изоравање, коњске грабуље, ручну вршалицу, парну вршалицу, 2 круњача, ветрењачу, 4 тријера и центрифугу.¹⁷⁶

Школу су похађали државни питомци бирани на среским скупштинама, као и ученици који су се у школи издржавали о свом трошку. Временом, био је све већи број ученика из богатијих земљорадничких породица које су налазиле интерес да унапређују производњу на својим имањима. За првих четврт века рада школу је завршило 565 ученика, и то 352 државна питомца и 213 ученика који су се школовали о свом трошку.¹⁷⁷

¹⁷⁵ *Извештај о раду Министарства народне привреде*, 40; *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде*, 505-507.

¹⁷⁶ АС, МНП, З, 1886, ф. 3, 21/886; АС, МНП, З, 1897, нефациклисано, 598, 1379, 2176, 2276, 2302, 2306, 2409, 2726, 3295, 3319; *Друго годишње извешће и програм „Ратарске школе“ у Краљеву*, Београд 1884, 49; *Извештај о раду Министарства народне привреде*, 42; *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде*, 517-518.

¹⁷⁷ *Извештај о раду Министарства народне привреде*, 36; *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде* 513.

Школа је учествовала на више пољопривредних изложби у земљи, као и на Светским изложбама у Антверпену (1885) и Паризу (1889) и Изложби балканских земаља у Лондону (1907). На Светској изложби у Антверпену школа је постигла највећи успех од свих наших излагача пољопривредних производа. Награђена је златном медаљом за пшеницу и стрмна жита, и са две сребрне медаље – за вуну и за пасуљ и варива. На Светској изложби у Паризу школа била награђена златним медаљама за изложена жита и пољопривредне машине а сребрним медаљама за восак, мед, вуну, лан, конопљу, пасуљ, грашак, сочиво и воће (суве шљиве и крушке).¹⁷⁸

ШКОЛА ЗА ВИНОДЕЉЕ И ВОЋАРСТВО У БУКОВУ

Прва школа за воћаре и виноградаре отворена је при манастиру Буково 1887. године. Ова школа је имала ограничен програм усмерен највише на практичну обуку, посебно на калемљене на америчкој подлози. Због посебно тешких услова у којима се нашло наше виноградарство због ширења филоксере, четири године касније, ову школу је преузело Министарство народне привреде. У њој је 1891. године, Милутин Савић, бивши професор Земљоделско-шумарске школе у Пожаревцу и наш познати стручњак за виноградарство, основао нижу пољопривредну школу под називом Школа за винодеље и воћарство.¹⁷⁹

Основни задатак ове школе је био да теоријски и практично обучава виноградаре и воћаре. У њој су се изучавали предмети везани за све гране пољопривреде, с тим да се нагласак стављао на виноградарство и воћарство. У првом разреду предавани су: српски језик, историја и географија, рачун и извод из јестаственице и природних наука. Настава из стручних предмета одржавана је у другом и трећем разреду, а чинили су је: сточарство и основи марвеног лекарства, ратарство и ливадарство, виноградарство и винодеље, геометрија са земљомером, подрумарство, воћарство, шумарство, градинарство, пчеларство, свиларство и рачуноводство. Часови веронауке су претходили недељној служби и службама на празнике.¹⁸⁰

На челу школе се налазио управник. На том положају се прво нашао оснивач школе Милутин Савић. За њим су редом следили Љубомир Новаковић, Милан

¹⁷⁸ АС, МНП, З, 1886, ф. 3, 30/886; М. Јовановић, Б. Михајловић, *100 година пољопривредне школе у Краљеву*, 333-334; Ђ. Радић, *Моја педесетогодишњица рада*; 22.

¹⁷⁹ С. Петровић, *Сто година пољопривредних школа*, 59-60, 66.

¹⁸⁰ *Извештај о раду Министарства народне привреде*, 54; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 107-108.

Грковић, Павле Т. Тодоровић, Благоје Д. Тодоровић, Александар Мијоковић, Радомир А. Пешић.¹⁸¹

Године 1899. школа је имала 86 ученика у три разреда, од чега су њих 67 били државни питомци, а остали су се издржавали о свом трошку. Ученици су уписивани у школу под истим условима као и у Ратарску школу у Краљеву. Морали су да буду телесно и ментално здрави и да имају између 14 и 20 година. Школу су похађали и државни питомци које су на школовање слали срезови, и то крајински, тимочки, пиротски, нишки, топлички, врањски и крушевачки. Нередовно су питомце слали и Крагујевачки, Моравски и Подунавски срез. На школовање су, такође, примани и ученици који су сами плаћали своје издржавање.¹⁸²

Срески питомци су добијали одећу, храну, смештај и здравствену негу током свог боравка у школи. Све потрештине су се набављале од трговаца и снабдевача који су одабрани на јавним лицитацијама а потврђени од стране министра народне привреде.¹⁸³

Настава је одржавана у школској згради, у којој су се налазиле учионице, канцеларија, кабинети, стан управитеља и једног професора. Поред ове зграде, подигнута је и нова у којој је смештен ученички интернат са собама за ученике и станом за једног наставника. Ту се налазило и једно купатило, умиваоница и амбуланта. Испод ове зграде се налазио подрум за вино. У економској згради су били смештени кухиња и трпезарија и два стана за особље. Поред ње је била подрумска зграда, где је био школски подрум и плетарска радионица, као и два стана за наставнике. У оквиру школског имања налазиле су се и штала, ковачка, качерска и столарска радионица, пећ за печење хлеба, два коша за кукуруз, трап, две шупе и наслон за сено и сламу. На земљишту на Балеју се налазила штала и зграда за чувара, а исто тако и на имању у Цветановцу.¹⁸⁴

¹⁸¹ Државни календар Краљевине Србије за 1900, Београд 1899, 106; Државни календар Краљевине Србије за 1901, Београд 1900, 117; Државни календар Краљевине Србије за 1902, Београд 1901, 125; Државни календар Краљевине Србије за 1903, Београд 1903, 124; Државни календар Краљевине Србије за 1904, Београд 1904, 116; Државни календар Краљевине Србије за 1905, Београд 1905, 122; Државни календар Краљевине Србије за 1906, Београд 1906, 127; Државни календар Краљевине Србије за 1907, Београд 1907, 131; Државни календар Краљевине Србије за 1908, Београд 1908, 137; Државни календар Краљевине Србије за 1909, Београд 1909, 140; Државни календар Краљевине Србије за 1910, Београд 1910, 146.

¹⁸² С. Петровић, *Сто година пољопривредних школа*, 62; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 107-108; *Извештај о раду Министарства народне привреде*, 51.

¹⁸³ АС, МНП, 3, 1897, ф. 5, 20/997.

¹⁸⁴ *Извештај о раду Министарства народне привреде*, 54-55.

Пољско имање ове школе простирало се на 127,8 хектара, и то: ораница 10,8 хектара, ливада 12,8 хектара, винограда 4,5 хектара, воћњака 30 хектара и башта и шума 96,7 хектара. Школа је уз то администрирала и државним имањима „Балејска ливада“, „Косно грло“ и „Цветановац“. Школски виноград је имао 108.800 чокота америчке подлоге и 98.000 чокота домаће лозе, од чега 40.000 чокота на живом песку.¹⁸⁵

Поред тога школа је располагала и са потребним бројем стоке, као и модерним справама и машинама. Имала је и угледан пчеларник, угледан живинарник и угледну сушницу, направљену по Казниловом систему, у којој је сушено грозђе и остало воће.¹⁸⁶

У школи се, одмах по оснивању започело са узгојем страних врста стоке. Један део грла, школа је купила а део је добила од других државних установа. Године 1893, у њој је забележено 14 вепрова и 17 крмача енглеских раса јоркшир и беркшир, два овна мерино-рамбује расе, 12 кривовирских оваца, 5 оваца мелеза кривовирске и рамбује расе и једна крава пинцгавске расе. Након комисијске набавке стоке у иностранству у школи су шкартиране енглеске врсте свиња, које су замењене мангулицама. За школу су тада набављене и четири краве, два бика и једно јуне монтафонске расе.¹⁸⁷

У саставу школе су се налазили и расадник америчке лозе, плетарска радионица а зими је организована и практична зимска школа за виноградаре из околине. Сваке године су за учитеље основних школа, свештенике и околне земљораднике држани и практични курсеви из разних грана пољопривреде који су увек били добро посећени. За издржавање ове школе држава је годишње трошила око 85.000 динара.¹⁸⁸

Школа за винодеље и воћарство извршила је значајан утицај на пољопривреду неготинског краја, нарочито на развој виноградарства. Сами ученици, али и земљорадници из околине који су похађали многобројне калемарске курсеве на којима су добијали упутства за калемљење и негу винограда на америчкој подлози, као и практичне вежбе у школском винограду, који је крајем 19. века бројио скоро 200.000 чокота. Нови виногради смедеревског, крајинског и неготинског виногорја су подигнути на калемовима Школе за винодеље и воћарство.¹⁸⁹

¹⁸⁵ С. Петровић, *Сто година пољопривредних школа*, 63; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 107-108.

¹⁸⁶ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 107-108.

¹⁸⁷ АС, МНП, 3, 1997, ф. 6, 33/97.

¹⁸⁸ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 107-108.

¹⁸⁹ АС, МНП, 3, 1897, нефациклисано, 733, 1878; С. Петровић, *Сто година пољопривредних школа*, 63.

Школа у Букову је прва користила кречомер за испитивање креча у земљи. Поред тога, школа је утицала и на одабирање сорти грожђа и воћа. У школском расаднику неговане су воћке за потребе школе, али и за продају свим заинтересованим земљорадницима. Према попису спроведеном 1897, школа је укупно имала укупно 38.281 стабло и 22.376 младица различитог воћа.¹⁹⁰

Уз путног наставника за виноградарство, школа је утицала и на ширење знања о калемљењу и резивању винове лозе и воћака и употреби бордовске чорбе против пламењаче (пероноспоре). У почетку набавка прскалица је ишла споро а неопходност заштите винове лозе од пламењаче прскањем није у потпуности прихватана. Често су вршене импровизације прскањем јарећим мешинама или метлицама, али оне нису давале резултата. Временом увиђаја се значај ове агротехничке мере која постаје саставни део годишњих радова у виноградима.¹⁹¹

РАТАРСКА ШКОЛА У ШАПЦУ

Школа је установљена 1904. године а отворена за наставу септембра 1906. Циљ јој је био да ученике подучава у свим гранама пољопривреде а посебно у ратарству и сточарству. У оквиру школе је радила метеоролошка станица другог реда. Од оснивања, њен управитељ је био Радомир А. Нешић, бивши професор Ратарске школе у Краљеву.¹⁹²

Школа је располагала са 71,80 ђа земље, од којих је 34,36 ђа била зиратна земља, а остатак се налазио под ливадама, пашњацима, зградама, двориштем и путевима. Од усева су узгајани кукуруз, јечам, овас, раж, јечам, пшеница, кромпир, пасуљ, грашак и сочиво. Под малинама и јагодама се налазило 2 ђа а под воћним расадником и воћем још 2 ђа. Уз то, школа је имала и шумски и врбов расадник.¹⁹³

За обраду земљишта коришћене су савремене справе. Школа је имала плугове, дрљаче, дрвене ваљке, сејалицу, тријере, косачицу за траву, жетелицу, сецкалице за

¹⁹⁰ АС, МНП, З, 1897, нефациклично, 2831.

¹⁹¹ АС, МНП, З, 1897, нефациклично, 2126.

¹⁹² М. Јевтић, *Пољопривредна школа у Шапцу*, Шабац 1988, 13; *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину*, 651.

¹⁹³ *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину*, 654, 657-658.

сламу и шашу, сејалице за кукуруз, тријере, прекрупаче, ветрењачу и коњске грабуље.¹⁹⁴

У оквиру школе узгајале су се различите врсте стоке. Од говеда су била заступљена грла бернско-сименталска и то њих 16 и 6 теглећих волова домаћег соја. Истовремено се узгајало и 20 источнофризијских оваца и 19 свиња мачванског и јоркширског соја, као и 209 кокошака (плимутрок, орпингтон, доркинг, лангшан, минорке и домаће), 14 домаћих ћурака, 28 пекиншких и руанских патака и 24 ебмденске гуске. Поред тога, у школи се узгајало и 8 коња. У школском пчеларнику се налазило 7 вршкарa, једна плетена кошница и 10 кошница са покретним саћем.¹⁹⁵

Школа је подигнута у оквиру дворишта које је припадало расаднику, тако да јој је придодата стамбена зграда расадника подигнута 1893. У њој су, до подизања нове зграде, били смештени стан управитеља, интернат са кухињом и трпезаријом, учионице и канцеларија. Нова зграда, чије је зидање започето 1906. завршена је три године касније. У оквиру школе налазио се интернат за смештај ученика и коларска, плетарска и ковачка радионица.¹⁹⁶

Од економских зграда, школа је располагала са великом сточном стајом, свињцем, стајом за бикове и свиње, осам живинарника, пчеларником за смештај кошница, кошем са амбаром, стаклеником, топлим лејама, шупом, бараком са свиларом и купатилом за ученике, нужником и озиданим ђубриштем. У топлим лејама се производио рани расад различитог поврћа а у стакленику расад цвећа, калемљене руже и украсно шибље.¹⁹⁷

Наставни план и програм је у великој мери био сличан програму пољопривредних школа у Краљеву и Букову. Са стојао се из теоријског и практичног дела. Нагласак је био на настави из ратарства, а у трећем разреду ученици су имали и

¹⁹⁴ Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину, 662-663.

¹⁹⁵ Статистички годишњак Краљевине Србије 12 (1913) 280-281; Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину, 664-679.

¹⁹⁶ Извештаји поднесени Министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години, 500; Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину, 648-649; М. Јевтић, Пољопривредна школа у Шапцу, 11.

¹⁹⁷ Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину, 650-651, 657.

предмете хигијена и метеорологија. Часови веронауке су се одржавали сваке недеље од 7 до 8 часова, након чега се присуствовало служби у цркви.¹⁹⁸

Школа је 1910. године у свом дворишту приредила пољопривредну изложбу. За те потребе су у школском дворишту подигнути павиљони у којима су изложени и производи саме школе.¹⁹⁹

ПОЉОПРИВРЕДНЕ СТАНИЦЕ

ПОЉОПРИВРЕДНА СТАНИЦА ОКРУГА МОРАВСКОГ У ЋУПРИЈИ

Ова станица основана је 1899. године на општинском земљишту и земљишту откупљеном од приватних лица величине око 82 ha, удаљеном два километра од центра вароши, уз пут Ћуприја – Параћин. Под ратарским усевима и крмним биљкама било је 62 ha. На ораницама се примењивао шестогодишњи плодored, а узгајани су кукуруз, озима жита, јара репица, јара жита, крмно биље и озима репица. Остатак земљишта је био под ливадама (9 ha) и шумом (4 ha), док су воћњак, виноград, башта и детелина заузимају по 2 ha.²⁰⁰

Главна зграда станице налазила ка путу и прузи Ћуприја – Параћин. У њој су се налазили станови особља и интернат школе са собама и трпезаријом, која је служила и као учионица. Испод зграде се налазио подрум подељен на трап за смештај поврћа и део за смештај вина. За смештај жита је служила двоспратна зграда од цигала поред које се налазио кош. У доњем делу коша налазиле су се просторије за смештај живине. Уз ове објекте, станица је имала и овчарник, стају, шупу, свињац и пекару. У станици су се узгајали коњи, сименталска говеда, јоркширске, шумадијске и моравске свиње, кривовирске овце, као и страни сојеви кокоши (плимутрок и опрингтон), гусака (ебмденске) и патака (пекиншке).²⁰¹

¹⁹⁸ Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину, 630-631, 644; М. Јевтић, Пољопривредна школа у Шапцу, 12; С. Петровић, Сто година пољопривредних школа, 68.

¹⁹⁹ М. Јевтић, Пољопривредна школа у Шапцу, 14.

²⁰⁰ Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години, 627-628.

²⁰¹ Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години, 628-633.

ПОЉОПРИВРЕДНА СТАНИЦА ОКРУГА ВРАЊСКОГ У ЛЕСКОВЦУ

Ова станица је основана 1900. године. Налазила се на утрини општине Лесковац, крај пута Лесковац – Ниш и реке Ветернице. Заузимала је земљиште од 64 ха. У њој је 1905. године почела са радом практична пољопривредна школа. Станица је имала амбар, кош, сточну стају и живинарник. Године 1906. подигнуте су стаја и радионица а 1907. главна станична зграда, млекара и шупа за алат. Под озимим и јарим усевима се налазило 47,63 ха, воћем 0,88 ха, виноградом 0,4 ха, детелином 3,62 ха, шумом 1,1 ха, баштом 2 ха, испустом 1 ха, двориштем 4,37 ха и стазама 3 ха. Станица је држала говеда и коње, које је добила од Државног сточарског завода, као и шумадијски сој свиња и талијанске кокошке, ебмденске гуске и домаће хурке.²⁰²

ПОЉОПРИВРЕДНА СТАНИЦА ОКРУГА ТИМОЧКОГ У ЗАЈЕЧАРУ

Ова станица налазила се у Зајечару, крај реке Лубнице, поред пута Зајечар – Књажевац. Станично земљиште простирало се на 67,73 ха. Од тога се под виноградом налазило 11 ха, под ливадом 6 ха, по 2 ха под луцерком, огледним културама и баштом, по 2,5 ха под воћњаком и окућницом, 16 ха под четворогодишњим плодоредом (кукуруз, овас, детелина, озима пшеница), 20 ха под петогодишњим плодоредом (кукуруз, овас, сточна репа, граорица са овсем, озими јечам) и 3,73 ха под путевима и оградом. У 1907. произведено је 16 t пшенице, 19 t јечма, 13 t оваса, 23 t кукуруза, 1,7 t пасуља, 4,2 t кромпира, 3,7 t разног семена, 50 t сточне репе, 69 t сена и 60 t сламе. Станица је од објеката имала кош, амбар, овчију кошару, шупу за алат, живинарник, радионицу, свињац, казаницу, ђубриште, нужнике, два бунара. На њеном добру су узгајана говеда домаћег и сименталског соја, овце, свиње, козе и живина страних сојева. Од савремених машина, станица је поседовала парну вршалицу, Континентал жетелицу, сејалицу, коњске грабуље, Кригеров тријер, ветрењачу, две гвоздене дрљаче за њиве и једну за ливаде, дрвени ваљак, Кинеов прекрупач, два комбинована прашача и огртача, круњач за кукуруз, сецкалицу за репу, сецкалицу за сламу и шашу, четири прскалице, пет плугова и двоја воловских кола. Ове справе, станица је давала на коришћење и приватним лицима из округа.²⁰³

²⁰² Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години, 634-655.

²⁰³ Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години, 658-669.

ПОЉОПРИВРЕДНА СТАНИЦА ОКРУГА ПОЖАРЕВАЧКОГ У ПОЖАРЕВЦУ

Ова станица је започела са радом 1907. године, по добијању на коришћење државне земље Велики Чајир, које је до тада користио Државни сточарски завод. На овом земљишту величине 40 ђа, започело се са производњом кукуруза, бостана, луцерке и детелине, шећерне репе, пасуља, кромпира, лука и купуса. Вредност добијених пољопривредних производа била је 7.276,50 динара, од чега је уновчено 1.551,50 динара. Исте године је за потребе станице набављено од машина и алата: центрифуга, два плуга, тријер, ливадска дрљача, сепаратор, две бућкалице, сецкалица за сено и шашу, копачица, сецкалица за репу, ручна сејалица, мех за сумпор, калциметар, широметар и алкохометар.²⁰⁴

ПОЉОПРИВРЕДНА СТАНИЦА ОКРУГА КРАГУЈЕВАЧКОГ У КРАГУЈЕВЦУ

Станица је установљена 1906. године. Добила је на коришћење државну земљу Ђеримов чаир и Криву ливаду и општинску утрину Дивље поље. Укупна површина наведеног земљишта износила је 70,43 ђа.²⁰⁵

ПОЉОПРИВРЕДНА СТАНИЦА ОКРУГА КРУШЕВАЧКОГ У КРУШЕВЦУ

Станица је установљена 1907. године. Предато јој је на коришћење државно земљиште и земљиште откупљено од приватних лица на месту Багдала у величини од 44,44 ђа. Станица је поседовала једну зграду где су се налазили канцеларија и станови особља, две зграде од слабог материјала, две шупе, шталу, кош, обор за свиње, живинарник и три бунара. Одмах по оснивању, набављена је и стока: три пара волова (мелези сименталског соја), 13 свиња шумадијског соја и живина страних сојева. Од справа и алата, станица је имала троја воловских кола, три плуга, две дрљаче и тријер.²⁰⁶

²⁰⁴ *Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години*, 669-677.

²⁰⁵ *Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години*, 677-679.

²⁰⁶ *Статистички годишњак Краљевине Србије 12 (1913) 285; Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години*, 679-683.

РАСАДНИЦИ

ЛОЗНИ РАСАДНИЦИ

Према Закону о обнављању и унапређењу виноградарства у Краљевини Србији је основано седам лозних расадника и то Смедеревски (1882), Крајински (1886), Топчидерски (1893), Нишки (1894), Жупски (1895), Белички (1898), Чачански (1903) и Брзопаланачки (1905). Лоза се у овим расадницима издавала током октобра и новембра или фебруара и марта. Да би се добиле резнице, било је неопходно да се поднесу уверења о извршеном испитивању својстава земљишта на коме ће се подизати виноград. Ова испитивања су вршиле управе државних расадника, путујући наставници виноградарства или државни економи по молбама упућеним општинским судовима. Опрему коју су чинили калциметри обезбеђивало је Министарство народне привреде. Друго неопходно уверење, о томе да ће подносилац молбе гајити лозу на свом земљишту, издавали су општински судови. Грожђе добијено у расаднику продавано је на лицитацијама или се могло искористити за справљање вина, које се обично трошило за славу расадника. Све је то вршено пошто би се добило одобрење министра народне привреде.²⁰⁷

Сваки лозни расадник имао је матичњак америчке лозе, прпориште, винограде калемљене лозе и земљиште на коме су се налазиле све потребне зграде. Тако је Жупски лозни расадник је имао матичњак америчке лозе величине 9,20 хектара, прпориште од 4,19 хектара и два винограда калемљене лозе од 890 и 956 чокота. Лозни расадник у Смедереву се састојао од матичњака величине 6,14 хектара, прпоришта од 3 хектара, калемљеног винограда од 1,7 хектара, врбака од 0,09 хектара, окућница са баштом, старог и новог винограда од 0,1 хектара. У оквиру Крагујевачког лозног расадника се налазио матичњак 3,96 од хектара, проприште од 1,02 хектара, калемљени виноград са шпалирима од 1,66 хектара, окућница од 2,6 хектара, воћњак од 0,78 хектара и врбак од 0,02.²⁰⁸

У оквиру расадника налазиле су се и зграде различите конструкције и намене. Жупски расадник је имао канцеларију, стан приправника и радионицу за калемљење и држање курсева, трап од за чување лозе, зграду за пиљење зрелих калемова, шталу за коње, зграду за храну и опрему коња, шупу и зграду за становање чувара и радника и

²⁰⁷ АС, МНП, З, 1897, нефациклисано, 2996, 3023, 3207, 4199; АС, МНП, П, 1904, нефациклисано, 15377; *Календар Земљорадничка задруга за преступну 1904*, Београд 1903, 483-484.

²⁰⁸ АС, МНП, П, 1904, нефациклисано, 475, 947, 951.

чување алата. У оквиру станице се налазила и противградна заштита, коју су чинили осматрачница и три станице од дасака за чување барута и осталог материјала. Ту је био и постављен термометар за метеоролошка осматрања која су вршена при станицама и расадницима.²⁰⁹

Поред Жупског расадника, противградну заштиту су имали и расадници у Топчидеру, Нишу и Јагодини, али они нису пружали потребну заштиту јер није постојао довољан број топова а њима се нестручно руковало. У лозном расаднику у Топчидеру је постојао само један топ и то постављен у најнижем делу долине Топчидерке, који није могао да спречи велику штету од града 1905. године. Годину дана раније, страдао је и расадник у Нишу.²¹⁰

СРЕСКИ РАСАДНИЦИ

Лозни и воћни срески расадници оснивани су по Закону о унапређењу воћарства. Почетком 20. века било је 47 среских расадника и то: Сурдулици, Владичином Хану, Дервену, В. Орашју, В. Поповићу, Смедеревској Паланци, Лозници, Аранђеловцу, Пожези, Становима, Петровцу, Свилајнцу, Бајиној Башти, Параћину, Крушевцу, Јагодини, Рачи, Голупцу, Умци, Прокупљу, Пироту, Краљевом Селу, Г. Милановцу, Соко Бањи, Трстенику, В. Градишту, Д. Милановцу, Чачку, Рековцу, Алексинцу, Власотинцу, Нишу, Мионици, Кладову, Кучеву, Ражњу, Александровцу, Брусу, Обреновцу, Жагубици, Лесковцу, Владимирцима, Пожаревцу, Књажевцу, Белој Паланци, Бољевцу и Варварину.²¹¹

Сваки расадник се састојао од воћњака, винограда, оранице, баште, семеништа, прпоришта и растила. Тако је срески расадник у Прокупљу имао добро величине око 10 хектара. Од тога је виноград заузимао 2,5 хектара, воћњак 0,5 хектара а семеништа, прпоришта и растила 2, 5 хектара. Под зградама и необрађеним земљиштем је било 1,5 хектара, под кукурузом 0,5 хектара и под дудом, четинарима и багремом 1,5 хектара.²¹²

Расадници су се издржавали из среског расадничког приреза а налазили су се под надзором Министарства народне привреде. Њима су руководили срески економи,

²⁰⁹ АС, МНП, П, 1904, негациклично, 951.

²¹⁰ АС, МНП, П, 1905, ф. 11, 237/905.

²¹¹ *Календар Земљорадничка задруга за преступну 1904*, 484-485.

²¹² АС, МНП, П, 1905, ф. 20, 95/905.

који су подносили редовне извештаје министру о свим радовима, издацима, приходима и осталим текућим пословима.²¹³

Током јануара, у расадницима је сејано семе воћа, припремане су воћне младице и лоза за пролећно калемљење, као и притке и компост. Затим је следило равњање и парцелисање земљишта, сађење воћних младица у растила, калемљење лозе и сађење пролетњих усева. Током марта, калемила се зрела лоза, прпориле резнице америчке лозе, калемиле воћне младице, сејао кукуруз и баштенско биље. Током априла, окопавани су виногради и воћњаци, везивана лоза за притке, плевљена семеништа. У мају је следило окопавање, калемљење зелене америчке лозе, калемљење воћа очењем. Током касног пролећа и лета, земља у расадницима је окопавана а лоза је прскана бордовском чорбом. У августу и септембру је следило брање ратарских усева и сејање воћа у семеништу. У октобру су вађени калемови из пропришта, орезивана америчка лоза за резнице, скидани зелени калемови са чокота америчке лозе. Након ових радова, издаване су заинтересованима саднице лозе и воћа.²¹⁴

Увид у инвентара оруђа и опреме једног среског расадника можемо стећи на основу извештаја расадника Посавског среза из 1904. године. Према овом инвентару, посавски расадник је имао пет мотика, два ашова, будак, две косе за траву, гвоздене грабуље, осам гвоздених вила за вађење репе, три мотичице за прашење репе, прскалицу за лозу Србија, две кантице за спаљивање гусеничних гнезда, берило са штипаљком за воће, Лукасову тестерицу, Кундсов нож за калемљење воћа, Кундсов нож за поткресивање воћа, обичан нож за зелено калемљење лозе, велику тестеру, велики сврдао, кантар, обичан термометар, кантицу, воћарске маказе, саков плуг, воловска кола и 34 књиге пољопривредних календара.²¹⁵

Из године у годину отварали су се нови расадници, тако да се њихов број за пет година увећао на 65. У исто време радило је још и 6 државних расадника и 3 окружна. Они су обрађивали укупно 583,52 ња, од чега се 258,33 ња налазило под лозом а 325,19 ња под воћем. У овим расадницима је 1908. године произведено 336.230 зрелих лозних калемова, 6.244 зелених лозних калемова, 252.495 прпорака, 8.624.362 резница. Од воћних садница, исте године је произведено 455.818 јабука, 221.851 крушака, 57.545 трешња, 8.879 вишања, 400.248 шљива, 12.662 кајсија, 4.789 бресака, 76.252 ораха,

²¹³ АС, МНП, П, Протокол за 1903, 5267, 5581, 5653; АС, МНП, П, 1904, нефациклисано, 2169, 2549, 4097, 5496, 7351, 9718, 9998, 11214, 11306, 12627, 14631, 14729, 15807, 15809, 18399, 18569.

²¹⁴ АС, МНП, П, 1904, нефациклисано, 2657, 3776, 5911, 7501, 14426, 16335, 17643.

²¹⁵ АС, МНП, П, 1904, негациклисано, 6825.

279.809 дудова, 7.891 дуња, 1.454 бадема, 1.388 мушмула и још 4.916 садница другог воћа.²¹⁶

²¹⁶ *Статистички годишњак Краљевине Србије* 12 (1913) 289.

СРПСКО ПОЉОПРИВРЕДНО ДРУШТВО

Друштво за пољску привреду је прво удружење основано у циљу унапређења пољопривреде у Србији. Идеја о оваквој врсти организације потекла је од др Милована Спасића, начелника Економског одељења. Он је заједно са Чедомиљом Мијатовићем, Костом Поповићем и Алексом Стојковићем, позвао Јосифа Панчића, Арсенија Ристића, Милована Миловука, Косту Црногорца, Сергија Станковић и Фрању Вшетачку на састанак ради оснивања *земљоделско-шумарског* друштва. Ова група друштвених прегалаца окупила се октобра 1868. и одлучила да се приступи изради Устава друштва. Предлог правила је прочитан на састанку 10. 11. 1868. године. Њима је као циљ будућег Друштва за пољску привреду стављено: унапређивање пољопривреде испитивањем његовог стања, пропагирањем савремених пољопривредних справа, приређивањем изложби, додељивањем награда; издавање листа и популарних пољопривредних књига; научно проучавање пољопривреде и издавање научног часописа. Влада је одобрила ова правила 1869. године. Изменама из 1871. обезбеђена је државна помоћ као основа за издржавање Друштва. Истим изменама одређено је да кнез поставља председника Друштва. Друштву је, такође, омогућено вршење опита у оквиру Државне ергеле, на добрима Љубичево и Добричево. Само Друштво је засновало и своје пољопривредно добро у Шапцу 1870. године. Новим изменама правила која су извршена 1881. године, Друштво за пољску привреду је преименовано у Српско пољопривредно друштво, а стављен је и већи акценат на научно-истраживачку делатност.²¹⁷

Међу председницима Друштва били су и наши најугледнији прегаоци у области привредног и политичког живота. Први председник је био др Милован Спасић, члан Друштва српске словесности. До избијања Првог светског рата на овом положају су били редом: Атанасије Николић, Чедомиљ А. Поповић, Сретен Ј. Поповић, Коста Таушановић, Светозар Милојевић, Милан Антић, Раша Милошевић, Милутин Савић,

²¹⁷ О. Срдановић-Бараћ, *Улога Српског пољопривредног друштва и „Тежака“ у развоју пољопривреде Србије до Првог светског рата*, Београд 1968, 14-22, 38; *Пољопривредни гласник*, 1 (1899) 196.

Душан М. Спасић, Милош Х. Поповић, Марко Т. Леко, Вучко С. Богдановић, Владимир К. Кушаковић, Душан М. Спасић (други пут).²¹⁸

Да би се обезбедио рад у свим деловима Србије, већ од 1869. године Друштво оснива своје подружине. До краја века је деловало њих 38, и то у: Александровцу, Ариљу, Бајиној Башти, Батуши, Белој Води, Варварину, Великој Крсни, Грделици, Голупцу, Горњем Милановцу, Гроцкој, Гучи, Дервену, Зајечару, Ивањици, Јовцу, Књажевцу, Краљеву, Крушевцу, Лазаревцу, Медвеђи, Мрчајевцима, Неготину, Нишу, Обреновцу, Ореовици, Пироту, Пожаревцу, Пожези, Прћиловици, Прокупљу, Рачи, Рековцу, Свилајнцу, Смедереву, Трстенику и Ужицу.²¹⁹

Друштво је интензивно радило на остварењу циљева који су били зацртани његовим правилима. Оно води напредну семенску политику, побољшава агротехичке мере увођењем плодоредом и модерних справа, организује изложбе и богату издавачку делатност. Резултати овог рада били су признати ван граница Србије. Кукуруз произведен на друштвеном добру у Шапцу освојио је сребрну медаљу на Светској изложби у Антверпену 1885. године. На истом добру, Друштво је 1872. организовало расадник у коме је производило саднице различитог воћа.²²⁰

По угледу на западноевропске државе, Друштво организује пољопривредне изложбе на којима се излажу пољопривредни производи из целе земље. Организоване у Крагујевцу и Топчидеру, оне окупљају најистакнутије личности из привредног и друштвеног живота Србије.²²¹

Друга значајна активност Друштва била је издавачка делатност. По утицају који ће имати, свакако се међу издањима истиче лист Тежак, који је у Србији, после *Новина србских*, био лист који је најдуже излазио. У њему су биле заступљене све гране пољопривреде са научним, корисним и поучним текстовима. Уређивали су га наши познати пољопривредни стручњаци, писци многих радова и књига из различитих грана пољопривреде, као и чиновници у Одељењу за земљорадњу и сточарство (пољску

²¹⁸ *Пољопривредни гласник*, 1 (1899) 195; *Пољопривредни календар за 1900*, Београд 1899, 90-102; *Пољопривредни календар за 1901*, Београд 1900, 90-104; *Пољопривредни календар за 1902*, Београд 1901, 59-81; *Пољопривредни календар за 1903*, Београд 1903, 39-51; *Пољопривредни календар за 1904*, Београд 1903, 161-185; *Пољопривредни календар за 1905*, Београд 1904, 217-226; *Пољопривредни календар за 1906*, Београд 1905, 153-159; *Пољопривредни календар за 1907*, Београд 1906, 146-155; *Пољопривредни календар за 1908*, Београд 1907, 149-158; *Пољопривредни календар за 1909*, Београд 1908, 156-166; *Пољопривредни календар за 1910*, Београд 1909, 154-164; *Пољопривредни календар за 1911*, Београд 1910, 137-148; *Пољопривредни календар за 1913*, Београд 1912, 128-148; *Пољопривредни календар за 1914*, Београд 1913, 171-191.

²¹⁹ *Пољопривредни гласник*, 1 (1899) 196.

²²⁰ АС, МНП, 3, 1886, ф.3, 30/886; О. Срдановић-Бараћ, *Улога Српског пољопривредног друштва*, 23, 25.

²²¹ О. Срдановић-Бараћ, *Улога Српског пољопривредног друштва*, 25.

привреду и ветеринарство) Министарства народне привреде. Били су то: Милован Миловуљ, Ђорђе Радић, Милован Спасић, Живко Шкорић, Коста Таушановић, Павле Тодоровић, Милутин Савић, Вучко Богдановић, Алекса Љ. Поповић, Мирко Миљковић, Душан М. Спасић, Светозар Љ. Гавриловић, Благоје Тодоровић, Александар М. Секулић. Поред Тежака, Друштво издаје и едицију пољопривредних поука. Почев од 1883. излази и Календар српских пољопривредника.²²²

²²² *Пољопривредни гласник*, 1 (1899) 193-194; О. Срдановић-Бараћ, *Улога Српског пољопривредног друштва*, 43.

ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ ЗАДРУГЕ

Задружни покрет чије зачетке видимо крајем 18. века у западној Европи, захватиће Србију век касније. Деветнаести век ће за целу Европу, па и Србију, бити век корених политичких и економских промена. Националне покрете, који ће трајно променити карту Европе и света, пратили су крупни кораци у индустријализацији и модернизацији свих сегмената живота, подстакнути новим прогресивистичким погледом на људско друштво и његову судбину. У непосредној узрочно-последичној вези са наведеним променама стоји и демографски бум који, као што је напоменуто у претходним поглављима, није мимоишао ни Србију. Међутим, за разлику индустријализованог Запада, у Србији већина становништва и даље је живела на селу. Умножавање становништва водило је ка уситњавању поседа, које је пратило распадање великих задружних породица. Аутархично сеоско домаћинство полако постаје рањиво пред условима тржишта, новчане привреде и пореских оптерећења. У појединим круговима, опстанак сеоских газдинстава се види у новом виду удруживања, који је дао значајне резултате у другим европским државама. Убрзо ће га прихватити и огроман број сељака бежећи од осиромашења и зеленашких дугова, али и тражећи начин да модернизује сопствену производњу. Задружни покрет налази подршку и код државних власти пружајући решење за кредитирање пољопривредне производње као и за све актуелније питање осиромашења сеоског становништва.

Током 19. века, задружни покрет се развијао у три правца. Рочделски модел је настао у Енглеској 1844. године. Тада је 28 ткача и стручних радника из те области основало прву набављачку задругу, која је поставила темеље задружном покрету у свету. Слични покушаји удруживања ради заједничке набавке и продаје постојали и раније. Део покрета био је окренут социјалистичком утопизму инспирисан Робертом Овеном. Задруге које су покушале рад у оквирима ондашњег друштва које је пролазило кроз прву фазу индустријске револуције доживеле су неуспех због притиска власти. Један од важних проблема било је и одсуство правила по којима се делила добит, тако да су многе задруге затваране у циљу поделе зараде.²²³

²²³ J. Birchall, *The international co-operative movement*, Manchester University Press 1997, 5.

Први успешни модел поникао је у Рочделу на новим чврстим принципима. Ови принципи су подразумевали демократску контролу и равноправност чланова без обзира на број уписаних делова (један члан – један глас), слободно ступање и иступање из задруге, фиксиран и ограничен интерес на удеонички капитал, поделу добити у дивидендама, трговину у готовини, контролу квалитета робе, политичку и религијску неутралност, посвећеност образовању. Ови принципи, посебно слободе чланства и поделе дивиденди, омогућили су брзо ширење покрета истовремено спречавајући преузимање задруга од крупних удеоничара. Покрет се ширио на три начина. Прво је формиран дистрибутивни ланац, који је ишао све до организације производње, увоза и транспорта намирница. Затим, задруге и њихово чланство постали су произвођачи најнеопходнијих производа, као што су одећа, обућа, намештај, прерађевине. У својим погонима, они су примењивали најсавременије технике. Због стабилности потражње, постали су у неку руку сами себи довољни. На крају, успели су да интегришу и преузму многе супарничке организације. Тако је до краја 19. века, у Великој Британији било 1,7 милиона чланова организованих у 971 задрузи са обртом од 50 милиона фунти.²²⁴

Убрзо по формирању Рочделске задруге, настао је Рајфајзенов модел у Немачкој. Задруге организоване по овом моделу представљале су кредитне задруге у које се ступало без удела, уз солидарну и неограничену одговорност и уношење вишка добити у недељив задружни резервни фонд.²²⁵

Шулце-Деличев модел задружног организовања је такође настао у Немачкој 1849. године и подразумевао је велики број задругара, потпуно искључивање државне помоћи, стварање резервног фонда који се може делити, привлачење капитала кроз награђивање, солидарну и ограничену одговорност и пословну специјализацију.²²⁶

Задружни покрет код нас се рађа током последње деценије 19. века а већина задруга се организује по Рајфајзеновом моделу. Прва земљорадничка задруга основана је у селу Вранову, у Смедеревском срезу, 29. марта 1894. године. Исте године, основана је и Азањска земљорадничка задруга, потписивањем уговора између 40 њених оснивача. Циљ задруге да набави својим члановима потребан новац за пољопривредне радове, да завије и одомаћи свест о штедњи између њих те да на тај

²²⁴ J. Birchall, *The international co-operative movement*, Manchester University Press 1997, 6-10; J. Каран Панчић, *Из историје задругарства*. Доступно на: <http://www.zssrbije.org/istorija-zadrugarstva.html>.

²²⁵ J. Каран Панчић, *Из историје задругарства*.
Доступно на: <http://www.zssrbije.org/istorija-zadrugarstva.html>.

²²⁶ J. Каран Панчић, *Из историје задругарства*.
Доступно на: <http://www.zssrbije.org/istorija-zadrugarstva.html>.

начин утиче на поправку њиховог материјалног стања. Већ у наредним месецима оснивају се задруге и у селима Малом Орашју, Михаилову и Ратарима. Њихово оснивање омогућило је да се следеће, 1895. године, формира и први Савез српских земљорадничких задруга са центром у Смедереву.²²⁷

Само четири године након формирања Врановске задруге, донет је и закон који је регулисао материју везану за земљорадничке и занатске задруге. Интервенција државе на формирању нових задруга проширена је и на финансијску подршку задружном покрету чијој је Главној Управи законом уступљено 25% чистог прихода Државне Класне Лутрије, с тим да укупна вредност примљеног новца не премаши 2 милиона динара.²²⁸

Главни савез земљорадничких задруга основан је јула 1895. године у Смедереву. Његов задатак је био да здружи земљорадничке задруге, да се стара о оснивању нових задруга и удружења, да штити интересе својих установа и да преко својих инспектора контролише њихов рад. Органи савеза су били управни одбор, конгрес, надзорници и нижи службеници. Конгрес је одлучивао о свим важним питањима која су се односила на чланове Савеза. Конгрес је сазивао управни одбор а њиховим радом је управљао председник Савеза, почасни председници, потпредседници и секретари, које је бирала управа Савеза. До 1912. године одржано је седамнаест конгреса.²²⁹

Земаљски савез земљорадничких задруга основан је на Другом конгресу земљорадничких задруга у Крагујевцу 1897. године. Савез је започео свој рад под именом Главна земљорадничка задруга. Задатак ове велике задруге је био да прима на приплод и чување новац чланица које ове нису употребиле на позајмице. Такође, она је давала позајмице оним задругама које нису имале довољно свог новца. До 1896. она није имала свој резервни фонд, већ су за то служили фондови чланица. Након 1896. она послује по Закону о занатским и земљорадничким задругама као савез заснован на ограниченој одговорности. Савез је имао задатак да прикупља новац од својих чланица, набавља средства за посебну или заједничку употребу и да продаје производе и прерађевине својих чланова. Број чланица Савеза стално расте и 1913. године достиже број од 686.²³⁰

²²⁷ АС, Д-2, 3; Л.Јовановић, *Пољска привреда*, 116-117; *Земљорадничко задругарство Србије кроз историју*, Београд 1994, 3.

²²⁸ Л.Јовановић, *Пољска привреда*, 116-117; *Земљорадничко задругарство Србије кроз историју*, Београд 1994, 3.

²²⁹ С. Халуза-Парис, *Појава и развој земљорадничког задругарства у Србији*, Београд 1966, 132-133.

²³⁰ С. Халуза-Парис, *Појава и развој земљорадничког задругарства*, 138-140.

До краја века број задруга је износио чак 167 а њиховом ширењу доприносила је важност циљева и задатака које су ове организације пред себе стављале. У највећем броју случаје то су биле кредитне задруге са задатком да дају задругарима кредит и да примају на приплод уштеђевине. Такође, оне су набављале својим члановима средства за посебну или заједничку употребу (пољопривредне справе, саднице, стоку, сировине за прераду...) и средства за потрошњу (со, петролеј, намирнице...). Поред тога, неке од њих су организовале заједничку производњу, прераду и продају пољопривредних производа.²³¹

У зависности од примарног циља организовања земљорадничке задруге су могле бити задруге за кредит и штедњу, за заједничку набавку и употребу справа, за заједничку продају, потрошачке, произвођачке и прерађивачке. Њихов укупан број је 1909. износио 672. Задругара је било 27.042 а капитал задруга је износио 2.392.441,84 динара.²³²

Обезбеђење јефтиног кредита за задругаре било је најважнија функција кредитних задруга. Ови кредити су представљали најповољнији, често и једини, начин да се дође до средстава за производњу. У току прве деценије 20. века, број позајмица је порастао са 12.200 на 35.100 а њихова вредност са 466.000 на 2.640.500 динара. Задруге су давале позајмице само својим члановима и то на основу јемства и залоге. Позајмице су даване на краће рокове, од годину или две дана, некад и на три или четири. Ранија исплата се могла тражити у посебним условим, најчешће када средства нису наменски искоришћена. Кредити су се најчешће издавали ради набавке стоке, справа, људске и сточне хране, земље, помоћи при отплати пореза и др. Задружна средства кредитних задруга су се састојала из штедних улога чланова, од зајмова које је задруга закључила код других новчаних завода и од резервног фонда.²³³

Један од најзначајнијих задатака земљорадничког удруживања је била заједничка набавка и употреба пољопривредних справа. Кредитна задруга у Ратарима је прва основала одељак за овакву набавку справа и то тријера, коју сами земљорадници нису могли финансирати. До 1897. године 50 земљорадничких задруга је својим задругарима набавило справе у вредности од 70.898,15 динара. Прва машинска задруга установљена је 1900. године у Великом Селу, у Пожаревачком

²³¹ Л.Јовановић, *Пољска привреда*, 116-117.

²³² *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину*, 69.

²³³ М. Поповић, *Земљорадничке задруге и њихов рад од постанка до данас*, Београд 1913, 11-25; С. Халуза-Парис, *Појава и развој земљорадничког задругарства*, 93, 102-103.

округу. Међутим, знатно је већи био број одељака кредитних задруга који се бавио овим задатком. Године 1911, било их је 158.²³⁴

Табела 21: Број и вредност позајмица за набавку пољопривредних справа 1902-1911

	Број позајмица	Укупан износ позајмица у динарима
1902	643	37.917,05
1903	541	35.427,05
1904	620	44.049,35
1905	666	42.453,10
1906	866	64.706,59
1907	886	69.051,06
1908	854	65.772,80
1909	886	71.641,41
1910	1.326	113.693,30
1911	1.545	132.126,80
Укупно	8.833	676838,50

Поред справа, за рад на пољопривредним газдинствима била је неопходна радна и приплодна стока. За њену набавку су издвајана знатно већа средства него за набавку справа и машина.²³⁵

Потрошачке (набављачке) задруге оснивају се прво као одељци кредитних задруга. Тако је још пре 1900. било седам земљорадничких задруга које су за своје чланове набављале со, гас, шећер, шибице итд. Број оваквих одељака, али самосталних потрошачких задруга се стално увећавао тако да је 1913. износио 72. Ове задруге су биле засноване на принципима рочдеских задругара. Прва оваква самостална задруга основана је 1902. у Марковцу, у Смедеревском округу. Против потрошачких задруга су снажно устајали сеоски дућанције а 1904. против њих је кампању водило и Српско трговачко удружење које је успело да ограничи број артикала које су се задружно могли набављати.²³⁶

²³⁴ М. Поповић, *Земљорадничке задруге и њихов рад*, 11; С. Халуза-Парис, *Појава и развој земљорадничког задругарства*, 108-109.

²³⁵ М. Поповић, *Земљорадничке задруге и њихов рад*, 15-16.

²³⁶ С. Халуза-Парис, *Појава и развој земљорадничког задругарства*, 114-117.

Табела 22: Број и вредност позајмица за куповину стоке 1902-1911

	Радна стока		Приплодна стока	
	Број позајмица	Укупан износ позајмица у динарима	Број позајмица	Укупан износ позајмица у динарима
1902	1.754	185.776,0	1.384	118.454,4
1903	2.360	231.044,4	1.901	132.830,1
1904	3.121	257.755,9	2.100	170.545,7
1905	3.578	316.600,3	3.251	165.478,1
1906	3.578	386.004,6	2.251	289.072,4
1907	3.062	342.635,8	2.623	250.655,8
1908	2.877	313.655,8	2.407	222.318,8
1909	3.224	389.772,2	2.477	252.248,0
1910	4.210	529.275,2	3.148	336.755,0
1911	4.342	592.418,3	3.413	782.443,5
Укупно	32.106	3.544.938	24.955	2.720.802

Заједничко преузимање и продају пољопривредних производа испрва су вршили само одељци кредитних задруга. Први такав одељак имала је кредитна задруга у Корбову, основан 1899. године. Самосталне продајне задруге се оснивају у Марковцу, Железнику и Сићевцу. Године 1912. основана је самостална житарска задруга у Младеновцу. Утицај продајних задруга био је мали што се види и по томе да је удео задружне продаје на панађурима био готово безначајан.²³⁷

Пчеларско-воћарске задруге су имале своје угледне пчелињаке, воћне расаднике и углавном по једну радионицу за израду модерних кошница. Ове задруге основане су најпре у Београду, Параћину, Крагујевцу, Обреновцу, Алексинцу. Међу првима, 1898. године је почела са радом пчеларска задруга у Крагујевцу са великим угледним пчелињаком на коме су одржавани повремене курсеви. Удео приликом учлањивања је могао бити у новцу или кошницама, и то 20 динара или две пуне вршкарке или једна пуна *ђерзонка*. Добит се користила за израду кошница, набавку осталих потребних пчеларских справа, куповину ројева, уређење и одржавање пчелињака и различите задружне трошкове. Исте године, основана је пчеларска задруга и у Житковцу код Алексинца, и то залагањем Лазара Мартиновића, свештеника, Миливоја Прендића, чиновника, Ђоке Јовановића, свештеника, Јована Крауцека, индустријалца, Младена

²³⁷ С. Халуза-Парис, *Појава и развој земљорадничког задругарства*, 119-120.

Поповића, свештеника, Јована Несторовића, адвоката, као и ондашњих економа Обрада Врбића, Јеврема Милићевића и Марка Радојчића. Рад и оснивање пчеларских задруга наставља се и почетком 20. века, када се формирају задруге у селима Липовцу и Милошевцу. У Београду је 1911. године основана Главна пчеларска задруга а 1912 задруга *Матица* за Руднички округ.²³⁸

Виноградске задруге су имале задатак да утичу на унапређење виноградарства и да удруженим радом и капиталом подижу заједничке винограде, од којих би имале заједничку добит а који би истовремено и служили околини за углед. Прва виноградарска задруга основана је у Пироту 1901. године. Организоване су и у Венчацу, Смедереву, Јовцу, Александровцу, Туприји, Неготину, Вражогрнцу и неким другим местима.²³⁹

Прва млекарска задруга основана је у Жаркову, код Београда, 1902. године. Следеће године основане су Јастребачка, Параћинска и Ковиљачка задруга. Број ових задруга се до 1914. попео на 14.²⁴⁰

Ратна дешавања и ангажовање највећег дела чланства у ратним операцијама, као и велика страдања целокупног становништва, означила су прекид готово свих задружних активности. Иако су постојали покушаји да се одржи задружни покрет организовањем конгреса 1917. године у Београду, највећи део земљорадничких задруга је прекинуо своје деловање. Током Првог светског рата, окупационе снаге су радиле на потпуном уништењу задружне имовине и справа, тако да је српско задругарство на челу са својим Главним савезом било у најтежем положају од свих чланица оснивача новог Задружног савеза Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.²⁴¹

²³⁸ *Пчеларска задруга*, Гласник, Пчелар 1 (1898) 123; *Пчеларски гласник*, Српски пчелар 1 (1911) 3, 41; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 117-118; 127.

²³⁹ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 117-118; 125-126.

²⁴⁰ С. Халуза-Парис, *Појава и развој земљорадничког задругарства*, 122.

²⁴¹ АС, Д-1, ф. 1, 3; АЈ – 301 – 1 – 1.

ЗАКОНОДАВНА ДЕЛАТНОСТ У ПОЉОПРИВРЕДИ 1878-1912

У периоду од 1878. до 1912. године, у Србији је донето више закона који су се односили на поједине гране пољопривреде, установе из области пољопривреде, као и мере за заштиту усева и пољопривредних површина, стоке, објеката и справа, као и накнаду штете произвођачима. На овај начин држава је директно утицала на развој пољопривредне производње, њену модернизацију, одабир нових и напреднијих сорти домаћих животиња и културних биљака, као и организовану борбу са изазовима који су се појавили пред нашим земљорадницима, попут филоксере или пероноспоре. Законе су пратили одговарајући правилници о спровођењу који су давали детаљна упутства за спровођење предвиђених законских норми.

ЗАКОНИ КОЈИ СЕ ОДНОСЕ НА УНАПРЕЂИВАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ГРАНА

У ову групу закона можемо сврстати следеће законе: *Закон о обнављању и унапређењу виноградарства* (1895), *Закон о изменама и допунама у Закону о обнављању и унапређењу виноградарства* (1900), *Закон о унапређењу воћарства* (1898) и *Закон о унапређењу сточарства* (1898). Њима су прописане мере за контролу државе путем стручног одабира и узгоја одређених врста и сорти воћа и грожђа у среским расадницима, њиховог ширења по приватним поседима и организовања курсева који би обухватили што већи број полазника. Такође, ова врста надзора вршена је и при одабиру приплодне стоке, како оне општинске, тако и приватне, и то уз помоћ сточних комисија, које су установљене у свакој општини.

ЗАКОН О ОБНАВЉАЊУ И УНАПРЕЂЕЊУ ВИНОГРАДАРСТВА²⁴²

Закон о обнављању и унапређењу виноградарства донет је 10. децембра (28. новембра) 1895. године. Чинила су га 22 члана а за циљ је имао обнављање виноградарства у Србији након епидемије филоксере путем узгоја и ширења нових издржљивијих сорти винове лозе у државним расадницима. Закон је предвиђао: оснивање нових расадника, ослобађање од пореза винограда у најугроженијим областима, бесплатно дељење нове лозе, увоз издржљивих сорти лозе ослобођен од свих државних дажбина у случају да домаћи расадници не могу да подмире потребе, одржавање практичних курсева за обуку калемара и доделу награда најистакнутијим појединцима и удружењима који раде на унапређењу виноградарства.

ЗАКОН О ИЗМЕНАМА И ДОПУНАМА У ЗАКОНУ О ОБНАВЉАЊУ И УНАПРЕЂЕЊУ ВИНОГРАДАРСТВА²⁴³

Закон је донет 7. фебруара (26. јануара) 1900. Састојао се од четири члана. Измене које доноси односиле су се на одредбе о руководиоцима расадника и приватним расадницима. Овим Законом је било прописано да расадницима руководе државни чиновници постављани краљевим указом на предлог министра народне привреде, а мањим расадницима и онима који су стајали под непосредним надзором управа пољопривредних школа, или других пољопривредних завода, настојници које је постављао министар народне привреде. Према чл. 8 Закона приватни расадници, који су продавали лозу, постали су подложни државном надзору.

ЗАКОН О УНАПРЕЂЕЊУ ВОЋАРСТВА²⁴⁴

Закон о унапређењу воћарства ступио је на снагу 15 јула (3. јула) 1898. године. Састојао се од 15 чланова чији је циљ био унапређење воћарства у Србији формирањем среских расадника у којима ће се производити саднице воћа и другог корисног дрвећа

²⁴² *Закон о обнављању и унапређењу виноградарства*, Зборник закона и уредаба, књ. 50, Београд 1899, 486-491.

²⁴³ *Закон о изменама и допунама у Закону о обнављању и унапређењу виноградарства*, Зборник закона и уредаба, књ. 55, Београд 1903, 99-100.

²⁴⁴ *Закон о унапређењу воћарства*, Зборник закона и уредаба, књ. 53, Београд 1901, 109-114.

и шибља и вршити едукација локалног становништва о гајењу и оплемењивању различитих сорти воћа.

Закон је прописао обавезу да сви срезови у држави, у року од три године, оснују своје, среске воћне расаднике, од пет или више хектара, чије ће издржавање ићи на терет свих становника у сразмери непосредног пореза. Подизање, усавршавање и употреба произведених садница стављени су у надлежност среских економа, који су руководили радом расадника. У томе су им помагали помоћници – воћари, које је постављао министар народне привреде. Расадници су се подизали у среским местима или тамо где су постојали најпогоднији услови и били су ослобођени свих пореза и приреза.

У среским воћним расадницима била је предвиђена производња и гајење оних врста и сорти домаћег воћа и корисног дрвећа и шибља које одговарају локалним приликама, а које су бирали срески економи, уз одобрење надлежних окружних економа. Произведене саднице су биле намењене локалном становништву коме је уступано за малу надокнаду, као и за пошумљавање земљишта уз путеве и железничке пруге. Закон је, такође, предвиђао да у овим расадницима економи одржавају најмање два пута годишње практичне курсеве о подизању и облагорођивању воћа, као и да свим заинтересованим посетиоцима дају практичне поуке и упутства о гајењу воћа.

ЗАКОН О УНАПРЕЂЕЊУ СТОЧАРСТВА²⁴⁵

Закон је издат 6. децембра (24. новембра) 1898. Садржи 15 чланова који имају за циљ унапређење сточарства у Србији, пре свега путем строгог државног надзора над набавком и избором мушких приплодних грла. Законом се регулисала обавезна набавка мушке приплодне стоке, држање и право на употребу општинских приплодних грла, бирање и састав Сточне комисије, начин на који се процењује приплодна вредност грла, држање и поступање са приватном стоком, награде за успешне узгајиваче и казне за непоштовање Закона.

Према овом закону свака општина је морала да има одређени број добрих приплодних мушких грла домаће стоке, који је утврђивала сточна комисија. Уколико би се појавио недостатак оваквих грла, општине су биле дужне да их набаве и издржавају о свом трошку. Набавка приплодних мушких грла за општине вршена је

²⁴⁵ *Закон о унапређењу сточарства*, Зборник закона и уредаба, књ. 53, Београд 1901, 499-503.

преко Министарства народне привреде а потребна средства за њихову набавку и издржавање прикупљале су општине прирезом од свих пореских глава по сразмери непосредног пореза. Право на употребу општинских приплодних грла стоке имали су сви грађани дотичне општине бесплатно, и то пошто би прегледала сточна комисија и огласила као способна за приплод. Ову комисију чинили су државни економ, ветеринар и председник општине, док је њен деловођа био општински писар. Закон је прописивао да се преглед мушких приплодних грла домаће стоке у општинама врши сваке године у фебруару. Она грла би била проглашена неспособним за приплод обележавана су видним знаком и морала су бити онеспособљена за приплод или предата кланици у року од месец дана, рачунајући од дана обележавања. Уколико ова обавеза не би била извршена у прописаном року, онеспособљавање је вршила општинска власт о трошку власника.

У циљу што боље селекције и заштите домаће стоке, Законом је прописана забрана држања мушких и женских грла заједно на испашу уколико мушка грла нису онеспособљена за приплод. Такође, било је забрањено држати домаћу стоку, како одраслу тако и приплод, преко зиме напољу, а нарочито током ноћи. За њен смештај сваки домаћин је морао, према свом имовном стању, да има посебне кошаре. Сваки сопственик стоке имао је, у границама овога закона, неограничено право располагања својом стоком, али никоме није било дозвољено да своју или туђу стоку злоставља или мучи, било батинама, било претоваривањем или на неки други начин.

ЗАКОНИ О ЗАШТИТИ ОД БОЛЕСТИ И ШТЕТОЧИНА

У ову групу закона спадају закони који се односе на заштиту усева од болести и штеточина, и то: *Закон о заштити од сточних зараза у опште, и о мерама за угушивање тих зараза* (1881), *Закон о заштити од говеђе куге и о угушивању те заразе* (1881), *Закон о мерама противу филоксерне заразе* (1883), *Закон о изменама и допунама Закону о мерама противу филоксерне заразе од 1. јануара 1883* (1885), *Закон о уништавању штетних животиња и биљака и заштићивању корисних животиња* (1898).

ЗАКОН О ЗАШТИТИ ОД СТОЧНИХ ЗАРАЗА У ОПШТЕ, И О МЕРАМА ЗА УГУШИВАЊЕ ТИХ ЗАРАЗА²⁴⁶

Овај закон је проглашен 11. априла (30. марта) 1881. године. Састоји се из девет делова подељених у 49 чланова. Циљ овог закона је био да заштити домаћу стоку од шапа и устобоље говеда, оваца, коза и свиња; од прострела (антракса); од говеђе упале плућа; од сакагије, црва, слане (*malleus humidus et farciminosus*) на коњима, магарцима и мазгама; од строке или богиња овчијих; од шанкрске заразе коња за приплод и од оспе са пликовима на полним органима коња и говеда; од шуге на коњима и овцама; од беснила на псима и другим домаћим животињама. Закон су спроводиле полицијске власти а у извршавању одредби истог учествовали су државни и војни ветеринари.

Да би се спречило уношење заразе, прописано је да ће се у земљу пуштати само стока са сточним пасошима који су доказ да је здрава. У случајевима зараза ширих размера у суседним државама, закон је предвиђао привремену забрану увоза или његово ограничавање. Према потреби је било могуће наредити и затварање границе војничким кордоном. Истовремено, предвиђено је и строго надзирање стоке у пограничним срезовима.

За кретање по земљи предвиђено је да се издају пасоши за стоку која се гони на вашаре и продају, као и све преживаре и свиње које се гоне или превозе железницом на даља одстојања. Сами вашари и стока на њима законом су стављени под назор ветеринара. Такође, стока која се транспортује лађама и железницом, морала је да прође ветеринарски преглед на почетној и крајњој станици. Забрањен је превоз увезене стоке и меса заједно са домаћом стоком. Целеп или чопор који се гони морао је да сваки пети дан прегледа ветеринар.

Уведен је обавезан преглед стоке за клање и меса. Места за уклањање и закопавање заражене стоке морала су бити под ветеринарским, санитарским и полицијским надзором. Сваки знак који указује на појаву заразе код стоке сопственик, чувар или ветеринар је био дужан да пријави локалној власти, која је даље проследи пријаву по којој реагује ветеринар. Истовремено је вршено одвајање свих сумњивих грла. У случају сумње на заразу, формирале су се по општинама посебне комисије на челу са ветеринарима.

²⁴⁶ Закон о заштити од сточних зраза у опште, и о мерама за угушивање тих зараза, , Зборник закона и уредаба, књ. 36, Београд 1881, 468-498.

У случају појаве заразе могле су се предузети мере: одвајања и надзора над зараженом или сумњивом стоком, ограничавање саобраћаја са болесном стоком, забрана пуштања стоке из штала, забрана даљег терања и затварање сумњивих грла, забрана терања стоке на пашу, забрана заједничке употребе бунара и појила, забрана слободног кретања ситних домаћих животиња, затварање неког мета или атара, забрана одржавања вашара, убијање заражених и сумњивих грла и њихово безбедно уклањање, дезинфиковање предмета и просторија.

По избијању заразе локалне власти су биле дужне да то објаве а окружни ветеринар изврши надзор над стоком. Сопственици су били дужни да лече своју стоку, уколико је то врста болести допуштала. Уколико они то не би чинили, то је чинила среска власт о трошку власника.

Накнада за убијену стоку је предвиђена у случајевима када су животиње убијене да би се доказало постојање заразе. Процена накнаде је вршена пре убијања а вршила ју је комисија а власницима исплаћивала држава.

Закон је предвидео и посебне мере за сваку од поменутих зараза које су се односиле на надзор, лечење и клање стоке, као и коришћење млека, меса и кожа.

ЗАКОН О ЗАШТИТИ ОД ГОВЕЂЕ КУГЕ И О УГУШИВАЊУ ТЕ ЗАРАЗЕ²⁴⁷

Овај закон је проглашен 11. априла (30. марта) 1881. године. Састојао се из осам одељака подељених на 39 чланова.

Циљ закона је било спречавање ширења говеђе куге. Законом су предвиђене оштре и бројне мере против ове болести. Забрањивао се увоз из заражених области говеда и њиховог меса или других делова, сточне хране, шталске опреме. Под посебним околностима је дозвољен увоз из незаражених области земље у којој влада зараза. Такође, морала се вршити и дезинфекција особа које би прелазиле границу. У случају када би се зараза приближила граници на мање од 20 километара, на пограничне срезове су се примењивала правила као за заразне срезове. Из земаља у којима често влада говеђа куга, био је забрањен увоз стоке. У окрузима који се налазе 30 километара од границе са овим државама, морао се водити сточни катастар а грла

²⁴⁷ Закон о заштити од говеђе куге и о угушивању те заразе, Зборник закона и уредаба, књ. 36, Београд 1881, 499-525.

обележавати. Да би се спречило кријумчарење предвиђен је појачан погранични надзор.

У мерама везаним за транспорт, пријављивање сумњивих и заражених грла, оглашавање заразе и накнаде важила су правила слична као и у *Закону о заштити од сточних зараза*. Специфичност у борби са говеђом кугом је било увођење заразних срезова, који су се могли одвојити од остатка државе војним кордонима. Престанак заразе проглашаван је 20 дана пошто је последње грло угинуло од заразе или је убијено због сумње на њу а у међувремену није било нових случајева болести.

ЗАКОН О МЕРАМА ПРОТИВУ ФИЛОКСЕРНЕ ЗАРАЗЕ²⁴⁸

Закон о мерама противу филксерне заразе ступио је на снагу 13. јануара (1. јануара) 1883. године. Састојао се од 17 чланова чији је циљ био спречавање ширења филоксере забраном уноса делова винове лозе, расадница и предмета из заражених области и држава. За прекршиоце одредаба овог закона предвиђене су строге новчане и затворске казне.

Овим законом било је забрањено да се из оних крајева Србије, који су већ били захваћени филоксером, као и из иностранства разносе делова винове лозе, винарски производ, осим бермета и вина, употребљавани судови, алат, притке, воћке, расади и поврће. Увоз семена и расадница винове лозе могло је да врши само Министарство за народну привреду уз неопходну дезинфекцију. Увоз воћака, расада и поврћа био је дозвољен само из незаражених предела или оних у којима нема лозе.

О испитивању, спречавању и уништавању филоксере водио је бригу Одсек винодељства при Министарству народне привреде. Његов задатак је био да изучава филоксерну заразу као и остале болести винове лозе и да руководи мерама против ширења ових болести. При министарству народне привреде установљена је и стална комисија против филоксере, која је давала мишљење и предлоге по свима питањима која су се тичала филоксерне заразе. У свима виноградарским местима предвиђено постављање посебних извештача за осматрање винограда, као и установљавање одбора за потпомагање свих радова око проналажења и сузбијања заразе. Преглед свих винограда у Србији вршили су општински одбори сваке године од средине јуна до

²⁴⁸ *Закон о мерама противу филксерне заразе*, Зборник закона и уредаба, књ. 38, Београд 1882, 261-267.

средине јула. Свако лице које би у своме винограду или башти приметило знаке болести, било је дужно да о томе одмах извести месну власт.

Свако место где би се утврдила филоксера проглашавало се са 50 метара унаоколо за заражено, а предео до 10 километара проглашаван је за сумњив и обележавао видним знацима. За уништене незаражене чокоте, при ограничавању и уништавању заразе, власницима се давала накнада из државне благајне. Право на њу губио је свако за кога би се утврдило да је крио заразу. На земљишту, на коме је лоза због филоксере уништена а оно дезинфиковано, није се смела садити лоза у наредних пет година без нарочите дозволе министра. Сав трошак око испитивања, спречавања и уништавања заразе, сносила је државна благајна а из суме за то одређене годишњим буџетом.

ЗАКОН О ИЗМЕНАМА И ДОПУНАМА ЗАКОНУ О МЕРАМА ПРОТИВУ ФИЛОКСЕРНЕ ЗАРАЗЕ ОД 1. ЈАНУАРА 1883²⁴⁹

Овим Законом је допуњен први члан *Закона о мерама противу филоксерне заразе од 1. јануара 1883*. Дозвољен је пренос грожђа за јело под условом да је очишћено од лишћа и других делова винове лозе, с тим што и даље није било дозвољено уносити га из заражених предела у незаражене. Грожђе за вино могло се уносити и износити само као кљук и комина, који су морали да буду у добро затвореним бурадима или сандуцима. Такође, дозвољен је, уз одговарајућу декларацију, пренос шибља, дрвећа и другог растиња, са изузетком лозе, и то само преко царинарница, које одреди министар.

ЗАКОН О УНИШТАВАЊУ ШТЕТНИХ ЖИВОТИЊА И БИЉАКА И ЗАШТИЋИВАЊУ КОРИСНИХ ЖИВОТИЊА²⁵⁰

Закон је ступио на снагу 28. јула (16. јула) 1898. године. Састојао се из девет чланова. Циљ овог закона је био да заштити домаће животиње и биљке од штеточина.

²⁴⁹ *Закон о изменама и допунама Закону о мерама противу филоксерне заразе од 1. јануара 1883*, Зборник закона и уредаба, књ. 41, Београд 1885, 204-207.

²⁵⁰ *Закон о уништавању штетних животиња и биљака и заштићивању корисних животиња*, Зборник закона и уредаба, књ. 53, Београд 1901, 254-256.

Сваки држалац ма каквог земљишта, под усевима или незасађеног, био он сопственик, уживалац или закупац, био је дужан да уништава штетне животиње и биљке, које су се налазиле на њему. Исто тако, сви грађани једне општине били су дужни да, на позив општинске власти, заједнички уништавају штетне животиње и биљке, које су се налазиле на општинским земљиштима, по улицама и друмовима, као и на приватним имањима.

Врсте штетних биљака и животиња, када ће се предузети њихово уништавање, као и начине на које ће се то вршити, одређивао је министар народне привреде посебним правилницима. Ако би за уништавање штетних животиња и биљака биле потребне посебне справе или средства, које приватна лица не би могла набавити, онда је општина била дужна да их набави о свом трошку и да им их даје на коришћење уз наплату надокнаде.

ЗАКОНИ О ЧУВАЊУ ИМОВИНЕ И НАКНАДИ ШТЕТЕ

Овде можемо сврстати и *Закон о чувању пољског имања* (1885) који предвиђа мере заштите пољских имања од различите врсте штете, пре свега од штете коју наносе домаће животиње, као и *Закон о осигурању стоке* (1905) и *Закон о фонду за накнаду штете пострадалима од града* (1905).

ЗАКОН О ЧУВАЊУ ПОЉСКОГ ИМАЊА²⁵¹

Донет је 4. маја (22. априла) 1885. Састојао се из 36 чланова, који су односили на све штете настале на њивама, ливадама, у виноградима, баштама, воћњацима, пашњацима, браницима, без обзира да ли се тичу оградe, усева, пољопривредних справа или спрежне стоке. Овим законом утврђени су начин постављања и надлежности пољског чувара, као и организација потеса и режим испаше. Такође, утврђени су и поступци утврђивања кривице и накнаде штете. Кривице, које су се пре доношења овог Закона судиле по *Кривичном закону*, и даље су се судиле по њему, уколико су прелазиле мере *Закона о чувању пољског имања*. Кршење овог Закона истраживала је и судила општинска власт по званичној дужности. Казне предвиђене овим Законом су биле новчане, а у случају да осуђени није био у стању да плаћа суму

²⁵¹ *Закон о чувању пољског имања*, Зборник закона и уредаба, књ. 41, Београд 1885, 208-218.

на коју је осуђен, замењивала му се новчана казна затвором. Сваки преступ повлачио је за собом сем казне још и одговорност за накнаду штете.

Штету и трошкове накнађивао је увек онај чија ју је стока учинила. Ако су слуге или млађи били узрок штете, сопственицима стоке је било омогућено да од њих траже накнаду. За накнаду учињене штете, власник стоке је био одговоран на првом месту самом својом стоком, а ако њена вредност не би могла да покрије суму штете, и осталом својом имовином. Ако би штета била учињена од стране стоке разних сопственика па се није могло утврдити чија је стока учинила штету, били су одговорни сви сопственици оне стоке, која се на оштећеном добру нашла. По завршеном увиђају вршена је подела суме одштете према броју и врсти стоке.

У циљу спречавања штете, општинска власт је била дужна да постави пољске чуваре. Сваки пољски чувар је морао при себи да има уверење и видну ознаку као доказ да је он заиста законом признати чувар дотичних добара. У време када би вршио службу, носио је оружје. Заклети пољски чувари сматрали су се, у време када врше службу, за заклете стражаре. Њихов исказ као таквих, био је потпун доказ по *Закону о поступку судском у кривичним делима*. Када би кога ухватио да краде или чини штету у пољу, морао је да га, ако му је непознат, спроведе а познатог човека пријави општинском суду. Починиоца штете или крађе који бежи, морао је да гони и изван атара своје општине, а свако кога позове, био је дужан да му помогне у потери. Од ухваћеног прекршиоца могао је да одузме све што је дотични украо, као и справе којима се служио при крађи или при чињењу штете. Све то је био дужан да преда надлежном општинском суду. Пољски чувари нису утеривали у обор стоку коју чувају општински пастири, већ су је само терали са добра на коме би је затекли у чињењу штете и бележили имена сопственика стоке, број и њихову врсту, као и име пастира, и наведене податке достављали општинском суду ради даљег поступка. Стоку из других општина били су дужни да отерају у обор и о томе известе општински суд, који је предузимао даље радње. Ону стоку коју пољски чувар не би могао да истера из добра, могао је убити. Ово се нарочито односило на пернату живину и свиње. Од убијених животиња давана је накнада штете оштећеном, а вишак сопственику животиње.

Општински суд је по добијању извештаја од свог пољског чувара, обавештавао како сопственика дотичне стоке, ако се зна ко је, тако и онога коме је учињена штета. Уколико сопственик стоке није био познат, поступало се по *Закону о мангупима*. Оштећени је био дужан да осам дана од овог саопштења поведе парницу за накнаду

штете код надлежног суда, а уколико то не би учинио ухваћена стока је враћана сопственику пошто би се наплатила казна, трошак око издржавања и остале таксе.

Општински суд је пре суђења сопственику враћао стоку, уколико би овај положио кауцију у износу који је био једнак суми накнаде коју би тужилац тражио, казне и трошкова. Ако је вредност ухваћене стоке била већа него вредност казне, штете и трошкова, општински суд је задржавао онолики број стоке у обору, колики је био довољан да та потраживања осигура, а осталу стоку враћао је сопственику.

И сопственик добра или његов чувар могао је стоку или живину коју би затекао на свом добру да отера у обор, при чему је био дужан да најдаље за 24 сата о томе известити кмета, који је даље поступао по Закону. У овом случају пола оборине припадало је општини, а пола сопственику или чувару, који је стоку у обор утерао.

Заклети пољски чувар био је дужан да о свакој крађи или штети на пољским добрима известити општински суд без обзира да ли је ухватио онога који је крађу или штету учинио или није. Ако би крађа или штета представљале већу кривицу од оне о коју може да суди општински суд, овај је по званичној дужности одмах то дело спроводио средској власти, односно окружном начелству, које је даље поступало по *Кривичном закону*.

Износ накнаде за учињену штету, утврђивала су, у случајевима у којима се парничари не би сагласили, три заклета проценитеља. Свака парнична страна бирала је по једног а трећег је одређивао општински суд. Одлука све тројице била је коначна и обавезна. Процена се морала извршити одмах, а најдаље у року од 48 сати. О њој је састављао протокол, који су потписивали проценитељи и кмет. Општински суд је узимао у поступак накнаду штете учињене на пољском добру само по тужби оштећеног.

Да би се штета свела на што мању меру, општински судови су били дужни да потесе својих општина тако уреде, како би се исти усеви што је могуће више груписали на једном крају потеса. Све док се сав принос не би сакупио са потеса, није било дозвољено пуштање стоке на испашу. Општински одбор је, на предлог општинског суда, одређивао рок забране и пуштање стоке на испашу, али и у дозвољено време стока је могла да пасе само на сопствениковом имању. Стоку није било дозвољено никада пуштати у винограде и по усевима, а свиње ни по ливадама. Такође, било је забрањено ићи по потесу изван путева и стаза.

Општински суд је био у обавези да постави потребан број пастира за стоку својих становника. Сваки становник је био дужан да своју стоку истера на место које

би општински суд одредио, где ју је предавао општинском пастиру, који је терао на пашу. Појединци су могли пуштати своју стоку на пашу само у ограђеним просторима. Један сат по смркавању, општински пастир је дотеривао стоку на одређено место, са кога су власници били дужни да је терају својим кућама и тамо је чувају. Тамо где прилике нису дозвољавале да се стока дотерује свако вече кући, ту се утеривала у обор, у коме би преноћила. Сат времена пре изласка и сат по заласку сунца, није било дозвољено остављати стоку ван дворишта или обора.

Испаша стоке била је дозвољена власницима на њиховом земљишту уколико је неограђено само дању. Ако је то земљиште мало, власник је морао да веже стоку, а на већем простору могао је оставити невезану, али тада је морао да има довољан број чувара, како не би стока са његовог земљишта прелазила на туђе.

ЗАКОН О ОСИГУРАЊУ СТОКЕ²⁵²

Овај закон је донет 23. новембра (10. новембра) 1905. године и састоји се из 15 чланова. Њиме је установљен фонд из кога се надокнађивала штета власницима стоке која би угинула због болести, услед неког несрећног случаја или би морала бити уништена. Законом је предвиђено да се фонд попуњава разрезом од свих сопственика стоке. Право на надокнаду нису имали они који не би пријавили заразу у року од 24 сата од њене појаве; они који чије су животиње угинуле због злостављања, небриге или изгладњивања; уколико се сопственик стоке угинуле од зараза огрешио о Закон о заштити од сточних зараза од 11. априла (30. марта 1881); или уколико се утврди намера сопственика да изврши превару. Штета је морала бити пријављена у року од 24 часа а потом је оцењивачки суд вршио процену коју је достављао Министарству народне привреде а ово је исплаћивало 70% процењене суме власнику преко поште.

²⁵² *Закон о осигурању стоке*, Зборник закона и уредаба, књ. 60, 1908, 391-395.

ЗАКОНИ ВЕЗАНИ ЗА РАД ДРЖАВНИХ СЛУЖБЕНИКА, УСТАНОВА, УДРУЖЕЊА И ШКОЛА У ОБЛАСТИ ПОЉОПРИВРЕДЕ

Након 1878. отпочео је убрзан развој пољопривреде у Србији оснивањем низа установа, удружења и државних служби, као и проширењем делокруга рада већ постојећих. У складу са тим доносе се и низ нових закона. Ту спадају следећи закони: *Закон о нижим школама за пољску привреду* (1882), *Закон о изменама и допунама Закона о нижим школама за пољску привреду од 14. фебруара 1882* (1896), *Закон о државним економима* (1898), *Закон о пољопривредним станицама* (1898), *Закон о општинским кошевима* (1889), *Закон о уређењу Државног сточарског завода* (1892), *Закон о земљорадничким и занатским задругама* (1898), *Закон о потпомагању земљорадничких задруга* (1900) и *Закон о уређењу Топчидерске економије* (1901).

ЗАКОН О НИЖИМ ШКОЛАМА ЗА ПОЉСКУ ПРИВРЕДУ²⁵³

Закон је донет 26. фебруара (14. фебруара) 1882. године. Садржао је 19 чланова којима су регулисани оснивање и рад нижих пољопривредних школа у Србији. Циљ Закона је био да пружи земљорадницима прилику да стекну практична знања за вођење својих газдинстава.

Предвиђао је да се о државном трошку установе и издржавају најмање три ниже школе за пољопривреду и то: једна школа за ратарство; једна за виноградарство и воћарство; једна за сточарство и планинско газдовање. Ове школе су биле под надзором министра народне привреде и непосредном управом својих управитеља. Настава је трајала три године и састојала се из теоријског и практичног дела, са нагласком на овај други. У овим школама предали су се следећи предмети: продужење и допуна основне наставе с погледом на језик, географију и историју Срба; рачун са основима геодезије и цртање; кратак извод из биологије и природних наука; пољоделство с градинарством и ливадарством; сточарство са свиларством, пчеларство, и основи ветерине; виноградарство и воћарство; основи шумарства; и недељом веронаука. Практична настава је вршена на школским добрима по наредбама управитеља, а под руководством и надзором надлежних школских органа. Један од

²⁵³ *Закон о нижим школама за пољску привреду*, Зборник закона и уредаба, књ. 37, Београд 1882, 40-49.

циљева је био и да ова добра постану узор за целу околину. Стога су на њих примани сви заинтересовани посетиоци, нарочито у време када су се вршили неки радови, а нарочито са новим практичним справама. Доходак с добара ових школа ишао је као приход у државну касу; зато су се како о новчаним тако и материјалним приходима и расходима морале водити прописне рачунске књиге.

Настава у нижим пољопривредним школама била је организована за по најмање 30 ученика. Право да их похађају су имали искључиво младића из земљорадничких породица, старији од 14 и млађи од 18 година, који су са добрим успехом завршили основну наставу и били здрави и телесно добро развијени. Избор ових ученика вршиле су среске управне власти. Уписани ученици добијали су од државе, током целог школовања, бесплатан стан, храну, одело, обућу, за случај болести лекарску негу, као и све друго што им је било нужно за учење. Поред ових ученика у ниже пољопривредне школе примани су, уколико за то постоје услови, и друга лица која би желела да се о свом трошку школују, а која су заједнички становала и хранила се са државним питомцима. За пријем ових ученика важила су исти услов као и за друге ученике. На школским добрима било је дозвољено и практично усавршавање свршених ученика других пољопривредних школа. Овим законом су, такође, биле прописане казне, начин оцењивања и награде за ученике. Сви ученици који би завршили нижу пољопривредну школу са добрим успехом добијали су сведочанство и били су ослобођени службе у стајаћој војсци уколико су се бавили земљорадњом шест година по свршетку школе. За ученике који су се истицали предвиђене су награде у приплодној стоци, разним машинама и оруђима или стручним књигама.

Нижим пољопривредним школама управљали су непосредно управници, који су у исто време били и професори. То су била стручна лица, која су са врло добрим успехом завршила земљоделско - шумарску школу у Србији, или неки други виши пољопривредни завод у иностранству. Учитељи и економи су били државни званичници који су се постављали владаревим указом на предлог министра народне привреде.

ЗАКОН О ИЗМЕНАМА И ДОПУНАМА ЗАКОНА О НИЖИМ ШКОЛАМА ЗА ПОЉСКУ ПРИВРЕДУ ОД 14. ФЕБРУАРА 1882²⁵⁴

Закон о изменама и допунама Закона о нижим школама за пољску привреду донет је 20. децембра 1896. Њиме су извршене допуне постојећег Закона које су се односиле на могућност отварања већег броја ових школа, на практичне курсеве у њима, као и на статус и избор запослених.

Према одредбама овог Закона могле су да се оснивају ниже пољопривредне школе са поднесеним програмом где год је то било могуће у Србији. Предвиђено је да се школе оснивају Краљевим указом на предлог министра народне привреде, а по претходно прибављеном мишљењу *Привредног савета*, чим се би се осигурале потребне зграде, земља и средства.

Поред обавезних предмета у нижим пољопривредним школама, наредбом министра народне привреде, у круг обавезне практичне наставе могле су бити уведене и поуке из разних грана домаће прерађивачке делатности, као што су израда пољопривредног алата, плетарство, прерада кудеље и лана и сл.

За предавање прописаних предмета и за помоћ при практичним поукама постављао се потребан број професора, суплената и учитеља, а за рад у радионицама потребан број мајстора и радника. Закон је прописивао да су управник, професори и супленти државни чиновници који се постављају Краљевим указом на предлог министра народне привреде.

ЗАКОН О ДРЖАВНИМ ЕКОНОМИМА²⁵⁵

Закон о државним економима донет је 15. јула (3. јула) 1898. године. Чинило га је девет чланова чији је циљ био унапређење пољопривреде у Србији установљавањем звања државних економа. Државни економисти су могли бити окружни и срески а обављали су посао референата за пољопривредне послове окружних и среских начелника. Њихове дужности су биле: да поучавају народ о бољем и кориснијем начину обрађивања земље, неговања ливада, подизања воћа и винограда, гајења стоке, риба, живине, пчела и свилених буба; да настоје да сви пољопривредни послови

²⁵⁴ *Закон о изменама и допунама Закона о нижим школама за пољску привреду од 14. фебруара 1882*, Зборник закона и уредаба, књ. 51, Београд 1899, 396-398.

²⁵⁵ *Закон о изменама и допунама Закона о нижим школама за пољску привреду од 14. фебруара 1882*, Зборник закона и уредаба, књ. 53, Београд 1901, 120-123.

отпочињу и завршавају на време и да се прописно обављају; да саветују пољопривреднике о набављању оруђа и машина, приплодне стоке, семена и воћа и свих осталих потрепштина; да проучавају пољопривредне прилике на у областима за које су надлежни и да о томе подносе извештаје министру народне привреде; да воде надзор над свим општинским, среским и окружним пољопривредним заводима, установама и удружењима и да се брину о њиховом напретку; да се старају о тачном спровођењу свих пољопривредних закона и подзаконских аката; да управљају пољопривредним станицама, односно расадницима и да врше све послове који би им се ставили у дужност посебним законима или наредбама министра народне привреде.

Државни економи су се постављали краљевим указом на предлог министра народне привреде или претписом министра народне привреде. Државни економи су могли да се, због недостатка подесних лица, постављају за два или више округа, односно среза, и тада би им се при постављању одређивало место сталног боравка.

ЗАКОН О ПОЉОПРИВРЕДНИМ СТАНИЦАМА²⁵⁶

Закон о пољопривредним станицама проглашен је 15. јула (3. јула) 1898. године. Састајао се из 14 чланова. Циљ закона је био да се створе услови за организовану практичну едукацију пољопривредника у свим крајевима Србије. Предвиђено је њихово поступно отварање са циљем да у року од десет година сваки округ има по једну станицу.

Ове станице су стајале под назором министра народне привреде. Свака пољопривредна станица је морала имати: угледно имање за све гране ратарства, угледни воћњак, угледни виноград, угледни живинарник, угледни пчелињак, угледну свиларницу и једну радионицу. Уз то, свака станица је морала потребну теглећу стоку и стоку за огледну наставу.

Пољопривредне станице су се оснивале првенствено у атарима окружних вароши а издржавале су се о трошку становника округа у сразмери непосредног пореза. Приходи станица морали су се употребити за њихово издржавање и олакшицу станичног буџета. Такође, станице су биле ослобођене плаћања пореза и приреза.

Пољопривредним станицама управљали су и руководили свим пословима окружни економи. Њима су помагала два до три помоћника који су завршили ратарску

²⁵⁶ Закон о пољопривредним станицама, Зборник закона и уредаба, књ. 53, Београд 1901, 115-119.

или другу подобну школу. Уз сваку станицу морала је бити основана и по једна практична пољопривредна школа за вежбање младића из земљорадничких породица. Свака општина била је у обавези да шаље годишње по једнога питомца из своје средине у ове практичне пољопривредне школе. Поред ових питомаца примала су се, уколико је било места, и друга лица која су хтела да их похађају о свом трошку. Течај практичне пољопривредне школе трајао је две године, током којих су се изучавале све гране пољопривреде, тако што су објашњаване све пољопривредне радње за време самога рада. Осим тога ученици су се усавршавали у читању, писању и рачунању. На крају двогодишњег школовања они су били дужни да положи практични пољопривредни испит. За одличне ученике ових школа биле су предвиђене награде у пољопривредним предметима.

ЗАКОН О ОПШТИНСКИМ КОШЕВИМА²⁵⁷

Закон о општинским кошевима ступио је на снагу 31. децембра (19. децембра) 1889. године, чиме је престао да важи истоимени закон из 1854. Састојао се од 31 члана. Циљ закона је било стварање услова да општине могу указати најнужнију помоћ својим становницима у исхрани, кад они услед неродице иди каквог непредвиђеног случаја, попут пожара, поплаве, или града, остану без хране или семена за сејање. У ту сврху подизали су се у свакој општини општински кошеви и амбари, у којима се чувала храна за подмирење ових потреба, а коју су становници општине бити дужни да предају по одредбама овога Закона.

Храна у општинским кошевима морала је бити у кукурузу или у белом жити. Њу су улагале у општински кош све пореске главе, које плаћају ма који вид непосредног пореза, изузимајући слуге. Исто је важило и за новчане улоге. Свака пореска глава била је дужна да, ако улаже у кукурузу уложи по 90 kg у клипу, а ако улаже у белом жити: у пшеници уложи по 60 kg, у ражи по 70 kg, у јечму или крупнику по 90 kg или у овасу (зоби) по 100 kg. У општинама вароши и варошица, које су закључиле оснивање новчаног фонда, свака пореска глава је улагала по 8 динара у новцу. Уколико нека пореска глава у општини не би положила свој улог у натури или новцу у одређеном року, општинска власт је вршила принудно прикупљање и то егзекутивним путем.

²⁵⁷ *Закон о општинским кошевима*, Зборник закона и уредаба, књ. 45, Београд 1890, 537-549.

Кошеве и амбаре су подизале и одржавале општине о свом трошку. Нова храна у кукурузу уносила се у кошеве током новембра и децембра, а ситна храна од почетка септембра до краја године. Сува пак храна примала се и уносила у свако доба године. Храна, која није била потпуно зрела, здрава и чиста од уродице и других смеша није се смела примати у кошеве и амбаре.

Сва храна у општинским кошевима и амбарима била је под непосредним руковањем дотичне општинске власти, а под врховним надзором министра народне привреде. За прикупљање и чување ових резерви у храни и новцу биле су заједнички одговорни они општински органи, који су били одређени за руковање и чување. Општински одбор је био дужан да бар једном годишње изврши преглед и премеравање хране и провери њену количину и исправност квалитета. Трошкови, оваквог прегледа и премеравања, падали су на терет општине. На крају године, а најдаље до краја јануара наредне године, свака општина је била дужна да поднесе рачуне о храни или о новцу сталном окружном одбору и *Главној контроли* ради прегледа и одобрења. Исто тако, она је морала на крају сваке године да подноси министру народне привреде извештај о стању хране у кошевима и амбарима, или о новцу.

Свако, који је уложио храну, било у натури било у новцу, имао је право да, у случају нужде, да тражи зајам у храни за исхрану или семе а општина је била дужна да му зајмом притекне у помоћ. Износ зајма се одређивао према потреби појединца, могућностима фонда и целокупном броју потражилаца у том тренутку у тој општини. За издавање зајма било је потребно одобрење општинског одбора, који је оцењивао његову неопходност.

У општинама вароши и варошица, где је постојао новчани фонд, зајам се није издавао у новцу, већ у храни. Зато је било неопходно да у тим случајевима општина на јавном надметању утврди погодбу са једним или више лица која би била задужена да дају општини храну потребну за потражиоце.

Сва лица која би узела зајам била су дужна да га врате након прве жетве или бербе, а у време када се она примала у кошеве и амбаре. Рок за враћање је могао да продужи министар народне привреде и то само на годину дана. Храна се враћала у оној истој врсти у којој је и примљена, али увећана код кукуруза за 30 % а код остале хране 8 %.

Храна која је лежала у кошевима или амбарима замењивана је увек новом, кад би то било потребно или корисно. Ова замена вршила се на предлог општинског суда по пристанку одбора и уз одобрење министра народне привреде.

У случају мобилизације војске или рата, храна која би се затекла у општинским кошевима, односно новац, могла се, на предлог министра војног а по решењу Министарског савета, узети из општинских кошева, односно фондова, и до две трећине употребити за исхрану војске. У том случају, држава је била дужна да свакој општини вратити узету количину хране односно новца у року од десет месеци по завршетку демобилизације, или вредност хране исплати у истом року по важећим пијачним ценама.

ЗАКОН О УРЕЂЕЊУ ДРЖАВНОГ СТОЧАРСКОГ ЗАВОДА²⁵⁸

Закон је донет 12. марта (29. фебруара) 1892. године. Састојао из 40 чланова, груписаних у шест одељака, који су регулисали рад Државног сточарског завода. Завод је основан у циљу унапређења сточарства у Србији узгојем грла најбољих раса стоке (коња, говеда, оваца и свиња), која су се даље распоређивала по земљи ради побољшања домаће стоке. Закон је предвидео да се са установљењем Државног сточарског завода укине Завод државне ергеле, што је и учињено Указом од 14. јануара (1. јануара) 1902. године.

Државни сточарски завод, као привредна установа, стајао је под врховним надзором министра народне привреде. Непосредни надзор и старање о унапређењу Завода водио је управитељ са потребним бројем стручног особља. Управитељ, пословођа, економ, ветеринар, рачуновођа и писар постављани су краљевим указом на предлог министра народне привреде, док су подекономи, коњушари, ветеринарски помоћници, писари и практиканти били постављани од стране министра народне привреде.

Управитељ Завода је бринуо о издржавању и унапређењу завода и извршењу свих одредби закона. Такође, водио је и непосредан надзор над свим непокретним и покретним добрима Завода, као и над пословима везаним за сточарство, економију и рачуноводство.

Најважније дужности руководиоца сточарства су биле да води непосредно бригу о производњи и одгајању све заводске стоке, преради млека и справљању млечних прерађевина, као и о употреби сточних производа и шталског прибора.

²⁵⁸ Закон о уређењу Државног сточарског завода, Зборник закона и уредаба, књ. 48, Београд 1893, 43-57.

Руководилац економије је био дужан да се стара о обрађивању заводских добара у циљу што већих приноса, као и да се брине о радној стоци, употреби оруђа и машина, зградама и огради заводских добара. Такође, он је водио непосредан надзор над економима, подекономима и осталим особљем.

Рачуновођа је бринуо о набавкама за Завод, водио је рачунске књиге и руковао касом. Ветеринар се старао о исправности сточне хране, утврђивању сточних болести, лечењу стоке и спречавању ширења зараза. Под његовим надзором се налазила апотека и ветеринарска болница и сав прибор у њима.

Економа, коњушара, подеконома и писара постављао је министар народне привреде, по предлогу управе Завода. За прерађивање млека, израђивање и поправку оруђа и машина, оправљање и подизање заводских зграда, поткивање коња, чување и неговање стоке, као и за вршење других послова у Заводу, управа је имала потребан број мајстора, настојатеља и служитеља, које је она сама, а у границама буџета, примала и отпуштала.

Законом је Завод добио на располагање државно добро са циљем да на се на њему произведе сва потребна количина хране неопходна за исхрану заводске стоке. Кад се на заводском добру не би могла да произведе потребна количина хране за стоку, она се набављала куповином према прописима о државним набавкама. На овај начин су се набављале и све друге ствари вредности веће од 500 динара. Сва произведена и купљена храна за стоку, као и остали производи газдинства, смештали су се и чували у заводским магацинима. За сву храну, семе, покретне ствари и стоку водиле су се посебне инвентарске књиге, док су се за све новчане трансакције водиле посебне рачунске књиге, које су сваке године слате на преглед *Главной контроли*. Уз рачуне и књиге прихода и расхода у новцу, Завод је био дужна да поднесе и све остале документе и књиге о примању и издавању производа сточарства и економије.

Овим законом је одређен сточни фонд који се састојао од приплодних кобила, крава, оваца и крмача, као и потребног броја пастува, бикова, овнова и вепрова. Овај фонд се могао увећати најбољим грлима сопственог приплода, а ако је потребно и куповином најбољих домаћих и страних раса или сојева.

Сав приплод коња, који није био потребан за увећање фонда, употребљаван је по потреби или продаван приватним лицима. Сав дорасли, како мушки тако и женски приплод говеда, оваца и свиња, уколико не би био потребан за попуњавање сточног фонда и уколико не би био употребљен у друге државне сврхе, уступао се општинама, манастирима и пољопривредним удружењима по процени, а појединцима путем јавне

лицитације. Сва она грла, на којима би се опазиле мане или телесни недостаци, било да сачињавају сточарско стабло или приплод, одмах су се издвајала и продавала на јавном надметању, пошто би се мушка грла најпре онеспособила за приплод.

Уколико се државни пастуви за опасивање приватних кобила не би могли сместити и држати у Државном сточарском заводу, размештали су и држали по земљи у пастувским станицама. Ова пастувске станице оснивана су на оним местима где има потребних државних стаја и земље за држање и издржавање најмање 20 грла. Издржавање и нега пастува у овим станицама падала је на терет Државног сточарског завода.

Да би се помоћу државних пастува подигла и поправила домаћа раса коња, и да би се државним пастувима могао да користи сваки српски грађанин, управа Завода је сваке године до почетка марта слала известан број пастува у разна места по држави, где су у циљу опасивања приватних кобила остајали до почетка јула исте године. Када би се комисијски утврдило, да у једној општини има довољан број добрих пастува и бикова за приплод, министар народне привреде издавао је наредбу, да сваки власник своје мужјаке које комисија није означила као приплодна грла онеспособи за приплод.

ЗАКОН О ЗЕМЉОРАДНИЧКИМ И ЗАНАТСКИМ ЗАДРУГАМА²⁵⁹

Закон је донет 15. децембра (3. децембра) 1898. године и садржао је 110 чланова, груписаних у девет целина, које су регулисали оснивање, рад и укидање земљорадничких и занатских задруга, као и обавезе и права њених чланова.

Закон се односио на земљорадничке и занатске задруге. Земљорадничке задруге су могле да: дају својим задругарима кредит и примају на уштеђевина на приплод; набављају задругарима средства за посебну или заједничку употребу, као што су пољопривредне справе, семе, саднице, стока, алат, сировине за прераду и сл.; набављају задругарима средства за потрошњу; заједнички производе пољопривредне производе или их заједнички прерађују, или раде и једно и друго; заједнички продају своје пољопривредне производе или своје израђевине. Оне су могле да врше један, више или све поменуте послове.

²⁵⁹ Закон о земљорадничким и занатским задругама, Зборник закона и уредаба, књ. 53, Београд 1901, 617-649.

Задруге су могле бити засноване или на основу неограничене или на основу ограничене одговорности задругара (чланова). У првом случају задругари су одговарали за обавезе задруге солидарно целим својим имањем, а у другом случају одговарали су само до извесне унапред утврђене суме.

Оснивању задруге могло се приступити, кад се у тој намери сложи најмање десет лица, која пуноважно могу да располажу својом имовином. Оснивање задруга се вршило по одредбама овог Закона и за њега није било потребна ничије претходно одобрење.

Свака задруга морала је имати своју име (фирму) са додатком врсте одговорности на којој је заснована. Правила задруге су морала бити писана или штампана. Свака промена правила морала је бити пријављена суду ради увођења у задружни регистар. Сваки првостепени суд морао је да води регистар о задругама које постоје или се оснивају у његовој области. Задруга је правно постојала тек пошто би била уведена у задружни регистар који је водио суд и тада је има могла вршити све имовинско-правне послове.

Свака задруга морала је да има свој управни и надзорни одбор. Чланови оба ова одбора морали су бити њени задругари. Управни одбор представљао је и пуноважно заступао задругу на суду и ван суда. Он се састојао из најмање три члана, које је бирала скупштина. Свака промена у саставу управног одбора, као и сваки поновни избор његових чланова или истек рока њихових овлашћења, морали су да буду пријављени суду ради увођења у задружни регистар. Чланови управног одбора су били одговорни задрузи целим својим имањем солидарно за штету која би настала од противзаконитог или неправилног вршења њихове дужности или уколико би прекорачили оквире својих права и свог делокруга рада, које су им одређивали Закон или задругина правила.

Надзорни одбор се састојао од најмање три члана које је бирала скупштина. Надзорни одбор је надзирао рад управног одбора и давао скупштини месечне и годишње извештаје о стању задругиних послова и имовине. Скупштина није могла да одлучује о подели добитка или губитка, нити да одобрава рачуне (биланс) без поменутог извештаја надзорног одбора. Надзорни одбор је дужан да сазива скупштину, увек када су то задругини интереси захтевали.

Задругара су имали право да расправљају и доносе одлуке о питањима која се тичу задруге и задругиних послова; биланса и поделе добитка или губитка; надзора над целокупним радом у задрузи. Ово прво они су остваривали на скупштинама. На скупштини сваки задругар је имао право само на један глас.

Скупштине су биле редовне или ванредне. Редовну скупштину сазивао је управни одбор по свршетку сваке године и то у месту где је седиште задруге, а најдаље за прва три месеца идуће године. Ванредна скупштина се сазивала кад год је било потребно, а према одредбама овога Закона. Њу је сазивао управни или надзорни одбор. Ванредна скупштина се морала неодложно сазвати када би једна десетина задругара то захтевала.

Само је скупштина могла да расправља и доносити одлуке о изменама и допунама правила или о продужењу рока трајања задруге, ако је тај рок био ограничен. За измене и допуне у правилима као и за укидање задруге била је потребна већина од три четвртине свих задругара. Скупштина је доносила одлуке о одобрењу биланса и утврђивала суму која је од добитка или губитка падала на задругаре.

Сваки задругар могао је да иступи из задруге када хоће. О свом иступању он је морао да писмено извести задругу. Задруга је имала право да задругара искључи из задруге што је било ближе одређено правилима. Управни одбор је био дужан да одмах известити и суд када би неки задругар иступио, умро или био искључен. Суд је заводило тај извештај у задружни регистар чим га прими и о томе је извештавао задругу. Задругар је могао да писменим споразумом пренесе на другог своје уплате и тиме иступити из задруге, без нарочитог разрачунавања с њом, али само онда, ако би лице које је примило уплате постало члан задруге.

Задруга је престајала са радом: када истекне рок њеном трајању, а скупштина не реши да задруга продужи рад; када постане неспособна за плаћање и скупштина реши да је ликвидира; када суд реши да се задруга ликвидира; кад се над њом отвори стечај; када број задругара буде мањи од десет.

Справе, стока, семе и остале пољопривредне намирнице набављене позајмицом земљорадничке задруге нису се могли узимати у попис за дуг, порез и прирезе све дотле докле их њихов сопственик не би сасвим исплатио задрузи. Као доказ да су ови предмети набављени позајмицом земљорадничке задруге и да нису у потпуности исплаћени, служило је уверење које је земљорадничка задруга издавала сваком свом дужнику задругару.

Земљорадничке задруге, које су имале задатак да давањем позајмица потпомажу своје задругаре, имале су право, да се у случају ако који од њихових дужника не измири свој дуг о року, пре свих других поверилаца и без судске помоћи наплате из оних предмета, који су им као залога ради безбедности дуга били дати од самог дужника. Оне су такође имале право и да справе, стоку и земљорадничке производе,

који су им од дужника или безбедности његовог дуга дати као залога могу оставити на руковање и чување самим дужницима. За позајмице по обавезама (облигацијама), којима би прошао рок, а дужници их не би вратили, задруга је тражила наплату преко надлежног суда.

Задруге и савези су били ослобођени свих такси око оснивања, потврђивања правила, књига и обавеза за оверавање потписа, и уопште за све радње, што су их имали са државним или општинским властима. Задруге које нису делиле добит биле су ослобођене пореза и свих приреза на рад, капитал и приход.

Земљорадничке задруге и савези били су ослобођени још и царине и споредних такса, које са на царинарницама наплаћују, на увоз пољопривредних справа, семења, садница и приплодне стоке. Задругари земљорадничких задруга су били ослобођени државних и општинских такси око потврђивања облигација, при узимању новаца на зајам од својих задруга.

Све су задруге морале бити груписане у један главни савез, и то: земљорадничке у свој а занатлијске у свој главни савез. Главни савез је морао имати своја правила у којима је био јасно обележен његов циљ, како се добија право на чланство и како се губи и престаје, како се саставља и бира управни одбор савеза, како се сазивају конгреси (скупштине), како се постављају и отпуштају надзорници савеза и све друге појединости које су се тичале циља савеза и његовог остваривања. Правила главног савеза потврђивао је министар народне привреде и назирао њихово вршење. Он је имао право да обустави сваку одлуку која би била противна правилнику.

Задатак главног савеза је био: да здружи задруге у једно организацију; да се стара о оснивању нових задруга и да се брине о правилном раду и напредовању свих задруга; да представља и брани интересе појединих и свих задруга; да се стара о оснивању и управљању среских, окружних и земаљских савеза; да преко својих надзорника врши преглед и надзор над радом и стањем појединих и свих задруга и савеза.

Конгрес (скупштину) главног савеза сазивао је управни одбор који је одређивао место његовог одржавања. Управни одбор је био дужан, бар недељу дана пре састанка конгреса, да извести министра народне привреде о дану кад ће се и где ће се конгрес држати и поднети му дневни ред. Министар народне привреде одређивао је нарочитог комесара који је присуствовати конгресу. Он је имао право да обуставити рад конгреса ако нађе да није сагласан са одредбама овог Закона и правилима савеза.

Надзорници главног савеза прегледали су целокупан рад и стање задруга. Свака задруга је била дужна да допусти надзорнику савеза, да јој прегледа: сав рад, све књиге, писма, благајну, ефективу, робу, као и све остале документе и вредности, којима је руковала или које је поседовала.

ЗАКОН О ПОТПОМАГАЊУ ЗЕМЉОРАДНИЧКИХ ЗАДРУГА²⁶⁰

Закон је донет 7. фебруара (26. јануара) 1900. године. Чинило га је осам чланова који су дефинисали начине на које је вршено помагање земљорадничким задругама. У том циљу стављено је на располагање Земаљском савезу земљорадничких задруга у Београду: из чистог прихода српске државне класне лутрије за привредне циљеве онај проценат, који предвиђа чл. 5. одељак 3. закона о истој лутрији; из главне државне благајне по 50.000 динара годишње које је влада стављала у државни буџет сваке године за потпомагање земљорадничких задруга.

Процент, који је предвиђен чланом 5., одељком 3, Закона о Српској Државној Класној Лутрији за привредне циљеве, управа је предавала Земаљском Савезу Земљорадничких Задруга у Београду по свршетку сваког кола ове док се не постигне укупна сума од 2,000.000 динара.

Из ових средстава Земаљски Савез Земљорадничких Задруга у Београду био је у обавези да даје позајмице земљорадничким задругама, и то: у пољопривредним машинама и справама; за набавку стоке за рад, крупне и ситне стоке за приплод и облагорођавање; за набавку људске и сточне хране; у справама за формирање различитих произвођачких предузећа и у опште у предметима, или за набавку предмета, којима се постижу чисто привредни циљеви.

Поред тога, из ових средстава Земаљски Савез Земљорадничких Задруга у Београду покривао је и своје трошкове, а и трошкове Главнога Савеза Српских Земљорадничких Задруга у Београду. У случају да Земаљски Савез Земљорадничких Задруга у Београду престане да ради, било је предвиђено да се новац, по свршеној ликвидацији, врати главној државној благајни.

²⁶⁰ Закон о потпомагању земљорадничких задруга, Зборник закона и уредаба, књ. 55, Београд 1903, 96-98.

ЗАКОН О УРЕЂЕЊУ ТОПЧИДЕРСКЕ ЕКОНОМИЈЕ²⁶¹

Закон о уређењу Топчидерске економије донет је 27. јануара (14. јануара) 1901. године. Састојао се од 39 чланова, распоређених у осам одељака, којима су се регулисали оснивање и рад Државног пољопривредног завода у Топчидеру. На тај начин је преуређен Завод топчидерске економије основан 1851. године.

Циљу угледног економског завода који је установљен овим Законом било је унапређење свих грана пољопривреде у Србији. Закон је прописивао да се на топчидерском имању развија и усавршава привреда по најсавременијим методама пољопривредне науке и праксе. У оквиру Завода установљена је Пољопривредна станица за Београдски округ по *Закону о пољопривредним станицама*, као и Плетарска школа. У оквиру Завода, Законом је био омогућен и развој других привредних установа чија је делатност стајала у непосредној вези са пољопривредом.

Имовина Топчидерске економије састојала се од непокретних и покретних државних добара у самом Топчидеру. Краљевим кошутњаком располагао је и управник Краљевих добара. Добрима у кругу топчидерске касарне и оним која су уступљена на уживање војсци топчидерског гарнизона располагала је војна власт. Законом је предвиђено и исељење осуђеника из *Апсеничког завода*, чиме би зграде у којима су боравили осуђеници постали својина Управе економије. Старање о топчидерској цркви прешло је у надлежност Управе економије а у договору са црквеним властима и парохом.

Топчидерска економија стајала је под надзором Министра народне привреде, а под непосредном управом свога управника, који је био у рангу окружног државног економа. Сем управника, о Управи економије старало се особље које су чинили: економ, рачуновођа, руководилац Плетарске школе, писар, хонорарни ветеринар, шумар, и потребан број практиканата, воћара, баштована, виноградача, мајстора и служитеља.

Управник, економ, рачуновођа, руководилац Плетарске школе и писар постављани су Краљевим указом на предлог министра народне привреде. Остало особље постављали су министар народне привреде на предлог Управе топчидерске економије и сама Управа.

Главне дужности управника економије су биле да се стара о извршењу Закона, да води непосредан надзор над имањем, радовима на њему, имовином и особљем, као и

²⁶¹ *Закон о уређењу Топчидерске економије*, Зборник закона и уредаба, књ. 56, Београд 1903, 7-19.

да брине о уређењу и унапређењу Топчидера. На крају сваке године био је дужан да подноси министру народне привреде исцрпан извештај о раду Управе за ту годину са прегледом кретања имовног стања економије.

Дужности економа су биле да се стара о обрађивању заводског имања, производњи и неговању заводске стоке, држању и употреби пољопривредног и другог оруђа и машина, чувању и употреби приноса са имања и набављеног потрошног материјала. Такође, он је водио рачуна о границама заводских добара и вршио непосредни надзор над особљем.

Ветеринар је имао дужност да брине о исправности сточне хране и стаја, нези и здрављу стоке. Лечио је оболелу стоку и спречавао ширење сточних зараза. Такође, он је вршио ветеринарско-полицијску службу у кругу Топчидера, по санитетским и ветеринарским прописима за градове.

Дужности рачуновође су биле: да врши све набавке за Завод и продаје заводских производа, наплаћује друге приходе, води рачунске књиге и рукује касом.

Руководилац Плетарске је непосредно управљао школом, водио надзор над школским питомцима и учио их плетарском занату. Он је такође, водио рачуна о школи и инвентару школе и радионице, вршио продају плетарских производа и руководио радом у врбовом расаднику.

Управа топчидерске економије била је дужна да се придржава привредног плана који је утврђивао министар народне привреде. У свему осталом, она је имала потпуну слободу рада на заводским добрима, али су сви радови морали да буду записани у прописаним књигама и оправдани потребним документима. Само за давање концесија или својих добара под закуп приватним личностима на време дуже од годину дана, као и за куповину земљишта, управа је била дужна да добије сагласност министра народне привреде.

Управа економије, као и економи на државним добрима, била је дужна да током године предаје државној благајни као приход од Топчидера 3% од укупне вредности целокупне непокретне и покретне државне имовине у Топчидеру, која јој је предата слободно управљање. Овај приход управа је предавала благајни Министарства народне привреде на крају сваке године. Процена вредности државне имовине вршила се по одредбама овога закона. Ово није важило за првих пет година постојања економије у току којих је он употребљен за њено уређење.

Од остатка прихода управа је користила за издржавање, развијање и унапређење економије, улепшавање Топчидера и изравну, оправку и одржавање главног пута кроз

Топчидер од Цареве ћуприје до кошутњачке капије, и свих споредних путева у границама Топчидера (сем мостова на Топчидерској реци). Такође, од њих су исплаћиване плате свих запослених, изузев чиновника постављених указом који су добијали плате из државне благајне.

На крају сваке године управа економије је била дужна да заврши своје књиге и рачуне, и да их пошаље на преглед *Главној контроли*. Исто тако, она је била дужна да месец дана пре почетка нове године поднесе министру народне привреде план свога привређивања за следећу годину с предрачуном прихода и расхода.

ПОЉОПРИВРЕДНА ПРОИЗВОДЊА

ЗЕМЉОРАДЊА

РАТАРСТВО

ЖИТАРИЦЕ

На њивама и ораницама средњовековне Србије претежно су се узгајале житарице, и то озима и јара пшеница, овас, озими и јари јечам и просо. У манастирским повељама, као најважнијим изворима за проучавање земљорадње у средњовековној Србији, не помиње се раж, иако је највероватније узгајана у том периоду. Овој тврдњи иде у прилог и чињеница, да се ова житарица помиње већ у првим османским катастарским пописима насталим након освајања. Поред поменутих врста житарица, сејале су се још и мешаница (добила се мешањем семена јечма и пшенице) и суражица (добила се мешањем ражи и пшенице). Све ове житарице су се користиле у људској исхрани.²⁶²

И у време турске владавине, на подручју данашње централне и јужне Србије гајиле су се најважније ратарске културе – пшеница, јечам, раж, овас, мешаница и просо. Њихова производња чинила је основну грану земљорадње. Тако је у Ваљевској нахији просечно домаћинство производило 1,1 тону жита, а у Браничеву је производња жита по глави износила 425 килограма, од чега пшенице 230 килограма. Године 1536. у Крушевачком санџаку је произведено просечно по домаћинству 4,63 тоне. Крајем века ова количина се смањила на 3,54 тоне.²⁶³

Подаци о површинама под житарицама сачувани су делимично и за каснији период. У време аустријске окупације Србије, узгајале су се све врсте житарица. Према попису из 1721. године, пшеницом је било засејано 7.607,5 јутара, кукурузом 4.658 јутара, јечмом или овасом 1.828,5 јутара, ражју 390 јутара и просом и хељдом 582 јутара.²⁶⁴

²⁶² М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004, 81-84.

²⁶³ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 88-89; D. Amedoski, *Društveno-ekonomski odnosi u Kruševačkom sandžaku od sredine XV do kraja XVI veka*, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2013, doktorska disertacija u rukopisu.

²⁶⁴ Д. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачко до Београдског мира*, Београд 1950, 86.

Као што се из сачуваних пописа може видети, током 18. века кукуруз постаје једна од најважнијих житарица која се гајила на нашем простору. Већ у првој половини 19. века кукуруз постаје главно хлебно жито у Кнежевини Србији. До средине истог века кукуруз престаје да буде монокултура, а површине под другим житарицама се повећавају, нарочито оне под пшеницом. Тако 1867. године, под кукурузом се нашло 277.826,60 ha, пшеницом 160.604,90 ha, ражју 24.258,05 ha, јечмом 39.711,56 ha, овасом 37.229,87 ha, крупником 17.400,82 ha, просом 537,15 ha и хељдом 1.944,97 ha.²⁶⁵

Развоју ратарства у Србији поговорила је повољна клима и квалитет земље, због чега су ратарски производи били обично врло доброг квалитета. Ратарство је у различитим пределима Србије било на различитом ступњу развоја. У насељеним и плодним крајевима и у околинама већих вароши било је знатно развијеније него у крајевима ређе насељеним и удаљенијим од пијаце и живљега саобраћаја.²⁶⁶

У селима ближе Морави највише се сејао кукуруз а ређе пшеница, јер је слабије успевала. У долинама река, на алувијалном земљишту, нарочито уз Мораву, највише се гајио кукуруз, коме влажност и плодни наноси посебно погодују. По великој производњи кукуруза била су нарочито позната села поред Мораве и њених притока, од Деспотовца па до ушћа. Кукуруз се сејао у равницама и на плодној земљи, и то на истим њивама непрекидно дуги низ година, понекад и десет година заредом. По косама и мање плодној земљи, примењиван је најпростији плодород, наизменичним сејањем кукуруза и стрмних жита. Посебно је био чест плодород који је подразумевао наизменичан узгој кукуруза и озиме пшенице. У нове агротехничке мере није се улагало много јер је земље била плодна и изузетно погодна за гајење различитих ратарских усева.²⁶⁷

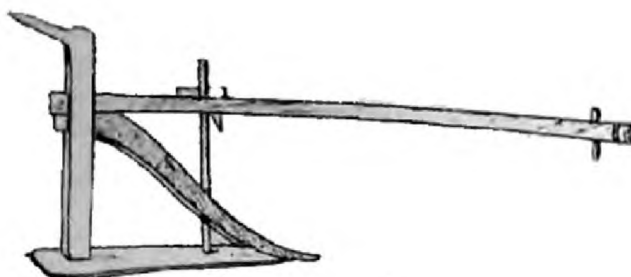
За орање лакшег земљишта и у брдским пределима коришћена је ралица, док се у свим осталим случајевима употребљавао плуг. Ралица је врло примитивно и архаично оруђе које је земљу разбијало и разривало на незнатној дубини. Ралицом су се обично орале површине на странама или стрмим местима, а плугом по равницама или долинама. Ралица (оралица) била је састављена од: гредеља, ручице, раоника (ораоника), козлаца, плаза (или оплаза), лопарице, гужве и ракље (гаврањаче или

²⁶⁵ Б. Миљковић-Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 120-121; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 158.

²⁶⁶ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 29.

²⁶⁷ *Poljoprivredna enciklopedija, tom II*, Zagreb 1970, 53; С. Мијатовић, *Ресава*, 171; М. Миладиновић, *Пожаревацка Морава*, 53; Љ. Јовановић, *Млава*, 257-258; Ђ. Радић, *Све о кукурузу*, Београд 1872, 40.

чатале). Гредeљ је највећи, најтежи и најглавнији део на ралици. Све делове на ралици, изузимајући раоника и лопарице, могао је да направи скоро сваки сељак.²⁶⁸



Илустрација 3: Ралица (С. Мијатовић, Т. Бушетић, Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу, Живот и обичаји народни 14, Београд 1925.)

Током 19. века у све већој мери почињу да се користе плугови. Они су могли бити примитивнији – дрвени, са свим дрвеним деловима изузев цртала и раоника, или модернији – гвоздени, израђени од гвожђа, само са дрвеним гредeљем и ручкама. Плугови се у Србији употребљавају још у току средњег века. Захваљујући њима, српски сељак је имао могућност да у већој мери користи све погодности своје плодне земље дубоко је орући, преврћући је и истовремено уништавајући корен корова. Једине потешкоће при коришћењу плугова била је њихова цена, тежина која је захтевала јачу вучну снагу и недостатак мајстора, који би на њима вршили оправке.²⁶⁹

И поред поменутих потешкоћа у набавци и коришћењу, крајем 19. века, у Србији број плугова надмашује број ралица. Тако је 1893. године пописано 106.841 плуг и 63.070 ралица. Ова сразмера је била неповољнија у крајевима ослобођеним 1878. године. Ту су и даље преовлађивале ралице, којих је долазило 168 на 100 плугова, за разлику од старих крајева у којима је ова размера била 45 на 100. Највећи број плугова забележен је у Пожаревачком, Подунавском, Моравском и Подринском округу.²⁷⁰

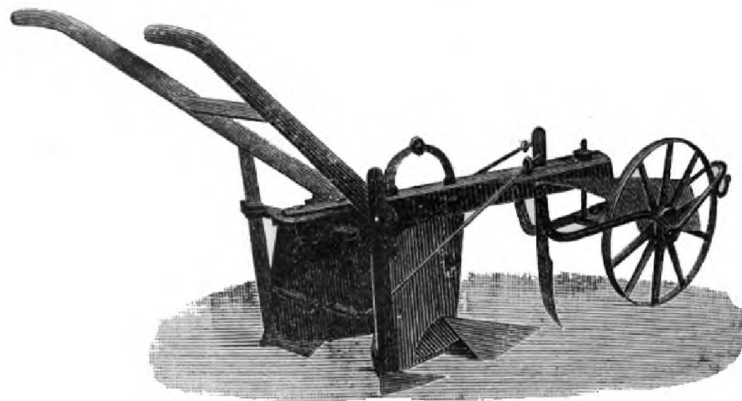
Плугови су се делили на плугове са *колечкама* и плугове без *колечке*. На *колечкама* се разликују мали точак, који иде по ораници, и велики точак, који иде у узорану бразду. Плуг је имао раоник, две ручице, гвоздени плаз, лопарицу, цртак (који

²⁶⁸ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 5; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 29.

²⁶⁹ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004, 32-51; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 29-30.

²⁷⁰ *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика Краљевине Србије 9 (1897) IX.

је углављен у цимберу и служи место козлаца), гредељ, колица (или колечку) и гвоздену гужву. На српском тржишту се током 19. века јављају различите врсте плугова, већином стране производње, мада је било и домаћих, једноставније израде. Ови плугови су могли бити једнообразни, који су могли бити и полудрвени. Они су засецали земљу на одређеној дубини, превртали је и дробили. Уз ову основну врсту плуга, често су коришћени плугови прашачи и плугови огртачи или комбиновани. Прашачи су мењали мотику а за њихово коришћење с пролећа, препоручивано је претходно јесење дубоко орање. Огртачи су се користили у време када је земља још трошна и влажна, и то ради ситњења земље и чувања њене влажности. С друге стране, плугови са два и више раоника су се ређе користили. Справе попут скарифikatorа који се користио за обрађивање угара и мешање ђубрива са земљом или екстирпатори којима се дробила земља, имале су само државне пољопривредне установе.²⁷¹



Илустрација 4 Плуг прашач и огртач домаће израде (Календар Земљорадничка задруга за 1904. годину, Београд 1903, 321.)

И плуг и ралица су се качили за јарам у који су се упрезали волови. Квалитет орања је зависио од теглеће стоке и вештине орача. Важно је било одабрати и време орања, када земља није била исувише влажна, али ни сува. Најзначајније орање је било оно вршено у јесен. С јесени би се поорала (угарила) стрњишта за поново сејање стрмнине или *стрге* (белог жита) и ледине (на крају јесени) за сејање кукуруза с пролећа. Рано с пролећа орало се ради сејања јарих жита, кукуруза, и осталих усева. Често је на њивама где се садио кукуруз, то пролећно орање било и једно. Због тежине

²⁷¹ Ј. Марковић, *Земљорадничке справе*, Календар Земљорадничка задруга за 1904. годину, Београд 1903, 314-322; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 5; Ђ. Радић, *Вођа при газдовању српском народу*, Нови Сад 1867, 35-36.

плуга, посебно домаћих, и потребне вучне снаге, сељаци су често користили лакшу ралицу. Када би се орало плугом често се узимала спрега а спрежници су обично били суседи или рођаци.²⁷²

Земљиште које се орало звало се орница. Земљорадници су земљу делили на *саљаву* (влажна иловача или смоница) и у *праву*, кад се при орању троши и лако се оре. Земља уситњена преко зиме, након јесењег орања, називана је *пржевина*.²⁷³

Ћубрење земље вршило се у све већој мери, јер су земљорадници приметили опадање приноса. Вршило се најчешће у околинама већих вароши. За ыубрење се употребљавало искључиво сточно (стајско) ыубре, а у баштованству и живинско. Коришћење вештачког ыубрива почело је да продире тек у државне пољопривредне установе.²⁷⁴

Употреба гвоздених плугова, који се лакше кваре а теже оправљају, као и употреба осталих савршенијих пољопривредних оруђа, изазвале су и разне мелиорације земаља. Свуда где се сада употребљавају гвоздени плугови и друга савршенија оруђа, земље су више мање поравњене и очишћене од пањева, камења и других предмета који су ометали обрађивање.²⁷⁵

Припремање семена за сејање вршила се доста пажљиво. Сваки земљорадник се трудио да му семе за сејање буде што боље и што чистије од уродица и других примеса. Још у 19. веку су се у том циљу користили тријери, а семе се још и вејало, прало и потапало у раствор плавог камена или чистило уситњеним негашеним кречом. За сејање кукуруза су се одвајали најбољи класови, који су се плели у венце и остављали близу димњака да се суше преко зиме.²⁷⁶

Сејање пољских усева вршило се руком и то је био најстарији начин сејања. Међутим, ни највештији сејач није могао равномерно распоредити семе. Сејање сејалицама је било много успешније, али ове машине су биле врло ретке и могле су се видети само на државним и неким већим приватним добрима. О мењању усева (плодореду) српски земљорадник је водио прилично рачуна, али како је број биљака које је гајио био релативно мали, плодоред је био непотпун и у њему је угар и даље играо важну улогу.²⁷⁷

²⁷² С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 5-6; Ј. Марковић, *Ратарство*, Календар Земљорадничка задруга за 1904. годину, Београд 1903, 46; Ђ. Радић, *Све о кукурузу*, Београд 1872, 33, 37.

²⁷³ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 7.

²⁷⁴ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 30.

²⁷⁵ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 30.

²⁷⁶ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 9; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 30-31.

²⁷⁷ Ј. Марковић, *Ратарство*, 48; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 31.

Од житарица, српски сељак је највише сејао кукуруз а потом пшеницу, овас, раж. Сејало се из руке (на сачму) и под мотику, а садило се прстима, садиљком, риљем и мотиком. Сва стрмна жита сејала су се из руке или на сачму. Сејало се бацањем семена у круг испред или наизменичним бацањем на десну па на леву страну. Кукуруз се сејао у бразду, под пету и под мотику. На бразду се сејао тако што би се узорала бразда а потом би сејач из кецеље или торбе на сваки корак бацао по два до три зрна у бразду. Потом би се заоравањем следеће бразде покривала земљом претходно узорана. У трећу бразду се поново полагало семе. Под пету се, такође, семе полагало у сваку трећу бразду и то тако што би сејач петом на сваки корак направио удубљење у бразди, па би положено семе одмах ногом прекрио земљом. Потом се цела њива влачила трновом браном. Под мотику се сејало на кућице или оцаке. Оцаци су прављени тако што би се мотиком копала земља док се не дође до влаге, па би се бацило семе, које би се прекрило гомилицом земље. Удаљеност између оцака и редова износила је по један метар. Кукуруз се могао сејати и на сачму, попут пшенице, али тако посејани кукуруз се употребљавао зелен за сточну храну. Уз кукуруз су се садили још и пасуљ лозаш, дулеци и бундеве.²⁷⁸

Сејање кукуруза се вршило од Благовести (7. април) до Ђурђевдана (6. мај) а понегде и до почетка јуна. Раж и овас су се сејали раније, с пролећа. Након сејања, посебно пшенице и јечма, оранице су се влачиле. Дрљање се вршило одмах након орања а влачење након сејања. Дрљање након орања се вршило да би се грудве иситниле, те да не би сметале семену при ницању. Ако је земља након орања била влажна, онда се одмах дрљало, у противном чекала се киша. За влачење је служила понајвише брана, која се правила од трња, тако што би се оно испреплетало око три или четири попречна дрвета. На ту лесу стављало се камење или би на њу село дете, па би је вукли волови по ораници. На мањим површинама брану су вукли сами земљорадници. Дрљаче и ваљци су били ретко у употреби.²⁷⁹

²⁷⁸ Ђ. Радић, *Све о кукурузу*, Београд 1872, 43; Ђ. Радић, *Вођа при газдовању*, 54; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 8, 12; С. Мијатовић, *Белица*, 78.

²⁷⁹ Ј. Марковић, *Ратарство*, 47; С. Мијатовић, *Белица*, 78; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 20-21.

После орања, копање је било један од најважнијих радова. Оно се вршило мотиком, ређе плуговима прашачима и огртачима, а обављали су га и мушкарци и жене. Од житарица окопан је кукуруз. Код њега се вршило и прашење и огртање. Прашење је просто копање. Циљ је био да се усеви очисте од траве и корова. При копању кукуруза чупали су се сувишни струкови, а остављала су се обично по два, највише по три, струка на оцаку. Истовремено се морало пазити на пасуљ и тикве, који су се сејали заједно са кукурузом. Кукуруз се прашио кад би на стаблу имао три или четири листа. Огртање се вршило тако што би се што више влажне земље нагрнуо око струка. Прашење кукуруза се вршило обично у мају а огртање у јуну.²⁸⁰



Илустрација 5: Јечам дворедац и пшеница „шишуља“ или „голија“ (Календар Земљорадничка задруга за 1904, Београд 1903, 51-52.)

За разлику од кукуруза, стрмна жита су се плевиле тако што би се рукама чупала трава. Овај посао, пошто је био лак, радила су и деца.²⁸¹

Жетва је представљала један од главних сељачких радова. Обављали су га и мушкарци и жене, као и старија деца. Жетва се, најчешће вршила групно, па су тада биле честе замена, надница и моба. Жњело се српом који су ковали Цигани ковачи. Јечам се жњео у другој половини јуна, а пшеница и остала стрмнина, у првој половини

²⁸⁰ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 22-24; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 31.

²⁸¹ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 13; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 31.

јула. Сваки жетелац је жњео ред у ширини два до три метра. За жетеоцима су ишли везиоци и наложници (налагачи). Наложници су купили пожњевене руковети и стављали их на гомиле. Везиоци су их потом везивали у снопове, врбовим прућем или ужадима. Везани снопови ређали су се у петаке или крстине, а потом носили до гумна. Ту су се снопови постављали у стогове или камаре.²⁸²

Након жетве приступало се вршидби. Увек се прво вршио јечам, а после пшеница. Пре вршења правило се гумно. Гумно се правило најчешће код трла, појате или колибе, али у близини засејане стрмнине. Постојала су и заједничка гумна суседа или на сеоским раскрсницама. Гумно је било округло и велико, у пречнику обично по десет метара. Након уклањања траве, чишћења и квашења, по гумну су се терали коњи и волови који би сабили земљу. Потом би се положили развезани снопови који се осуше па се у гумно уводила стока и тада је отпочињао вршај. Вршило се коњима и говедима који су везивани за стоже у средини гумна. Док је стока ишла по гумну, вилама су се растресали снопови. Стока се изводила из гумна пошто би се поврх снопова појавила ситна слама, која се избацивала по неколико пута. Кад би се и последња слама избацила из гумна, онда се стока терала по житу како би скинула плеву са зрна. Након тога се жито са плевом прикупљало у средини гумна. Прикупљено жито се вејало на ветру лопатом. Овршена стрмнина купила се у вреће и носила до куће, где се изручивала у амбар. Слама се би се сакупљала у стог или камару. За њено чување су постојале и посебне кошаре – плевње.²⁸³

Током 19. века у Србију продиру и машине за вршење (вршалице). Почетком 20. века било их је сразмерно доста у свима пределима где се жито сејало у већим размерама. Тада је само у Подринском округу било преко педесет парних вршалица. Набавка парних вршалица је захтевала значајна финансијска средства. Једна таква вршалица произведена у Великој Британији, коштала је и по 10.500 динара у злату, као што је био случај са вршалицама набављеним 1897. за Одељење у Љубичеву Државне ергеле и Ратарску школу у Краљеву. Поред вршалица, ширила се и употреба ветрењача.²⁸⁴

Кукуруз (жито) се брао обично од Велике Госпојине (27. августа) до Крстовдана (27. септембра) и то пошто клас и трска добро сазру. Берба кукуруза се вршила на два начина – на струку и на гомилу. У првом случају су се одвајали клипови од

²⁸² С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 32-35.

²⁸³ Исто, 35-39.

²⁸⁴ АС, МНП, 3, 1897, нефациклисано, 3188; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 31-32.

кукурузовине и шепурине одмах на самој њиви, па су се потом носили кући и смештали у кошеве. Тек после би се секла трска. Кад се брало на гомили, трска би се исекла заједно са кукурузом, и везивала у снопове, па би се кукуруз накнадно комишао. Обрани или ољуштени кукуруз стављао се на гомиле, или у велике котарице (котобане), а одатле преносио у кола и носио кући где се истоварао у салаш. Кукурузовина се, везивала у дењкове и слагала у стогове, па употребљава преко зиме за исхрану говеда.²⁸⁵

КУКУРУЗ

Кукуруз (*Zea mays L.*) је најважнија биљка која се гајила у Србији. Није познато како је тачно доспео у Србију. Према неким тврдњама, кукуруз је на простор Балканског полуострва доспео преко Италије и Јадранског мора, где су на својим поседима Венецијанци ширили његов узгој и употребу. Према другом мишљењу, кукуруз су прво прихватили Турци а његово ширење је вршено са југа на север.²⁸⁶

Подаци о површинама под овом културом на територији данашње централне Србије потичу из прве половине 18. века. Убрзо кукуруз постаје култура која је давала најважније хлебно брашно од кога је хлеб припремала већина сеоског становништва. Од њега се правила проја, качамак (мамаљуга), мала. Кувао се, пекао и кокао. Такође, он се користио у огромним количинама и за тов свиња, које су опет биле главни предмет српске извозне трговине.²⁸⁷

Због важности ове културе за привреду Краљевине Србије, проучавање кукуруза, његових сорти и услова гајења, започело је још током седме деценије 19. века и то заслугом Ђорђа Радића, у неколико наврата управника Ратарске школе у Краљеву и писца више дела из области ратарства и осталих грана пољопривреде. У својим књигама, он је, с намером да унапреди домаће ратарство, публиковао и искуства стечена у експериментима. Од посебног је значаја чињеница да је први у свету извршио међусортну хибридизацију кукуруза и те резултате објавио 1872. године у својој књизи *Све о кукурузу*. Тек четири године касније, радови и књиге на ову тему први пут се штампају у САД.²⁸⁸

Кукуруз се гајио на целој територији Краљевине Србије, изузимајући високе планинске пределе у којима не може да сазрева. Било је више сорти, а највише су се

²⁸⁵ С. Мијатовић, *Белица*, 78; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 41-43; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 32..

²⁸⁶ *Пољопривредна енциклопедија, том II*, 46.

²⁸⁷ Ђ. Радић, *Све о кукурузу*, Београд 1872, 78; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 34.

²⁸⁸ *Пољопривредна енциклопедија, том II*, 56.

гајили *осморедаци* или *осмак*, жути и бели, *буваца*, *жуто жито* и *морско жито*. *Осморедаци* или *осмак* се одликовао танком шишарком, стакластим белим и округлим зрном, које је поређано у осам уздужних редова са по 50 до 54 зрна. Стабљика је достигала висину од 7 до 8 стопа, а на њој би сазрела два до три клипа дужине 8 до 12 палаца. Брашно од овога кукуруза се теже кварило, а давало је бео, слadak, и трошан хлеб.²⁸⁹

Буваца је такође бео кукуруз, али је спадао у ред лошијих кукуруза. Брашно му је тамније боје, а и брзо се кварило. *Жуто жито* је био назив за жути кукуруз са малим класовима (коренима) и жутим и ситнијим зрнима. Рађао је добро, брзо сазревао, и био издржљивији у време сушних година од осталих сорти. Од њега је хлеб био добар само док је врућ. У низијама уз Мораву и Млаву сејао се *моравски* кукуруз. Понегде се сејало и *морско жито*. То је бели кукуруз, са врло малим класовима и ситним зрнима, који се искључиво употребљавао за печење или кокање.²⁹⁰

Пред наведених сорти, почетком 20. века, приликом испитивања квалитета кукурузних зрна, забележено је да се још гаје и: домаћи жути кукуруз, жути осмак, жути дванаесторедаци, жути брдски осмак и бели осмак (брзак). У државним заводима још су се гајили и секлерски (секелски) зубан и италијански чинкватин. О њиховом стању и напредовању заводи су редовно извештавали Министарство народне привреде.²⁹¹

Кукуруз се гајио и за исхрану стоке, нарочито онај сејан на сачму. Зеленом кукурузовином су се нарочито храниле краве музаре а радо су је јела и остала говеда, као и коњи, мазге и козе. Најбоља је она која се секла у периоду од почетка цветања до стварања заметка. Већ отврдну или сазрелу кукурузовину је било неопходно исећи сечком или секиром. Кукурузно зрно се користило за тов свиња, волова и живине. Сувом кукурузовином су се покривале поједине зграде, посебно економске, а лишће (шашина, шашовина, шашилка, тулина, ољвина, перушина, комушина, трмуњина, љуштика, стрњина) се користило за пуњење сламарица и јастука.²⁹²

²⁸⁹ Ђ. Радић, *Све о кукурузу*, Београд 1872, 11-12; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 13-14.

²⁹⁰ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 13-14.

²⁹¹ М. Бајић, *Анализе пољопривредних производа*, Београд 1911, 128-129.

²⁹² Ђ. Радић, *Све о кукурузу*, Београд 1872, 80-86.



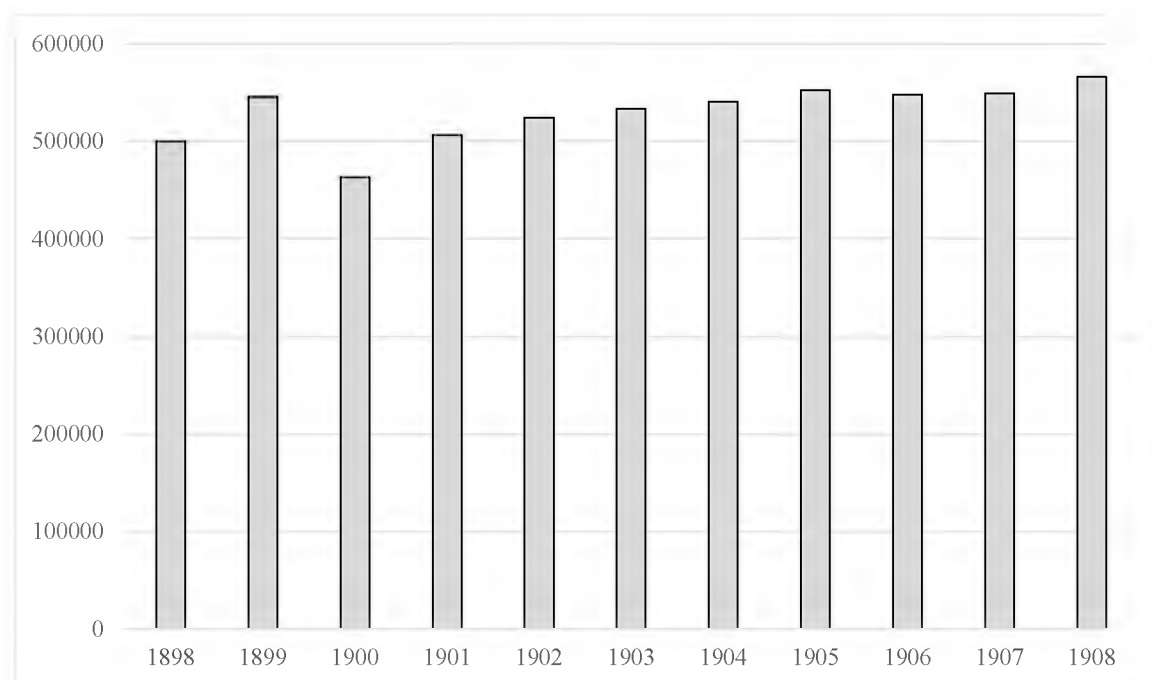
Илустрација 6: Жути и бели домаћи осмак (Ђ. Радић, Све о кукурузу, Београд 1972, табла 2)

Статистика производње кукуруза²⁹³

Године 1893. највеће апсолутне површине под кукурузом су се налазиле у Пожаревачком округу (98.300,68 хектара), а најмање у Ужичком (15.859,17 хектара).

²⁹³ У овом поглављу коришћене су следеће статистичке публикације: *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 18, Београд 1903; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 25, Београд 1904; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 27, Београд 1906; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1903 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 29, Београд 1907; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Графикон 24: Површине под кукурузом у Краљевини Србији 1898-1908
изражена у хектарима

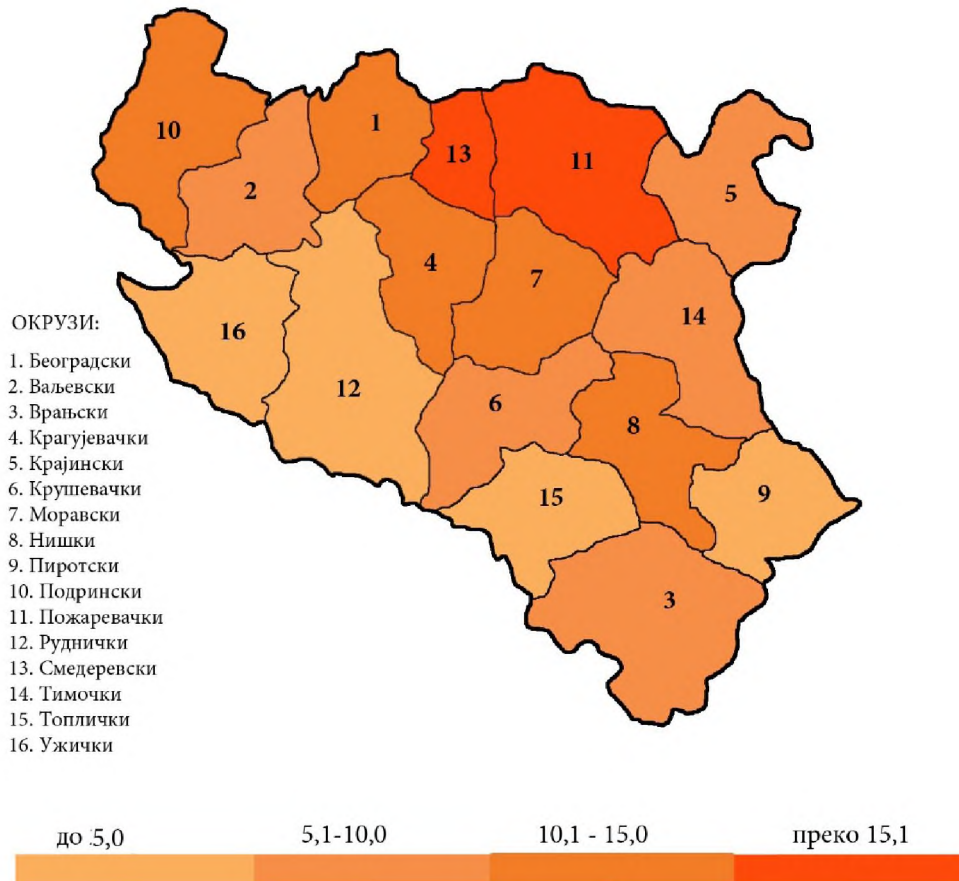


Жетвени принос 1893. године је износио укупно 460.425 тона или у просеку 0,81 тону по хектару. Највећи принос по хектару забележен је у Пожаревачком округу (0,92 тоне) а најмањи у пиротском (0,40 тоне).

Табела 23: Жетвени принос кукуруза у Краљевини Србији 1898-1908

	тона	тона по хектару
1898	716.618,15	1,56
1899	658.850,78	1,37
1900	469.206,33	1,18
1901	478.778,40	1,05
1902	467.284,80	0,91
1903	494.784,10	0,99
1904	241.253,30	0,49
1905	544.361,60	1,07
1906	705.790,90	1,31
1907	449.374,70	0,92
1908	533.691,50	0,94

Карта 5: Окрузи према проценту површина под кукурузом у укупној површини обрађеног земљишта 1901. године



СТРМНА ЖИТА

Пшеница

Пшеница се на Балканском полуострву гајила још у петом или шестом миленијуму пре Христа. Као једна од најстаријих културних биљака, раширила се по целом свету прилагодивши се различитим климатским и земљишним условима. Са становишта производње дели се на две основне групе – озиму и јару. Како Србија припада умереном климатском појасу, у њој је преовлађивао узгој озиме пшенице, која се узгајала на надморским висинама и до 1.000 метара.²⁹⁴

Као хлебно жито, по значају је долазила одмах иза кукуруза. За разлику од већине становника у Србији, стајаћа војска је редовно јела пшенични хлеб. Пшеница се употребљавала како за исхрану становништва тако и за извоз. Гајила се у целој земљи а највише у Подринском, Подунавском, Пожаревачком, Ваљевском, Моравском и Нишком округу. Од њеног брашна се месио хлеб за свечане дане, и то увек од ускислог теста. Погаче од неускислог теста месиле су се када би дошао изненада неки гост и када се носила „част“.²⁹⁵

Пшеница се гајила као озими и пролећни усев, с тим што су знатно веће површине биле под озимом пшеницом. Од сорти највише се гајила обична пшеница (*Triticum aestivum aristatum*) – бркуља, осатка или осјача. У Краљевини Србији узгајали су се варијетети банатске бркуље – младеновачка, поцерска и др. То је била пшеница првокласног квалитета, зрна стакластог и богатог протеинима, отпорна на хладноћу. У народу су се разликовале према времену сетве озимица и јарица, а према томе да ли имају осја или не голија или шишуља (*Triticum aestivum muticum*) и осјача. У много мањим размерама узгајали су се пшеница белија (*Triticum turgidum L.*) и крупник (*Triticum spelta*).²⁹⁶

Обична домаћа пшеница се узгајала као озима и јара. Озима пшеница се сејала у октобру, а сазревала је у другој половини месеца јуна. Пролећна пшеница или јарица се сејала у првој половини марта, а сазревала је у првој половини јула.²⁹⁷

²⁹⁴ *Poljoprivredna enciklopedija, tom II, Zagreb 1970, 8.*

²⁹⁵ С. Мијаговић, *Белица*, 80; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 35; М. Милићевић, *Војничка кухиња*, Београд 2002, 14.

²⁹⁶ М. Николић, *Пшеница и раж*, Београд 1924, 23-24; *О пореклу жита*, Тежак 18 (1887) 389.

²⁹⁷ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 35-36.

Почетком 20. века, од сорти и разних варијетета пшенице које су се гајиле у Краљевини Србији, забележене су обична мека, црвена, црвена тврда, крупна црвена, црвена косовка, озима, крупна озима, јара гола, јара ошљара, белија и белија мурејка.²⁹⁸

Крупник (*лишца*, *лимац*) се у Србији узгајао у знатно мањој мери од осталих стрмних жита. Код нас се користио као сточна храна и то ређе од јечма од кога је мање хранљив. Такође, сејао се, заједно са јечмом, ражју и овасом, у брдским местима где кукуруз и пшеница нису успевали.²⁹⁹

Гајио се мање као јари а више као озими усев. Мање је захтеван од пшенице и погледу земљишта и агротехничких мера а отпорност према хладноћи је већа. Сејао се крајем септембра на грубљу бразду која би се потом задрљала. Семе се покривало са 3 до 6 цм земље.³⁰⁰

Дивљи крупник се могао наћи поред путева и у крајевима поља у околини Алексинца, Алексиначке Бање, Ниша и Пирота.³⁰¹

У површинама под стрмним житима, површине под крупником учествовале су само са око 3 %. Ова житарица се у највећој мери узгајала у источној Србији и Ужичком округу. Користио се готово искључиво као сточна храна и то за коње.

Статистика производње пшенице³⁰²

У 1893. години, под пшеницом је било укупно 317.069,50 хектара, и то под озимом 285.410,44 хектара а под јаром 31.659,06 хектара. Највеће површине засејане пшеницом налазиле су се у Подунавском округу (54.730,92 хектара) а најмање у Ужичком (7.776,81 хектара).

²⁹⁸ М. Бајић, *Анализе пољопривредних производа*, 116-123.

²⁹⁹ *О пореклу жита*, Тежак 18 (1887) 392; *Предео Нишаве и Горњег Тимока*, Тежак 18 (1887) 34.

³⁰⁰ М. Николић, *Пшеница и раж*, Београд 1924, 72-73.

³⁰¹ *О пореклу жита*, Тежак 18 (1887) 392.

³⁰² У овом поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 18, Београд 1903; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 25, Београд 1904; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 27, Београд 1906; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1903 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 29, Београд 1907; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Табела 24: Површине под пшеницом у Краљевини Србији 1898-1908

	хектара
1898	281.633,86
1899	403.819,47
1900	310.032,36
1901	304.813,79
1902	325.583,85
1903	348.062,81
1904	366.409,42
1905	372.142,59
1906	372.868,36
1907	367.602,77
1908	379.665,07

Жетвени принос пшенице 1893. године је износио укупно 237.482,39 тона. У просеку хектар засејан озимом пшеницом давао је 0,7 тона по хектару, а јаром 0,54 тоне. Највеће количине пшенице су произведене у Подунавском округу (49.516,80 тона) а најмање у Тимочком (4.125,81 тона).

Табела 25: Жетвени принос пшенице у Краљевини Србији 1898-1908

	тона	тона по хектару	
		озима	јара
1898	264.341,88	1,01	0,72
1899	318.587,84	0,85	0,62
1900	221.406,99	0,69	0,51
1901	220.508,70	0,74	0,59
1902	310.492,50	0,98	0,79
1903	296.250,10	0,84	0,69
1904	317.773,40	0,96	0,62
1905	306.491,30	0,80	0,62
1906	359.543,30	0,70	0,55
1907	227.935,90	0,93	0,67
1908	312.841,20	0,84	0,42

Највећи принос озимице по хектару забележен је у Подунавском округу (0,90 тона) а најмањи у Пиротском (0,37 тона). Јара пшеница је давала највећи принос у Врањском округу (0,70 тона) а најмањи у такође у Пиротском (0,28 тона).

Принос пшенице у првим деценијама 20. века кретао од 0,7 до највише 5 тона по хектару у земљама са најразвијенијим ратарством. Из приложене табеле може се

видети да је Србија спадала у државе са просечним приносом по хектару који је био близу доње границе.³⁰³

Раж, јечам, овас и крупник

Раж се гајила најмање од свих врста жита. Ретко се сејала сама, већ махом у смеши са пшеницом, као наполица. За јело се употребљавала мешана са пшеницом и са јечмом. Гајила се као озими и као пролећни усев. Најквалитетнија раж се гајила у Пиротском, Врањском, Топличком, Тимочком, Крајинском и Пожаревачком округу. Вегетација јој је нешто дужа од пшенице, с тога се сејала нешто раније а сазревала нешто касније. Посебно су јој погодвали климатски услови који су владали у Србији, а добро је успевала и рађала и на брдовитој земљи. У прошлости се гајила много више, да би поступно уступила место пшеници. Користила се као сточна храна а нарочито при тову свиња. Посебну намену је добила и у припремању војничког хлеба – тајина.³⁰⁴

Јечам (*Hordeum vulgare L*) се гајио у целој Србији. Произведено зрно употребљавало се превасходно за исхрану стоке, нарочито коња. Део се и извозио. Велики део јечма се користио у домаћим пиварама за справљање слада. Од јечма највише се гајио четвороредац и дворедац, а шесторедац ређе. Он се гајио као озими и као пролећни усев.³⁰⁵

После кукуруза и пшенице, у Србији се највише гајио овас, који се употребљавао за исхрану стоке, а и извозио се у великим количинама. Он се сејао само као пролећни усев, а пошто му је вегетација нешто дужа, обично се сејао нешто раније, а жњео касније.³⁰⁶

³⁰³ М. Николић, *Пшеница и раж*, Београд 1924, 68.

³⁰⁴ С. Мијатовић, *Белица*, 81; *Гајење ражи*, Тежак 40 (1909) 270-272; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 36.

³⁰⁵ *О пореклу жита*, Тежак 18 (1887) 392-393; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 37.

³⁰⁶ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 38.

*Статистика производње ражи, јечма, оваса и крупника*³⁰⁷

Године 1893, под ражи је било 59.820,00 хектара. Од тога под озимом 41.562,12 хектара а под јаром 18.257,88 хектара. Ова врста стрмног жита највише се гајила у Врањском округу (12.546,23 хектара) а најмање у Ваљевском (47,60 хектара).

Године 1893, под јечмом је било 92.121,32 хектара. Од тога под озимим 47.244,70 хектара а под јарим 44.876,62 хектара. Јечам се највише гајио у Моравском округу (11.047,32 хектара) а најмање у Рудничком (1.518,58 хектара).

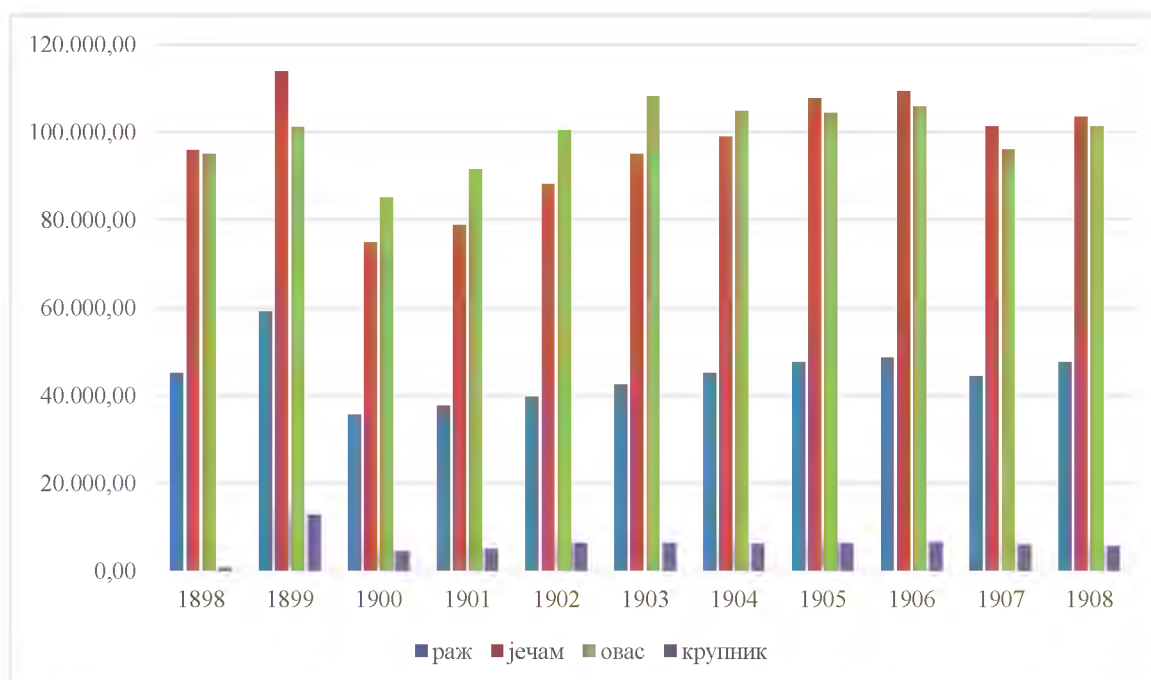
Године 1893, под овсом је било 105.965,39 хектара. Ова житарица се највише гајила у Подринском округу (14.470,32 хектара) а најмање у Крајинском (147,97 хектара).

У Тимочком и Црноречком округу површине засејане крупником представљале су 9,88 и 11,75 процената површина под стрмним житима, а у Ужичком чак 11,99 процената. Истовремено, крупник се готово није гајио у Подринском округу, где је њиме, 1893. године, било засејано само 10,15 хектара.

Жетвени принос ражи 1893. године је износио укупно 33.447,96 тона. У просеку хектар засејан озимом ражи давао је 0,63 тона по хектару, а јаром 0,59 тона. Највеће количине ове житарице су произведене у Топличком округу (5.990,00 тона) а најмање у Ваљевском (19,20 тона). Највећи принос озиме ражи по хектару забележен је у Пожаревачком округу (0,91 тону) а најмањи у Пиротском (0,36 тона). Јара раж је давала највећи принос у Подринском округу (0,67 тона) а најмањи, такође, у Пиротском (0,28 тона).

³⁰⁷ У овом поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 18, Београд 1903; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 25, Београд 1904; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 27, Београд 1906; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1903 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 29, Београд 1907; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Графикон 25: Површина под ражју, јечмом, овасом и крупником у Краљевини Србији 1898-1908 изражена у хектарима



Табела 26: Жетвени принос ражи у Краљевини Србији 1898-1908

	тона	тона по хектару	
		озима	јара
1898	40.207,15	0,86	0,78
1899	42.143,50	0,76	0,67
1900	17.224,89	0,75	0,70
1901	22.428,50	0,66	0,55
1902	27.529,00	0,93	0,80
1903	27.714,30	0,78	0,68
1904	26.183,40	0,82	0,69
1905	28.020,20	0,82	0,63
1906	39.627,10	0,95	0,78
1907	23.130,60	0,73	0,55
1908	24.730,20	0,50	0,36

Жетвени принос јечма 1893. године је износио укупно 54.821,12 тона. У просеку хектар засејан озимим јечмом давао је 0,63 тона по хектару, а јарим 0,57 тона. Највеће количине ове житарице су произведене у Топличком округу (6.501,00 тона) а најмање

у Ужичком (703,96 тона). У Подунавском округу забележен је највећи принос и озимог (0,76 тону) и јарог (0,68 тона) јечма а најмањи принос обе врсте у Пиротском (0,35 и 2,7 тона).

Табела 27: Жетвени принос јечма у Краљевини Србији 1898-1908

	тона	тона по хектару	
		озими	јари
1898	87.143,33	0,94	0,82
1899	84.757,00	0,84	0,68
1900	49.183,16	0,81	0,63
1901	51.484,60	0,73	0,53
1902	76.100,50	1,01	0,91
1903	74.553,70	0,92	0,76
1904	68.854,90	0,88	0,68
1905	79.909,90	0,88	0,76
1906	105.546,90	1,07	0,85
1907	68.300,20	0,82	0,62
1908	72.963,30	0,88	0,42

Жетвени принос оваса 1893. године је износио укупно 47.376,59 тона. У просеку хектар засејан овом житарицом давао је 0,53 тоне по хектару. Највеће количине оваса су произведене у Подринском округу (7.618,00 тона) а најмање у Крајинском (72,30 тона). Највећи принос забележен је у Врањском округу (0,75 тона) а најмањи у Пиротском (0,30 тона).

Табела 28: Жетвени принос оваса у Краљевини Србији 1898-1908

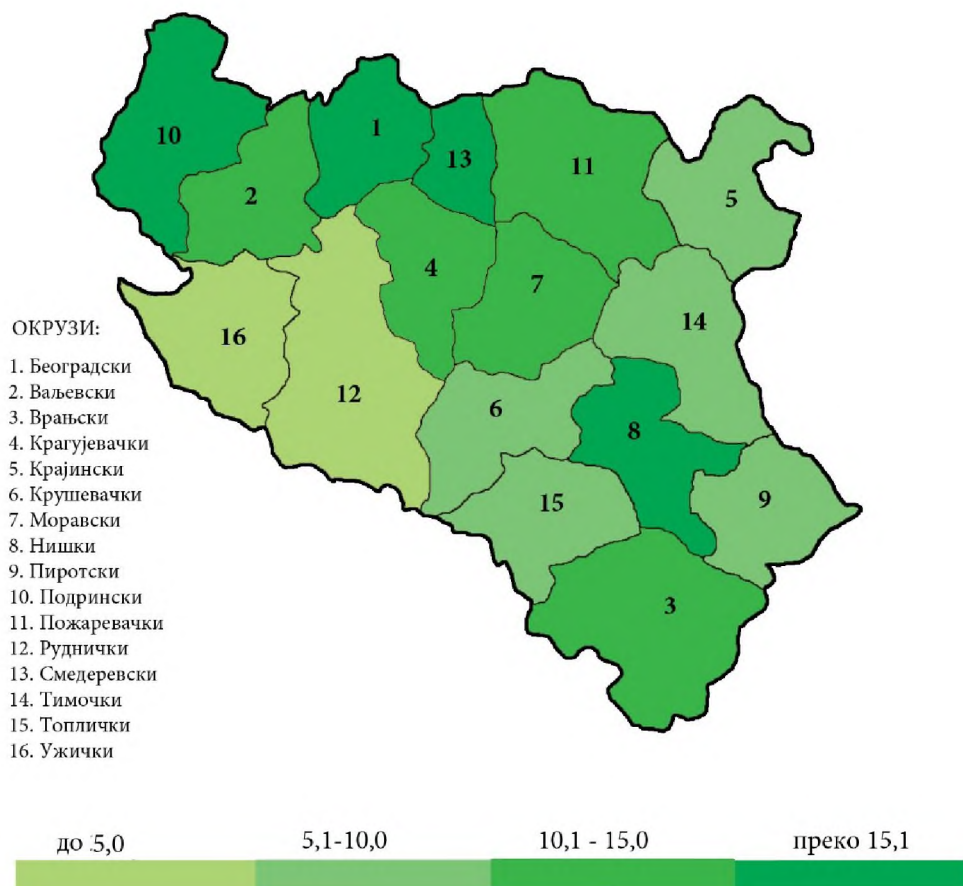
	тона	тона по хектару
1898	93.380,47	0,87
1899	71.727,62	0,70
1900	38.898,04	0,53
1901	48.580,90	0,63
1902	58.698,30	0,73
1903	63.832,80	0,68
1904	45.974,90	0,55
1905	51.513,30	0,60
1906	67.374,80	0,75
1907	43.312,80	0,55
1908	44.374,80	0,44

Жетвени принос крупника 1893. године је износио укупно 7.208,14 тона. У просеку хектар засејан крупником давао је 0,47 тона по хектару. Највеће количине крупника су произведене у Тимочком округу (1.173,72 тоне) а најмање у Подринском (2,90 тона). Највећи принос забележен је у Подунавском округу (0,81 тону) а најмањи у Пиротском (0,30 тона).

Табела 29: Жетвени принос крупника у Краљевини Србији 1898-1908

	тона	тона по хектару
1898	335,69	0,69
1899	6.297,31	0,58
1900	1.454,05	0,48
1901	2.078,80	0,57
1902	2.766,50	0,65
1903	3.294,80	0,62
1904	1.773,10	0,50
1905	2.280,50	0,56
1906	2.954,50	0,66
1907	2.820,00	0,53
1908	2.090,40	0,36

Карта 6: Окрузи према проценту површина под стрмним житима у укупној површини обрађеног земљишта 1901. године



ПРОМЕТ РАТАРСКИХ ПРОИЗВОДА³⁰⁸

Поред живе стоке, житарице су биле један од најзначајнијих извозних артикала Србије. У највећој мери се извозила пшеница. Количине изведеног кукуруза, главне ратарске културе код нас, представљале су само око половине извезене пшенице. Житарице се готово нису увозиле, изузев у време неродних година. Веће количине кукуруза су увезене 1898, 1904. и 1905. године (22.851, 20.573 и 30.860 тона).

Извоз житарица се постепено повећавао, са осцилацијама које су зависиле од родности појединих година. Тако се за две и по деценије удвостручио и са 56.661 тона у 1884. увећао на 127.403 тона у 1908. години. Највећи пораст је забележио извоз кукуруза који се увећао у истом периоду са 7.665 тона на скоро 48.996 тона, или више од 6 пута.

За разлику од житарица, Србија је, у другој половини 19. века, увозила брашно и млинарске производе. Са развојем млинарске индустрије, Краљевина Србија се претвара из увозника у извозника пшеничног брашна. Тако увоз брашна и млинарских производа пада са 1.213 тона у 1884. години на 283 тоне у 1900. Дрastiчно повећање извоза пшеничног брашна започиње средином прве деценије 20. века и достиже у 1908. години 5.601 тону, или 23 пута више него само неколико година раније.

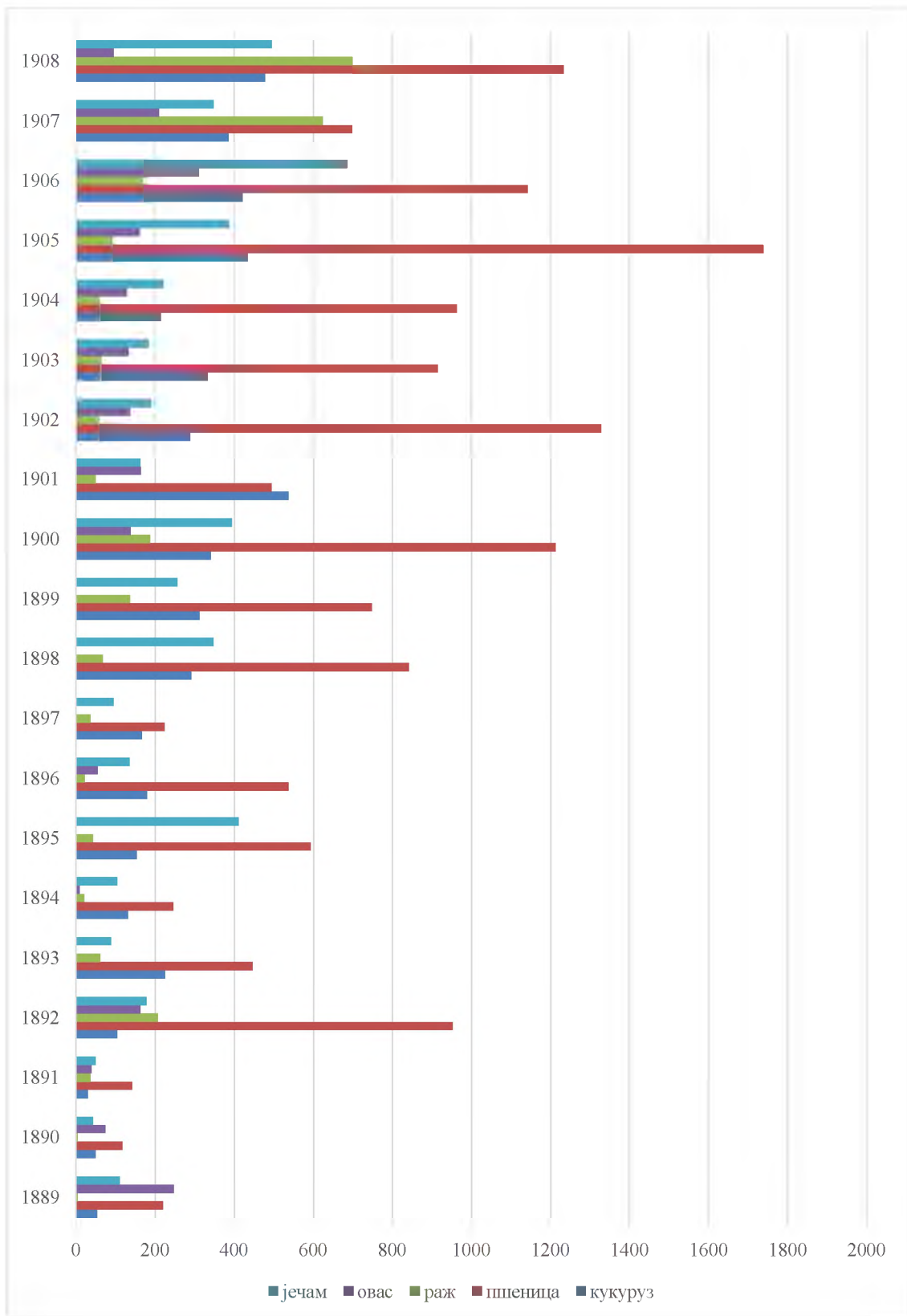
Смањење увоза и повећање извоза млинарских производа било је у непосредној вези са развојем млинарске индустрије. Средином 19. века житарице су се млеле у воденицама и сувачама, врло ретко ветрењачама. Преокрет у развоју млинарске индустрије представљао је указ о модернизацији државне воденице у Дрмну из 1856. од тог времена почиње изградња турбинских и парних млинова у Србији. Антон Њемец је подигао мали турбински млин у Братинцу. Потом је уследила градња великог парног млина у Малом Црнићу, који је 1874. подигао и опремио тада најсавременијом опремом Игњат Бајлони. Посебно погодан период за развој српске млинарске индустрије је наступио током прве деценије 20. века. Истицање неповољних трговинских уговора и Царински рат настала је повољна коњунтура за домаће млинарство, које је било ослобођено јаке конкуренције аустроугарске млинарске индустрије. Само током прве деценије 20. века, број парних и турбинских млинова и брашна самлевног у њима увећао се 2,5 пута.³⁰⁹

³⁰⁸ У поглављу коришћени подаци из статистичке публикације: *Статистички годишњак Краљевине Србије* 1-12, Београд 1893-1913.

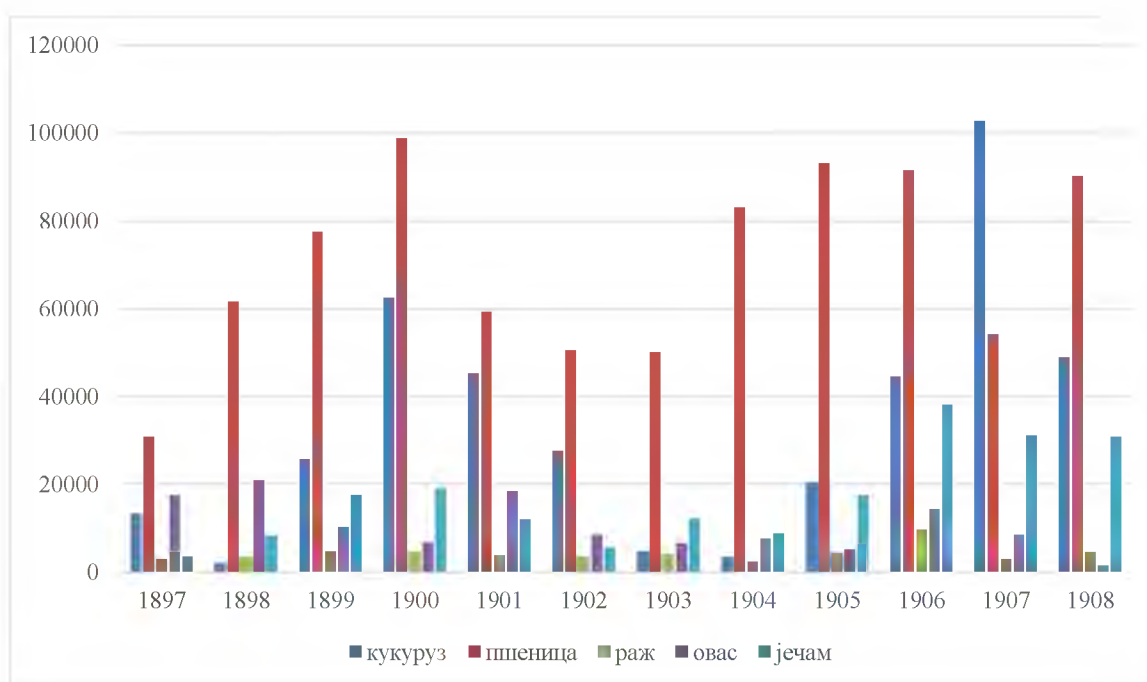
³⁰⁹ Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981, 244-272.

Унутрашњи промет житарица на панађурима је био вишеструко мањи од извоза. На овим тржницама трговало се пре свега стоком, док је вредност свих осталих производа представљала само до 3 % вредности продате робе. Овај се однос почиње да постепено мења током прве деценије 20. века, тако да вредност продате стоке пада на 87% укупног промета.

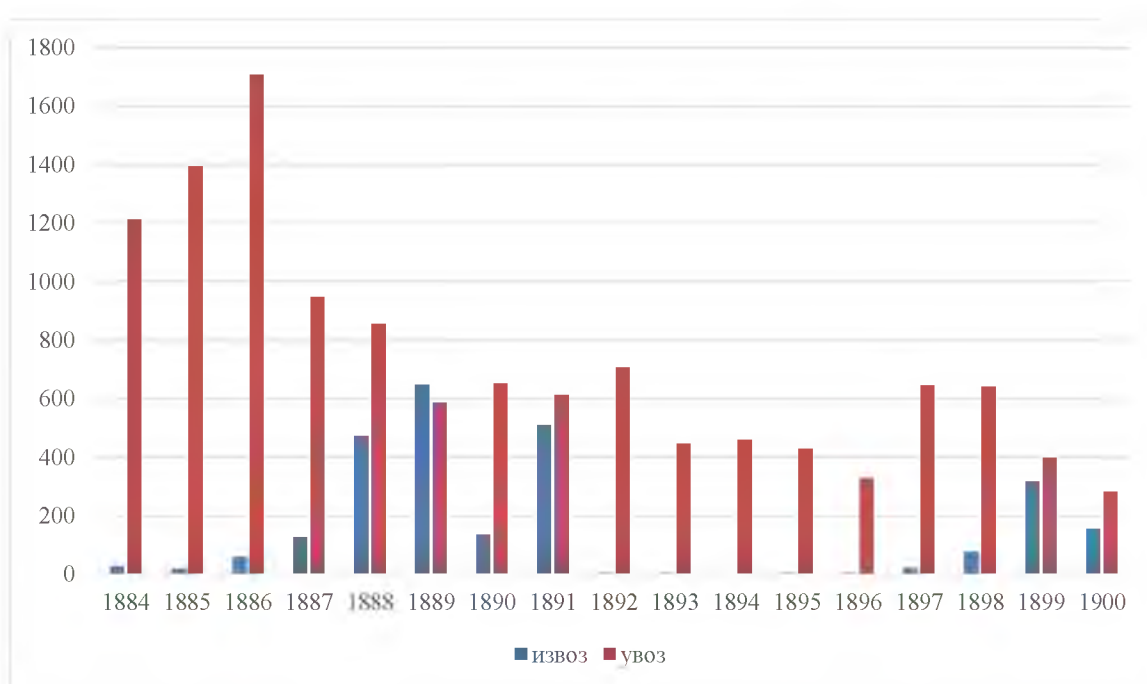
Графикон 26: Промет кукуруза и стрмних жита на панађурима изражен у тонама 1889-1908



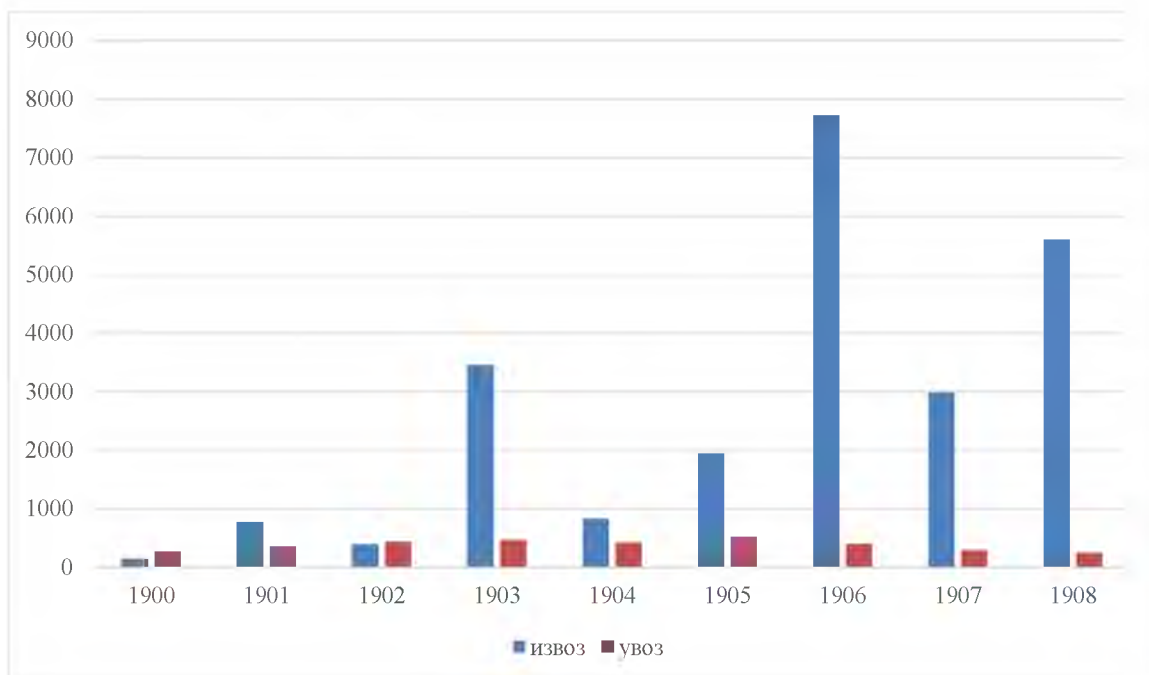
Графикон 27: Извоз кукуруза и стрмних жита изражен у тонама 1897-1908



Графикон 28: Увоз и извоз брашна и млинарских производа изражен у тонама 1884-1900



Графикон 29: Увоз и извоз пшеничног брашна изражен у тонама 1900-1908



Табела 30: Број млинова и количина самлевоног брашна 1901-1908

	парни млинови	воденице	укупно	тона самлевоног брашна
1901	110	77	187	62.027
1902	112	69	181	61.075
1903	120	80	200	78.285
1904	147	75	222	82.157
1905	165	79	244	79.069
1906	161	54	215	90.199
1907	184	53	237	116.584
1908	189	50	239	125.027

ИНДУСТРИЈСКЕ БИЉКЕ

У Србији током 19. века и на почетку 20. века, од индустријских биљака се у највећој мери гајила конопља. Знатно мање површина је било под ланом и дуваном, док се шећерна репа почела гајити тек почетком 20. века.

Узгајање кудеље је било везано за израду платна и одевних предмета, које су вршиле саме домаћице. Лан, који даје знатно финија влакна и тканине, гајио се у знатно мањој количини у 19. веку. Подаци које налазимо у средњовековним изворима, говоре пак о много већем значају лана и ланених тканина, које су биле у широкој употреби.³¹⁰

Како је током 19. века, већина сеоских домаћинстава представљала аутархичне целине, у њима су се, између осталог, производили и готово сви неопходни одевни предмети. Највећа количина платна израђивана је од конопље а мањи део од лана. Због тога је скоро свака сеоска кућа имала на свом имању комад земље одређен за гајење конопље, који се називао конопљара. Конопљара се могла користити дуги низ година за редом, али је морала да се редовно ђубри. Током зиме и у пролеће, риљала се и орала, а конопља се садила у првој половини априла, а понекад и до Ђурђевдана. Пошто би се земља добро уситнила мотиком, сејало се на сачму, у бразду или под мотику. Ако се сејало на сачму, одмах након сејања се влачило. Код сејања у бразду, обично су сејала два радника, један који је правио бразду и други, обично жена, је за њим просипао семе. Прављењем сваке следеће бразде, претходна се прекривала земљом. Осма или десета бразда су остављане непосејане и служиле су као стазе.³¹¹

Крајем јуна или у првој половини јула, сазревале су *бељојке*. Брале су их углавном жене. Четири или пет *бељојака* се везивало у ручицу. Ручице су се носиле кући, где су се сушиле неколико дана а потом опсецале и везивале у снопове. Један сноп је имао по 30 до 50 ручица а везиван је врбовим прућем или белом лозом. Снопови су се потом носили до какве воде где су се потапали и остављали пет до шест дана.³¹²

Крајем јула или у августу, сазревале су *црнојке*. Од њих се добијало семе. Пажљивије су се брале од *бељојака*. Након брања су се, такође, везивале у ручице, али се нису носиле кући, већ су се сакупљале у пластове у облику купе и покривале

³¹⁰ М. Благојевић, *Земљорадња*, 89.

³¹¹ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 8-9.

³¹² Исто, 124-125.

шашом. Пошто би се добро просушиле, након недељу дана су се растурале на сунцу и трљале како би се добило семе. Потом су се киселиле у води као и *бељојке*.³¹³

Након кисељења, конопља се сушила. Потом се трла и гребенала. Добијена тежина се прела на кудељама или преслицама а испредена пређа се затим смотавала на мотовало. Смотани се полуци су се парили, тако што би се овлажили и уваљали у пепео па положили преко поздера, обложили сламом, па налили врелом водом. Овако су се остављали преко целог дана или ноћи. Након тога су се испирали и сушили. Попарена и осушена пређа смотава се са полутака на колнике, након чега се могла користити за ткање.³¹⁴

У сеоским домаћинствима се ткало на разбојима, које је имала скоро свака кућа. Правиле су их обично сеоске дрводеље и то од суве хрстовине. Платно се обично ткало за време Великог поста или у месецу марту. Након ткања, платно се белило, па се кројило и шило.³¹⁵

Од 1890. године куповина, продаја и прерада дувана постале су искључиво право државе. Овим државним монополем је руководила Самостална управа државних монопола установљена 1890. године. Дуван произведен у Србији откупљивала је и прерађивала државна Фабрика дувана у Београду. Просечно је откупљивала 1.058 тона дувана годишње. У периоду од 1889. до 1912. године површина засађена дуваном је просечно износила 1716,94 хектара.³¹⁶

Узгајање репе започиње тек почетком 20. века и у вези је са подизањем првих фабрика шећера. Потреба за отварањем фабрике шећера постаје све већа са порастом потражње за овим артиклом и све већим увозом, који је у последњој деценији 20. века износио 41.787 тона, за које је дато 17.750.135 динара. Прва фабрика шећера у Србији је почела са радом 1900. године на Чукарици. Због велике конкуренције аустроугарског шећера, фабрика је 1902. обуставила рад. Обновила га је након четири године са проширеним повластицама и заштитом. Тада је регулисан и однос произвођача репе и фабрике правилима које је донео министар народне привреде. Овим правилима предвиђено је да се према савету среског економа изврши избор земље на којој ће се репа садити. Произвођачи су добијали семе и оруђе на послугу или откуп од фабрике. Фабрика је исплаћивала током године предујам који је касније одбијан при откупу. Она је била дужна и да изгради откупне станице у областима где се репа гајила. Ова

³¹³ Исто, 125-126.

³¹⁴ Исто, 126-139.

³¹⁵ Исто, 140-141.

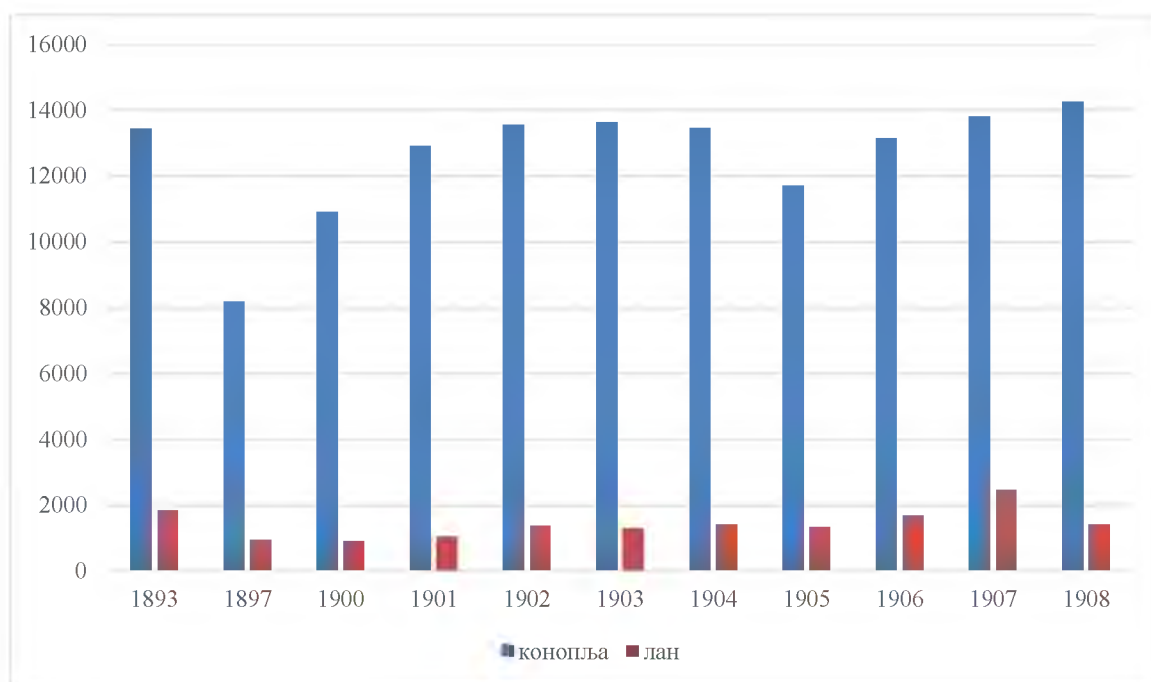
³¹⁶ Н. Вучо, *Развој индустрије*, 365-367.

фабрика је донекле успела да умањи увоз шећера, иако је због мале производње репе била принуђена да увози сирови шећер из Аустро-Угарске.³¹⁷

Друга фабрика шећера у Србији је отворена 1911. године у Ђуприји. За изградњу је уступљено земљиште тамошње пољопривредне станице. Фабрика је отворена чешким капиталом и имала је велики капацитет и стручно особље.³¹⁸

СТАТИСТИКА ПРОИЗВОДЊЕ ИНДУСТРИЈСКОГ БИЉА³¹⁹

Графикон 30: Површине под конопљом и ланом изражене у хектарима 1893-1908



³¹⁷ Н. Вучо, *Развој индустрије*, 288-297.

³¹⁸ АС, МНП, П, 1911, нефациклисано, 8040.

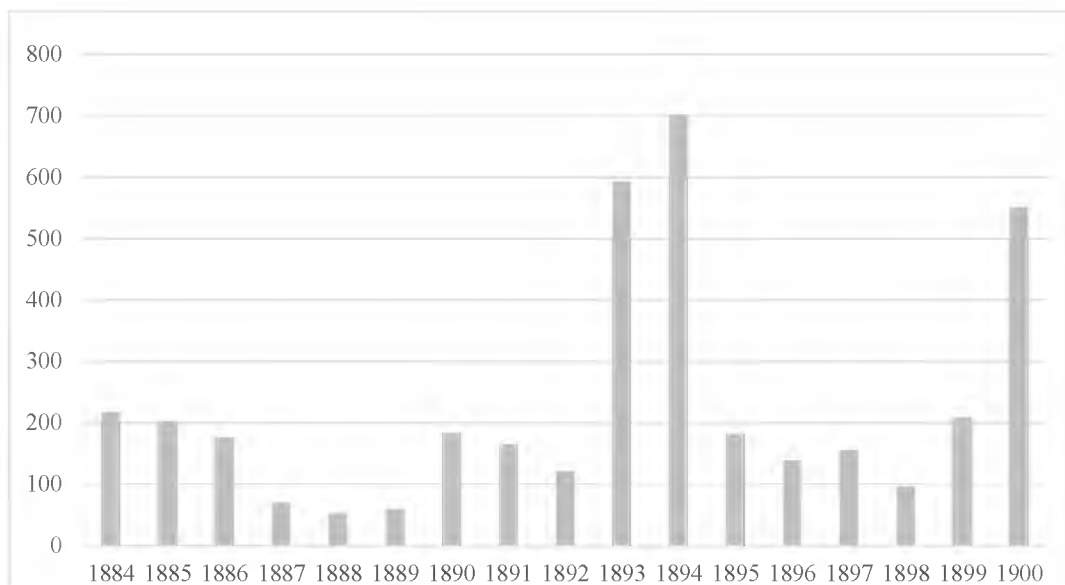
³¹⁹ За ово поглавље су коришћене следеће статистичке публикације: *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 18, Београд 1903; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 25, Београд 1904; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 27, Београд 1906; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1903 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 29, Београд 1907; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913

Табела 31: Принос конопље и лана 1893-1908

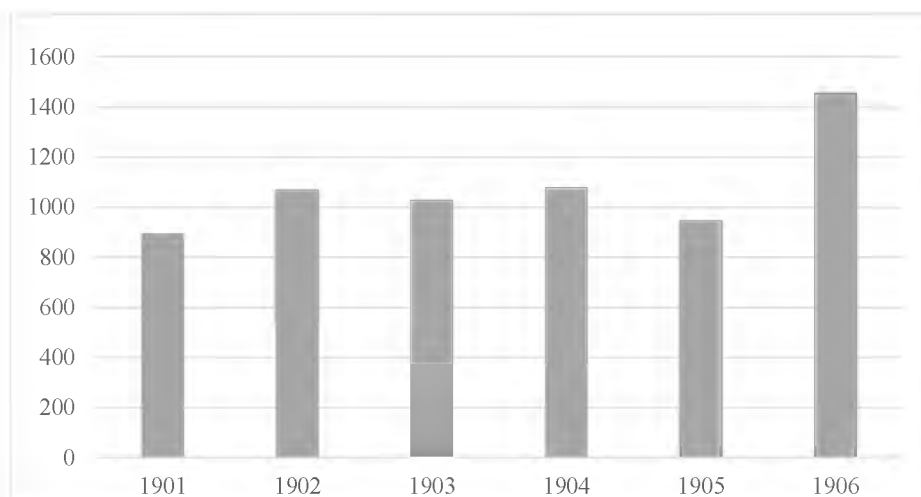
	Принос (t)		Просечан принос (t/ha)	
	конопља	лан	конопља	лан
1893	4.837,60	561,10	0,37	0,28
1897	6.055,70	540,60	0,73	0,82
1900	5.484,86	416,01	0,52	0,38
1901	5.798,80	377,61	0,47	0,39
1902	5.569,00	466,82	0,48	0,35
1903	5.763,00	468,13	0,38	0,33
1904	5.994,10	548,50	0,37	0,31
1905	5.298,40	410,30	0,48	0,48
1906	8.239,10	700,00	0,56	0,44
1907	6.201,30	460,60	0,48	0,32
1908	6.708,90	726,40	0,47	0,32

Србија је крајем 19. и почетком 20. века извозила кудељна и ланена влакна, док је тканине увозила, јер није имала довољно развијену текстилну индустрију. С друге стране, производња ужади је била довољно велика, тако да је један њен део извожен.

Графикон 31: Извоз кудељних и ланених влакана изражен у тонама 1884-1900



Графикон 32: Количина откупљеног дувана изражена у тонама 1901-1906



Табела 32: Производња шећерне репе 1900-1908

	Површина (ћа)	Принос (t)	Просечан принос (t/ћа)
1900	235,44	6.183,95	27,75
1901	1.163,05	2.4521,8	17,88
1902	26,25	330,50	8,617
1903	25,86	105,10	9,786
1904	27,77	473,60	6,783
1905	44,76	124,00	5,544
1906	1.099,98	13.485,20	14,08
1907	2.169,21	36.678,50	11,45
1908	2.230,93	34.962,50	15,67

ВОЋАРСТВО

На територији коју је обухватала Кнежевина а потом и Краљевина Србија владали су изузетно погодни услови за развој воћарства. Захваљујући повољној клими и земљишту успевале су различите врсте воћа. У 19. и почетком 20. века, у Србији су се највише гајиле шљиве, које су заузимале три четвртине укупне површине под воћњацима. Од осталог воћа најзаступљеније су биле јабука и крушка, затим орах, трешња и вишња. Знатно мање је било кајсија, бресака и дуња. Иако су биле релативно мало распрострањене, кајсије су се нарочито гајиле у околини Београда, Смедерева и Пожаревца. Квалитетом су се посебно издвајале кајсије узгојене око Смедерева, које су се преко Базјаша извозиле у Аустро-Угарску. Истовремено су се оскоруше, мушмуле, бадеми и кестени могли ретко видети а рибизле, огрозди, малине, јагоде и смокве само по баштама.³²⁰

³²⁰ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 49-50; М. Савић, *Кајсија*, Тежак 19 (1888) 96.

Срби су се воћарством бавили и пре доласка на Балканско полуострво о чему сведоче словенски називи за различите врсте воћака. Сведочанства о развијености воћарства у средњовековној Србији су многобројна и пре свега су везана за манастирске поседе. Воће се гајило по виноградима, градинама, двориштима, вртовима. Већи земљопоседници су издвајали посебно земљиште на коме су гајили искључиво воће. Воћњака је било и на земљи зависних земљорадника и они су, судећи према онима у Струмској области, захватили површину од пет до деветнаест ари. Велике количине воћа производиле су се на феудалним и манастирским властелинствима. Узгајање воћа је било од посебног значаја за манастире у којима је оно чинило велики део исхране током постних дана. Садња воћа нашла је своје место и у нашим житијима. Биограф архиепископа Данила II наводи, међу осталим заслугама, и садњу великих воћњака, којима је прекрио брда и долине. Од воћа су се узгајале на првом месту крушке, затим трешње, јабуке, оскоруше и шљиве. О његовом квалитету сведочи Теодор Метохит, који говори о лепом воћу које му је из краљевског двора сваки дан слато за обед.³²¹

Након османских освајања, на подручју које је обухватао Смедеревски санџак, сеоска домаћинства настављају са гајење воћа за своје потребе. Оно се највероватније садило по виноградима и на окућницама. О томе говори и мали износ ресума на воће, који почетком 16. века престаје да се прикупља. У Крушевачком санџаку се у пописима помињу само стабла ораха и кестена.³²²

Нешто више података о површинама под воћем дају пописи сачињени за време аустријске управе централном Србијом. Из њих сазнајемо да је порез на воћњаке Београдског дистрикта 1729. износио 22 форинте и 30 крајцара, што је вишеструко мањи износ од осталих пореза, такси и аренди сакупљених те године. Средином наредне деценије забележен је број засада воћа и њихова величина у јутрима (57,54 ара) за Ресавски дистрикт. У њему је забележено 198 јутара или 114 хектара земље под воћњацима. Највише воћњака је било у Иванковцу 15 хектара, док у Дубници није

³²¹ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 131-137; Д. Лапчевић, *Воћке, воће и воћарство*, 14, 19-20.

³²² Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 91; D. Amedoski, *Društveno-ekonomski odnosi u Kruševačkom sandžaku od sredine XV do kraja XVI veka*, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2013, doktorska disertacija u rukopisu.

забележен ниједан. У црквеним документима из истог периода забележено је и да манастир Рукомија има воћњак од 40 дрва.³²³

На нашем простору, током 19. века, од воћа су се у највећој мери гајиле шљиве. Према попису из 1835. у Кнежевини Србији је било 12.728.748 стабала шљива, тако да се може рећи да је у воћарству готово владала монокултура шљива. То потврђују и подаци и за 1847. годину за Београдски округ. У њему су стабла шљиве представљала 93,6 % свих стабала воћа. О томе остављају податке и Вук Караџић, Ами Буе, Ото Дубисав Пирх, Ђорђе Магарашевић и Јоаким Вујић. Током прве половине 19. века, око сваког села у Шумадији могли су се видети шљивици густо стиснутих стабала. Шљиве су се садиле и на окућници, у градинама и дољама испод винограда. Највећи део рода, још тада се користио за прављење ракије. Поред шљива, тада су се гајиле у значајној мери и јабуке, крушке, трешње, вишње и брескве а било је и језграстог воћа, често у полудивљем стању.³²⁴

Средином четврте деценије 19. века највећи број стабала шљиве по кући био је у Београдском округу и то 285. У централним деловима Кнежевине Србије број стабала по кући је био 140 а у рубним 60. Први подаци о површинама под воћњацима за целу територију државе потичу из 1867. Тада је воће гајено на 37.808,83 хектара. Највише воћњака је било у Крагујевачком а најмање у Крајинском округу. Од тог времена започиње извоз ракије и сувих шљива, које ће се током друге половине истог века уврстити међу најзначајније извозне артикле.³²⁵

Најраспрострањенија сорта шљива је била пожегача (пожегуша, цепача или мацарка). Ова сорта је распрострањена по целој Европи али је подручје централне Србије нарочито познато по њеном узгоју због високог квалитета плода. Карактерише је месо златножуте боје, препознатљивог слаткокиселог укуса, које се лако одваја од коштице, због чега пожегача спада у шљиве цепаче. Током 19. и почетком 20. века, користила се у значајној мери јер јој је зрео плод слadak, сочан и врло укусан. Зреле шљиве јеле су се сирове, као посланица после сваког обода, или се на разне начине прерађивале за исхрану, док се остатак употребљавао за печење ракије, сушење и кување пекмеца. Значајно је и то што се плод, који сазрева у првој половини септембра,

³²³ Д. Павловић, *Финасије и привреда*, 45; М. Ђорђевић, „*Краљевство Србија“ 1720-1739*, Филозофски факултет у Нишу, необјављена докторска дисертација, 40, 42-63; Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 162, 167.

³²⁴ О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 170-176; Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 148.

³²⁵ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 150-158.

може дуго да одржи на стаблу и лако подноси транспорт. Главна слабост ове сорте је велика осетљивост на вирус шарке.³²⁶



Илустрација 7: Мацарка (Ђ. Радић, Воћарство, Београд 1910, табла 69)

Остале сорте шљиве гајиле су се у мањој мери јер су доносиле мању економску корист. Нешто више се узгајала ранка (црвена ранка, даросавка, шумадинка, црвењача, раношљива), која је аутохтона врста нашег подручја и једна од најквалитетнијих ракијских сорти.³²⁷ Квалитетна ракија се добијала и од метлаша и моравке.³²⁸ На нашем простору су се узгајале још и сорте црвени пискавац (округлица), белица (белошљива), тургуља, горчавка, говеђача, магарешка црна шљива, панђурка и бардаклија.³²⁹

³²⁶ А. Савић, *Старо и нестало воће Србије*, Београд 2014, 56; Ј. Јовановић, *Пољска привреда*, 49-50.

³²⁷ Ранка се користила и за исхрану и израду пекмеза. Сматра се да је пореклом из села Даросаве, по чему је добила име даросавка. Успева на сиромашнијој и сувљој земљи и отпорна је на гљивичне болести, док је према вирусу шарке средње отпорна. А. Савић, *Старо и нестало воће Србије*, Београд 2014, 54.

³²⁸ Метлаш спада у ракијску сорту а верује се да је пореклом из Драгачева, где се и данас највише гаји. За њега је карактеристичан плод слатког укуса, сличног меду. Моравка је аутохтона врста, које и данас има у централној и јужној Србији. Плод се користи свеж и прерађен а даје изузетно квалитетну ракију. А. Савић, *Старо и нестало воће Србије*, Београд 2014, 57, 59.

³²⁹ Црвени пискавац (округлица) је стара аутохтона сорта шљиве која је најзаступљенија у Жупи и на обронцима Копаоника. Сазрева почетком августа а плод је изразито слadak, осредњег квалитета. Користио се свеж, за припрему пекмеза и печење ракије. Белица (белошљива) има бео, округли и ароматичан плод, који се користи свеж и за прављење џема. Сазрева крајем августа. Тургуља је сорта југозападне Србије. Углавном се користи за израду сока, пекмеза и ракије. Горчавка и говеђача су старе аутохтоне врсте централне и јужне Србије, које су се највише користиле за прераду. Магарешка црна

У нешто мањем обиму су се гајиле јабуке и крушке. Наше подручје је специфично по великом броју генотипова овог воћа, док је разноликост осталих врста воћа знатно мања. Током 19. века у Србији су успеваале многобројне сорте, које су сазревале почев од јуна па све до октобра. Од јабука су се узгајале: петровача (петровка), памуклија, ружица (циганчица), шарунка, белојабука, фунтача, девојачка црвенка, масњача, батуленка, шимширка, крстовача (дапсићанка), овчији нос, слаткара (слаткуша), кожара, крупна кожара, тетовка, шуматовка, зеленика, будимка (ђула), ђулица, кабларка, ребрача, тимочанка, сенабија (момица), колачара. Од крушака су забележене: јагодарка, видовача, јечмењача, петровка, илињача, мирисавка, лубеничарка, сијерак, медунак, стамболка, округлица, месњача, јарац, такуша (такиша), караманка, базва (батва), водењача (пљускача), калуђерка, тепавац, михољача, зимњача, лончара, кантаруша (арапка), овчара, туршијара.³³⁰

Истраживања нашег првог агронома др Ђорђа Радића, коме су ондашње сорте нашег воћа биле доступне, показала су да је велики део њих гајен широм Европе, само под другим именом. Он је примерке, које је сам куповао или до њих долазио на изложбама воћа, слао тада чувеним француским и немачким помолозима. Захваљујући овим његовим напорима, старе сорте наших јабука се могу повезати са страним именима под којима су познате у другим деловима света. Тако се наша колачарка може везати за сорту *Hollandbury*, попадаија за *Multhaupt's Reinette*, поповача за *Pfarrerapfel*, тимочанка за *Fameuse*, алацалија за *Belgischer Ananas*, циганчица за *Zigeunerinapfel*, жетвењача за *Sommerapfel (Rambour Franc)*, зајечарка за *Framboise*, говењача за *Jungfernapfel*, стрекаја за *Cellini*, тетовка за *Rother Reinette*, перужика за *Pomme Poire*, мирисавка за *Rother Herbst-Taubenapfel*, памуклија за *Calville Ananas de Liege*, шареника за *Herzogs Reinette*, тврдика (округлаја) за *Champagner Reinette*, косовка за *Prinzen Apfel*, ђулабија за *Bosenapfel*, колубарка *Rother Rosmarinapfel*, будимка за *Weisser Winter Taffetapfel*, краљица (маљенака) за *Koniginapfel*.³³¹

Крајем 19. и почетком 20. века, увозе се нове сорте које почињу да полако потискују домаће, што се у великом броју случајева показало као лоша пракса. Нове,

шљива и папђурка су сорте јужне Србије и Македоније, чији се плод углавном прерађује. Бардаклија је сорта која се сусреће у југоисточној Србији а њен плод се користи сиров, прерађен или се од њега пече ракија. Пандара је сорта која се гаји у Шумадији. Плод сазрева у јулу. Дугуљаст је и зеленожуте боје. Користи се свеж или за прераду. А. Савић, *Старо и нестало воће Србије*, Београд 2014, 57, 58, 61.

³³⁰ А. Савић, *Старо и нестало воће Србије*, 14-49.

³³¹ Ђ. Радић, *Воћарство*, Београд 1910, 49-132.

увезене сорте нису биле прилагођене нашем поднебљу и клими, раније су сазревале и нису се могле одржати током зиме.³³²

У воћарским крајевима, у којима су домаћинства имала знатан приход од воћа, пре свега шљива, обраћала се нешто већа пажња неговању и одржавању воћњака. Та нега је пре свега подразумевала требљење од гусеничних јаја рано с пролећа, као и одстрањивање сувих и „водених“ грана. Шљивари су се чистили од маховине а стабла су се премазивала кречом и говеђом балегом. Воћњаци се нису ђубрили, али у њима су се држале, често и преко зиме, овце и свиње које су га ториле а свиње и риле. Младе воћке су се окопавале.³³³



Илустрација 8: Колачарка (Ђ. Радић, Воћарство, Београд 1910, табла 1)

Воће се садило углавном у пролеће, ређе с јесени. Народ је избегавао да сађење врши током преступне године и у периоду од пуног до младог месеца, јер се веровало да тада посађено воће неће напредовати. Све воћке су се садиле у нарочито ископане рупе, обично дубоке и широке по пола метра. Пре сађења, дрво би се окресало а круна би му се сасекла готово до дебла. Жиле су се ретко сасецале. Приликом постављања у рупу, стабло се држало обема рукама, јер се веровало да ће тако рађати сваке године. Из истог разлога се садници или расаду тада завезивала и по једна жилица на корену.

³³² Д. Лапчевић, *Воћке, воће и воћарство*, 5.

³³³ Р. Пешић, *Подаци о јунковачком воћарству и његовој употреби*, Тежак 19 (1888) 141; *О пожешком воћарству*, Тежак 24 (1893) 281; *Свиње по воћњацима*, Тежак 18 (1887) 359; *Свиње у воћњаку*, Тежак 24 (1893) 22.

Шљиве су се садиле или расађивале ред од реда и стабло од стабла у размаку од четири до шест метара. Остале воћке садиле су се још ређе, изузев када је требало да служе као жива ограда.³³⁴

Калемљење дивљака је било доста развијено и од давнина познато нашим земљорадницима о чему сведоче и стара имена за ову вештину – *присађивање, навртање, намицање*. Већина сељака није знала да калемим воћке, нарочито јабуке и крушке. Ипак, у сваком селу је постојао бар један човек вичан овој вештини, коме су се сви остали обраћали када би се за тим указала потреба. Народ је веровао да је најбоље калемити воће на Велики петак. Најраспрострањенији начин калемљења воћака дивљака био је под кору и на окце (на лист). Калемљење под кору се вршило тако што би се ножем, тестером или секиром стабло дивље воћке пресекло испод круне, па би се калем гранчица или биљка, претходно засечена насупрот најнижег пупољка, углавила између коре и дрвета дивљаке. За ово се правила посебна справа од суве хростовине – пробојац. Намештена калем гранчица прекривана је балегом, након чега би је завили крпом и увезали узицом. Трешње су се калемиле на Св. Трифуна (14. фебруара) а остале воћке у марту и априлу. Касније у току вегетационог периода вршило се калемљење на окце (на лист), обично током јуна. Тада би се са благородне воћке извадило окце, пупољак, са мало дрвета, које се потом уметао у засек у виду крста или слова т на двогодишњој или трогодишњој грани или деблу. Овако накалемљено окце би се потом добро увезало концем. О вештини воћара у старије доба сведоче и стабла калемљених крушака по Хомољу, које су крајем 19. века биле старе и по педесет и сто година. Од појаве среских расадника, садња и калемљење воћа се шири, тако да се воће могло све чешће видети како расте и уз путеве. Шљиве је народ расађивао од изданака попречних грана корена, познатих под именом *лупежи*. Овако размножене шљиве су биле кратког века и лоше су рађале. Зато се препоручивала производња шљива из семена, чије су се младице могле набавити у државним расадницима, као и калемљење жељеном сортом.³³⁵

Период великих берби у воћњацима започињао је бербом шљива. Оне су биле у лето и у јесен, у зависности од врсте и времена сазревања. Најраспрострањенија врста шљива пожегача (пожегуша, цепача или мацарка) се брала крајем августа или

³³⁴ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 12; С. Грбић, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког*, 276.

³³⁵ Б. Тодоровић, *Воћке и воће*, 116-117, 430; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 102-103; С. Грбић, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког*, 276; С. Мијатовић, *Белица*, 81-82; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 367; С. Мијатовић, *Ресава*, 174-175; М. Савић, *Шљива*, 13; *Порекло и гајење шљива*, Тежак 21 (1890) 67.

почетком септембра, обично на Малу Госпојину. Кад би почело зрење шљива, вршило се *подбирање*, тј. прикупљање свих рано сазрелих, црвљивих и зеленкастих плодова, који су најчешће давани свињама. У многим воћњацима сељаци су држали свиње које су јеле опале црвљиве плодове. Пошто би плодови потпуно сазрели вршило се опште брање. Сељаци би прво шљиве тресли све док падају, а после би их млатили. Млаћење је вршено млатачем или млацем – јаким прутем, дугачким обично пет и више метара. Млатилац би наместио млатач између шљивових грана, па, би ударао горе и доле, тресући гране, услед чега се род стресао доле. Шљиве су тресли мушкарци, док су плодове са земље купиле жене, девојке и деца. Шљиве су се брале у карлице, котарице, батаре (кошеви исплетени од прућа) и потом сипали у чаброве, који су се, ако је шљивик удаљен, доносили на колима до куће. Из чаброва су их касније мушкарци пребацивали у велике каце или бачве. Ови судови су држани у трему или у качњаку, ретко у подруму.³³⁶

Приликом брања великих шљивика, сељаци су се узајамно помагали зајмом. Домаћин је уочи дана бербе, обично предвече ишао суседима и питао их за помоћ. Имућни домаћини су за бербу клали неко грло стоке, а сиромашнији живину. На дан бербе берачи су долазили рано домаћиновој кући или су одлазили право у шљивик, где су радили цео дан. Око осам или девет сати домаћица је доносила ручак на обрамици, који је постављала у шљивару на трави. Увече је била вечера у домаћиновој кући.³³⁷

Обране шљиве изручиване су у каце и бачве. Кад би се бачва напунила до враща, онда се заврачивала. Све док шљиве не би превреле бачва је могла да се допуњава новим шљивама а врањак се држао отворен. Када би превреле, врањак би се облепио блатом посутим пепелом. Домаћин који не би имао довољно својих судова за шљиве или грожђе, узимао их је од онога коме тренутно нису потребни а за узврат је, према погодби, давао сопственику извесну количину вина или ракије – *престојак*. Такође, сељаци су понекад копали и рупе у земљи, које би добро набили па потом у њих сипали шљиве.³³⁸

Након шљива, брале су се јесење јабуке и крушке. И крушке и јабуке су се брале већином руком, док су се берачем брали само плодови који се нису могли дохватити. Као берач је служио преко средине пресечени врг коме је дршка натакнута на дугачку

³³⁶ А. Целба, *Берба воћа*, Тежак 30 (1899) 249; М. Савић, *Шљива*, 55; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 41; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 368.

³³⁷ С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 366.

³³⁸ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 41; С. Мијатовић, *Српска јела и пића*, 65; С. Мијатовић, *Ресава*, 175; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 368.

мотку. Приликом брања, мотка би се подигла у вис, тако да се врг подметне под воћку (крушку или јабуку), која не може руком да се дохвати, па се гурне горе у вис, те иста падне у врг, после чега се одмах доле скида и оставља. Оно што није било могуће дохватити ни руком ни берачем стресало се на поњаву коју би држала двојица берача, на сламу или на земљу.³³⁹

Готово све врсте воћа су се пре свега трошиле у сировом стању или су се на различите начине прерађивале за јело. Одмах након брања, део воћа се користио за јело, део се износио на тржницу а део се остављао за зиму. Од воћа су се јеле јабуке, крушке, мушмуле, трешње, дуње, брескве, кајсије (зерделије), ораси, лешници, вишње, шљиве, дрењине, трњине, лубенице, диње, грожђе, оскоруше итд. Воће се јело и зрело и зелено, и пре јела и после јела. Летње воће, као што су вишње, трешње, дудиње, употребљавано је за јело одмах преко лета, док се јесење воће – јабуке, крушке, дуње и мушмуле – остављало за зиму. Воће се током зиме чувало у вајатима, качарама и другим стајама које се нису загревале. Обично се ређао наизменично ред сламе па ред воћа. У домаћинствима са већим приносом воћа, јабуке и дуње су се обично трапиле, као и кромпири. Оне су стављане у трап пошто би одстојале неко време на земљи, након чега би се пробрале здраве, које су стављане у трап. Трап се правио тако што би се ископала велика и дубока рупа на оцедном месту, која би се добро набила маљем, посула пепелом и обложила поздером од конопље, сламом или ораховим лишћем. Пошто би се напунила јабукама, покрила би се сламом или трском (шашом) и земљом. Трапови су се отварали тек за Велики пост. Тада се део воћа продавао, а део користио у домаћинству. У то време су се доносиле у врећама на пијаце у већим местима јабуке домаћих постојаних сорти, као што су тврдаје, црвене и беле зеленике, љушаче, црвенике, медањаче, ђулаје и бедрике.³⁴⁰

Крушке и мушмуле су стављане у туршију. За то су биле посебно погодне сорте водењаци (водењаче), такуше, полошке и шумадинке. Након што би се неколико дана просушиле, крушке су ређане у чаброве или ћупове, а такуше и у велике каце, па су преливане претходно прокуваном и расхлађеном водом. Претакање је вршено седмог и четрнаестог дана. Овако припремљена туршија би одстојала, обично до Великог поста, па би се прво одливала и пила течност – водњика (крушкова вода) а потом су се крушке користиле за јело. Нарочито је омиљена била водњика од такуша и шумадинки,

³³⁹ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 43.

³⁴⁰ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 43; С. Мијатовић, *Ресава*, 175; С. Мијатовић, *Темнић*, 291-292; С. Мијатовић, *Народна медицина*, 277; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 380; Б. Тодоровић, *Воћке и воће*, 443; Д. Лапчевић, *Воћке, воће и воћарство*, 7, 85-86.

која је често била замена за вина у пределима где није успевала винова лоза. Такуше су биле посебно погодне и за справљање пекмеца и сушење јер су имале око 12 % шећера.³⁴¹

Крушке и јабуке су остављане за зиму и тако што су стављане у кошеве са јечмом или пшеницом или у велике батаре у којима је пасуљ. Девојке су одламале читаве гранчице са плодовима и вешале их у собама, по зидовима и на тавану, где су се могле очувати и након Божића.³⁴²

Ораси су се брали на јесењи Крстовдан. Њима се скидала љуска, након чега су се сушили на сунцу и стављали на таван. У околини Крупња, још је постојао обичај да се из ораховог језгра цеди уље. Остало воће је свако према потреби брао и користио, изузев бресака (воћке, праске, шивтелије) од којих се понегде пекла ракија. Ракија се правила и од јабука и крушака, а вишње, трешње и дуње су се, сем у сировом стању, користиле и за прављење слатка.³⁴³

Шљиве, које су биле најраспрострањеније воће у Србији. Посебно добар род добијао се од шљива на југоисточним обронцима Јелице, Венчаца, Букуље, док су у низијама, у долини Мораве, заједно са јабукама успевале претежно ранке. Шљиве су се користиле највише за печење ракије и сушење, потом за израду пекмеца, а најмање у сировом стању.³⁴⁴

Сушење шљива у већим количина и за продају отпочело је тек током друге половине 19. века, да би почетком 20. века суве шљиве биле један од најважнијих предмета српске извозне трговине. Сушење шљива попримило је велике размере нарочито у оним деловима Шумадије који су остали без својих винограда након ширења филоксере. Ту се готово три четвртине рода користило за сушење а остатак за печење ракије. У првим годинама производња је била у рукама трговаца извозника, а касније је постала опште занимање српских сељака. Поједина сеоска домаћинства износила су на продају и по неколико вагона сувих шљива сопствене производње.³⁴⁵

³⁴¹ С. Мијатовић, *Српска јела и пића*, 68-69; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 43-44; В. Карић, *Србија*, 114; С. Мијатовић, *Ресава*, 175; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 380; М. Леко, *Проба српских такуша*, *Тежак* 20 (1889) 370; Р. Пешић, *О употреби крушке такуше као сирових и сушених и о прављењу водњике од сирових и сушених*, *Тежак* 24 (1895) 452-453.

³⁴² С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 380.

³⁴³ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 44-45; В. Карић, *Србија*, 114; Д. Лапчевић, *Воћке, воће и воћарство*, 129; *О позешком воћарству*, *Тежак* 24 (1893) 283; *ракија од дуња*, *Тежак* 18(1887) 108.

³⁴⁴ С. Мијатовић, *Белица*, 83; С. Мијатовић, *Ресава*, 174-175; *Порекло и гајење шљива*, *Тежак* 21 (1890) 54.

³⁴⁵ М. Савић, *Шљива*, VI; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 50; Р. Пешић, *Подаци о јунковачком воћарству и његовој употреби*, *Тежак* 19 (1888) 141.

Само незнатан део сушених шљива трошио се у сељачком домаћинству под именом суво воће. За своје потребе, домаћице су зреле шљиве цепале, при чему нису одвајале половине, па су их сушиле на сунцу и остављале за зиму. Све остале количине су се сушиле у сеоским сушницама (пушницама, мишанама, јемишанама) и извозиле ван земље.³⁴⁶

Јемишане, мишане или пушнице су биле сталне зграде брдских и воћарских села. Налазиле су се изван дворишта, у шљивику или воћњаку. Мање пушнице су биле дрвене и примитивне, у облику велике пећи, у којој су унутра поређане хоризонталне лесе од прућа, по којима су се постирале шљиве. Правиле су се тако што би се од лесковог прућа направио густ свод, тако што би се сваком пруту побола оба краја у земљу. По том купастом своду налепио би се дебео слој иловаче па би се наложила јака ватра од које би пруће изгорело а иловача испекла задржавајући облик куполе. Више ове пећи, ређале су се лесе па би се са свих страна пећ и лесе заградиле како се не би губила топлота.³⁴⁷

Веће пушнице су обично биле озидане од камена, цигле или ћерпича, под двостраним кровом, са ајатом. У њима се налазило по четири до осам пећи („фуруна“, „пећина“) које су се ложиле из ајата. Над њима су постављане лесе за сушење шљива – шест или десет леса на једну пећ. За сушење су се узимале само крупне и добро зреле шљиве. Сушиле су се на тихој и јакој ватри, на вишеспратним лесама, исплетеним од врбовог прућа. Домаћинства са великим воћњацима и која су се бавила продајом сушених шљива имала су, уз велику пушницу од два или више одељења, и посебну зграду поред куће за њихов смештај.³⁴⁸

На прелазу векова, због исплативости производње, подиже се и све већи број сушница конструисаних по модерним системима Главинића, Казнила, Рибоа и др. Сушнице по Исартијевом систему почиње да израђује прва наша фабрика пољопривредних справа у Краљеву. Прве сушнице произведене у овој фабрици подигли су: у Чукојевцу Павле Луковић и Марко Ђорђевић, трговци за Краљева; у Медвеђи, Тодор Стојановић, трговац из Медвеђе; у Брђанима, Јеврем Савић; у Јасици, Алекса Петковић, трговац из Јасике, и Филип Јовановић, трговац из Крушевца. О државном трошку су саграђена је и сушница у Аранђеловцу, на имању Илије

³⁴⁶ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 41; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 51; С. Мијатовић, *Белица*, 83; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 318, 321; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 380.

³⁴⁷ С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, 7.

³⁴⁸ С. Мијатовић, *Белица*, 32; С. Мијатовић, *Ресава*, 150-151, 174-175; Ј. Ердџановић, *Доње Драгачево*, 115; Ј. Павловић, *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, 473; Ј. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 447.

Павловића, коме је иста поклоњена због заслуга које је имао у производњи сушених шљива. У њима је сушење вршено боље и са мање горива. У исто време се оснивају и савремене државне сушнице. Тако су о трошку краља Милана 1884. године отворене сушнице у Јаребицама, Крнулама, Косјерићу, Забојници и Ропчеву, док је Министарство народне привреде подигло сушнице у Пријељини, Пожези и Мионици. Све оне су сматране за државну својину. У њима је свако могао сушити своје воће уз плаћање таксе у износу од 0,5 динара за 100 килограма произведених сувих шљива и 0,25 динара за остало сушено воће. Ова такса је коришћена за особље у пушници и за неопходне поправке. Период од Усековања главе Светог Јована (29. август) до Покрова Пресвете Богородице (14. октобра) било је резервисано само за сушење шљива. Међутим, нове сушнице нису наишле свуда на добар пријем због исувише великог капацитета од 700 килограма дневно и невештог руковања, иако се показало у већ поменутој сушници у Аранђеловцу, да се приликом пуне искоришћености троши 11 пута мање дрва него у обичним сушницама. Сушница у Јасики производила је 245 килограма дневно или око 35% капацитета, а остале само 100 до 125 или око 15%. Због поменутих разлога, сушница у Косјерићу је у потпуно запуштена, а корисници су тврдили да троши много дрва.³⁴⁹

У циљу избора што погодније сушнице за наше прилике, Министарство народне привреде је образовало стручну комисију која је септембра 1897. године испитала и упоредила рад различитих типова сушница. Према овим испитивањима најбољом се показала сушница коју је конструисао Коста Главинић а која је од 100 килограма свежих шљива давала 29,42 килограма сувих. Време сушења је било 33 часа и 56 минута а при томе је потрошено 196,4 килограма дрва. Овом приликом су нешто слабије резултате, нарочито у потрошњи дрва показале Рибоова (272 килограма дрва) и Казнилова (284 килограма дрва) сушница, док је обична домаћа сушница потрошила преко три пута више дрва од Главинићеве. Ипак, комисија није могла препоручити ову сушницу за углед јер је имала и извесне мане. Након измена које је извршио сам конструктор др Коста Главинић, професор Велике школе, и новог прегледа, комисија на челу са Благојем Тодоровиће, секретаром Министарства народне привреде, препоручила је 1898. године изградњу и коришћење овог типа сушнице а конструктора наградила са 1.200 динара. Након ове препоруке, одлучено је 1899. године да се о

³⁴⁹ *Правила о употреби сушница*, Тежак 15 (1884) 501-502; *Државна пушница у Аранђеловцу*, Тежак 13 (1882) 546; *Поклоњена пушница*, Тежак 14 (1883) 57; *Примерна пушница за шљиве*, Тежак 13 (1882) 494; *Сушнице израђене у Србији*, Тежак 15 (1884) 362; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 51.

државном трошку подигну сушнице у Лозници, Остружњи, Становима, Љубићу и Клупцима.³⁵⁰

Главинићева сушница по спољашњости се готово није разликовала од обичне, домаће сушнице, а у унутрашњости врло мало. Зидана је блатом, темељи су јој били од камена а надземни зидови од цигле. Имала је дванаест леса, једну гвоздену пећ (од лима) и лимене цеви за спровођење дима. Пећ је била смештена у посебној просторији у средини сушнице, у којој се хладни ваздух загревао и одатле кроз посебне канале спроводио у сушницу. За одвођење ваздуха, засићеног воденом паром из шљива постојали су посебни канали са затворима на крајевима. Лесе су прављене од врбовог прућа, прикованог танким ексерчићима за пречаге. Ове сушнице су могле да приме 470 до 480 килограма сирових шљива. Главинићева сушница могла се градити од цигле, ћерипча, прућа, чатме и камена. Темели су увек били од опеке или камена а за кров се користио најбољи цреп или ћерамида. Пећ је била метална и сасвим је одвојена од простора у коме се шљиве суше, а цеви за одвођење дима су биле удаљене од дрвених делова тако да је сушница била скоро сасвим сигурна од пожара. Потпуно осушене шљиве су се налазиле на лесама највишег реда, па се приликом рада пазило само на овај ред а лесе су се померале на горе.³⁵¹

Поред шљива, за домаћу употребу се сушило и друго воће и то на сунцу. Крушке и јабуке, су се сушиле пошто би се изрезане у кришке нанизане на конач и оставиле испод стрехе, док су се брескве цепале и сушиле на исти начин као и шљиве цепаче (мацарке). Као и шљиве, и крушке такуше су се могле сушити у сушницама, на лесама. Овако осушене крушке могле су остати неукварене и по неколико година. Биле су посебно укусне ако би се скувале. Од њих се, као и од свежих правила водњика.³⁵²

Производња велике количине сувих шљива угрозила је квалитет овог извозног артикла због чега држава преузима контролу законски прописујући правила о производњи сувих шљива. Један од највећих проблема било је прерано брање још зелених шљива а у неким крајевима сушаре су почињале са радом већ на Преображење (19. август). Због тога је министар народне привреде прописао правило 1890. године према коме је као кажњиво означено брање и сушење шљива које је обављано пре краја

³⁵⁰ *Резултати упоредних проба с новим сушницама за сушење шљива*, Тежак 28 (1897) 397-398; *Рад Министарства народне привреде на рационалном сушењу шљива код нас*, Тежак 28 (1897) 429-430; *Главинићева сушница у Топчидеру и Доврињу*, Тежак 29 (1898) 358-359; *Подизање Главинићеве сушнице о државном трошку*, Тежак 30 (1899) 222; *Главинићева сушница награшена*, тежак 31 (1900) 85.

³⁵¹ *Шта је потребно за Главинићеву сушницу и колико она стаје*, Тежак 30 (1899) 61-62.

³⁵² Р. Пешић, *О употреби крушке такуше као сирових и сушених и о прављењу водњике од сирових и сушених*, Тежак 24 (1895) 452-453; Н. Пантелић, *Етнолошка грађа из Буџака*, 190.

августа. Такве шљиве су се одузимале а сопственик кажњавао. Истовремено је одређено да се у Шапцу, Забрежју, Ваљеви, Чачку, Смедереву, Крагујевцу, Јагодини, Аранђеловцу и Београду установе контролни одбори од по пет чланова који су прегледали све количине сувих шљива намењених извозу а по оне намењене унутрашњој трговини о чему су издавали писмене потврде и водили протокол. Тако је током 1904. године прегледано укупно 42.881.744 килограма, при чему је установљено да је 99,65 % било доброг квалитета.³⁵³

Део шљива који је преостајао након печења ракије и сушења, употребљаван је за кување пекмеза. Поред домаће потрошње, која је била изузетно велика, јер је овај производ представљао једну од основних намерница у време поста, крајем 19. века пекмез је постао и доста важан предмет српске извозне трговине.³⁵⁴

Пекмез се кувао од добро сазрелих и крупних шљива, које су се посебно бирале. За пекмез су се обично остављале најкрупније шљиве које би толико сазреле да би се почеле скупљати око петељке. Пекмез се обично кувао у октобру. Приликом справљања пекмеза за домаће потребе, шљиве су се, одмах по берби, прале и одвајале од коштица, док су се, при изради већих количина за продају, коштице издвајале процеђивањем до пола укуваног пекмеза. Пекмез се припремао у великим бакрачима или казанима, који би се добро орибали пепелом и песком па би се у њега сипале шљиве са мало воде. Ватра за кување је морала да буде слаба и уједначена. Одмах пошто би смеша прокључала направљени су посебни колачи тако што би се на даску сипале гомилице нераскуваних шљива, па пошто би се оцедиле и расхладиле, дланом су тањене и са даском остављане да се неколико дана суше на крову. Потом су се паковали у чисте торбе и вешали на тавану. Преко зиме су их јела деца за доручак, или су се служиле као посланица уз бољи ручак. У неким крајевима у ову смесу су се додавали и ораси или лешници. Остатак шљива куван је у бакрачу док се добро не раскува и не згусне. При кувању, смеша се непрестано мешала нарочито за то направљеним дрвеним лопатицама. Пекмез је био готов и скидао се са ватре пошто би почео да се лепи за лопатицу, или би лопатица у њему могла да стоји. Од 100 килограма очишћених шљива добијало се око 30 килограма добро укуваног пекмеза.

³⁵³ Брање и сушење шљива, Тежак 21 (1890) 261; Правила о прегледу сувих шљива, Тежак 21 (1890) 275-276.

³⁵⁴ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 51.

Након хлађења, сипао се у посебно припремљене лонце или ћупове и остављао за зимске посне дане. Овај посао су углавном радиле жене.³⁵⁵

У неким крајевима су се посебно правили суви колачићи од шљива и то тако што би се шљиве кувале као за пекмез па би се на пола кувања додало кукурузно брашно – око трећина количине шљива. Пошто би се брашно потпуно скувало, од масе су се правили колачићи који су се потом сушили 6 до 10 дана. Користили су се у исхрани пошто би се потрошило сво воће припремљено за зиму.³⁵⁶

Поред пекмеза од шљива у нашим крајевима се још правио и пекмез од јабука и крушака. Од крушака колачара се добијао посебно укусан пекмез, по изгледу сличан меду. У Азбуковици се, пак, припремао пекмез од јабука. Прављен је у јесен од зрелих јабука, које су се прво тукле и муљале у ступама. Оцеђени сок се кува у казану. Од 100 килограма сока добијало се од 10 до 30 килограма пекмеза, у зависности од тога која се густина жели постићи. Остаци уситњених и истучених јабука коришћени су за исхрану стоке или се ова комина наливала водом па би се након 10 до 15 дана пекла ракија.³⁵⁷

Поједини трговци су пекли пекмез и од сувих шљива у време када оне нису достизале задовољавајућу цену. Да не би били на губитку, Стеван Антић, трговац из Милатовца, и Леополд Феферман, трговац из Вуковара, су 1894. године од половине својих осушених шљива испекли пекмез, а другу половину су ускладиштили до настанка повољнијих тржишних услова. Пекмез се од сувих шљива правио тако што се на 25 % количине шљива наливало 75% воде, који су се потом кували, цедили и опет укували. На овај начин се од 100 килограма сувих шљива добијало 100 килограма пекмеза.³⁵⁸

Крајем 19. века, у шумадијским селима сељаци почињу да праве веће пекмезаре, у којима су пекли пекмез од шљива, па су га они или трговци извозили у бурадима. Поред сељака, ове радионице су држали и домаћи и страни предузетници. Неке су биле привременог карактера као што је био случај са пекмезаром коју су држали аустријски предузетници током 1892. године у Пожеги. Пекмезара је нарочито доста било у Шумадији. У појединим њеним деловима су чак три петине рода шљива коришћене за

³⁵⁵ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 46; *Кување пекмеза у већој количини*, Тежак 24 (1895) 239-240; С. Мијатовић, *Ресава*, 175; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 379; Д. Лапчевић, *Воћке, воће и воћарство*, 93-94; *Прошлогодишњи преглед сувих шљива на шљиварским тржиштима у Србији*, Тежак 36 (1906) 18.

³⁵⁶ Ц. Љубеновић, *Прављење сувих колачића*, Тежак 24 (1893) 74.

³⁵⁷ Д. Лапчевић, *Воћке, воће и воћарство*, 95; Д. Лапчевић, *Воћарство ужичког краја*, 43; Р. Пешић, *О прављењу пекмеза од јабука*, Тежак 23 (1892) 378-379; *Пекмез од крушака*, Тежак 30 (1899) 276.

³⁵⁸ Р. Пешић, *О прављењу пекмеза од сувих шљива*, Тежак 24 (1895) 238-239.

израду пекмеца. Опрему пекмезарске радионице чинио је сет од шест или четрнаест казана. Једну такву модерну радионицу са парним казаном за израду пекмеца отворио је Илија Лицикас у Крагујевцу Уз њу се налазио магацини за складиштење шљива које су до постројења допремали сами сељаци. У овој пекмезари се од 100 килограма шљива добијало 35 килограма пекмеца. Лицитас је добио повластицу 1901. године за фабричку израду пекмеца и буради на основу које је уложио 60.000 динара у постројење у селу Станову у Гружанском срезу.³⁵⁹

Са појавом филоксере смањује се производња и конзумирање вина. Крајем 19. и почетком 20. века, оно се обично пило само на свечаностима и код богатијих људи. Истовремено се шири производња и потрошња ракије. Ракија се пекла од шљива, винске комине, крушака, трешања, дудиња, бресака и дрењина. По плоду од кога се пече ракија је носила и име: шљивовица, комовица или гроздовача, крушковача, трешњовача, дудовача, прасковача и дреновача. У Јасеници и Гружи пекла се и ракија од дуња – дуњовача. По јачини и укусу највише се ценила шљивовица, са којом се највише трговало. За њом је следила комовица, док су се остале врсте користиле за домаћу потребу. У оскудним годинама ракија се пекла и од кукурузног брашна и бурјана.³⁶⁰

Ракија се пила се на свим домаћим свечаностима и окупљањима: на слави, свадби, даћи, крштењу, као и при сваком већем раду. Пила се пре јела, за време јела, а од времена када је филоксера уништила производњу вина, и после јела. Највише се пила мека ракија, а љута (препеченица) ређе. На свечаностима, нарочито зими, правила се врућа ракија или грејаница – загрејана ракија заслађена медом, шећером или сувим воћем. У појединим домаћинствима стављали су у ракију, да би била јача, разне траве и зачине (пелин, паприку, бибер и др.).³⁶¹

Ракија од шљива – шљивовица је због своје чистоте и ароматичног мириса и укуса била позната и ван земље већ крајем 19. века. Она се производила по сељачким ракициницама, којих је било у сваком селу. Трошила се у великим количинама, па се сматрала националним пићем. По изузетно квалитетној шљивовици је била позната Лепеница. Иако се највећи део рода извозио као сува шљива, преостале количине су

³⁵⁹ М. Савић, *Шљива*, 126-128; И. Вучо, *Развој индустрије*, 309; *О пожешком воћарству*, Тежак 24 (1893) 281; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 317-318.

³⁶⁰ С. Грбић, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког*, 277; С. Грбић, *Српска народна јела и пића из Среза Бољевачког*, 233-234 С. Мијатовић, *Српска јела и пића*, 63; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 376; *Ракија од дуња*, Тежак 18 (1887) 108; *Ракија од трежања*, Тежак 25 (1894) 240.

³⁶¹ С. Грбић, *Српска народна јела и пића из Среза Бољевачког*, 235; С. Мијатовић, *Српска јела и пића*, 66.

коришћене за добијање шљивовице, која је стекла изузетан глас по целој Србији. Поред шљивовице у широј употреби је била и комовица. Обе су се пиле и меке и љуте, и то за време и након јела.³⁶²

Воће које је било намењено за печење ракије, пошто би се обрало, стављано је у каце да би преврило. Шљиве и трешње су се припремале тако што би се изгазиле и изгњечиле, док су се јабуке и крушке ситниле у ступама. Крушке су се остављале и да се угњиле, нарочито дивљаке. Понекад се ракија припремала и од сувих шљива. Тада су се наливале водом и то на 100 килограма шљива 100 литара воде. Пошто би упиле воду и набубриле, додавало би им се још 200 литара воде, након чега би остављале да превру. Како је за процес врења била потребна топлота, каце су се држале по подрумима и у пивницама. Преврело воће се називало комина или цибра а од ње се печењем у казанима добијала ракија.³⁶³

Ракија се пекла у сезони одређеног воћа. Од дудова, трешања и шљива ранки пекла се преко лета, од шљива, бресака и крушака пекла се у јесен и преко зиме, а од комине обично се пекла пошто се попије комињак или шилер. Ракија се пекла у казану, који су чинили: казан, капак, лула, табарка, постава (буца или чобања — цбан), пећ (пећина, огња или фуруна) и славић. Пећ и славић су правили сами сељаци, док су остале делове куповали. Казан и лула, који су били од бакра, куповани су од казанџија. Запремина казана је најчешће износила 100 до 120 литара и у њега су стајала обично два чабра преврелих шљива или комине. Остали делови су били од дрвета и правили су их качари. У Врањском, Пиротском и Нишком округу капци на казанима су били глинени и куповани су од лончара. У казански прибор спадали су још и: чаркач или потикач, чабрњак, рабуш, чашуља, копања, подмерени бардачић или ибричић и ајдук или натег.³⁶⁴

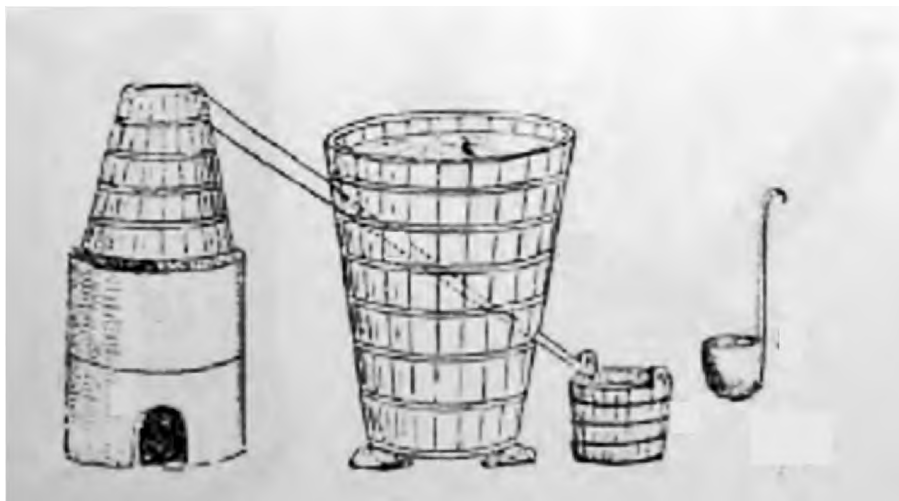
Казан се узиђивао изнад пећи, која је имала двоја врата (рауне), за ложење и за дим. На њега се стављао поклопац од бакра, дрвета или глине, који га је херметички затварао. На врху поклопца налазило се лулић који је био увучен у бакарну лулу, која

³⁶² В. Карић, *Србија*, 114, 824; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 50.

³⁶³ *О пециву ракије код нас*, Тежак 25 (1894) 167-168; С. Грбић, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког*, 278.

³⁶⁴ Чаркачем или потикачем се царала ватра. На чабрњаку се доносио чабар с цибром и односила постава с ракијом. Рабушем се мерило колико је изашло ракије. Дрвеном чашуљом се пробала ракија. Копањом (дрвена велика кашика) се избацивала цибра из казана а подмереним бардачићем или ибричићем (обично запремине од 1 литра) узимао се испек (ракија) из поставе. Испек је узимао сопственик казана и то обично по 1 литар од испеченог казана. Ракија се из поставе вадила ајдуком или натегом. С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 54-56. На неким казанима су се налазиле по две бакарне луле. С. Грбић, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког*, 278; С. Грбић, *Српска народна јела и пића из Среза Бољевачког*, 233-234; С. Мијатовић, *Српска јела и пића*, 64.

је пролазила кроз кацу са хладном водом – табарку. Све док је вршено печење, у кацу се досипала хладна вода. На доњем крају луле, стављало се ракљасто дрвце, које се звало славић или ракљаница, низ које је капала ракија. Испод луле подметао се џибан (џбан, буца или чобања). На рупу од џбана постављана је винка (левак од плеха), шупља чаша или парче тикве са кучином, која је служила као филтер. Поред кучине, у винку су стављане и коре од јабуке или крушке или мало коре дуда, да би ракија која пада у џбан постала жута.³⁶⁵



Илустрација 9: Казан за печење ракије и његови делови (С. Мијатовић, Т. Бушетић, Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу, Београд 1925, 421.)

Казан се ложио увек рано изјутра. Прво би се избацила комина или џибра, па би се казан, капак и лула испрали водом и влажном крпом. Након тога се у казан сипала нова џибра из бачве или каце и намештао капак чије би се ивице облепиле блатом. Исто тако блатом се лепило и место на коме је лулић улазио у лулу. Затим се под лулом намештала постава (чобања) у коју се сипало мало воде. Када би се обавиле све наведене припреме, наложила би се пећ испод казана, коју је потом надгледала једна од жена из домаћинства. Чувару казана је била дужност да пази да ракија пође на време и да иде уједначено, ни јако ни слабо, да не иде с паром (димом), да се ватра не угаси, да казан не провали (код капка), и др. Кад би ракија пошла, пећ се пунила добрим дрвима па би се на њој затварала врата и вентил. Прва ракија која би потекла звала се првак – најјача ракија (у првенцу се налази највећи проценат метил алкохола). На крају је из

³⁶⁵ С. Грбић, *Српска народна јела и пића из Среза Бољевачког*, 233-234; С. Мијатовић, *Српска јела и пића*, 63-64; Љ. Мићић, *Златибор*, 410-411.

казана излази вода, која се звала патока или шома. Она се хватала у посебан суд, па се приликом другог налагања поново сипала у казан или се остављала за сирће. Казан ракије се пекао од пет до осам сати. Од једног казана добре комине добијало се 15 литара ракије од 10° (око 25 vol.% етил алкохола) или 20 литара од 8° (око 20 vol.% етил алкохола). Од 100 килограма шљива добијало се обично по 25 литара обичне ракије од 8° или 7,5 литара љуте ракије – препеченице. Најбоља и најјача ракија добијала се од шљива и винске комине, док је ракију од дрењина, као и комовицу, народ сматрао за лековиту. Џибра која би преостала остављана је у чабар и њоме су се касније храниле свиње, овце и ћурке.³⁶⁶

У оскудним годинама ракија се пекла од кукурузног брашна (лебњача) и од бурјана. Лебњача се пекла тако што би се у каце издробила велика количина мало препечене проје. Кад то тесто преври, пекла се од њега ракија на исти начин, као и од комине. У околини Голупца, ова ракија се звала *коматара* и пекла се на нешто другачији начин. Прво би се оставио кукуруз у посуду са водом да проклија па би се потом осушио и прекрупно. Њему се додавала три пута већа количина прекрупљене ражи, јечма или пшенице. Ова смеса би се замесила са квасцем, па би се, пошто би тесто ускисло, испекли хлебови. Ови хлебови би се издробили у воду и кад би потонули на дно, вадиле су се и стављали у казан па би се пекла ракија. Лебњача се у народу употребљавала као лек у неким сточним и људским болестима. Ракија од бурјана, се добијала од комине која се добијала врењем исте количине шљива и бурјана. Како су ове ракије веома отровне, власти су браниле њихову производњу, тако да су се сељаци обично крили када би их пекли.³⁶⁷

Љута ракија се добијала тако што би се обична мека ракија препекла. Поновно печење се вршило на исти начин као и код првог печења, само што се уместо џибре у казан сипала ракија. Механције и неки имућнији сељаци су то вршили на ламбику. Ламбик је био сличан обичном казану, само што је био мањи, запремине од 30 до 50 литара, капак му је био бакарни а лула у виду спирале.³⁶⁸

³⁶⁶ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 56-57; С. Мијатовић, *Српска јела и пића*, 64-65; С. Грбић, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког*, 278; С. Грбић, *Српска народна јела и пића из Среза Бољевачког*, 233-234; С. Мијатовић, *Српска јела и пића*, 64; Љ. Мићић, *Златибор*, 410-411; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 376-377.

³⁶⁷ „Коматара“ – ракија, Тежак 15 (1884) 691-692; Ракија од апатовине, Тежак 24 (1893) 89; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 377-378.

³⁶⁸ С. Мијатовић, *Српска јела и пића*, 65; С. Грбић, *Српска народна јела и пића из Среза Бољевачког*, 234; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 377.

У ужичком крају од љуте ракије се правила, додавањем истучених бобица клеке, ракија клековача, која је обично имала између 15° и 21°. У великој колични ову врсту ракије је израђивала трговачка фирма Малише Атанацковића, која је за овај свој производ добила златну медаљу на изложби у Бечу.³⁶⁹

Место или зграда, где се налазио казан са прибором, звала се ракициница или казаница. У сваком селу, обично је по неколико кућа имало свој казан, док су остали пекли код њих ракију од својих шљива или комине. Почетком 20. века казанице су обично биле у дворишту, у близини куће, док су се у ранијем периоду чешће налазиле на сеоским раскрсницама или по шљивицима и воћњацима. Казаница је била мала једноделна зграда, слична стаји, у којој се налазио казан. У њу се обично улази са улице а не из дворишта домаћинства. На једном казану је најчешће пекло по неколико кућа из непосредне околине. Казан се могао узети и „под испек“ или „ушур“, при чему је власник добијао буре са испеком (ракије) – на један казан ока ракије. Ортакло власништво над казаном је било често, обично међу браћом. Више власника је делило испек, или су га наизменично узимали. Кад би се измакла постава био је обичај да се комшије, пријатељи и сродници позову на ракију. С тога су се људи с јесени окупљали по казаницама, где су обично пили ракију на цевку од ражи.³⁷⁰

Поред ракије, од шљива су справљани винош (шљивош) и сирће. У појединим крајевима, као што су Хомоље, Левач и Темнић, од давнина се справљао винош или шљивош. При брању читловака (мацарке, пожегусе) одвајале су се сасвим зреле и здраве шљиве у нарочиту качицу. Када би добро превреле, отакала се течност у посебно буренце. Овако добијени винош је био накисео и врло пријатан за пиће, нарочито добро расхлађен. Винош се пио на славама и заветинама, пошто би се добро зашећерио, а пила су га и деца.³⁷¹

Напитак сличан виношу је била јабуковача, која се справљала у Подрињу. За њу су коришћене зреле јабуке које би се уситниле и измуљале, па би се дрождина оставила пар дана, док не почне врење. Након тога се пресовањем из ње исцедио сок. Овај сок се остављао да преври, па би се јабуковача током зиме претакала и чувала као и вино.³⁷²

³⁶⁹ Воћарство у ужичком крају, Тежак 25 (1894) 396.

³⁷⁰ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 57; С. Мијатовић, *Српска јела и пића*, 65; С. Грбић, *Српска народна јела и пића из Среза Бољевачког*, 234; С. Грбић, *Српска народна јела и пића из Среза Бољевачког*, 235; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 21.

³⁷¹ С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 378; Д. Лапчевић, *Воћке, воће и воћарство*, 77-78, 98.

³⁷² *Нешто о јабуковачи*, Тежак 6 (1874) 20; *Јабуковача*, Тежак 21 (1890) 30-31; Б. Тодоровић, *Јабуковача*, Тежак 23 (1892) 282, 294-295; *Јабуковача*, Пољопривредни календар 16 (1898) 134-139.

Сирће се углавном правило од цибре која би преостала након печења ракије. Пре него што би потекла патока, заустављало се печење и вадила чорба из казана. Пошто би се охладила, сипана је у мање буре. Течност која би се издвојила након таложења, коришћена је као сирће. Некад се сирће правило и од виноша.³⁷³

Током друге половине 19. века, увиђају се предности Србије за узгој различитих врста воћа, а у напретку воћарства пут ка стварању сталног и значајног извора националног богатства. Стога су државна управа и пољопривредна удружења почела да предузимају посебне мере за унапређење ове гране земљорадње.³⁷⁴

Све неопходне мере предвиђене су Законом о унапређењу воћарства који је донет 1898. године. Њиме је дефинисана обавеза оснивања среских расадника, гарантована приватна својина воћњака и воћа а министар народне привреде је овлашћен да даје награде воћарима који би се истицали својим производима или освајали најбоља места на изложбама воћа.³⁷⁵

Први расадници основани су државном трошку и трошку пољопривредних удружења. У њима су узгајане и продаване по ниској цени воћне саднице. До краја 19. века, установљено је десет оваквих расадника, и то четири о државном а шест о трошку појединих пољопривредних удружења. Државни воћни расадници установљени су у Топчидеру, Букову, Краљеву и Љубичеву, а приватни у Шапцу, Параћину, Крушевцу, Обреновцу, Свилајнцу и Београду.³⁷⁶

По већ поменутом Закону о унапређењу воћарства сви срезови у Србији су били обавезни да у року од пет година подигну воћне расаднике на површини од по пет хектара, и да у њима произведене саднице воћа, после подмирења приватних потраживања, употребе за пошумљавање земљишта око путева, улица и празних општинских простора.³⁷⁷

Земљиште, које је бирала стручна комисија, као и сва остала средства за установљење и издржавање расадника давали су сами срезови. Срески расадници су били дужни да гаје оне врсте и сорте домаћег и страног воћа, које су одговарале локалним приликама и економским потребама а које је одредила посебна комисија Министарства народне привреде.³⁷⁸ У том смислу територија Србије је подељена у

³⁷³ С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 378.

³⁷⁴ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 52.

³⁷⁵ Исто, 52-54.

³⁷⁶ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 52.

³⁷⁷ Исто, 53.

³⁷⁸ Ову комисију су чинили: Милутин Савић, начелник МНП-а, Благоје Тодоровић, економ МНП-а, Антоније Целба, срески економ, Војтех Бурјан, воћар Топчидерске економије, Антоније Мајеровић,

четири области. Прву су чинили Врањски, Подрински, Руднички и Ужички округ. Поменута комисија је одредила да се у тој области у расадницима узгајају од домаћих јабука колачарка, ђула, стрекња, шуматовка и кадумана, а од домаћих крушака зимска караманка. Другу област су чинили Ваљевски, Подрински, Руднички и Ужички у коме су у расадницима гајене од домаћих јабука маљенка, подринка, колубарка и сенабија. Трећу област су чинили Крушевачки, Нишки и Топлички округ и у чијим расадницима су узгајане домаће јабуке расинка, тетовка, јастрепчанка и дугајлија а од крушака зимска караманка. Четврту област су чинили Крајински, Тимочки и Пиротски округ и у њима препоручено узгајање од домаћих јабука зајечарке, тимочамке, ресавке и сладунке а од крушака крупне такуше. У свим расадницима требало је да се размножавају само домаћа шљива калемљена на џанарики, као и домаће сорте дуња и то врањска, крушевачка, лесковачка, радујевачка а од ораха алексиначки, крушевачки, сурдулички и манастира Троноше.³⁷⁹

Среским расадницима су руководили срески економски. Они су били дужни да два пута у току сваке године приређују практичне воћарске курсеве, које су похађали питомци из свих општина дотичних срезова. Осим на наведеним курсевима, срески економски су били дужни и да у народу шире поуке о подизању и облагорођавању воћа.³⁸⁰

Већ у првој години по доношењу закона, установљен је значајан број среских расадника. Први срески расадник успостављен је у Сурдулици. Тамошња општина је уступила део своје утрине Дубрава за ове потребе а укупна површина расадника износила је 7 хектара. Након сурдуличког, отварају се и расадници у Дервену, Великом Поповићу, Орашју, Паланци, Мионици, Љубовији, Лозници, Градишту, Голупцу, Аранђеловцу и др. Током 1899. године, одређено је земљиште за подизање расадника у: Сурдулици (Масурички срез), Владичином Хану (Пољанички срез), Становима (Гружански срез), Петровцу (Крагујевачки срез), Аранђеловцу (Јасенички срез), Рачи (Лепенички срез), В. Поповићу (Деспотовачки срез), Варварину (Темнићки срез), Дервену (Сврљишки срез), Љубовији (Азбуковачки срез), Лозници (Јадарски срез), Смедеревској Паланци (Јасенички срез), Великом Орашју (Орашки срез), Голупцу (Голубачки срез), Великом Градишту (Рамски срез) и Пожези (Пожешки срез).

воћар Виноделско-воћарске школе, Светолик Петковић, управник добра МНП-а у Шапцу, прота Вићентије Поповић из Жевице и Веља Виторовић, наставник Гимназије у Крушевцу и председник тамошње подружнице Српског пољопривредног друштва. *Комисија за избор врста и сората воћака за среске расаднике*, Тежак 30 (1899) 360.

³⁷⁹ *Извештај комисије о избору подесних сората воћа за среске воћне расаднике*, Тежак 30 (1899) 368.

³⁸⁰ *Калемарски курс за учитеље*, Тежак 24 (1895) 262-263; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 53.

Величина расадника се кретала од 5 до 17 хектара. До 1902. године основана су укупно 52 среска расадника у којима је практичне курсеве из воћарства и виноградарства завршило током 1902. 1082 полазника а 1903. године 1137.³⁸¹

Посебну улогу у унапређивању воћарства је имала Винодељско-воћарска школа која је установљена 1891. године у манастиру Букову, код Неготина. Њен основни задатак је био да теоријски и практично обучава виноградаре и воћаре. У њој су се изучавали предмети везани за све гране пољопривреде, с тим да се нагласак стављао на виноградарство и воћарство. Од наставног особља она је 1899. године имала управника, два професора, учитеља, економа, воћара, лекара, ветеринара и вероучитеља. Исте године је имала 86 ученика у три разреда, од чега су њих 67 били државни питомци, а остали су се издржавали о свом трошку. Пољско имање ове школе простирало се на 127,8 хектара, и то: ораница 10,8 хектара, ливада 12,8 хектара, винограда 4,5 хектара, воћњака 30 хектара и башта и шума 96,7 хектара. Школа је уз то администрирала и државним имањима „Балејска ливада“, „Косно грло“ и „Цветановац“. Поред тога школа је располагала и са потребним бројем стоке, као и модерним справама и машинама. Имала је и угледан пчеларник, угледан живинарник и угледну сушилицу, направљену по Казниловом систему, у којој је сушено грождје и остало воће. За издржавање ове школе држава је годишње трошила око 85.000 динара.³⁸²

У саставу школе су се налазили и расадник америчке лозе, плетарска радионица а зими је организована и практична зимска школа за виноградаре из околине. Сваке године су за учитеље основних школа, свештенике и околне земљораднике држани и практични курсеви из разних грана пољопривреде који су увек били добро посећени. Тако је 1895. Овај курс похађало 47 учитеља из Крајинског округа. Циљ овог курса је био установљавање школских расадника у којима би се деца упознавала са правилним узгојем воћа. Ово је било посебно важно за Крајински округ, у коме је воћарство било најслабије заступљено.³⁸³

Поред отварања специјализоване школе за обуку воћара, држава и Српско пољопривредно друштво су предузимали и друге мере. Тако су у циљу ширења бољих сорти воћа поједине подружнице Српског пољопривредног друштва су предузимале

³⁸¹ *Прци срески расадник воћа и лозе*, Тежак 30 (1899) 69; *Број воћних расадника*, Тежак 30 (1899) 175; *Воћни расадници у окр. крагујевачком*, Тежак 30 (1899) 175; *Колико су наши срески расадници показали успеха на унапређењу воћарства и виноградарства*, Тежак 34 (1903) 174-175; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 54.

³⁸² Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 107-108.

³⁸³ Исто, 107-108.

систематско калемљење у одређеним крајевима. Тако је подружница из Крушевца током марта 1889. извршила калемљење 252 стабла. Највише су калемљене кајсије (85) а затим јабуке (61) и крушке (50). Пет година касније, иста подружница је извршила калемљење 2.254 стабла, највише јабука (899) у четири среза Крушевачког округа. Најуспешнији калемар тог краја је био Живко Виторовић, књиговезац из Крушевца, који је укупно накалемио у Крушевачком срезу преко 700 калем гранчица. И у наредним годинама у овом крају је калемљено воће уз помоћ путујућих калемара. Они су 1895. године окалемили 6.932 стабла у вредности од 2.151,25 динара.³⁸⁴

Подружнице Српског пољопривредног друштва су одржавале и калемарске курсеве. На једном таквом курсу, који је организовала подружница из Шапца марта 1895. године, учествовало је 25 земљорадника, који су за то добили дневнице у вредности од 442,8 динара. Они су пратили програм који је подразумевао: производњу дивљака из семена и коштица, спремање коштица до клијања, извођење дивљака из лоза положница, потопницама, резницама и изданцима, спремање земљишта за воћно семениште, расађивање дивљака у расаднику и њихово неговање, сечење калем-гранчица, калемљење воћа на 10 различитих начина, справљање калем-воска. За шест дана, колико је трајао курс, учесници су окалемили 6-7.000 дивљака, од којих је одмах пролистало три четвртине. Са одржавањем оваквих курсева на добру Српског пољопривредног друштва у Шапцу настављено је и наредних година а курсеви су одржавани и при воћним расадницима под окриљем и других подружина.³⁸⁵

Као и у другим грана пољопривреде, подстицање интензивније и квалитетније производње, као и ширење нових знања, вршено је путем изложби. На првој изложби српских производа, одржаној од 9. октобра (27. септембра) до 13. октобра (1. октобра) 1870. у Крагујевцу, изложено је било и воће. Највећи излагач је била Топчидерска економија, која је изложила 21 врсту јабука. Лепу збирку воћа – јабука, крушака и дуња, изложио је и Радоња Недић из Кутлова. Посебно добре врсте јабука изложили су Радомир Живковић из Крагујевца и Нићифор Николајевић из Баљевца. Андрија Спасић из Рековца приказао је крушке *водењаче* а Танасије Матеић из Баљевца крушке

³⁸⁴ В. Виторовић, *Окалемљено воће*, Тежак 20 (1889) 361; Исти, *Извешће о калемљеном воћу*, Тежак 25 (1894) 343; *Резултат окалемљеног воћа у 1895. години које је извршила „Крушевачка пољопр. Подружнина“*, Тежак 24 (1895) 371.

³⁸⁵ Као најбољи учесници, алатом су награђени: Гаврило Вукомановић из Глушаца, Чедо Даничић из Дучића, Михаило Јанковић, економ из Алексинца, Адам Анђелковић из Бачине, Матија Петровић из Причиновића, Илија Баћановић из Причиновића и Вуле Крсмановић из Срња. Целокупни утрошак на одржавање курса износио је 620,4 динара. С. Петковић, *Извештај о калемарском курсу*, Тежак 24 (1895) 272-274; *Калемарски курс*, Тежак 28 (1897) 158-159; *Калемарски курс*, Тежак 28 (1897) 167-168; *Калемарски курс*, Тежак 29 (1898) 219; *Калемарски курс у Пожези*, Тежак 29 (1898) 45.

зимњаче. За квалитет сувих шљива били су награђени Светозар Милосављевић из Шапца и Крста Ђермановић из Царине. Прва изложба воћа приређена је 1891. године у Крушевцу. На њој је изложено свеже и суво воће, пре свега из западних и северозападних области Србије, које се истицало изузетним квалитетом.³⁸⁶



Фотографија 2: Домаће јабуке на Осмој изложби Српског пољопривредног друштва (Тежак 35 (1904) 288)

Почев од 1897. године, приликом прославе Славе Српског пољопривредног друштва, приређиване су и изложбе на којима је излагано и воће, као и производи од њега. На првој изложби додељене су награде за јабуке, крушке, дуње, мушмуле, орахе, лешнике, суве шљиве, пекмез и воћне саднице. За јабуке и крушке прво место је додељено Школи за винодеље и воћарство из Букова, за којом је следила Ратарска школа из Краљева. Најбоље дуње је, том приликом, изложио Коста Поповић, трговац из Лесковца, мушмуле Радоња Недић, економ из Кутлова, орахе Крушевачка подружина, лешнике Никола Димић, млинар из Неготина, суве шљиве Милош Радојковић и Јоца Јовановић, трговци из Шапца, пекмез Манојло Торбица и компанија из Београда, јабуковачу Мирча Богојевић, економ из Медвеђе, и воћне саднице Управа

³⁸⁶ *Извештај о првом излогу српских производа*, Тежак 2 (1870) 255; *После изложбе у Крушевцу*, Тежак 22 (1891) 323.

топчидерске економије. Излагање воћа и воћних производа настављено је и на каснијим изложбама приређиваним приликом прославе Славе Српског пољопривредног друштва. Тада се врше и први помолошки описи изложеног воћа и додела нових имена појединим сортама. Међу излагачима почињу да се истичу и појединци. Посебно место међу њима заузимао је Коста Бунарџић, свештеник из Дедојеваца, у Жичком срезу, који се истицао у гајењу најразноврснијих сорти домаћих и страних јабука.³⁸⁷

Српско воћарство је било заступљено и на Светској изложби у Паризу 1900. године. На њој су изложени ораси, лешници, суве шљиве (у сандуцима, бурадима и цаковима), суве јабуке, суве крушке такуше, пекмез у бурадима и теглама, слатко у теглама, шљивовица од сувих шљива, други дестилати и клековача. Поред тога су изложени и модели воћа, модел и нацрт Главинићеве сушнице, модел обичне домаће сушнице, модели ступа и пресе за јабуковачу, планови школских башта.³⁸⁸

Излагање различитих врста воћа и производа од њих, вршено је и на подружњинским смотрама и изложбама. У овоме се посебно истицала подружина из Пожеге на челу са Драгишом Лапчевићем. Након инструктивне изложбе одржане, на изложби приређеној 1897. приказано је изузетно много квалитетног воћа, што је говорило у прилог чињеници да се тај крај сврставао међу подручја са најразвијенијим воћарством код нас. На истој изложби, награђена је и сушница Косте Главинића. У наредним годинама изложбе воћа у оквиру општих пољопривредних изложби приређују и друге подружине Српског пољопривредног друштва.³⁸⁹

Како се повећавао извоз шљива, тако су сељаци увиђали да уз мало уложеног туда могу имати значајне приходе. Ово сазнање и искуство подстичу ширење површина под шљивама. Са изузетком алувијалних предела уз Саву и Дунав и крајева уз Велику Мораву, где због земљишта и климе то није било могуће, готово свуда се подижу нови шљивици, нарочито након ширења филоксере. У Шумадији и западној Србији, воћарством су се бавила готово сва домаћинства, а нарочито она из брдских

³⁸⁷ *Награђени излагачи*, Тежак 29 (1898) 78, 308; *Трећа поучна изложба Српског пољопривредног друштва*, Тежак 30 (1899) 361; *Четврта поучна изложба Српског пољопривредног друштва*, Тежак 31 (1900) 353-356; *Извештај о прослави треће славе Српског пољопривредног друштва*, Тежак 31 (1900) 123-124; *Овогодишња слава и изложба*, Тежак 35 (1904) 288.

³⁸⁸ *Пољска привреда Србије на Париској светској изложби*, Тежак 31 (1900) 101-102.

³⁸⁹ *Извештај Српском пољопривредном друштву*, Тежак 29 (1898) 373; *Извештај о раду Српског Пољопривредног Друштва у 1897. год.*, Тежак 29 (1898) 22; *Извештај о раду рудничке окупне Пољопривредне Подружине за 1909. годину*, Тежак 41 (1910) 39-40; *Извештај о раду Пољопривредне Подружине Српског Пољопривредног Друштва за округ ужички у 1909. г.*, Тежак 41 (1910) 59-60; М. Петрић, *Пољопривредна изложба у Горњем Милановцу*, Тежак 41 (1910) 85-87; М. Петровић, *Општа пољопривредна изложба у Чачку*, Тежак 42 (1911) 20-22.

крајева. У брдским селима су се налазили велики воћњаци који су доносили значајне приходе од шљива, које су се сушиле или су се од њих пекли пекмез и ракија за продају. У областима са мање развијеним воћарством, узгајале су се највише шљиве, које су коришћене за справљање ракије за домаће потребе.³⁹⁰

Као воћарски крајеви у источној Србији издвајали су се књажевачки крај, Хомоље, Горњи Пореч, белопаланачки крај и Буцак. Шљивици су сађени обично у брду, где не дувају јаки ветрови. Готово свако домаћинство је имало свој шљивик, а нека чак и по неколико са по две три хиљаде стабала. У овим крајевима, за разлику од западних, гајиле су се пре свега шљиве ранке, па тек онда мацарке (читловке, јесенке) и перпораши (џанарике). У белопаланачком крају била је заступљена шљива „ситница” коју су Турци донели из Азије. По ослобођењу овде је из Шумадије и других крајева донето неколико врста шљива које су се одомаћиле под именом: белице, тргоњи, мацарке, брдаци, дипљари, магне и модрице. Тада се по свим насељима овог краја формирају већи шљивари. У Буцаку су се гајиле од шљива: белице, мацарке, дебелаче, црнице, репљанке, петровке, ранкиње и тргоњи; јабука: зимоваче (највише их има), петровке, блажичке, јаблани, перше, панађурке, колачарке; крушака: зимци, воденци, караманке, жутке, бостанке, липке, али највише је „дивјачких“ (дивљака).³⁹¹

У старим воћарским крајевима као што су Јасеница, Лепеница, Белица и Темнић у Шумадији, целокупно земљиште око кућа, које би преостало од дворишта и њива, претварано је у шљиваре. Скоро свака кућа је имала у непосредној близини шљивик са по неколико стотина стабала шљива, обично пожегуша (цепача – мацарки), које су обично давале добар род. Његов већи део сељаци су продавали трговцима, или њиховим агентима.³⁹²

Трговци постају и иницијатори ширења површина под воћњацима и модернизације процеса обраде воћа. Тако у Ужичкој Црној Гори гајење већих количина воћа, нарочито шљива, започиње 1882. године, када су се окупили виђенији трговци и сељаци из среза који су се договорили о повећању производње и подизању

³⁹⁰ Радивојевић, *Лепеница*, 317-318; С. Мијатовић, *Белица*, 81-82; С. Мијатовић, *Темнић*, 291-292; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 420; Љ. Павловић, *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, 443; Д. Антонијевић, *Алексиначко поморавље*, 50-51; Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, 304-305; М. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ*, 28, 47; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 123.

³⁹¹ С. Мачај, *Грађа за топографију округа књажевачког*, Београд 1866, 314, 325; Н. Пантелић, *Етнологишка грађа из Буцака*, 186; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза хомољског*, 367; М. Костић, *Белопаланачка котлина*, Београд 1970, 100; С. Вујадиновић, *Пореч*, 29, 34-35; Н. Пантелић, *Етнологишка грађа из Буцака*, 186.

³⁹² Т. Радивојевић, *Лепеница*, 317-318; С. Мијатовић, *Белица*, 81-82; С. Мијатовић, *Темнић*, 291-292; Р. Пешић, *Подаци о јунковачком воћарству и његовој употреби*, Тежак 19 (1888) 140-142.

велике сушнице, која би служила за углед. Након тога се почело са подизањем великих шљивика попут оних у Шумадији, тако да Пожега и Ваљево постају значајна места преко којих се вршио извоз сувих шљива, пекмеца и ракије. Због великих количина произведеног воћа зида се све већи број сушница и нових воћарских зграда. У средњем Подрињу шљиве почињу да се суше у већим количинама од 1865. године. Од тада се нагло шири гајење шљива а око кућа се подижу воћњаци. Сушене шљиве и ракија су се носили на продају у Ваљево и касније у Лозницу и Шабац.³⁹³

Одмах иза шљива по распрострањености су следиле јабуке и крушке, потом трешње и ораси, док је осталог воћа било знатно мање.³⁹⁴ Оно је ретко изношено на продају, већ је обично коришћено у самом домаћинству. У Лепеници су се по квалитету истицале само тамошње крушке караманке и сабаначке трешње, док су се у Алексиначком Поморављу гајиле јабуке тетовке и будимке, а од крушака полошке, туршијаре и сињци. По утринама и шумама Горњег Пореча било је доста дивљих крушака чијим су се плодовима храниле свиње и овце, које су се, кад крушке опадају, гониле у крушаре. Јабуке и крушке су се гајиле и у крајевима у којима нису успевале шљиве, као што је то био случај у селима поред Саве. У ниском Поморављу ни јабука није добро успевала па се, уместо ње, садила крушка. Остало воће је добро успевало, али је подмиривало само домаће потребе. На Златибору су се гајиле јабуке (сенабије, бедрике, петроваче, илињаче и памуклије) и крушке (жутице, такише, арапке, питомке, миољке, сарајевке, батваче, тврдаци, илињаче, јерибасме, белијанке и јечменке), али воће је било лошег квалитета, јер је слабо рађало, касније зрело и било слабијег укуса. У југоисточним областима гајиле су се поред шљива још и трешње и ораси а било је и дивљих крушака и јабука које су касније калемљењем оплемене. Овде је први угледни расадник основао 1891. године учитељ Анта Младеновић у селу Клисурси. У њему су се производиле јагоде, малине и рибизле.³⁹⁵

³⁹³ Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, 16; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 357.

³⁹⁴ С. Мачај, *Грађа за топографију округа књажевачког*, Београд 1866, 314, 325; Н. Пантелић, *Етнолошка грађа из Буџака*, 186; С. Мијатовић, *Белица*, 81-82; Р. Илић, *О љубићким селима*, 35-36; Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, 304-305; Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, 16; М. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ*, 28, 47; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 123.

³⁹⁵ С. Мијатовић, *Темнић*, 291-292; Д. Антонијевић, *Алексиначко поморавље*, 50-51; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 317-318; С. Вујадиновић, *Пореч*, 29, 34-35; Љ. Павловић, *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, 443; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 54; Љ. Мићић, *Златибор*, 410; М. Костић, *Белопаланачка котлина*, 100.

СТАТИСТИКА ВОЋАРСТВА³⁹⁶

Почетком 20. века у Србији су воћњаци заузимали 2,4 % целокупне њене површине. Године 1867. у Србији је забележено 37.808,83 хектара под воћем, што је чинило 11,95 % обрађене земље. Након проширења државне територије 1878. године, овај проценат је умањен јер су припојене области са слабо развијеним воћарством, које није било усмерено ни на унутрашње тржиште, као ни на извоз. Истовремено, увећавање обрадивих површина под различитим културама није се одвијало сразмерно, тако да се земљиште под другим усевима у већој мери проширило.

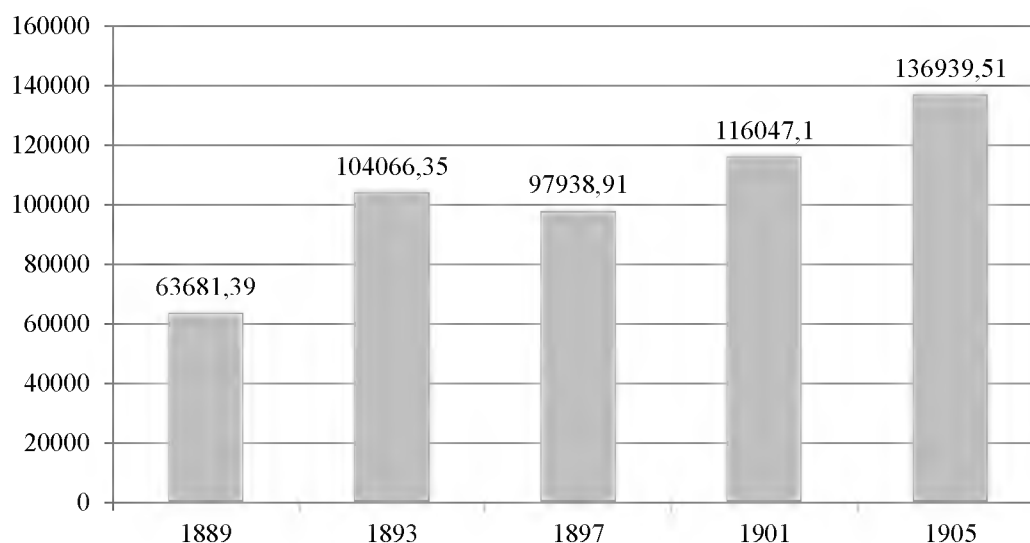
Епидемија филоксере и нестанак домаћих винограда, као и отварање страних тржишта за српску суву шљиву и пекмез, утицао је да се у последњој четвртини 19. века повећа површина под воћњацима (шљивицима), као и њен удео у обрадивој земљи. У периоду од 1889. до 1905. године, површина под воћњацима, пре свега шљивама, увећала се са 63.681,39 на 136.939,51 хектара, или више него двоструко. Како је истовремено повећана и површина свих врста обрадивих површина, удео воћњака у обрађеним површинама се незнатно изменио, са 5,58 % 1889. године на 6,66 % 1905. године.

Највеће површине под воћем налазиле су се у Шумадији и Подрињу. Тако су се по броју хектара воћњака на првом месту налазили Подрински, Крагујевачки, Руднички и Ваљевски округ. На новоприсаједињеним територијама воћарство се није развијало у довољној мери тако да су ту забележене готово незнатне површине под воћем. Воћњака је било мало и у Крајни, у којој је преовлађивало гајење винове лозе.

Највећи проценат површина под воћем у односу на укупну површину обрадиве земље такође је забележен у Шумадији и западној Србији. Тако је у Крагујевачком округу он износио 7,35%, у Ваљевском 5,60% и у Подринском 5,04%. Најмањи проценат био је новим окрузима – у Пиротском 0,17%, Топличком 0,23% и Врањском 0,42%.

³⁹⁶ У овом поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: В. Јакшић, *Статистичка збирка из српских крајева*, Београд 1875; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 18, Београд 1903; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 25, Београд 1904; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 27, Београд 1906; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1903 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 29, Београд 1907; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Графикон 33: Површина под воћњацима (шљивицима) 1889-1901 изражена у хектарима

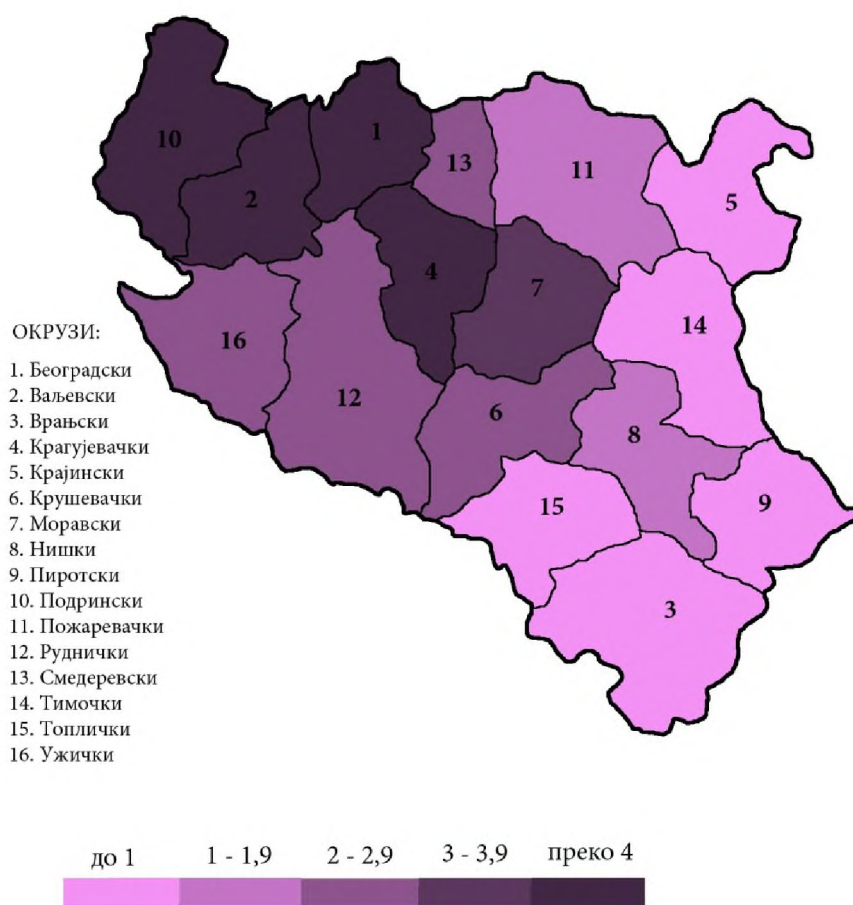


Табела 33: Површина воћњака по окрузима 1893-1905 изражена у хектарима

	1893		1897		1901		1905	
	хектара	% укупне површине	хектара	% укупне површине	хектара	% укупне површине	хектара	% укупне површине
Београдски	-	-	-	-	8.779,93	4,33	9.931,55	4,87
Ваљевски	13.039,24	5,49	10.465,84	4,26	13.765,12	5,60	14.265,10	5,80
Врањски	361,94	0,10	174,43	0,05	1.832,55	0,42	648,28	0,14
Крагујевачки	14.498,22	6,32	12.035,45	5,25	16.856,34	7,35	18.140,32	7,90
Крајински	1.241,02	0,43	3.430,52	1,18	1.710,09	0,59	2.005,79	0,69
Крушевачки	7.560,4	2,28	5.101,38	1,88	7.209,02	2,66	11.503,86	4,25
Моравски	8.001,41	2,68	7.843,55	2,71	10.389,78	3,58	13.097,80	4,52
Нишки	-	-	3.031,23	1,19	2.869,96	1,12	4.123,44	1,61
Пиротски	262,98	0,08	572,81	0,17	411,98	0,17	749,47	0,31
Подрински	17.077,93	4,70	14.220,05	4,00	17.910,73	5,04	16.285,78	4,59
Подунавски	11.050,75	3,33	13.222,42	3,99	-	-	-	-
Пожаревачки	6.735,98	1,62	5.922,38	1,43	5.557,51	1,34	8.187,32	1,97
Руднички	12.876,29	2,98	11.379,14	2,64	14.407,34	2,69	9.845,61	6,27
Смедеревски	-	-	-	-	3.3020,82	2,37	4.369,19	3,42
Тимочки	1.809,64	0,88	2.315,81	0,72	2.397,41	0,75	3.763,87	1,18
Топлички	984,28	0,26	411,12	0,15	646,33	0,23	1.096,38	0,39
Ужички	6.879,86	1,58	7.812,78	1,81	8.279,64	2,52	9.046,97	2,75
Црноречки	1.677,65	0,77	-	-	-	-	-	-
Чачански	-	-	-	-	-	-	9.783,59	2,57
град Београд	7	-	-	-	2,55	0,21	95,19	-
град Ниш	1,76	-	-	-	-	-	-	-
укупно	104.066,35	2,15	97.938,91	2,03	116047,1	2,4	136.939,51	2,84

Године 1889. први по броју хектара под воћем је био Гружански срез (4.458,27). За њим су следили Трстенички (3.308,74) и Посавотамнавски (2.939,19). Најмање воћњака имали су Пчињски (3,04), Масурички (3,12) и Пољанички срез (4,93). Две деценије касније Гружански срез је и даље предњачио по величини својих воћњака (6.137,69 хектара), док је на последње место дошао Масурички (13,67 хектара). Истовремено, Масурички срез је имао и најмањи удео воћњака у обрадивим површинама (0,03%), док је највећи забележен у Јасеничком срезу (8,56%).

Карта 7: Процент површине воћњака (шљивика) у укупној површини округа
1901. године



СТАТИСТИКА ПРОИЗВОДЊЕ ШЉИВА³⁹⁷

За српско воћарство 19. века, можемо слободно рећи да је воћарство монокултуре шљиве. У првим пописима спроведеним на територији Кнежевине Србије од воћа су забележене само шљиве. Тако је 1834. године пописано 12.595.687 стабала овог воћа. Просечно домаћинство је имало 122,22 стабла. Истовремено највећи просек је забележен у Космајској капетанији, чак 430,74 стабала, док у Заглавској капетанији није забележено ниједно дрво.³⁹⁸

До 1889. године број стабала шљива порастао је на 15.432.244. На једном хектару воћњака просечно су расла 242 стабла. Овај просек је био највећи у Београду са Топчидером, где је износио 617 стабала по хектару. Знатно мањи однос површине и броја стабала забележен је у Врањском (491) и Топличком округу (380), који су се налазили на другом и трећем месту. Истовремено, најмање стабала шљива по хектару воћњака забележено је у Крушевачком округу (166).

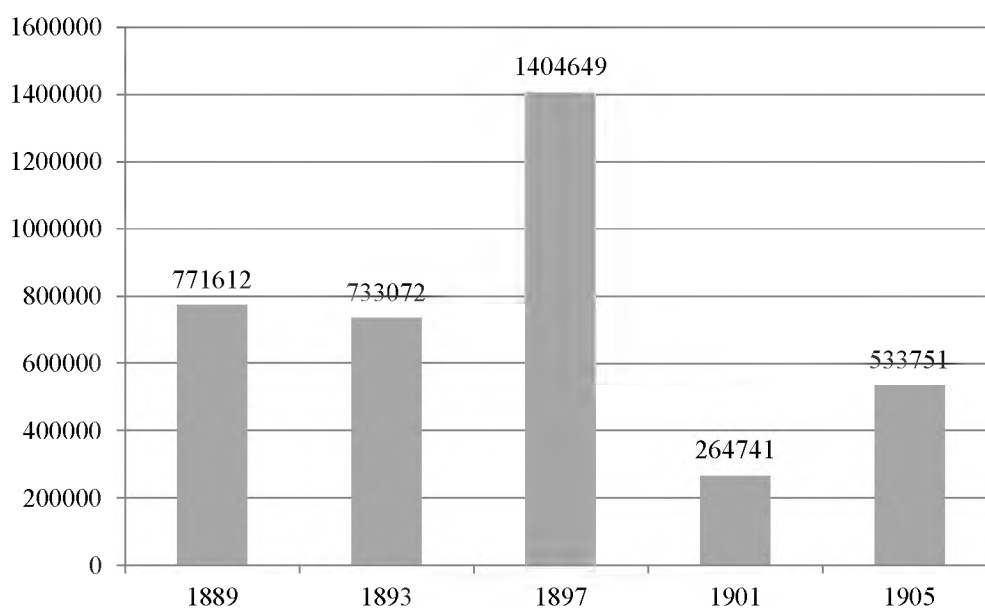
Уколико се изузму области присаједињене 1878, у којима су воћке и воћњаци били сразмерно ретки, број стабала шљива је у старим крајевима повећан за око 22%. Овај број се константно повећавао све до краја прве деценије 20. века. тако је он 1893. године износио 26.951.000, а 1897. године 26.256.271. Овај тренд је настављен и почетком 20. века тако да је 1904. године у Србији било укупно 29.294.000 стабала шљиве.

Принос је варирао од године до године и кретао се од 1.404.650 тона 1897. године, када је принос по стаблу износио чак 50 килограма, до само 224.354 тоне 1903.

³⁹⁷ У овом поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 18, Београд 1903; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 25, Београд 1904; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 27, Београд 1906; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1903 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 29, Београд 1907; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

³⁹⁸ Б. Миљковић-Катић, *О гајењу и преради шљиве*, Глас СКА 420 (2012) 213-214.

Графикон 34: Принос шљива у тонама 1889-1905



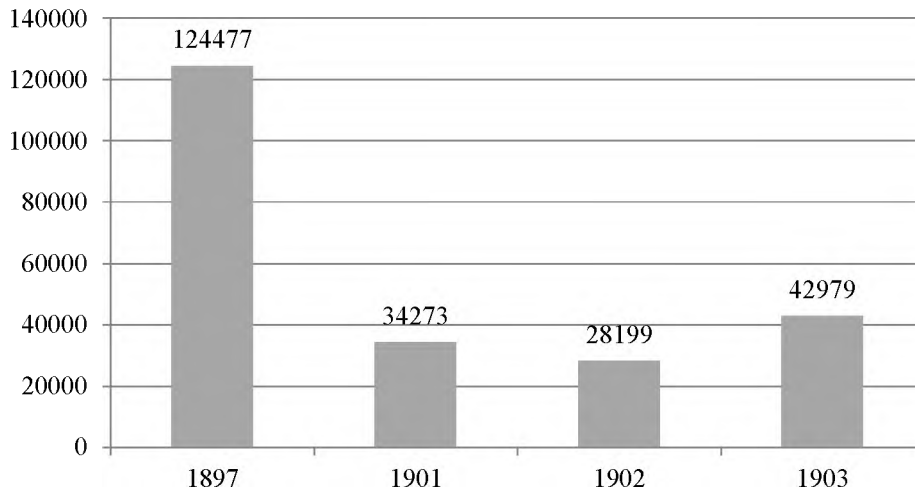
Почев од 1893. године прикупљају се подаци и о осталом воћу – јабукама, крушкама и орасима. Иако је, као што је већ поменуто, наше поднебље посебно погодно за узгој поменутог воћа, оно је у поређењу са производњом шљива било готово незнатно. Уколико узмемо као пример 1897. годину видећемо да су од укупног броја стабала шљиве чиниле 96,70%. Истовремено је било 1,28% стабала јабука, 1,08% стабала крушака и 0,94% стабала ораха.

СТАТИСТИКА ПРОИЗВОДЊЕ ЈАБУКА³⁹⁹

Број стабала јабука се почев од 1897. године, када је износио 348.163, стално увећавао, да би 1903. године износио 1.126.877, или више него три пута .

³⁹⁹ У овом поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 18, Београд 1903; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 25, Београд 1904; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 27, Београд 1906; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1903 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 29, Београд 1907; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Графикон 35: Број стабала јабука 1897-1903

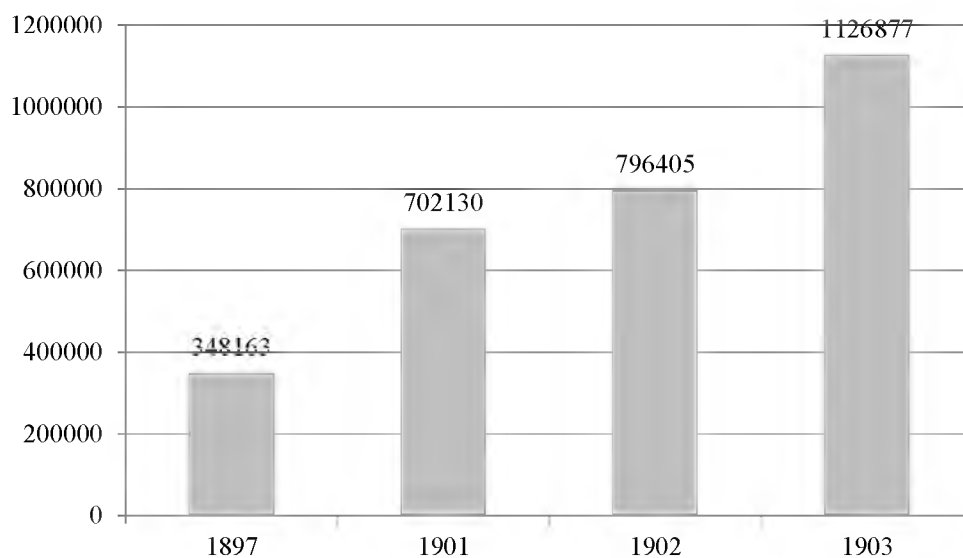


Јабука се у највећој мери гајила у Шумадији, Поморављу и Подрињу. Највећи број стабала јабуке 1901. забележен је у Подрињском (121.129), Рудничком (78.004) и Пожаревачком округу (73.619), 1902 године у Подринском (190.637), Моравском (63.224) и Крагујевачком (59.731) а 1903. у Моравском (226.388), Подринском (156.970) и Пожаревачком (102.490). Најзначајније повећање броја јабукових стабала забележено је у Моравском округу и то четири пута.

Године 1897. први по броју стабала јабука је био Мачвански срез (24.210). За њим су следили Гружански (10.262) и Јадрански (9.589). Најмање јабука имали су Масурички (312), Белопаланачки (361) и Кључки срез (415).

Иако се број стабала константно увећавао, принос је у значајној мери опао у периоду од 1897. до 1901. године, и то са 124.477 тона на само 34.273 тоне. Истовремено је опао и просечан принос по дрвету са 357 килограма на 49 килограма.

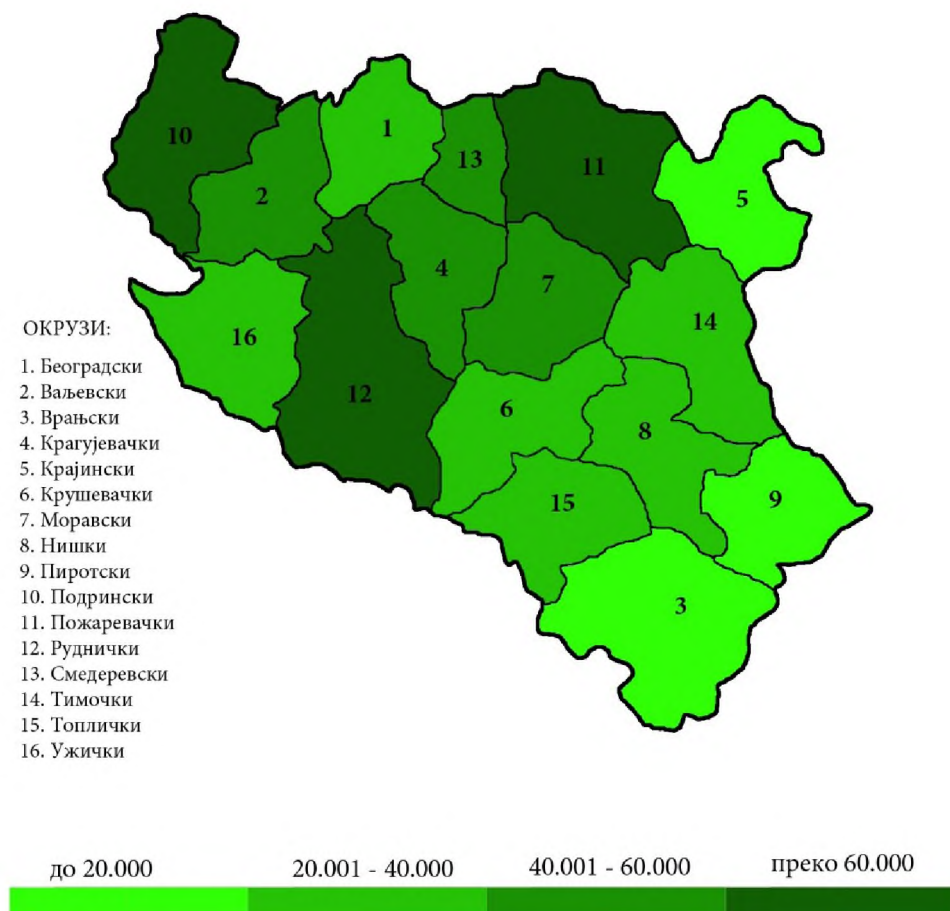
Графикон 36: Принос јабука у тонама 1897-1903



Табела 34: Број стабала јабука по окрузима 1901-1903. године

	1901	1902	1903
Београдски	34.942	42.048	36.326
Ваљевски	54.601	53.696	46.199
Врањски	19.806	26.124	26.614
Крагујевачки	56.551	59.731	74.595
Крајински	10.386	16.665	16.612
Крушевачки	39.503	47.105	96.359
Моравски	55.831	63.224	226.388
Нишки	20.043	20.609	91.077
Пиротски	11.793	8.206	9.168
Подрински	121.129	190.637	156.970
Пожаревачки	73.619	56.272	102.490
Руднички	78.004	35.412	61.894
Смедеревски	43.617	52.471	44.471
Тимочки	22.548	25.018	27.774
Топлички	20.750	15.289	24.016
Ужички	38.960	42.729	39.943
Чачански		40.158	45.371
Београд	47	1.011	610
укупно	702.130	796.405	1.126.877

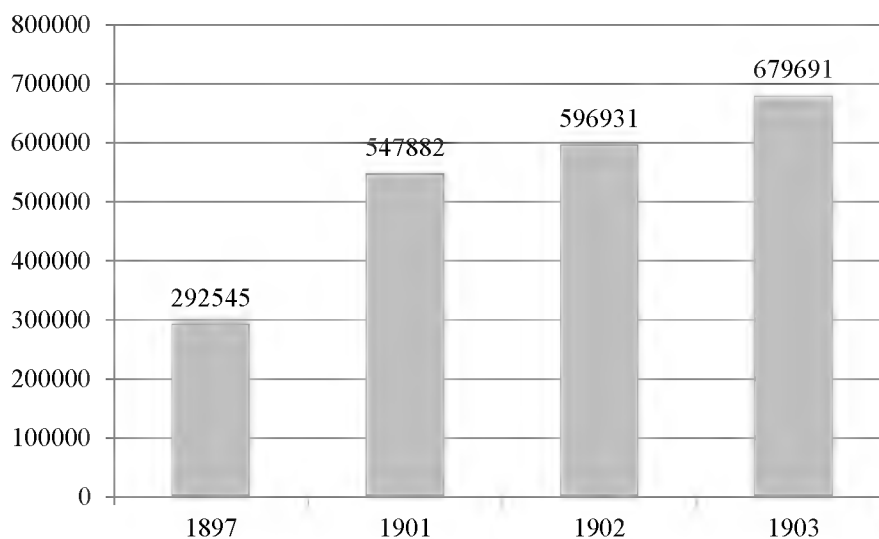
Карта 8: Окрузи према броју стабала јабука 1901. године



СТАТИСТИКА ПРОИЗВОДЊЕ КРУШАКА⁴⁰⁰

Као и код јабука, и број стабала крушака се од 1897. године стално увећавао. Са 292.545 стабала, број крушака се повећао на 679.691 стабло у 1903. години.

Графикон 37: Број стабала крушака 1897-1903



Крушка се у највећој мери гајила у Подрињу и Шумадији. Највећи број стабала крушака 1901. забележен је у Подринском (69.597), Рудничком (58.993) и Крагујевачком округу (53.832), 1902. године у Подринском (109.808), Крагујевачком (58.410) и Моравском (43.417) а 1903. у Подринском (89.820), Моравском (75.342), и Крагујевачком (69.053).

Године 1897. први по броју стабала крушке је био Лепенички срез (13.070). За њим су следили Гружански (11.664) и Расински (8.105). Најмање крушака имали су Кључки (311), Голубачки (335) и Студенички срез (457).

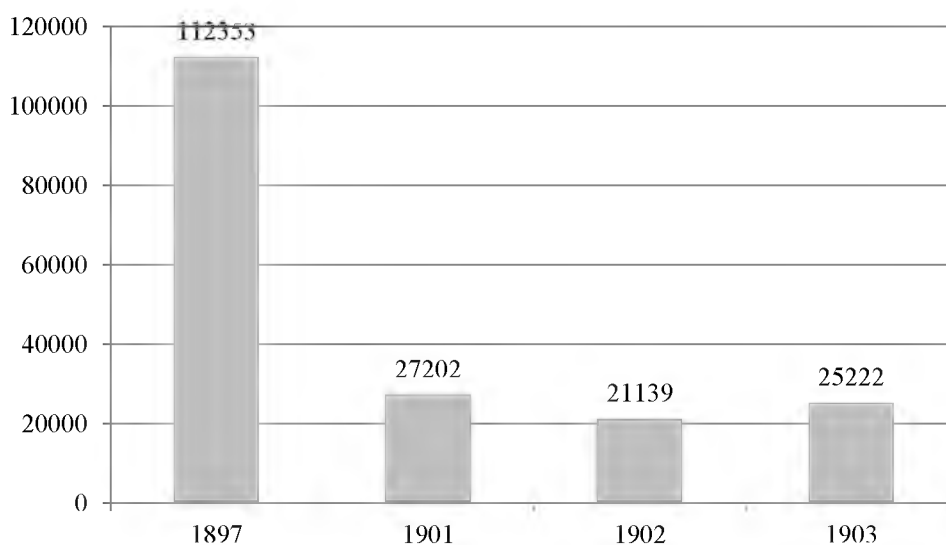
⁴⁰⁰ У овом поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 18, Београд 1903; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 25, Београд 1904; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 27, Београд 1906; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1903 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 29, Београд 1907; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Иако се број стабала константно увећавао, као и у случају јабука, принос је у значајној мери опадао и то са 112.353 тоне 1897. на само 25.222 тоне 1903. године. Истовремено је опао и просечан принос по дрвету са 384 килограма на 37 килограма.

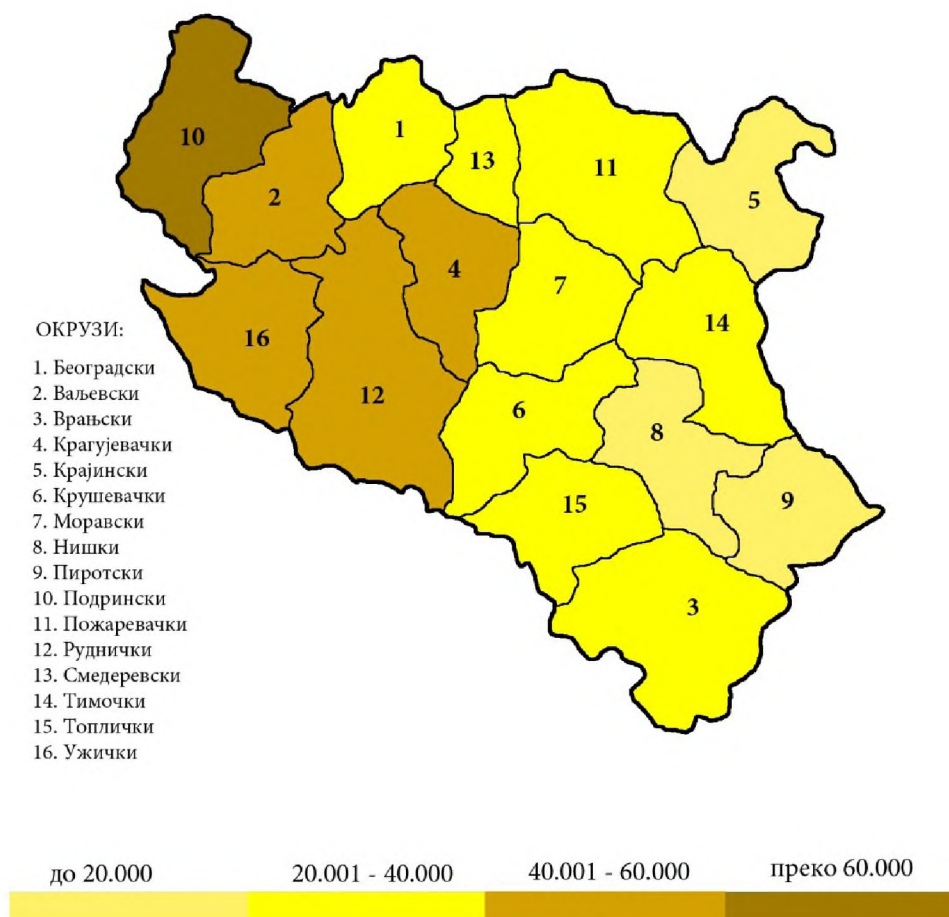
Табела 35: Број стабала крушака по окрузима 1901-1903

	1901	1902	1903
Београдски	30861	34832	27703
Ваљевски	41086	42066	36915
Врањски	29941	39629	50799
Крагујевачки	53832	58410	69053
Крајински	10064	11529	12131
Крушевачки	36354	33749	38580
Моравски	36782	43417	75342
Нишки	18212	18048	27801
Пиротски	19146	14900	17841
Подрински	69597	109808	89820
Пожаревачки	30102	24760	31438
Руднички	58993	27129	42980
Смедеревски	26892	31962	24961
Тимочки	21287	20027	27976
Топлички	24264	16641	34167
Ужички	40434	42131	38993
Чачански		27472	32891
Београд	35	421	300
укупно	547882	596931	679691

Графикон 38: Принос крушака у тонама 1897-1903



Карта 9: Окрузи према броју стабала крушака 1901. године



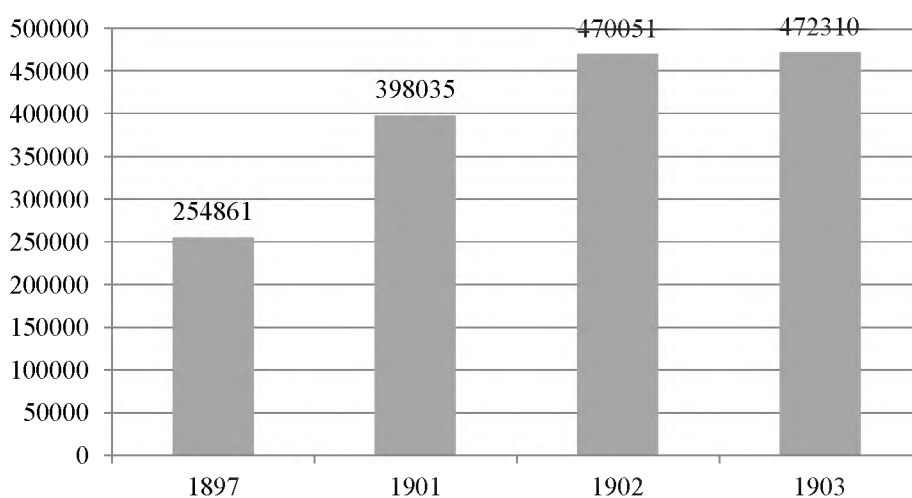
СТАТИСТИКА ПРОИЗВОДЊЕ ОРАХА⁴⁰¹

Број стабала ораха се такође увећао почев од 1897. године, и то са 254.861 на 472.310 стабала у 1903. години.

Орах се у највећој мери гајио у Подрињу, Шумадији и Поморављу. Највећи број стабала ораха 1901. забележен је у Подринском (54.806), Крагујевачком (42.613) и Рудничком округу (37.372), 1902. године, као и 1903, у Подринском (106.575; 72.031), Крагујевачком (47.832; 56.573) и Пожаревачком (34.232; 44.743).

Године 1897. први по броју стабала ораха је био Лепенички срез (16.761). За њим су следили Јасенички у Крагујевачком округу (10.763) и Мачвански (9.510). Најмање ораха је било у Златиборском (49), Добричком (121) и Косаничком срезу (164).

Графикон 39: Број стабала ораха 1897-1903



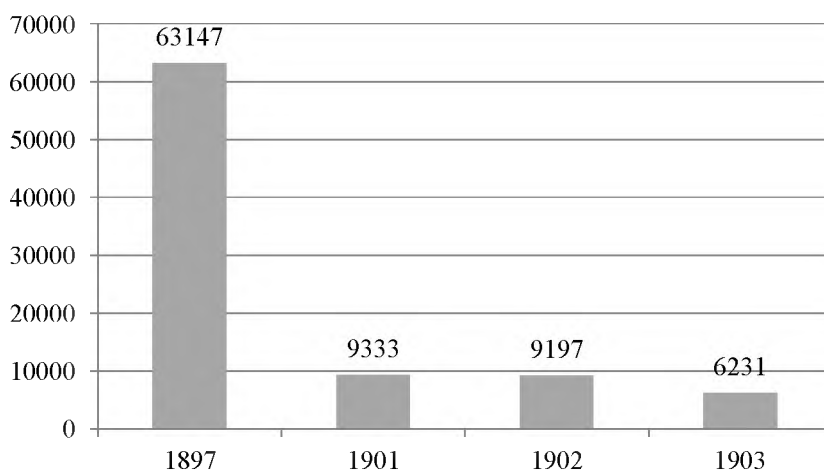
⁴⁰¹ У овом поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 18, Београд 1903; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 25, Београд 1904; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 27, Београд 1906; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1903 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 29, Београд 1907; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913

Иако се број стабала константно увећавао, као и код осталог воћа, принос је у значајној мери опао и то са 63.147 тоне 1897. на 6.231 тоне 1903. године. Истовремено је опао и просечан принос по дрвету са 248 килограма на 13 килограма.

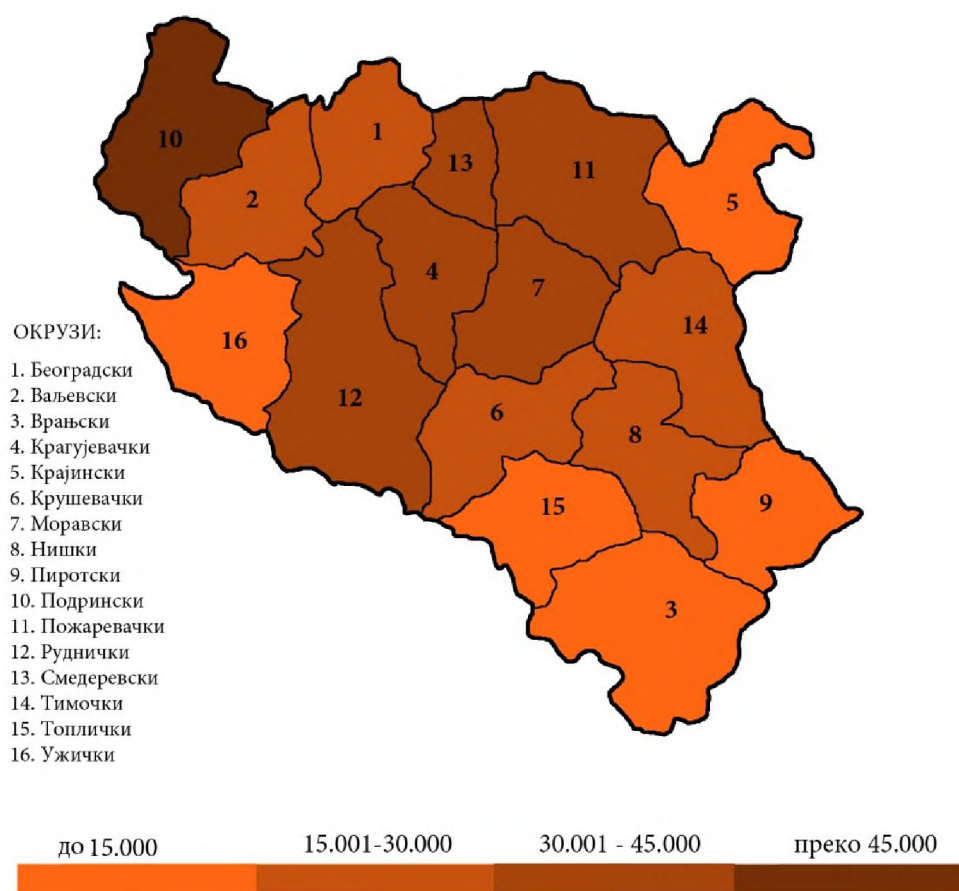
Табела 36: Број стабала ораха по окрузима 1901-1903

	1901	1902	1903
Београдски	22.800	24.021	24.641
Ваљевски	25.966	31.787	26.450
Врањски	12.599	16.472	16.517
Крагујевачки	42.613	47.832	56.573
Крајински	9.003	9.787	11.880
Крушевачки	20.175	22.255	24.115
Моравски	32.108	31.241	36.911
Нишки	18.477	19.837	21.314
Пиротски	13.225	10.768	10.864
Подрински	54.806	106.575	72.031
Пожаревачки	35.103	34.232	44.743
Руднички	37.372	19.841	29.841
Смедеревски	30.358	28.319	32.418
Тимочки	26.337	26.038	26.440
Топлички	2.121	2.366	2.432
Ужички	14.943	20.498	14.994
Чачански		18.075	20.146
Београд	29	107	
укупно	398.035	470.051	472.310

Графикон 40: Принос ораха у тонама 1897-1903



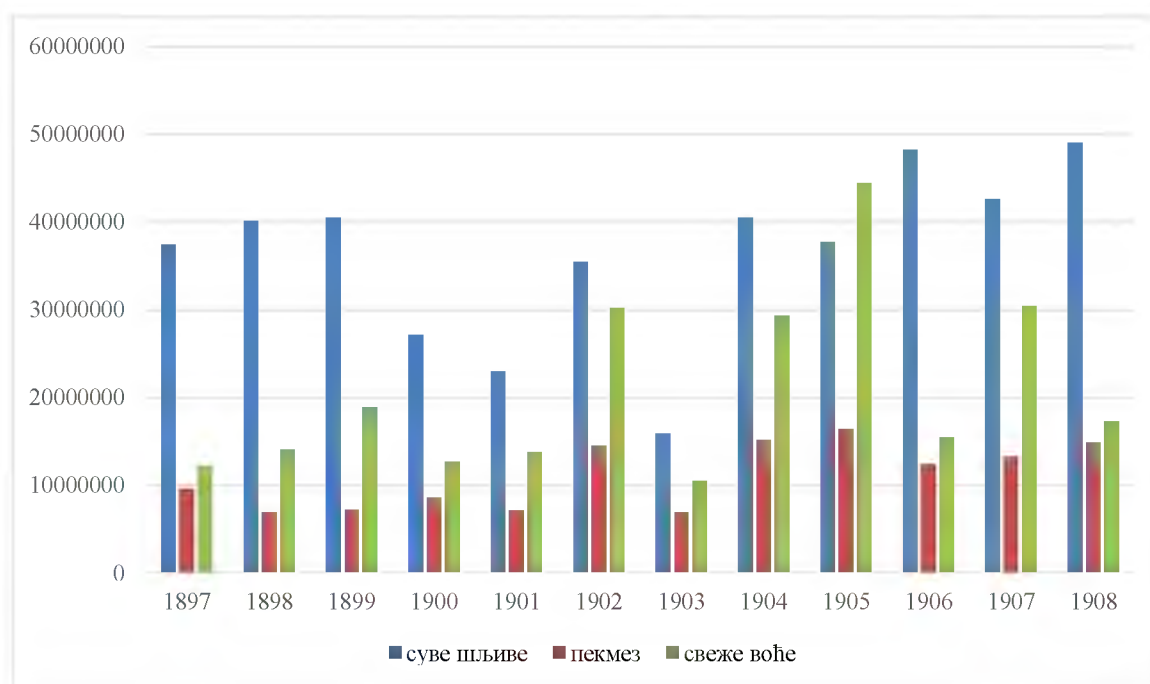
Карта 10: Окрузи према броју стабала ораха 1901. године



ПРОМЕТ ВОЂАРСКИХ ПРОИЗВОДА⁴⁰²

Суве шљиве су представљале један од најзначајнијих извозних артикала. Њихов извоз је постао посебно значајан током друге половине 19. века. Захваљујући великој потражњи и доброј заради, српски сељаци су ширили своје шљивике у свим оним областима у којима су постојали погодни услови за узгој овог воћа. Пред сушених шљива, извозило се и различито свеже воће, као и пекмез.

Графикон 41: Извоз сувих шљива, пекмеза и свежег воћа изражен у килограмима 1897-1908



Ракија се производила пре свега за домаћу употребу, тако да се њоме трговало и на унутрашњем и на иностраном тржишту знатно мање. На панађурима годишње се продавало око 300 тона ракије, док је њен извоз осцилирао и кретао се од 61 тоне 1891. до 987 тона 1899. године. Поред домаће ракије, у Србији су се трошиле и извесне количине страних алкохолних пића, ликера и рума, који су се увозили.

⁴⁰² У овом поглављу су коришћене статистичке публикације: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Табела 37: Увоз и извоз ракије, ликера и рума изражен у килограмима 1890-1905

	извоз	увоз
1890	250.934	15.058
1891	60.778	21.838
1892	139.206	9.401
1893	182.361	143.808
1894	519.367	61.115
1895	613.710	15.798
1896	439.140	18.930
1897	411.531	20.164
1898	605.926	45.021
1899	986.721	29.118
1900	579.084	25.109
1901	351.351	414.530
1902	166.218	483.688
1903	270935	215421
1904	317140	133534
1905	372194	53583

ВИНОГРАДАРСТВО

Територија коју је обухватала Краљевина Србија, представља подручје изузетно погодно за узгој винове лозе. У њој су се производила квалитетна вина а посебно су се својим квалитетом истицала вина из Тимочке Крајине. Винова лоза је успевала и гајила се у скоро свим областима, изузев у југо-западном делу и планинским пределима. Упркос погодним условима, под виновом лозом се налазио сразмерно мало обрађених површина, пре свега због значајних улагања која су била неопходна за интензивно бављење овом граном земљорадње.⁴⁰³

Винова лоза се гајила и у средњовековној Србији и то у свим крајевима у којима су лета дуга и топла. Оваквих предела је било широм српске државе, тако да извори бележе винограде на српском приморју, на територији Македоније, у Пилоту, око Скадра, Призрена, Пећи, Дечана, Врања, Прокупља, Параћина, као и на поседима манастира Жиче, Манасије и Раванице.⁴⁰⁴

⁴⁰³ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 55.

⁴⁰⁴ М. Благојевић *Земљорадња*, 107-108.

У средњовековној Србији, вино је било предмет како извозне, тако и увозне трговине. Српско вино извозило се у Дубровник и Млетке. У Млецима је оно средином 14. века било ослобођено царине. У Србију је из Дубровника и Млетака, с друге стране увожена малвазија, која је често слата као поклон српским владарима. У самој земљи производила су се добра и квалитетна вина. Како су до нас у највећем броју дошли документи везани за Дубровник, знамо да су неки од његових грађана имали своје винограде на српским територијама и за време турске владавине, у 16. и 17. веку.⁴⁰⁵

У другој половини 16. века Смедеревски санцак се издвајао по производњи вина у односу на остале санцаке на средњем Дунаву. Према неким истраживањима у Смедеревском санцаку је производња вина по домаћинству била око шест пута већа у односу на производњу у Срему. На нарочито развијено виноградарство наилазимо у околини Београда, Смедерева и у Браничеву. Ту су се налазили и виногради Београдске митрополије, од чијег грожђа су се производиле различите врсте вина, међу којима и бермет.⁴⁰⁶

Многобројни путописци, почев од Бертрандона де ла Брокијера, бележе вести о многобројним виноградима и добром вину на територији данашње Србије. Била су позната крајинска, жупска, нишка, топличка, смедеревска и јеличка вина. Ова слика се увелико изменила до 19. века, услед сталне несигурности. Површине под виноградима су се смањиле, док се грожђе и вино углавном производило за домаће потребе. Значајније количине вина су се производиле само у Крајини, Жупи, околини Смедерева и Београда. Са стицањем аутономије и власништва над земљом, започиње нагли развој виноградарства и ширење површина под виновом лозом. Током прве половине 19. века, виноградарство се интензивно развијало, тако да су се површине под виноградима увећале не само у традиционално виноградарским крајевима, већ у целој Србији. Само у периоду од 1834. до 1867. године, површина под виновом лозом повећана је један и по пут.⁴⁰⁷

У Крајини, Смедереву и Жупи готово свако домаћинство је имало свој виноград. И у осталим крајевима постојали су мањи виногради у оквиру породичних поседа, али су углавном захватили малу површину, просечно око 11 ари. Међутим, ни у

⁴⁰⁵ К. Костић, *Стара српска трговина и индустрија*, 35-36.

⁴⁰⁶ Г. Гарић Петровић, *Прилог историји виноградарства и винарства у Србији*, Историјски часопис 60 (2011) 234.

⁴⁰⁷ М. Савић, *Стогодишњица развића виноградарства у Србији*, Београд 1905, 4-5; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција, 177-183*; Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 161

домаћинствима са великим виноградима, виноградарство и производња вина нису биле основне делатности.⁴⁰⁸

У српским виноградима, до појаве филоксере, у народу познате под именом „сушибуба“, примењиване су најједноставније ампелотехничке мере. Од агротехничких мера примењивана је готово искључиво само обрада земљишта, док је ђубрење и наводњавање спровођено само на појединим државним добрима. У земљорадничким газдинствима виногради су подизани на најпримитивнији начин. На одређеном земљишту бушиле су се рупе или се копали јаркови и у ове рупе или јаркове садиле се лоза. Од када је почело подизање нових винограда на подлози америчке лозе, прихваћене су нове агротехничке мере, међу којима и дубоко орање (риголовање) земље у дубини 60 – 80 сантиметра и сађење лозе у правилним размацама од једног метра, чокот од чокота.⁴⁰⁹

За риљање винограда користио се риљ и лопата. Риљ су од гвожђа правили ковачи (Цигани), док су риљиште правили сами сељаци од суве хростовине. Крајем 19. века ушао је у употребу и ашов, који је купован већ готов. За копање је служила мотика. Виногради су се, рано с пролећа, копали „на банак“, тако што би се земља испод чокота извлачила копањем, чиме би се између редова правило узвишење (банак). На крају јесени виногради су се покривали а сваки чокот се покривао са земљом.⁴¹⁰

Резање винограда вршило се рано с пролећа, најчешће пред Васкрс. Старија справа за резање био је косир. Крајем 19. века уводе се у употребу посебне маказе са федером. Резање се вршило „на кондир“ и „у главу“. У главу се резало тако што би се на чокоту оставиле по две, три, или четири најдебље лозе са по једним окцем (пупољком), а остала, слабија и ситнија лоза окресала. На кондир се резало тако што би се на најјачим лозама оставила по два или три окца (пупољка). Резање винограда се сматрало за посао који је захтевао највећу вештину и није сваки сељак зна да га обавља. Зато су се плаћали они који су били у томе вешти.⁴¹¹

Заламање се вршило обично у другој половини јуна и то тако што би се редом врх сваке лозе, помоћу прста десне руке, заломио, при врху, за два до три окца или коленца. Заломљена лоза или чокот везиван је ликом, врбовим прућем, рафијом или канапом. Заламање се вршило да би се спречило бујање лозе на рачун рода. Пре заламања виноград се лучио, а после заламања чечкао, тако што би се скидали са сваке

⁴⁰⁸ Б. Миљковић Кагић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 160.

⁴⁰⁹ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 57.

⁴¹⁰ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 23.

⁴¹¹ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 24-25; С. Мијатовић, *Белица*, 83.

лозе заперци, који тек сад почињу да расту. Заламање се вршило један пут преко лета, а скидање заперака по неколико пута.⁴¹²

Грожђе се брало одмах по завршетку бербе кукуруза. Гроздови су се секли ножевима или малим косирчићима. Одсечени гроздови су се стављали у котарице, крошње или котоване (велике, јако бокасте котарице исплетене од беле лозе). Грожђе се потом преручивало у кола која би се вукла кући пошто се напуне. Ту се грожђе стављало у чабар у коме се муљало или гњечило посебним муљачем или мецгаљем, секиром или рукама. Измуљано грожђе се сипало из чабра у бачву. Вино које се одмах отакало из бачве остајало је бело а ако би остало 12 до 18 дана било је црно. Оточено вино се зове „полоток“, а неоточено „комињак“. По отакању црног вина печена је комина, од које се добијала ракија „комовача“ или „комовица“.⁴¹³

Приликом прављења и неге вина правио се низ грешака. Није се вршио одабир грожђа за вино а судови у којима се преносило грожђе и држао кљук нису били довољно чисти. Комина је исувише дуго остајала у додиру са широм, при чему се издизала на површину где би се укиселила. Такође, нису постојали ни довољно добри озидан подруми у којима би се вино чувало.⁴¹⁴

Шилер или комињак се правио тако што би се налила вода у бачву пошто би се већи део вина оточио. Комињак је био и назива за неисточено црно вино, које је остављано да стоји у бачви са комином. Грожђе из туршије се правило тако што би се одабрани гроздови осушили па стављали у чабар и наливали старим проврелим вином.⁴¹⁵

Пре појаве филоксере виногради са искључиво једном сортом винове лозе били су врло ретки. Тада су виногради подизани углавном без икаквог обзира на сорте винове лозе. Били су углавном груписани на једном месту, најпогоднијем за винову лозу, и имали су заједничког пудара. Већа пажња на избор сорти поклањана је само у Крајини, Смедереву и Жупи, те су зато и вина оних виногорја имала посебан укус и арому. Са увођењем подлоге на америчкој лози, почео је и одабир и сорти у складу са производњом вина.⁴¹⁶

Најважније сорте које су се гајиле у Србији су: скадарка (четерешка, мекиш) зеленика, волујско око, каменичарка (хрскавац), зачинак, прокупац, нишевка, гак

⁴¹² С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 25-26; С. Мијатовић, *Белица*, 83.

⁴¹³ М. Савић, *Белешке о винодељу у округу крагујевачком*, Београд 1875, 25; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 43-44; С. Мијатовић, *Белица*, 83; С. Мијатовић, *Ресава*, 175-176.

⁴¹⁴ М. Савић, *Белешке о винодељу у округу крагујевачком*, Београд 1875, 25.

⁴¹⁵ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 43-44; С. Мијатовић, *Белица*, 83.

⁴¹⁶ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 56; С. Мијатовић, *Темнић*, 292.

(гавран), пандарка, дренак, динка, мала дињка (ружица), лисичина, сметуша (хајмана), грачевина, ситна тамјаника, крупна тамјаника.⁴¹⁷

У Србији се вино производило највише за кућну у самом домаћинству тако да се није довољно пазило на време бербе, одвајање незрелога од зрелога грожђа, ни на одвајање трулог и нездравог грожђа од здравога, а са широм и младим вином се неумешно руковало. Због тога су српска вина већином била слаба и неукусна. Тржишни вишкови вина углавном су продавани на домаћем и то претежно локалном тржишту у најближим варошима.⁴¹⁸

Нешто квалитетнија вина су се производила у околини Књажевца а каније Неготина. Одатле се вином снабдевао велики део Србије. Вино је транспортовано на „винарицама“ које су уз Дунав ишле за Београд и Шабац. Сем тога, крајинска вина су одношена на коњима у „фучијама“ све до Ужица и Пирота.⁴¹⁹

Први значајнији покушај продора наших вина на европска тржишта учињен је 1882. године на изложби вина у Бордоу. Српска вина су тада привукла посебну пажњу јер су западноевропска виногорја већ увелико била десеткована филоксером. Нека од изложних вина добила су добар гласа а нека и награде. Међутим, награде нису добили винари који су имали своје винограде, већ они који су куповали грожђе у добрим годинама и од њега правили вино. Због тога, излагачи награђених српских вина нису могли да попуне све рубрике у упитнику на изложби јер нису знали колико су вина добили по хектару и колико хектолитара изложеног вина имају. Због тога су, када су их неки трговци питали колико имају вина за продају хектолитара одговарали да су све количине већ продали.⁴²⁰

Овај покушај пласирања српских вина заустављен је ширењем филоксере на Балканско полуострво. Филоксера (*Viteus vitifoliae* или *phylloxera vastatrix*) је штеточина која је средином 19. века пренета из Америке у Европу. Зараза европских винограда је уследила због великог увоза винове лозе из северне Америке, због проблема везаних за ширење пепелнице (*Uncinula necator*) и пламењаче или пероноспоре (*Plasmopara viticola*). Ова опасна зараза раширила се по читавом европском континенту у року од две деценије, од прве појаве у Француској и Великој

⁴¹⁷ М. Савић, *Белешке о винодељу крајинском и смедеревском и сортама винове лозе у Србији*, Београд 1874, 35-48.

⁴¹⁸ М. Савић, *Белешке о винодељу у округу крагујевачком*, 25; . Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 166; Ј. Јовановић, *Пољска привреда*, 57.

⁴¹⁹ М. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ*, 61.

⁴²⁰ А. Croveti, Е. Rossi, *A survey of the grape phylloxera (Viteus vitifoliae (Fitch)) a problem a century after introduction*, *Integrated pest control in viticulture*, Rotterdam 1987, 109-110; АС, МНП, 3, 1886, ф. 3, 71/886.

Британији 1863. године. Србија је била међу последњим европским државама у којима је регистрована ова појава. Први пут је забележена 1882. године у смедеревским виноградима. До 1886. је захватила и околину Београда, нарочито винограде на Топчидерском брду. Иако тада још филоксера још увек није била регистрована у другим виноградарским крајевима, у наредних десет година се проширила уништивши винограде широм Србије. Тако је до 1897. године страдала трећина крајинских винограда.⁴²¹

У циљу превенције и решавања проблема са којим се сусрело наше, али и европско виноградарство, установљена је Стална комисија за борбу противу филоксере на челу са др Симом Лозанићем а у Министарству народне привреде су посебно издвојена сва акта везана за овај проблем. Редовни чланови ове комисије су били Милутин М. Савић, професор Земљоделско-шумарске школе, Борисав Б. Тодоровић, професор Учитељске школе, Милан Р. Антић, управник Топчидерске економије, Живко А. Шкорац, деловођа, Љубомир Новаковић, енетехничар у Краљеву, Драгутин А. Лукић, енолог и помолог, и Петроније М. Савић, књиговођа. Ванредни чланови комисије су били Сима Лозанић, професор Велике школе, Марко Стојановић, и Гргур Миленковић, инжењер Министарства грађевина. Тада је изабрано и 28 известиоци из појединих крајева, углавном учитеља и свештеника.⁴²²

Комисија је добила надлежност да препоручује министарству све потребне мере и надзире стање винограда. Истовремено су изабрани и комесари за испитивање винограда у појединим крајевима, који су започели са радом већ 1883. године. Како је ширење заразе било поступно, у годинама које су следиле, сви виноградарски крајеви су слали редовне извештаје о стању винограда у којима су одговарале на формулар са питањима: да ли је негде лоза видно заостала у расту, да ли је то место угнуто и да ли је на тим местима неки чокот пожутео; да ли се опажају неки сумњиви знаци на чокоту, листу и ластарима; да ли је било неких непогода, суше, жеге или дуготрајне кише; да ли је било штете од инсеката; да ли се, када се огрне земља да ли се на жилицама опажају квржице или задебљања или жућкасте бубе сличне вашим; да ли је потребно да се пошаље стручан човек ради испитивања; ако је зараза раније пронађена,

⁴²¹ АС, МНП, 3, 1887, нефациклисано, 165, 550; АС, МНП, 3, 1897, ф. 1, 84/897; АС, МНП, 3, 1897, нефациклисано, 1878.

⁴²² *Шематизам за годину 1883*, 158.

да ли се раширила; да ли је потребно извести нешто о вршењу прописа везаних за борбу против филоксере.⁴²³

Такође, све сумњиве појаве, сами власници или судови сеоских општина су пријављивали локалним властима, да би их по потреби испитала стручна лица из Министарства народне привреде.⁴²⁴

Са појавом филоксере у Србији и уништењем многих винограда, јавила се несташица и смањење производње вина, што је надомештано увозом из других земаља. У циљу смањења увоза и трговинског дефицита држава и појединци су започели рад на сузбијању ширења филоксере, обнови винограда и модернизацији виноградарства и винарства. У овим напорима у почетку су постојале многе недоумице изазване још увек присутним непознаницама везаним за ширење и уништавања ове опасне штеточине. Посебно неповерење узгајивачи лозе и наши стручњаци су показивали према грожђу са америчких подлога и квалитету од њега произведеног вина.⁴²⁵

Ипак, до Србије су стигле и тада најновије мере као што је био нови инсектицид угљен дисулфид (CS₂), који је против филоксере први употребио хемичар барон Пол Тенард. Ова супстанца је допремљена у Крајину, тада најразвијеније српско виногорје, где је смештена у општинским кошевима јабуковачке, малокаменичке и мијајловачке општине. Виногради су њоме третирани у јесен 1886. Успех у сузбијању филоксере и опоравак су показали само они виногради у којима је инсектицид коришћен пре јесењих киша.⁴²⁶

Следећи пример других европских држава, Србија је прихватила као најефикаснију меру у борби против филоксере обнављање винограда на подлози америчке лозе. Стога се одмах приступило подизању расадника за производњу ове лозе. Први расадник за производњу америчке лозе подигнут је 1882. године у Смедереву, месту где је филоксера први пут регистрована. Након овог расадника, установљени су расадници и у другим деловима државе. У првих двадесет година од појаве заразе, подигнуто је шест државних расадника (у Смедереву, Букову, Топчидеру, Нишу Александровцу и Јагодини). Поред државних расадника америчке лозе, подигнути су и расадници који су се издржавали о трошку округа, срезова или пољопривредних удружења, у Крагујевцу, Алексинцу, Лугавчини, Крушевцу,

⁴²³ АС, МНП, 3, 1887, нефациклисано, 23, 25, 299, 779.

⁴²⁴ АС, МНП, 3, 1887, нефациклисано, 742, 995.

⁴²⁵ АС, МНП, 3, 1887, нефациклисано, 25, 414, 550, 551, 554.

⁴²⁶ G. Gale, *Saving the vine from Phylloxera: a never-ending battle*, Wine A Scientific Exploration, CRC Press 2002, 79; АС, МНП, 3, 1887, нефациклисано, 734.

Свилајнцу и Параћину. Сви ови лозни расадници имали су задатак, да производе америчку лозу, која је служила као подлога домаћим сортама при обнављању или подизању нових винограда. Поред тога они су имали и задатак да производе што већу количину калемљене лозе У њима је током 1898. године произведено 343.390 комада калемљене лозе, 815.215 прапорака и 3.443.669 резница.⁴²⁷

Како су за подизање винограда на подлози америчке лозе били потребни велики издаци и труд, овом послу су најпре приступили имућнији људи. Стога су први овакви виногради подизани у околини Београда, Смедерева, Пожаревца и неких других вароши. Прве поруџбине резница америчке лозе стигле су од угледних Београђана чији су се виногради налазили у Топчидеру, а 1887. је испоручено њих 20.000 за краљев виноград у Смедереву.⁴²⁸

Други важан задатак државних расадника је било одржавање повремених калемарских курсева. Овим предавањима је претходила посета наших стручњака предавању о филоксери које је фебруара 1887. године одржао у Панчеву изасланик угарског министарства привреде Јанош Вени, руководилац државног расадника у Белој Цркви. Овом практичном курсу је присуствовао и први руководилац државног лозног расадника у Смедереву Павле Мијић. Након тога, и у домаћим расадницима се започиње одржавање повремених курсева на којима су се давала основна упутства о калемљењу и нези америчке лозе.⁴²⁹

Рад на унапређењу виноградарства био је омогућен захваљујући доношењу Закона о унапређењу виноградарства 1895. године. Овим законом прописано је, пре свега, уређење државних и приватних расадника америчке лозе. Предвиђено је да сви виногради који би били подигнути на подлози америчке лозе буду на десет година ослобођени пореза, а на двадесет година сви виногради који би били подигнути на живом песку. Такође, овај закон је садржао и одредбе о: бесплатном преносу лозе на државним железницама из лозних расадника; бесплатном давању лозе из државних расадника појединцима, удружењима, школама, манастирима, црквама и областима које су највише оштећене; ослобођењу од царине и свих других дажбина оне лозе која се увезе у Србију; о установљењу практичних курсева о калемљењу лозе и подизању винограда.⁴³⁰

⁴²⁷ АС, МНП, 3, 1887, нефациклисано, 237; М. Савић, *Стогодишњица развића виноградарства у Србији*, 8; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 57-59.

⁴²⁸ АС, МНП, 3, 1887, нефациклисано, 972.

⁴²⁹ АС, МНП, 3, 1887, нефациклисано, 189, 243, 263, 375.

⁴³⁰ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 59-60.

После уништења винограда деведесетих година прошлог века, у областима којима је виноградарство било узредна делатност, виноградима нису у значајнијој мери обнављани због великих трошкова око сађења, калемљења и одржавања нове лозе. С друге стране, у виноградарским крајевима у којима земља није била погодна за ратарство долази до интензивне обнове а нови виноградима временом захватају све веће површине јер се гајење хибридне лозе, због јевтиног одржавања и родности, брзо ширило. Тако је почео привредни успон најпре Рајца, Рогљева и Смедовца, а затим Михаиловца, Брусника, Тамничка, Речке и Радујевца.⁴³¹

Поред Филоксерe, велику је штету нанела виноградима у Србији и пламењача или пероноспора (*Peronospora viticola*), гљивично обољење винове лозе. Ова болест, пореклом из Америка, у Европи је први пут примећена 1878. а у Србији 1890 године. Четири године касније, она је већ захватила велике површине. Стога је Министарство народне привреде издало Уредбу о сузбијању пероноспоре и упутство за распознавање и уништавање пероноспоре. Сузбијању пламењаче допринело је и доношење Закон о уништавању штетних животиња и биљака, према коме је сваки пољопривредник, између осталог, био дужан да сузбија и пероноспору.⁴³²

Иако је ово обољење наносило велике штете, већ проређеним виноградима, требало је да прође доста времена да српски земљорадници увиде значај превенције прскањем бордовском чорбом. Упутства за справљање овог фунгицида и његово коришћење давали су путујући наставници виноградарства. До 1897. године у Крајинском округу је набављено 26 прскалица, од чега је само једна била општинска, и то у Радујевцу. У недостатку прскалица, виноградари су наносили бордовску чорбу метлицама или су је прскали јарећим мешинама.⁴³³

У току прве деценије 20. века прскање винограда постаје уобичајена агротехничка мера и врши се по неколико пута преко лета. Сељаци који су имали своје винограде почињу да у све већој мери купују прскалице. Такође, овладали су и прављењем бордовске чорбе, коју су добијали мешањем 100 делова воде, 2-4 дела гашеног креча и 1-2 плавог камена (плаве галице). Прскање се вршило пре и после цветања лозе и пред сазревање грожђа.⁴³⁴

⁴³¹ М. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ*, 15.

⁴³² М. W. Dick, *Straminipilous Fungi*, Springer Science, 2001, 127; *Poljoprivredna enciklopedija II*, Zagreb 1970, 193; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 60-61.

⁴³³ АС, МНП, 3, 1897, нефациклисано, 1878; АС, МНП, П, 1904, нефациклисано, 243.

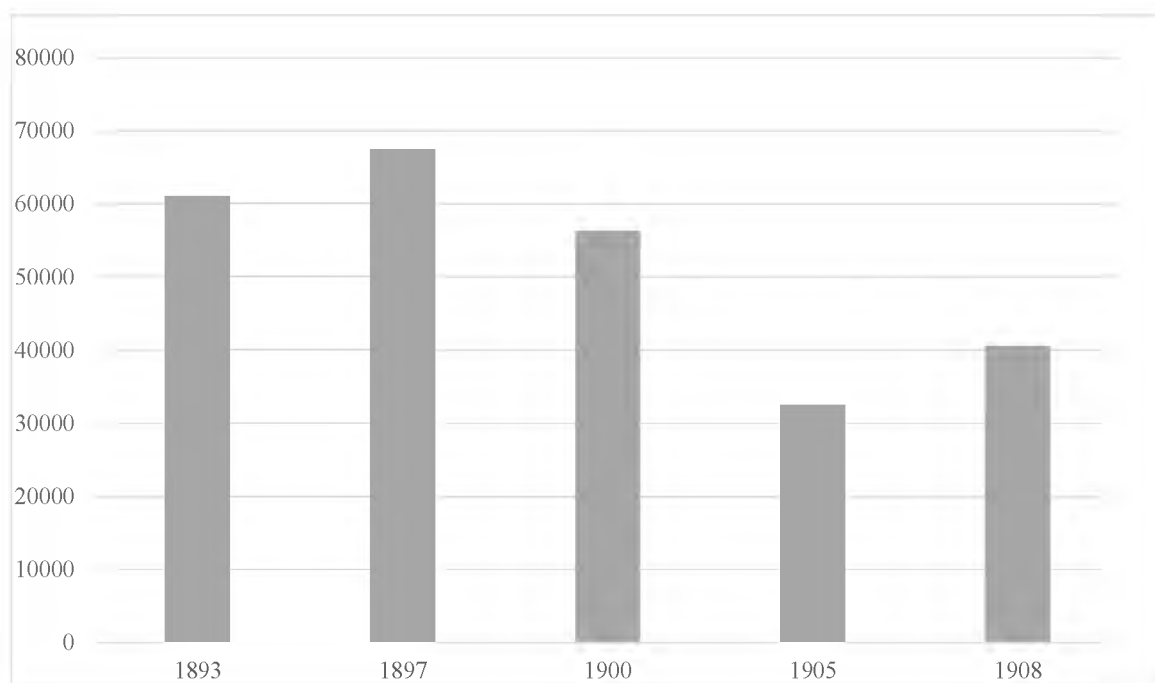
⁴³⁴ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 25-26.

СТАТИСТИКА ВИНОГРАДАРСТВА⁴³⁵

Пре појаве филоксере, у Србији је било под виноградима 68.330,28 хектара. Попис од 1897 године, након што је ова епидемија захватила и наше просторе, показује да је чак 27.648,87 хектара, што је представљало више од половине винограда било уништено или заражено. Тада се под старим и још здравим виноградима налазило 26.701,36 хектара, под новим виноградима, подигнутим уместо уништених, 5.598,62 хектара и под уништеним или напуштеним виноградима 8.381,43 хектара.⁴³⁶

Ипак, опоравак почиње средином прве деценије 20. века, када се површина заражених винограда вишеструко смањује а укупна површина под различитим врстама лозе почиње да повећава.

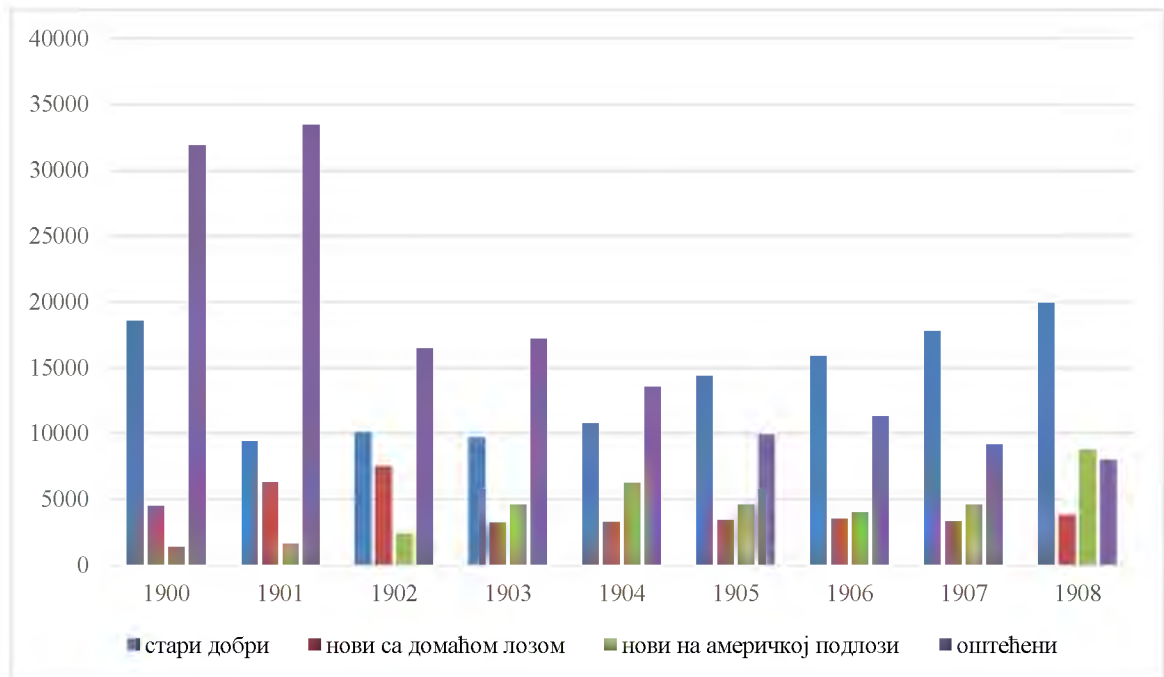
Графикон 42: Укупна површина под виноградима 1893-1908



⁴³⁵ У поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 18, Београд 1903; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 25, Београд 1904; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 27, Београд 1906; *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1903 годину*, Статистика Краљевине Србије, том 29, Београд 1907; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

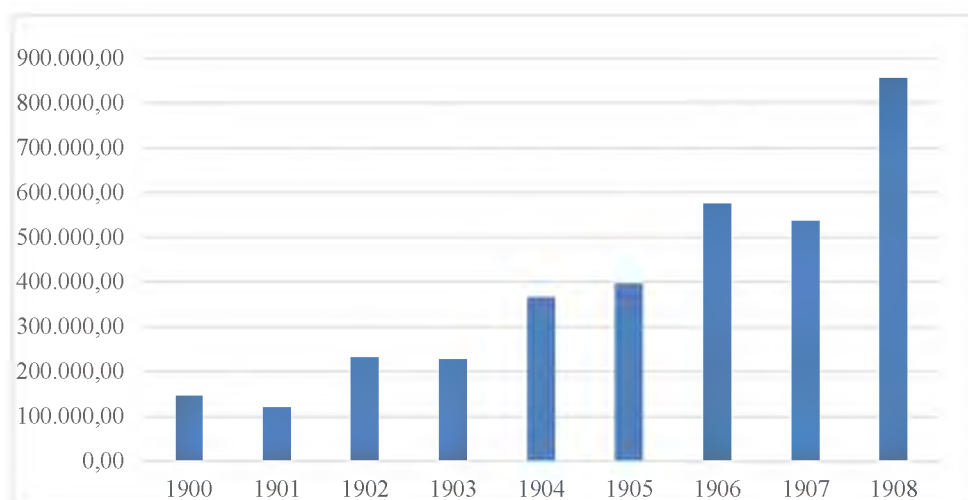
⁴³⁶ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 55.

Графикон 43: Површина под старим и новим виноградима изражена у хектарима 1900-1908



Производња вина била је у непосредној вези са појавом филоксере и напорима у обнови оштећених винограда и подизања нових. Иако је укупна површина винограда 1900. године износила 56.383,42 хектара, на њима је највећи део лозе био заражен и оштећен. Стога је те и наредне године забележен и најмањи принос вина од 146.301,30 и 120.293,30 хектолитара. Са опоравком старих и садњом нових винограда на америчкој подлози увећава се производња вина.

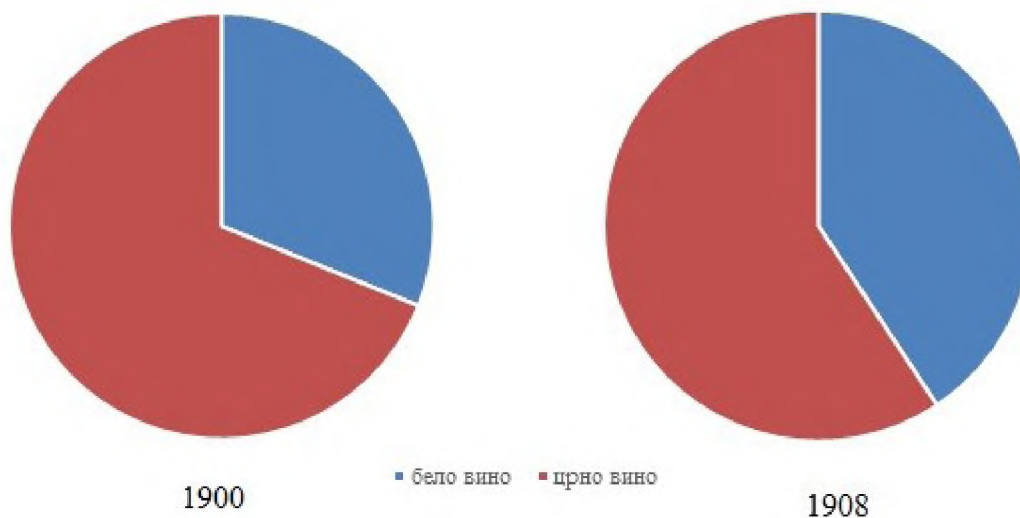
Графикон 44: Производња вина у хектолитрима 1900-1908



Табела 38: Принос вина у хектолитрима са различитих врста винограда 1900-1908

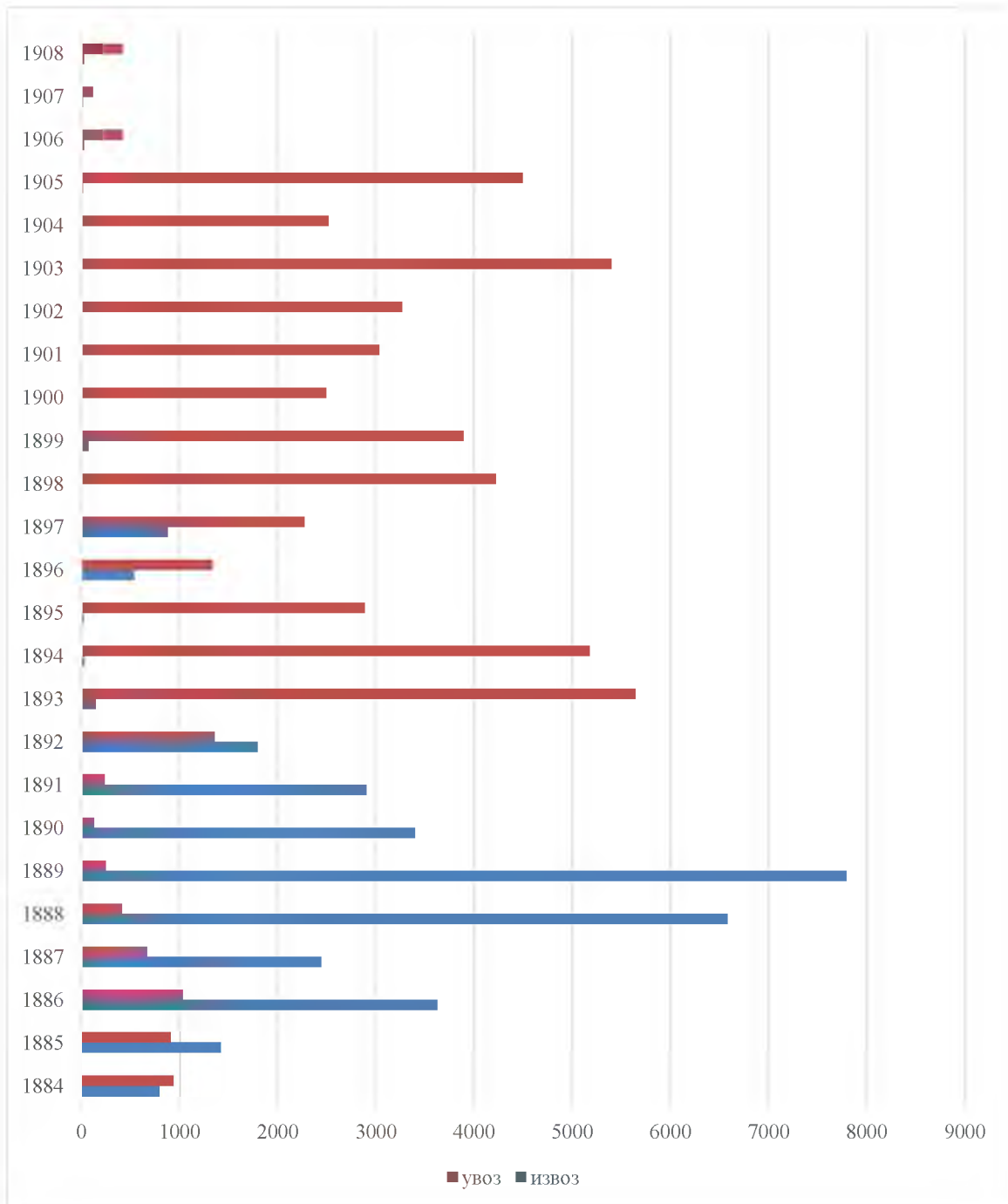
принос вина у хектолитрима									
	са добрих		са нових				са оштећених		укупно
			домаћих		на америчкој подлози				
	по ha	укупно	по ha	укупно	по ha	укупно	по ha	укупно	
1900	8,96	88.854,86	7,98	20.995,56	13,79	33.174,98	2,66	3.275,92	146.301,30
1901	9,27	56.604,75	8,15	28.075,70	16,86	32.710,92	14,42	2.901,90	120.293,30
1902	11,91	112.051,88	11,68	48.084,29	21,1	68.631,34	10,48	3.161,08	231.928,60
1903	10,22	112.534,80	5,89	13.689,20	16,2	95.537,50	4,32	4.969,20	226.730,70
1904	18,31	181.622,00	8,55	30.641,00	23,29	152.155,00	6,78	2.267,00	366.685,00
1905	14,78	286.432,00	10,28	25.391,00	21,54	81.561,00	6,17	2.841,00	396.225,00
1906	23,13	484.959,00	8,80	24.857,00	13,65	51.880,00	3,56	12.711,00	574.407,00
1907	23,49	413.509,00	7,04	18.423,00	9,52	41.955,00	4,32	2.385,00	536.093,00
1908	14,05	635.269,00	3,86	44.846,00	9,78	171.800,00	0,25	3.785,00	855.700,00

Графикон 45: Однос количине белог и црног вина произведене 1900. и 1908. године

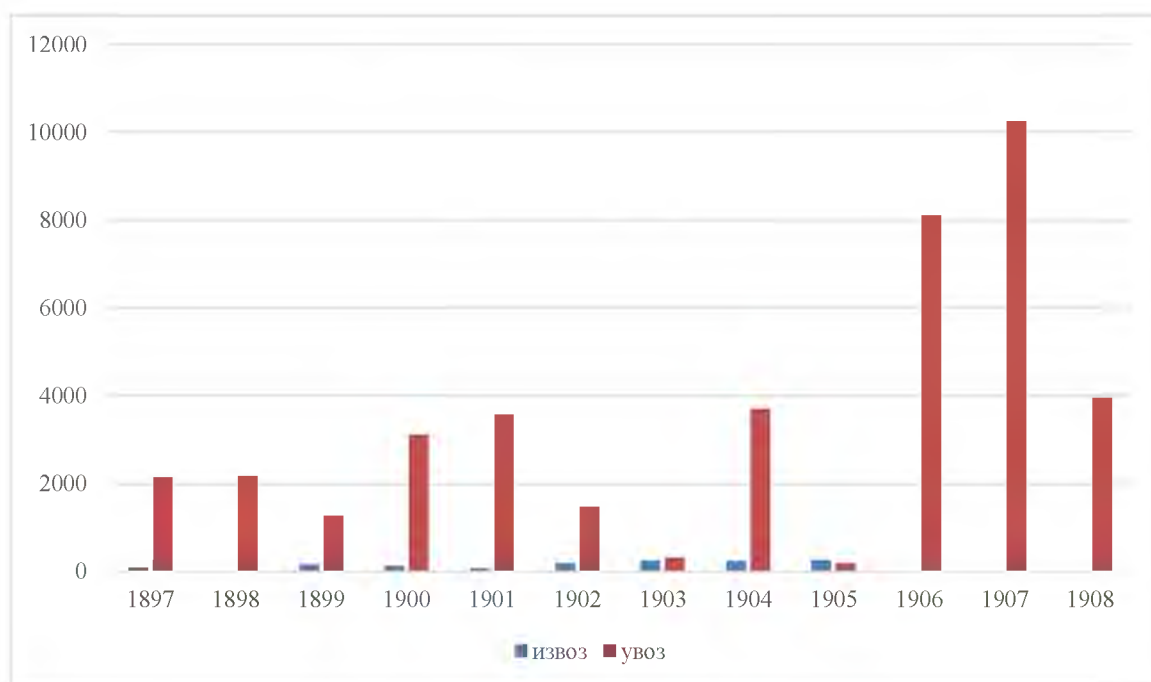


Производња вина је највећим делом задовољавала домаће потребе а само се вишак, који није био значајан ни по количини ни по вредности, јер је ретко кад прелазио вредност од 500.000 динара. Изузетак у томе чиниле су само године 1888. и 1889, кад је извоз вина прешао вредност од 1,400.000 дин.

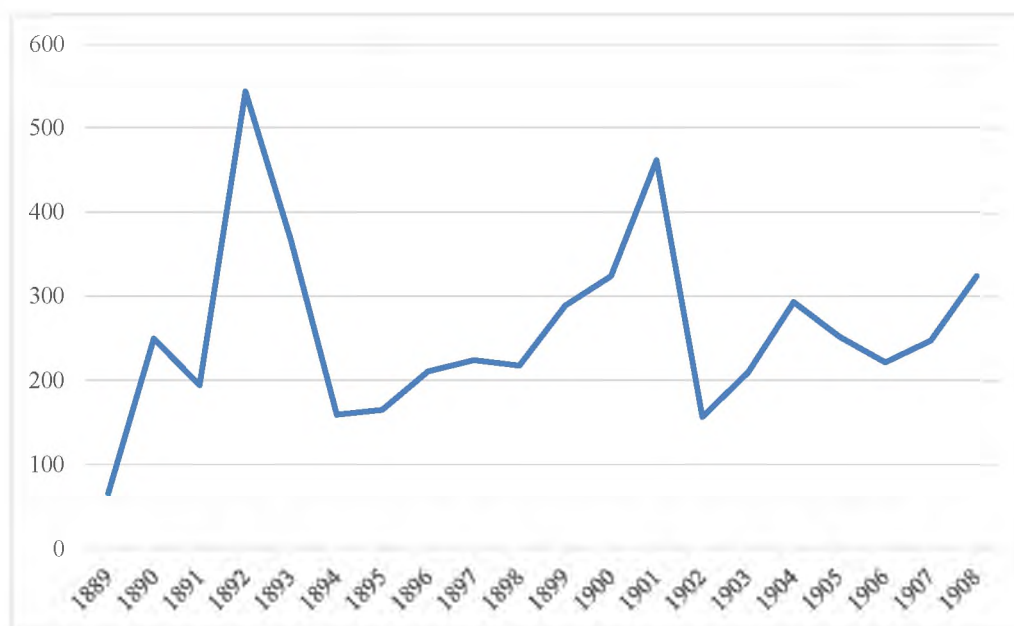
Графикон 46: Извоз и увоз вина изражен у тонама 1884-1908



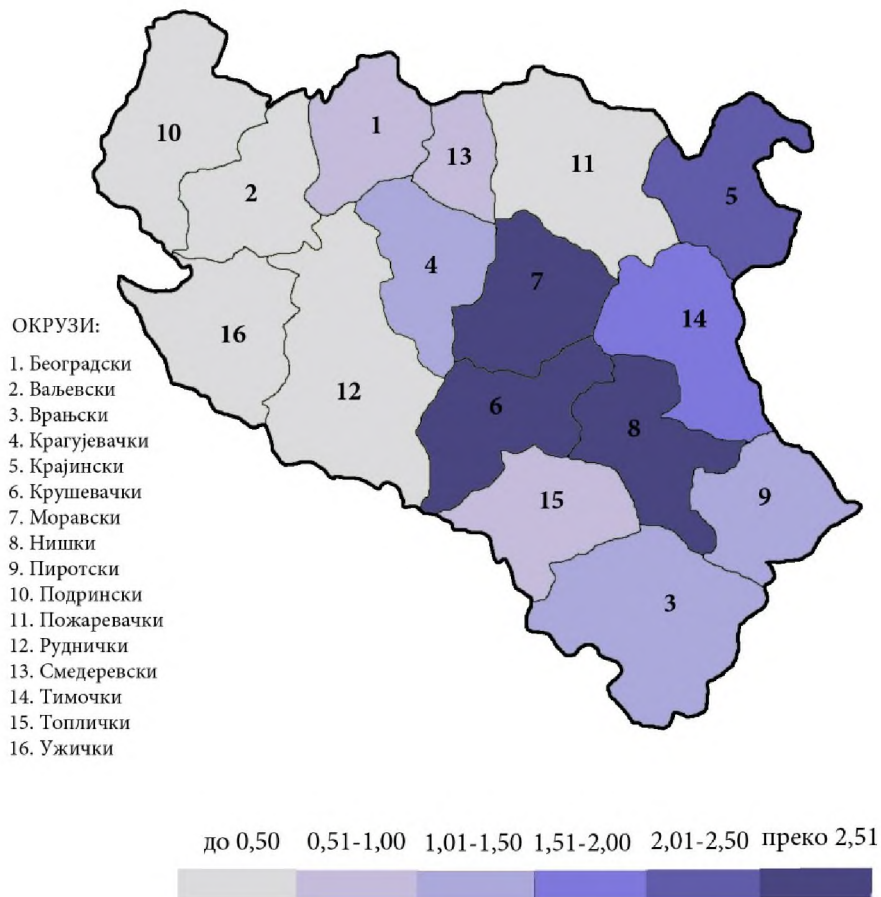
Графикон 47: Увоз и извоз свежег грожђа изражен у тонама 1897-1908



Графикон 48: Промет вина на панађурима изражен у тонама 1897-1908



Карта 11: Окрузи према проценту површина под виноградима у
укупној површини 1900. године



ПОВРТАРСТВО

У Србији 19. века, повртарство није било у оној мери развијено у којој су постојали природни услови. Поврће се углавном гајило за кућне потребе, док су се веће количине повртарских култура за тржиште производиле само у близини градских насеља. Свако сеоско домаћинство имало је своју башту, у којој се узгајало различито поврће за исхрану. Већина ових повртњака била је довољно велика за производњу само мањих количина поврћа, које су се трошиле у домаћинствима самих произвођача.⁴³⁷

У средњем веку, у Србији је, поред узгоја житарица, посебно важно место у земљорадњи заузимао узгој поврћа – зеља. Оно је било основа исхране становништва у време постова. Највише су се гајиле легуминозе, међу којима је најзначајнија биљка била сочиво. У исхрани су се још користили и боб, грашак, купус и лук. Њихов узгој је настављен и за време турске власти. Поврће се гајило у вртovima, које су имале и најсиромашније куће. Вртови су се налазили у оквиру насељених места, обично крај дворишта.⁴³⁸

Подстицај за интензивирање производње поврћа потекао је од кнеза Милоша, који је преко економа наредио да се што више зелени и варива сади у баштама. Ипак, веће баште ничу само поред већих градова а у њима су се узгојем бавили највише бугарски печалбари. У осталим деловима Србије, и даље су се гајиле највише основне врсте поврћа – лук, купус, пасуљ и кромпир, и то за домаћу потребу. У сеоским домаћинствима овим послом су се углавном бавиле жене.⁴³⁹

Земља на којој се узгајало поврће – башта или градина, у селима разбијеног, разређено-збијеног и полузбијеног типа, у којима су окућнице биле веће, налазила се поред двора, који је увек био ограђен плотом или тарабом. У селима збијеног типа у југоисточној Србији, баште, заједно са њивама и конопљиштима су се налазиле груписане у долинама, поред река и потока, испод села која су била распоређена по косама. Баште су се налазиле и на становима (трлима, салашима). У баштованским селима изван села су се налазили већи комплекси земље засађене поврћем, на којима су

⁴³⁷ *Како наши тежаци раде?*, Тежак 7 (1875) 131; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 47.

⁴³⁸ М. Благојевић, *Земљорадња*, 84-88, 137-141; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 83.

⁴³⁹ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 130-133.

подизане колибе у којима је држан алат а радници се склањали током невремена. У таквим колибама је, док су трајали радови, живео по један члан домаћинства.⁴⁴⁰

У сеоским повртњацима су се гајили у највећој мери: лук – бели и црни (*врани*), влашац, празилук (*празик*) и аљма, пасуљ, кромпир, боб, грашак, сочиво, купус, паприка, парадајз, плави патлиџан, зеље, бундеве, краставци и бостан. У градским баштама посебно важно место су имали шаргарепа, першун, паштрњак и целер.⁴⁴¹

Осим кромпира, купуса и бостана, који траже нарочито погодно земљиште, сви остали усеви су се сејали у близини кућа. Место на коме се узгајало поврће називано је башта, *бакча*, *градина* или *лукара*. Ту су узгајане различите врсте поврћа. У неким крајевима, ту су се гајиле и разне врсте цвећа и држале кошнице. Кошнице и цвеће могли су се налазити и у посебном делу окућнице – *цвећари*, *баштици*, *башчици*. *Купусара* (*купусница*, *варзарија*) се налазила најчешће подаље од дворишта, поред реке или потока. На тај начин било је омогућено редовно заливање али и заштита од живине, која се налазила у сеоским двориштима. Обично су све групе купусара биле слично уређене. Простор од два или више хектара био је подељен у четвороугаоне купусаре, развојене *складовима*, веома ниским и узаним насипима. На њима су прокопаване бразде којима је текла вода из потока или река за наводњавање. На одређеном растојању су се налазила проширења у којима се скупљала вода која је текла кроз ове *складове*. Из њих, тиквама се заливало поврће по купусари. Ради наводњавања, понегде су се преграђивали мањи потоци или би се у њиховим коритима правиле рупе, у којима се сакупљала вода. У купусарама су се, уз купус, гајиле и паприке и парадајз. Кромпир се често садио и по њивама, а пасуљ (бели лозаш) и тикве (дулеци) као узродица кукуруза.⁴⁴²

Повртњаци су се обрађивали ашовом (риљ, бадиљ), којим се прекопавала земља. Ашов је могао бити шиљат, заокругљен или четвртаст. Друго оруђе је била мотика. У великом делу Србије, сви радови су вршени само мотиком, а за ашов се није ни знало. Наше обичне мотике су биле у врату извијени ашови. Имале с различит облика а

⁴⁴⁰ Р. Илић, *О љубићским селима*, 18; Љ. Јовановић, *Млава*, 264; Р. Николић, *Околина Београда*, 930, 936; С. Мијатовић, *Темнић*, 290; Р. Николић, *Пољаница и Клисуре*, 21, 47, 61, 76; С. Мијатовић, *Темнић*, 267; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 434.

⁴⁴¹ Ђ. Радић, *Наука о земљоделству. Градинарство*, Београд 1894, 198; С. Мијатовић, *Темнић*, 268; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 317; С. Мијатовић, *Ресава*, 174; Б. Дробњаковић, *Смедеревско Подунавље и Јасеница*, 201.

⁴⁴² Р. Илић, *О љубићским селима*, 18; Љ. Јовановић, *Млава*, 264; Р. Николић, *Околина Београда*, 930, 936; С. Мијатовић, *Темнић*, 267, 290; Р. Николић, *Пољаница и Клисуре*, 21, 47, 61, 76; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 434; С. Мијатовић, *Белица*, 78; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 21; С. Мијатовић, *Ресава*, 134, 174; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 44-45, 123; С. Вујадиновић, *Пореч*, 33.

употребљаване су за копање, дробљење земље, окопавање и огртање. Грабуље су могле бити сасвим дрвене или гвоздене. Њима су се поравњавале леје, дробиле ситније грудве зеље, растурало ђубриво, претрпавало посејано семе, чистиле стазе. За расађивање расада користила се садиљка. Често је то био само обичан дрвени шиљак, којим се дубила рупа у земљи. Семе поврћа се могло садити на сачму, бразду, у рупе и кућице.⁴⁴³

Поврће је чинило, заједно са хлебом и млечним производима, главни део исхране српског становништва. Од њега су се припремала различита јела и у време поста и у време мрса. Јеле су се различите врсте чорба и јанија, зељанице, тиквењаче, купуснице, кисео купус, гибанице са луком и пиринчем, кувана јела од пасуља, кромпира, паприке, зеља... Поред јела припреманих од поврћа, јеле су се и печене цвекле и пресан купус (некуван и некисео). Лук (све сорте) се јео са хлебом, пошто би се умочио у со. Роткве су се такође јеле пресне, ољуштене, исечене и посољене. Поврће је нарочито било значајно у време поста. Само су се у време свечаних дана на трпезама могли видети риба, пиринач и јела припремана на уљу. Посна јела су се углавном зачињавала луком (црним, празилуком или влашцем) и алевом паприком.⁴⁴⁴

Различите врсте поврћа су се чувале на различите начине током зиме. Црни и бели лук су се плели и остављали да висе и суше у венцима у ајату. Ту су висиле и нанизане паприке. Празилук се трапио, као и кромпир. Купус се киселио у кацама а паприке, зелени парадајз и краставци су стављани у туршију. Бели пасуљ, лозаш, се није вадио из махуна, већ се у њима остављао и склањао на таван. Семе за сетву поврћа чувано је обично у тикви окаченој о мотке испод тавана.⁴⁴⁵

Иако је готово свако домаћинство, имало своју башту, поједине врсте поврћа су се набављале од баштована, који су имали велике повртњаке, пре свега у близини вароши, где је постојала посебна потреба за овом врстом робе. Ови повртњаци су били пространи и уређени у циљу добијања што већих приноса. Ту су се гајиле велике количине поврћа најбољих сорти. У њиховој близини се увек налазила вода, захваљујући чему је било могуће организовати наводњавање током летњих месеци.⁴⁴⁶

Најбољи повртњаци су се могли видети око Београда, Крагујевца, Пожаревца, Параћина, Свилајнца и Ниша. Поједина села су била специјализована за производњу повртарских производа, као што су била села у непосредној околини Београда –

⁴⁴³ Ђ. Радић, *Наука о земљоделству. Градинарство*, Београд 1894, 30-46.

⁴⁴⁴ Т. Бушегић, *Левач*, 473; С. Мијатовић, *Народна медицина*, 273-274, 277.

⁴⁴⁵ С. Мијатовић, *Темнић*, 263, 290-291; М. Ракић, *Качер*, 761.

⁴⁴⁶ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 47-48.

Вишњица, Сланци и Велико Село. Ту су се највише гајила зелен, грашак, парадајз, паприка и купус, који су продавани у Београду. Интензивна производња поврћа била је могућа захваљујући наводњавању, које је у Вишњици вршено помоћу долапа. Близина река и потока доприносила је развоју повртарства. Тако се оно развија и у другим крајевима, и то у долињским селима, крај водених токова. У овим насељима је скоро свако домаћинство имало башту а нека и више њих. Било је и домаћинстава којима је главно занимање било баштованство. Баштованство је било посебно везано за досељенике из југоисточних крајева.⁴⁴⁷

Крајњи исток Србије – Црноречки округ (касније Тимочки), био је познат по развијеном повртарству. Баштовани из овог округа снабдевали су поврћем оближње округе. Посебно су се истицали карфиол и бостан.⁴⁴⁸

Посебан подстицај за развој производње различитих врста поврћа српски земљорадници су добијали од Српског пољопривредног друштва. На првој изложби земаљских производа одржаној у Крагујевцу од 9. до 13. октобра (27. септембра до 1. октобра) 1870, између осталих производа, било је изложено и поврће. Тринаест излагача је приказало 21 сорту пасуља. Посебну пажњу је привукао бели крупни пасуљ Светозара А. Пантића, трговца из Крагујевца, и ситан жути пасуљ у дугој махуни Илије Марковића, капетана из Крагујевца. Били су још запажени и црни рани, жути и зеленкасти француски, као и домаћи рујак шећерац Топчидарске економије, бела пасуљица Радоње Нешића из Куплова, цацарица Стојана Радојковића из Лучја. Награђени су још кромпири Ђоке Давидовића из Сланаца и Петра Симића из Крагујевца. Похвале су добили црни лук, карфиол и купус Милована Гобелића Великог Села, код Београда. Изложбе у Крагујевцу су настављене и наредних година, а на њима су излагачи награде добијали за кромпире, пасуљ и бели лук.⁴⁴⁹

Изложбе су се у каснијем период већином одржавале у Београду (Топчидеру), и биле су везане за прославу славе Српског пољопривредног друштва. Након готово четири деценије рада Српског пољопривредног друштва и одржавања изложби, на њима почињу да учествују и професионални баштовани. Тако су 1907. године награђени Сава Јовановић, баштован из Ћуприје, Коста Димитријевић, баштован из

⁴⁴⁷ Р. Николић, *Околина Београда*, 924; Р. Илић, *О љубићским селима*, 30; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 422.

⁴⁴⁸ С. Мачај, *Црноречки округ*, 17-18.

⁴⁴⁹ Ђ. Радић, *Извештај о првом излогу српских производа, који је од 27. септембра до 1. октобра о. г. у Крагујевцу држан*, Тежак 2 (1870) 252-257; *Награде раздате на III. излогу пољско-привредних усева и домаћих рукотворина, у Крагујевцу*, Тежак 4 (1872) 181-185; *Награде раздате на IV. Излогу земаљских производа и домаћих рукотворина*, Тежак 7 (1875) 2-5.

Алексинца, и Драгутин Јовановић, баштован из Ћуприје, за изложене колекције поврћа.⁴⁵⁰

Наши повртарски производи, сем у земљи, награђивани су и на изложбама у иностранству. Тако је Топчидерска економија награђена сребрном медаљом на Светској изложби у Антверпену 1885. године, за изложени пасуљ и легуминозе. На Светској изложби у Паризу одржаној 1900. године, учествовао је 31 излагач пасуља, 3 грашка, 8 сочива, 5 боба и 21 сушене и туцане паприке.⁴⁵¹

Према статистичким подацима, повртарство је била најслабије развијена грана земљорадње. У Србији је било 1897. године 14.922 хектара под баштама, или 0,82 % од целокупно површине културне земље. Све што би се произвело како у сеоским баштама, тако и у великим повртњацима, највећим делом се трошило у самој Србији. Повртарски производи су се извозили веома ретко, и то само када би у некој од суседних држава подбацио род. Редовно и у значајнијим количинама, извозили су се само лук и пасуљ.⁴⁵²

Лук

Црни лук је једна од најстаријих повртарских култура, која се употребљава за исхрану људи од давнина. Код нас се обично гаји из арпацика, чијом густом сетвом се у другој години добијају крупне главице а треће семе.⁴⁵³

Лук се сејао обично у лејама. Од лукова су се сејали: бели, црни – *врани*, влашац, алма – *ајма* и празилук - *празик*.⁴⁵⁴

Крајем 19. века, укупна површина под црним луком је била 2319,56 хектара. Са ње је добијен принос од 5.702,30 тона, или 2,58 тона по хектару. Београдски округ је имао највише обрађених површина под црним луком. Њиме је 1900. било засејано укупно 285,28 хектара. Затим су следили Моравски (216,96) и Крагујевачки (206,24). Иста култура се најмање гајила у Пиротском и Ужичком округу (мање од 40 хектара).⁴⁵⁵

⁴⁵⁰ Тежак 39 (1908) 60.

⁴⁵¹ АС, МНП, З, 1886, ф.3, 30/886; *Пољска привреда Србије на Париској светској изложби*, Тежак 31 (1900) 101.

⁴⁵² Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 48.

⁴⁵³ *Пољопривредни лексикон*, 85-86.

⁴⁵⁴ С. Мијатовић, *Белица*, 80.

⁴⁵⁵ *Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину*, XVII.

КУПУС

Купус је, такође, представља једну од најстаријих култивисаних повртарских култура. Од давнина представља једну од основних намирница у исхрани људи. Код нас је представљао најважније поврће које је гајило свако домаћинство. Успевао је у свим крајевима, па и на већој надморској висини.⁴⁵⁶

Гајио се по баштама или издвојеним парцелама – *купусарама*, где је било довољно воде за заливање. Због погодности за заливање, све сеоске купусаре су обично биле сконцентрисане на једном месту. Сејао се обично *на редове* помоћу садилке.⁴⁵⁷

Након бербе, купус се киселио и држао у кацама у подруму, самој кући или посебној помоћној згради у оквиру двора.⁴⁵⁸

ПАСУЉ

Пасуљ је био врло распрострањен у Србији. Као вариво, он је био главна намирница у исхрани српског сељака преко целе године, а нарочито у време поста.⁴⁵⁹

Узгајале су се две врсте пасуља: *чучавац* (*чучац*) и *приткаш* (*тачкаш*, *вишња*). Обе ове врсте су имале велики број сорти, које су се међусобно разликовале по боји, величини и облику зрна. У 19. веку, од сорти се помињу црни рани, жути, зеленкасти француски, бела пасуљица, рујак шећерац, безликаш или ђинђуваш, кецељан, црца и жути. Приликом испитивања усева вршених почетком 20. века, од пасуља забележени су бео дугуљаст, жуто-зелени, бели ситан, лозак (градиштанац), бели округли, трешња, затворено жути, бели са пегом, кестењав, шарени пљоснат, бобац, рани полежак (црни), бели крупни, брдски црвени, жути чучавац, жутобан, ћириловац, пасуљица, путер, шарени бубрежаст, црна трешња, црвени са пегам.⁴⁶⁰

Пасуљ се сејао сам или као узродица кукуруза. Самостално се садио по баштама а као узродица по ораницама засејаним кукурузом. И у једном и у другом случају то се чинило касно с пролећа, пошто престану мразеви. Када се садио са кукурузом, у сваки трећи или четврти оцак, са кукурузним зрнима се бацало и неколико зрна пасуља. На тај начин је стабљика кукуруза служила као притка уз коју је растао пасуљ. Пасуљ се могао садити и касније, пошто израсте кукуруз, и то на местима где кукуруз није

⁴⁵⁶ Ђ. Радић, *Наука о земљоделству. Градинарство*, 86; *Пољопривредни лексикон*, 282.

⁴⁵⁷ С. Мијатовић, *Темнић*, 268, 290; С. Мијатовић, *Белица*, 80.

⁴⁵⁸ С. Мијатовић, *Темнић*, 263, 290.

⁴⁵⁹ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 38.

⁴⁶⁰ *Како наши тежаци раде?*, Тежак 7 (1875) 163; Ђ. Радић, *Повртар*, Београд 1890, 13; М. Бајић, *Анализе пољопривредних производа*, Београд 1911, 130-133; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 38.

изникао. Уколико се садио пасуљ *чучац* (*нешак*), нису биле потребне притке, док је за пасуљ *вишњу* (*тачкаш*) био неопходан ослонац. Јео се зелен, као боранија, или зрео у зрну.⁴⁶¹

Пасуљ је добро успевао у целој земљи, изузимајући планинске и мочварне положаје. Највећа укупна производња ове културе 1893. године је забележена у Моравском, Подунавском и Пожаревачком округу, а најмања у Пиротском и Црноречком.⁴⁶²

У Србији је било у 1897 години засејано само пасуљем 4.798,56 хектара, а као узродице кукуруза 45.319,93 хектара. Просечан принос 1 хектара пасуља посејаног за се био је 12,1, а као узродице 4,4 тавара.⁴⁶³

Осим велике потрошње у земљи, пасуљ се редовно извозио и ван земље.

ПАПРИКЕ

У купусарама су се често садиле и паприке. Он су расађиване као и купус на редове, само нешто чешће. Паприка има неколико врста, а најчешће су се узгајале: *бабушаре* или *бабуре* (нељуте, широке, и кратке, zgodne за пуњење), *туришјаре* (љуте, дугачке и танке), *месечарке* (мале и много љуте), *прапораши* или *трешињице* (мале, округле, тамно црвене и љуте).⁴⁶⁴

Крајем 19. века паприке су се узгајале на 1.162 хектара, или 0,06 % обрађене земље, тј. 0,02 % укупне површине Краљевине Србије. Принос са ових површина износио је укупно за 1897. годину 5.961 тону или просечно 5,21 тону по хектару. Највеће површине под овом културом налазиле су се у Тимочком округу (164,83 хектара), за којим су следили Подунавски (124,74 хектара) и Врањски (109,84 хектара).⁴⁶⁵

БОСТАН

Бостан (лубенице и диње) и краставци су се гајили и у околини вароши и уз важније друмове. Бостан се садио на *бостанишима*, која су прављена на плодној изриљаној земљи – *риљевини*. Од лубеница најпознатије врсте су биле: *зајечарка*,

⁴⁶¹ Ђ. Радић, *Све о кукурузу*, Београд 1872, 52; Ђ. Радић, *Наука о земљоделству. Градинарство*, 118-119; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 38-39; С. Мијатовић, *Темнић*, 268, 290.

⁴⁶² *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893 године*, XXX.

⁴⁶³ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 39.

⁴⁶⁴ С. Мијатовић, *Белица*, 81.

⁴⁶⁵ *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897 године*, LVIII-LIX.

добринка и цариградска. Од диња су најраспрострањеније биле *цероваче* и *суве (суваче)*.⁴⁶⁶

Бостан је продаван је уз друмове пролазницима или се износио на варошке тржнице. Бостан се сеје на јаким и зариљаним местима („бостаништа“). Крај друмова бостанције су подизале и ладњаке (вењаке), под којима су клупе и столови за седење и одмарање путника. У околини вароши поједина домаћинства су била у потпуности посвећена узгоју бостана.⁴⁶⁷

КРОМПИР

Гајење кромпира у Србији, није било тако распрострањено, као у земљама средње и западне Европе. Први напори за ширење ове културе учињени су 1821. године. Они су уродили плодом, тако да се средином 19. века кромпир гајио у свим окрузима.⁴⁶⁸

Кромпир се највише гајио у околинама вароши, у којима се у већој мери користио у исхрани. Он је представљао значајну намирницу и у брдским и планинским крајевима у југозападном делу Србије, попут оних у сливу Ибра или Горњем Драгачеву, где је земља за узгајање ове културе била врло подесна. Кромпир се сејао на јакој *тењуши* или пескуши. Као и конопља, и он се сејао на истом месту више година. То место се називало *кромпиршиште*. У мањим количинама, кромпир се гајио и у свим осталим крајевима и то као баштенска биљка.⁴⁶⁹

Кромпир се, као и репа, вадио из земље мотиком. На местима где се гајио у већим количинама, користио се плуг. Повађени кромпир и репа остављали су се неко време на пољу да се осуше, па су се после смештали у подруме или трапове да преко зиме не промрзну. Кромпир се, након бербе, чувао и у рупама које су се налазиле у једном крају куће, као што је био случај у колибама (шиљачама и кривуљама) у југоисточним крајевима.⁴⁷⁰

Кромпира је било више сорти, но све оне своде се у ове три групе: бели, жути и модри, од којих се две последње сматрале за квалитетније.⁴⁷¹

⁴⁶⁶ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 18.

⁴⁶⁷ С. Мијатовић, *Белица*, 81; С. Мијатовић, *Ресава*, 174.

⁴⁶⁸ Б. Миљковић Кагић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 135.

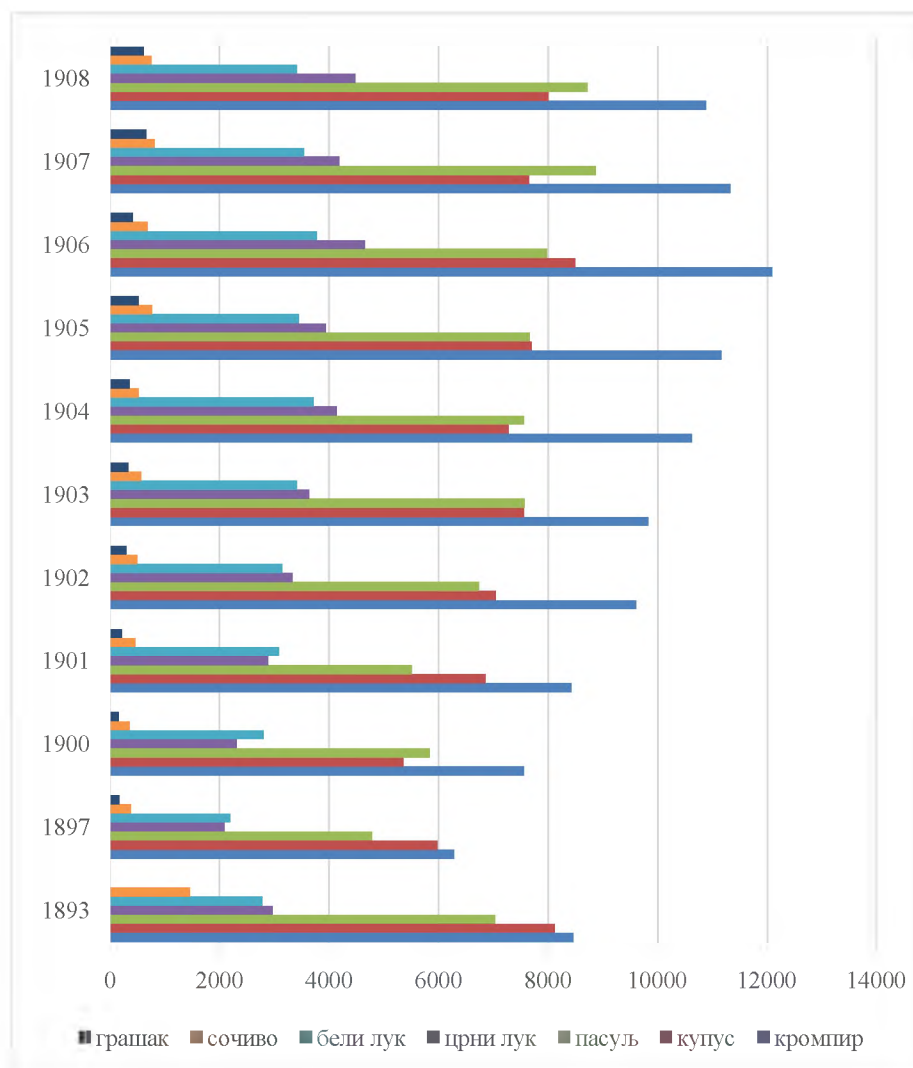
⁴⁶⁹ С. Мијатовић, *Темнић*, 268; Р. Илић, *Ибар*, 552; К. Јовановић, *Горње Драгачево*, 336; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 39; С. Мијатовић, *Ресава*, 174.

⁴⁷⁰ М. Ракић, *Качер*, 764; С. Мијатовић, *Темнић*, 291; Р. Николић, *Пољаница и Клусура*, 65; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 32.

⁴⁷¹ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 39.

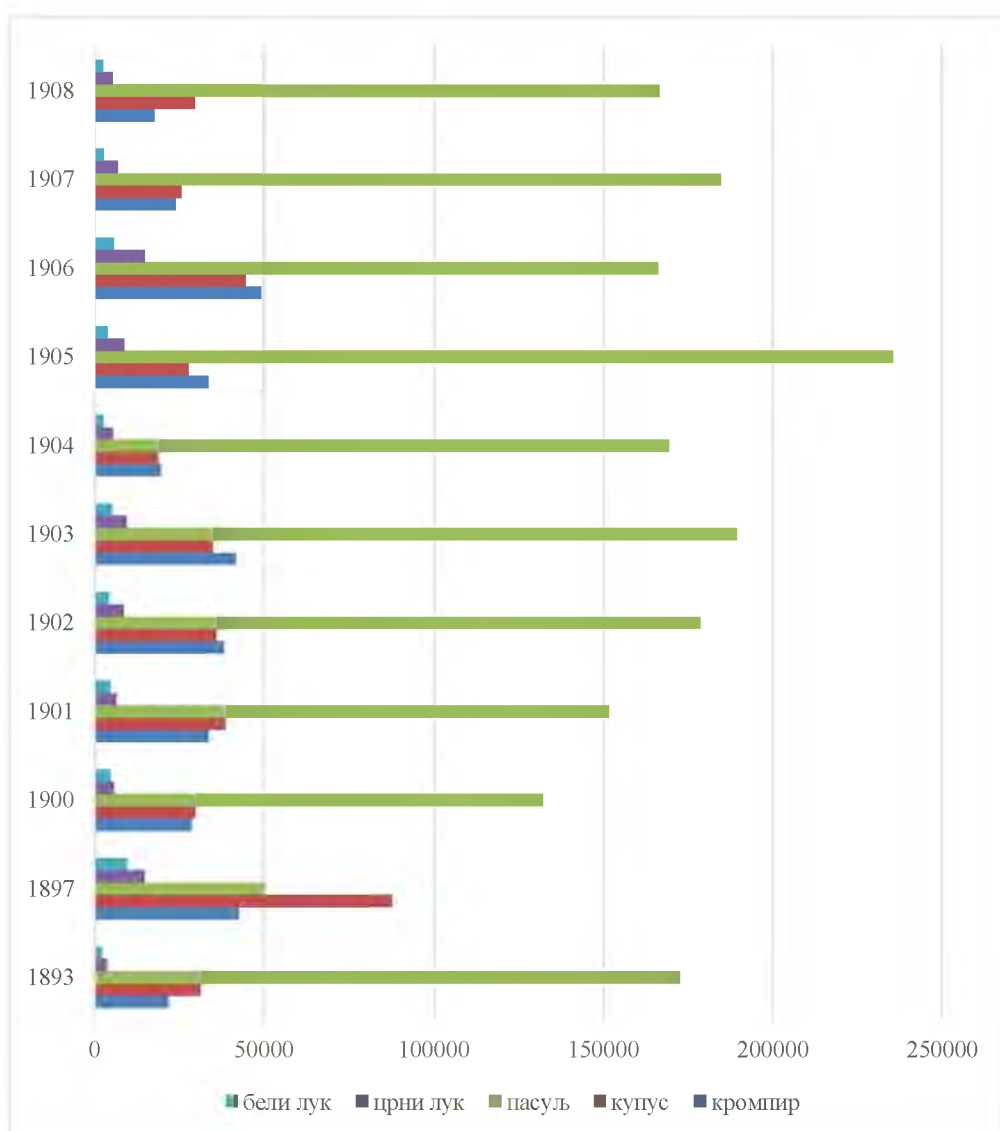
У 1897 години било је Србији засејано кромпиром 6294,85 хектара или 0,38 % од укупне површине културне земље, а просечан принос 1 хектара био је 70,4 твара.

Графикон 49: Површина под најважнијим врстама поврћа изражена у хектарима 1893-1908⁴⁷²



⁴⁷² Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897; Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897; Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину, Статистика Краљевине Србије, том 18, Београд 1903; Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901 годину, Статистика Краљевине Србије, том 25, Београд 1904; Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902 годину, Статистика Краљевине Србије, том 27, Београд 1906; Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1903 годину, Статистика Краљевине Србије, том 29, Београд 1907; Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Графикон 50: Принос у тонама најважнијих врста поврћа 1893-1908⁴⁷³



⁴⁷³ Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897; Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897; Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину, Статистика Краљевине Србије, том 18, Београд 1903; Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901 годину, Статистика Краљевине Србије, том 25, Београд 1904; Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902 годину, Статистика Краљевине Србије, том 27, Београд 1906; Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1903 годину, Статистика Краљевине Србије, том 29, Београд 1907; Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

СТОЧАРСТВО

КРУПНА СТОКА

ГОВЕДАРСТВО

У Србији, све до 20. века, говеда су заузимала најважније место међу домаћим животињама. Изузетно значајну улогу она су имала у земљорадњи као вучна и погонска снага, као и у преносу терета, нарочито на брдовитом и мочварном земљишту, где је њихова употреба била сигурнија него употреба коња. Поред тога, од говеда се добијало месо, кожа, лој и млеко.⁴⁷⁴

Домаће говече (*Bos taurus*) које је гајено на нашим просторима још од најранијег периода води порекло од дивљег говечета – тура (*Bos primigenius Bojanus*), које је насељавало Европу, централну Азију, Индију и север Африке. На нашем простору дивља говеда су опстала све до времена Римског царства, када су се њихова бројна крда могла видети у провинцијама Дарданији, Мезији и Тракији. О дивљем говеду – монопосу писали су још Херодот и Аристотел а у вези са њим је и митолошко биће бонакон (*bonacon, bonasus*) које Плиније помиње у области Струме и Вардара. До 13. века, станиште тура је сведено на исток Европе, да би коначно изумро у 17. веку. Поред тура, на Балканском полуострву, живела још један врста дивљег говечета – *bos perferus*, које се према Варону могло наћи у Дарданији и Тракији. У питању су били вероватно бизони (*Bison europeus*). Дивљи европски бизони, код нас познатији као зуброви, опстали су на Балканском полуострву све до средњег века, где их последњи пут помиње анонимни *Опис Европе* из 14. века. Поред дивљих говеда, Словени на Балкану затичу и домаћа говеда већином брахицерног типа, која сами настављају да гаје. Судећи према фрескосликарству, у средњовековној Србији се узгајала

⁴⁷⁴ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 75, 77.

неоплемена буша. Она потиче од ситнијег дивљег говеда (*Bos brachyceros Adametz*), које је живело на нашим просторима у праисторијско доба.⁴⁷⁵

Домаћа говеда су углавном служила за обраду земље и вучу, а мање ради меса и млека. Важан производ говедарства биле су говеђе коже о чијем извозу имамо сачуване податке у Дубровачком архиву. Поред кожа, други значајна трговински артикал је било сушено месо.⁴⁷⁶

Говеда су се у значајној мери узгајала и након османских освајања. Иако нису посебно пописивани у оквиру пописних дефтера, о њиховом значају сведочи велики број забележених говедара. То је било треће по бројности занимање у селима, иза свештеничког и ковачког. О бројности говеда сведочи и забелешка код путописца Брауна да су говеда из Србије извожена за Италију, Немачку и друге земље. Она су била загасито сиве боје. У време османске власти био је значајан и извоз говеђих кожа.⁴⁷⁷

Нешто више података о говедарству сачувано је из периода аустријске управе централним у деловима данашње Србије. На основу пописа из 1721. године, види се да је домаћинство имало просечно 5,5 говеда. Тада је забележен готово једнак број волова за вучу (8.902) и крава музара (8.961), док је јунади и телади укупно било 17.782. Као подручја са развијеним говедарством истицали су се Београдски и Шабачки дистрикт, у којима се узгајала готово четвртина укупног броја тада пописаних грла.⁴⁷⁸ Након деценије и по, у Ресавском дистрикту, у коме се становништво претежно бавило сточарством, пописано је укупно 1.779 грла говеда или 5,26 по домаћинству. Највише је било волова (537), за њима су следиле краве (452), док је јунади било 396 грла а телади 394.⁴⁷⁹

У првој половини 19. века значај говедарства не опада. Оно се нарочито развијало у оним областима Србије, као што је била Колубара, које су обиловале

⁴⁷⁵ Р. Карић, *Сточарство у средњовековној Србији*, 47-50; С. Тројановић, *Тур и зубар*, Гласник српског географског друштва 12 (1926) 103-122; А. Узелац, *Тигрови на доњем Дунаву – мали прилог проучавању мегафауне средњовековног Балкана*, Браничевски гласник 8 (2012) 7-23; <http://www.iucnredlist.org/details/136721/0> приступљено 06.01.2015; М. de Serres, *Description of the Menagerie at Schaenbrunn in Austria*, *The Philosophical Magazine and Journal* 47 (1816) 250; <http://www.abdn.ac.uk/bestiary/translat/12r.hti> приступљено 10.01.2015; В. Rosen, *The Mythical Creatures Bible*, Ostorpus Publishing Group 2008, 76; *Пољопривредни лексикон*, 167.

⁴⁷⁶ Т. Собојић, G. Antonov, *Govedarstvo od domestikacije do danas*, *Iz istorije poljoprivrede* 3-4 (2002) 15-16.

⁴⁷⁷ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 93; Р. Кагић, *Историја ветеринарства Србије*, 124, 126-132.

⁴⁷⁸ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, *Mittheilungen des K. K. Kriegsarchiv*, Neu Folge III, Wien 1889, 238-240.

⁴⁷⁹ Прорачун је урађен на основу табеле у: М. Ђорђевић, *„Краљевство Србија“ 1720-1739*, Филозофски факултет у Нишу, необјављена докторска дисертација, 42-63.

ливадама и пашњацима, пропланцима и суватима. Бујна трава и паша, услед довољно текућих вода, чинили су да се на овим подручјима говедарство развија и квалитативно и квантитативно. Уз природне погодности, напредовању ове гране пољопривреде доприносило је и постојање великих задружних породица у којима су одређени чланови били искључиво задужени за послове око говеда. Тако је према попису из 1846. године, у Србији са присаједињеним нахијама је забележено 672.738 грла или 4,6 говеда по пореском обвезнику.⁴⁸⁰

Током времена сељак је у скоро свим крајевима створио најбоље сојеве за своје прилике. Крупнија говеда као колубарско, ресавско или јасеничко, стварају се у низијским селима, док се у брдским и мање плодиним крајевима гаји буша.⁴⁸¹

Крајем 19. века у северним деловима Краљевине Србије преовлађивала су домаћа сива говеда, пореклом од степских говеда. У ову групу говеда спадала су говеда подолске и колубарске расе. Подолска говеда или сива степска говеда, директни су потомци тура. Током 14. и 15. века умножена су на подручју Панонске низије и Карпатском басену, а све до 20. века су били доминантна раса домаћих говеда у данашњој Војводини. Подолац је познат по нарочитој издржљивости, отпорности на екстремне временске услове и узрочнике многих болести. Одгајан је у екстензивним условима Панонске низије, лети на пашњацима, у јесен на стрњиштима, кукурузиштима и отави а зими на слами и кукурузовини. Припадници подолске расе су типичне вучне животиње, крупне, веома јаке конституције и издржљивости. Упечатљиво дуги рогови и држање издвајају их од осталих домаћих говеда.⁴⁸²

Није познато када се подолска говеда шире јужно од Саве и Дунава. Утицај степских говеда на говеда у северним деловима данашње централне Србије био је одувек изузетно јак. Овај утицај постаје још јачи током прве половине 19. века, када је кнез Милош увезао у Србију значајан број грла подолске расе. Захваљујући значајном броју подолских говеда у кнежевом сточарском добру на Дивчибарама и Маљену, која су распродата или разграбљена у време кнежевог прогонства, у значајној мери су поправљене одлике домаћих грла чиме су настали најбољи запати колубарских говеда.

Колубарски сој говеда узгајан је у области реке Колубаре а прелазио је и у подунавски крај. Српско колубарско говече се одликује изузетном издржљивошћу и

⁴⁸⁰ У. Стајић, *Колубарско говече*, 42; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 212.

⁴⁸¹ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 133.

⁴⁸² G. Antov, A. Antov, T. Čobić, *Podolac*, *Iz istorije poljoprivrede* 1-2 (2002) 9-10; S. Stojanović, S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja u Srbiji i Crnoj Gori*, Beograd 2003, 81-82; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 75; *Говедарство*, Пољопривредни календар 29 (1911) 53.

способношћу за вучу. Сиве је боје, која са старењем прелази у белосиву, са карактеристичним тамним ивицама око очију и ресама на ушима. Рогови су нешто краћи него код подолског говеда, просечне дужине 40,6 центиметара, беле боје а при врховима тамне. Колубарско говече је јаке грађе, просечне тежине између 350 и 550 килограма за бикове и краве а од 500 до 600 килограма за волове. У условима интензивног узгоја достизали су и до 40% већу тежину него при екстензивном сточарењу у индивидуалним домаћинствима. Споро се развија и гоји добро, али полако. Месо му није тако сочно зато што није проткано лојем, који се већином таложи у трбушној дупљи, око бубрега. Краве су сразмерио добре музаре и дају обично пет литара масног и укусног млека дневно, а ако се добро хране и до десет.⁴⁸³



Фотографија 3: Колубарски бик Зеља, власништво Школе за сточарство и планинско газдовање у Краљеву (У. Стајић, Колубарско говече и његова постојбина, Београд 1912.)

Поред колубарских говеда, по свом квалитету су се издвајала још и тамнавска говеда. Овај сој говеда узгајао се у Шабачкој и Ваљевској Тамнави. Тамнавска говеда су била сиве беле или жућкасте боје а била су врло сродна и слична колубарским говедима. Имала су развијену главу са нешто краћим роговима, снажан врат,

⁴⁸³ У. Стајић, *Колубарско говече и његова постојбина*, Београд 1912, 61-67, 72-84; О. Репић, *Говедарство*, Београд 1907, 19-20; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 212; П. Тодоровић-Ђаковић, *Набавка приплодних говеда у Алгају, Форалбершкој, Тиролској, Корушкој и Штајерској*, Београд 1896, 3; Р. Кагић, *Историја ветеринарства Србије*, 124; Ђ. Стефановић Виловски, *Азбучни преглед знатнијих сојева говеди, њихова карактеристика, боја, облик тела и остали нужни подаци*, Тежак 18 (1887) 430-431.

развијенији и крупнији предњи део тела и дугачке и јаке ноге. Код крава је било нешто мање виме него код колубарских, од којих су давале просечно мање млека. Ова говеда су била крупнија од колубарских. Тежила су од 300 до 600 килограма а када се утове и више.⁴⁸⁴

У Поморављу је нарочито био заступљен ресавски сој говеда. Ова српска раса говеда је била највише беле и жуте са мрким и белим шарама. По узрасту је била ситна са кратким ногама и широким телом, малим виластим роговима, китњастим црним репом, црном слузокожом на ноздрвама, црним језиком и непцима и великом роњачом у оку, тако да се беоњача није ни видела. Говеда овој соја била су погодна за вучу и лако су се товила. Просечно су тежила од 350 до 450 килограма, а краве су давале од 700 до 1.000 литара млека годишње.⁴⁸⁵

Као крајеви са развијеним говедарством и добрим сојевима говеда издвајали су се још и Лепеница и Јасеница. Ови домаћи сојеви, по свему судећи, нису настали само под утицајем подолске расе, јер су се одликовали већом млечношћу. У поменутих крајевима већ су се увелико домаћа говеда укрштала са страним расама (маријахофском, лабудском, бернском, пинцгавском, алгајском, холандском, фрајбуршком и сименталском), тако да се могао видети велико шаренило грла са различитим одликама. Већ у првим годинама по завршетку Првог светског рата, преовладала је сименталска раса, којој је припадало око 80% грла.⁴⁸⁶

У планинским областима Србије и даље је најбројније било српско планинско говече – буша, које се и до данас одржало у мањем броју. Ова говеда су сразмерно мала, сиве, жуте, црвене, беле или црне боје. Тежина им се креће између 250 и 300 килограма за мужјаке и 150 до 250 килограма за женке. Релативно се споро развијају и могу се у пуној мери користити тек након навршене треће године. Такође, дају релативно мало млека, ретко када више од 1.000 литара годишње. С друге стране, погодна су за вучу, добро се гоје и дају квалитетно млеко а развила су и изузетну

⁴⁸⁴ О. Репић, *Говедарство*, Београд 1907, 20.

⁴⁸⁵ Ђ. Стефановић Вилковски, *Азбучни преглед знатнијих сојева говеди, њихова карактеристика, боја, облик тела и остали нужни подаци*, Тежак 18 (1887) 431; О. Репић, *Говедарство*, Београд 1907, 54.

⁴⁸⁶ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 75-76; О. Репић, *Говедарство*, Београд 1907, 54; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 61; М. Savić, S. Jovanović, H. Samanc, M. Vućinić, *Savremeni trendovi u uzgoju i zdravstvenoj zaštiti goveda*, Centar za unapređenje obrazovanja u veterinarskoj medicini Beograd, 7-8. Доступно на: <https://bs.scribd.com/doc/134274103/SAVREMENI-TRENOVI-U-UZGOJU-I-ZDRAVSTVENOJ-ZA%5c%a0TITI-GOVEDA>

отпорност на временске прилике, заразне (туберкулоза, слинавка и шап) и паразитске болести.⁴⁸⁷

Буша је гајена у планинским пределима где је преовлађивало овчарство. Ту је и говедарство такође било екстензивно. Око говеда се још мање радило него око оваца. Она су се углавном држала на паши и брсту, а за зиму се спремало још мање пиће него за овце. У неким крајевима држана су у сампасу и зими и лети. Подносила су слабу храну и лош смештај. Држана су у непокривеним торовима, а зими на местима заклоњеним од ветра („топлице,,), у заједничкој огради целог села („царина”) или у кошарама, због чега је било тешко очувати зимску телад.⁴⁸⁸



Илустрација 10: Српско планинско говече – буша (О. Репић, Говедарство, Београд 1907, 35.)

Као сој сасвим ситне грађе издвајало се полимско говедо, врста буше, која је преовлађивала у густо насељеним жупама Рашке области. Давало је доста квалитетног масног млека а период лактације је био дуг. Ситно сељачко домаћинство могло га је лако издржавати и од њега имати велике користи, за разлику од крупнијих и осетљивијих раса чији је узгој представљао велико оптерећење и ризик.⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ S. Stojanović, S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja u Srbiji i Crnoj Gori*, Beograd 2003, 75-76; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 75-76; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 133.

⁴⁸⁸ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 131.

⁴⁸⁹ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 75-76; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 133.

Поред поменутих сојева, у Србији се гајио и значајан број мрких говеда која су настала мешањем домаћих сивих говеда и планинске буше. Таква говеда су се могла видети у брдовитим областима, између равница у којима су преовлађивала степска говеда и планинских области у којима се узгајала буша. Ова говеда су била позната и као планински тип колубарског говеда.⁴⁹⁰

Почев од доба кнеза Милоша, у Србију су увожена приплодна говеда са циљем унапређења одлика домаћег соја. Под утицајем овог укрштања, већ током 19. века се добијају нешто боља говеда у равничарским и брдовитим пределима Шумадије, Млаве и Мачве. Пример кнеза Милоша следио је и Милисав Ресавац, као и друге старешине.⁴⁹¹

У каснијем периоду Влада је наставила да радила на поправљању домаћег соја због чега током друге половине 19. века отпочиње систематски увоз приплодних говеда за државне пољопривредне установе. У првом наврату за Државну ергелу и Топчидерску економију набављена су лаванталска и маријахофска говеда. Нешто касније увезена су мрка швајцарска и алгајска говеда а потом и сименталска и пинцгавска. Укрштањем са домаћом расом постигнута је већа крупноћа, брже развијање и нешто мало већа млечност, али се у исто време опазило опадање способности за вучу и повећање осетљивости према клими и квалитету хране.

Овај увоз био је препоручен и од *Комисије о изнаглажењу мера за побољшање за унапређење сточарства*, коју је формирало Министарство народне привреде 1893. године. Чланови комисије су били: у својству председника Љуба Новаковић, начелник Одељења за трговину, радиност и саобраћај и вд. начелника Одељења за земљорадњу и сточарство, Светозар Гавриловић, шеф Одељења управе државних монопола, Алекса Поповић, ванредни секретар Министарства народне привреде и вд. управник Државне ергеле, др Зарија Поповић, ветеринар Управе града Београда, Пера Тодоровић, ветеринар Пожарвачког округа и референт Одељења за земљорадњу и сточарство, Паја Тодоровић и Милисав Куртовић.⁴⁹²

Сви чланови Комисије, изузев Светозара Гавриловић, донели су закључак да је неопходно вршити поправку наших говеда укрштањем са страним расама. С тим циљем су 1894. године набављена су у Немачкој, Швајцарској и Аустро-Угарској грла маријахофске, монтафонске, алгајске и лаванталске расе. За куповину 83 бика и 64

⁴⁹⁰ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 75-76; У. Стајић, *Колубарско говече*, 72-73.

⁴⁹¹ П. Тодоровић-Ђаковић, *Набавка приплодних говеда у Алгају, Форалбершкој, Тиролској, Корушкој и Штајерској*, Београд 1896, 6.

⁴⁹² АС, МНП, 3, 1897, ф. 6, 33/997.

краве утрошено је укупно 63.726 динара а набављена говеда су разаслата у Топчидерску економију, Државну ергелу у Љубичеву и Добричеву, Школу за винодеље и воћарство у Букову, Ратарску школу у Краљеву, као и у Сталне одборе за Подрински, Крагујевачки, Пожаревачки, Топлички, Крајински и Крушевачки округ.⁴⁹³

Годину дана пре одлуке Комисије, Одбор за Црноречки округ одредио изасланство, које су чинили окружни ветеринар Тома Милошевић и Сима Кандић, секретар Привредног савета, а чији је задатак био да у Будимпешти набави приплодна грла у вредности од 20.000 динара. Том приликом су набављена 32 бика која су распоређена по пољопривредним станицама у округу. За пуштање ових окружних бикова на краве није наплаћивана такса, тако да су и најсиромашнија домаћинства била у прилици да укрсте своја домаћа грла.⁴⁹⁴

Овакви подухвати наилазили су на неодобравање у појединим круговима у којима је владало мишљење да је основ унапређења српског говедарства лежи у промени устаљених навика у сеоским, пре свега оних везаних за негу и исхрану. Ипак, захваљујући све већем увозу приплodних говеда, већ током прве деценије 20. века могла су се у све већем броју видети шарена говеда која су била резултат укрштања са сименталским. Значајнији увоз ове врсте говеда отпочео је 1899. године, када је за Топчидерску економију набављено 2 јунца и 8 јуница сименталске расе. Са узгојем ове расе и ширењем запата се наставило тако да је током 1902. и 1903. године набављено још десет грла. На овај начин се тежило да се у Топчидерској економији заснује потпуно чисто запатно стабло сименталске расе. Резултати овог запата су били задовољавајући јер су се грла добро прилагодила климатским условима а укрштањем са домаћим говедима добијена су грла веће крупноће и млечности.⁴⁹⁵

Екстензиван начин узгоја који је био преовлађујући у Србији условио је да домаће врсте говеда развију изузетну отпорност на временске услове, лошу исхрану и

⁴⁹³ Љ. Новаковић, *Рад комисије о изналажењу мера за побољшање домаћих сојева и о унапређењу сточарства уопште*, Тежак 24 (1893) 357; П. Тодоровић-Ђаковић, *Набавка приплodних говеда у Алгају, Форалбершкој, Тиролској, Корушкој и Штајерској*, Београд 1896, 3, 263; У. Стајић, *Колубарско говече*, 72-73.

⁴⁹⁴ По један бик алгајске расе распоређен је у станицама у Вражогрнцима, Звездану, Рготни, Великом Извору, Зајечару, Слатини, Грлишту, Леновцу, Лубници и Планиници. По један бик горњо-инталске расе распоређен је у станицама у Кривељу, Доњој Белој Реци, Брестовцу, Грљану, Вратарници, Заграђу, Оштрељу, Оснићу, Врбовцу, Ласову, Валакоњу, Сумраковцу, Злоту, Подгорцу, Јабланици, Лукову и Кривом Виру. Станица у Бољевцу добила је два бика, једног алгајске а другог горњо-инталске расе. *Распоред бикова у округу црноречком*, Тежак 23 (1892) 253-254; *Набавка бикова*, Тежак 23 (1892) 123.

⁴⁹⁵ П. Тодоровић-Ђаковић, *Набавка приплodних говеда у Алгају, Форалбершкој, Тиролској, Корушкој и Штајерској*, Београд 1896, 3; М. Миљковић, *Резултати седмогодишњег гајења сименталских говеда у Топчидерској Економији*, Тежак 39 (1908) 101; *У прилог једног дневног питања*, тежак 24 (1893) 151; У. Спасић, *Једна важна напомена одгајивачима говеда*, Тежак 25 (1894) 121-122.

смештај. На негу говеда обраћало се мало пажње. Говеда се нису тимарила, осим пред продају или вашар. Боравећи у малим и нечистим стајама, током зиме она су стално била изложена различитим паразитима, те су често боловала од вашљивости, шуге, лишаја и других кожних обољења, која је сељак сматрао незаобилазним пратиоцима зиме. Са доласком пролећа и боравком стоке напољу, ове болести су се саме полако повлачиле. Други, веома чест проблем који се јављао нарочито код стоке сиромашнијих сељака, била је промрзлост. Остале болести, које долазе као последице недовољне неге, лошег смештаја и слабе исхране, такође су биле веома честе и од њих је страдало доста говеда, нарочито током зиме.⁴⁹⁶

Од заразних болести, најчешће су биле слинавка и шап и прострел (антракс), које су се спорадично јављале. Слинавку и шап узрокује вирус из фамилије *Picornaviridae*, род *Aphthovirus*. Један од најочљивијих симптома ове болести код говеда је јако слињење из уста, које се појачава са стварањем и пуцањем пликова који се јављају у устима, нарочито језику. Смртност код одраслих говеда је ретка док је код младих грла и преко 60 %.⁴⁹⁷

Антракс (прострел, црни пришт) представља акутну бактеријску инфекцију коју проузрокује *Bacillus anthracis*. Ова отпорна бактерија напада све топлокрвне животиње и човека. Код говеда болест се манифестује тетуравим ходом, престанком узимања хране, отоцима у пределу врата и задњих ногу а ток се завршава наглим угинућем.⁴⁹⁸

Туберкулоза, која је у западним сточарским земљама односила велики број грла, у нашим крајевима је била готово непозната због отпорности домаћих раса говеда. Због тога је дошло до отпора код појединих узгајивача увођењу страних раса, јер су се јавили случајеви ове заразе код грла бернске, пинцгавске и сименталске расе у Ратарској школи у Краљеву, Топчидерској економији и Државном сточарском заводу. Такође, показало се да су ова грла осетљивија од домаћих грла, иако им је пружана сва неопходна нега у оквиру државних завода.⁴⁹⁹

Међу најопасније болести које су погађале домаћа говеда свакако се убраја говеђа куга. У питању је заразна вирусна болест папкара, најчешће говеда и бивола, коју узрокује вирус из *Paramyxoviridae*, род *Morbillivirus*. Већина домаћих и дивљих

⁴⁹⁶ У. Стајић, *Колубарско говече*, 54; *Добре и рђаве стране наше домаће расе говеди*, Тежак 14 (1883) 207-208.

⁴⁹⁷ Т. Вajrović, R. Velić, P. Perica, *Zarazne bolesti goveda, ovaca, koza, svinja i konja uz terapiju i preventivu te osnove ishrane*, Zenica 2008, 13; У. Стајић, *Колубарско говече*, 54.

⁴⁹⁸ Т. Вajrović, R. Velić, P. Perica, *Zarazne bolesti goveda, ovaca, koza, svinja i konja uz terapiju i preventivu te osnove ishrane*, Zenica 2008, 16.

⁴⁹⁹ АС, МНП, 3, 1897, ф. 4, 58/97; О. Репић, *Говедарство*, 58; У. Стајић, *Колубарско говече*, 54.

папкара показује благе знакове болести, док је смртност међу говедима и биволима била и до 100 %. Први помен ове болести у Србији потиче из 1601. године. У наредном периоду она је чинила велике штете домаћем сточарству и извозној трговини. Лек за њу није постојао стога се строго водило рачуна о мерама превентиве. Држава је препоручивала свим власницима говеда да у време заразе: не купују и не мењају своја говеда; да их чувају од контакта са туђим говедима и особама која су у додиру са говедима, као што су други власници, касапи, сточни трговци, говедари; да они и чланови њихових домаћинстава не иду у заражена места и да одатле не набављају храну. Уколико би се појавила зараза, власник је био дужан да то неодложно јави месним властима. Власт је у случају савесног поступања власника надокнађивала штету која је настајала уништавањем свих заражених грла и грла која су била са њима у додиру. Припадници месних власти су били дужни да пошто би сазнали за постојање заразе о томе обавесте одмах среске власти и приступе уништавању заражених запата и дезинфекцији предмета и особа који су били са њима у додиру. Такође, морали су пазити и да трговци не купују заражену стоку, касапи да је не кољу, механције да не продају заражено месо и говедари да не напасају стоку на зараженим местима.⁵⁰⁰

Српски сељак је делио говеда у две категорије, на подмладак, младу стоку, тзв. „јаловиње“, и одраслу стоку, или праву привредну стоку. У прву категорију су спадали: телад, јунци, јунице и јалове краве, а у другу; музне и стеоне краве, одрасли бикови и волови. У имућнијим домаћинствима сва су се говеда држала одвојено и по полу и по старости – лети у нарочито ограђеним пашњацима и испустима, а зими у одвојеним колибама, кошарама и стајама. Издвајање говеда по полу и старости било је заступљено у крајевима са изразито развијеним говедарством, као што је Колубара, и то у селима око река Љига, Топлице, Рибнице, Лепенице и Бање, а нарочито у средњем и доњем току реке Лепенице: Кључу, Мионици, Санковићу, Радобићу, Ђурђевцу, Табановићу и Клашнићу, местима која су права постојбина чистокрвног колубарског говечета. Тамо су се налазиле велике ливаде и пашњаци ограђени пердом, који су искључиво служили за испашу говеда.⁵⁰¹

У областима са развијеним ратарством значај говеда је био изузетан. Ту је постојао довољно велики властити посед који је представљао основицу за исхрану говеда, како лети тако и зими на крмном биљу. Говеда су се на различите начине

⁵⁰⁰ Р. Катих, *Историја ветеринарства*, 132, 158-160; Поука о говеђој куги за местне власи и сваког, који има говеда, Београд 1878.

⁵⁰¹ У. Стајић, *Колубарско говече*, 45.

хранила током лета и зиме. Летње храњење говеда састојало се искључиво из паше на испустима, покошеним ливадама, сеоским утринама, општинским и државним шумама. Стање у коме је стока дочекивала зиму зависила је од временских прилика и с њима у вези бујности пашњака. Како су у Србији тог доба пашњаци били још увек добри, говеда су зиму углавном дочекивала угојена и снажна.⁵⁰²

Током зиме, говеда су храњена углавном сламом и кукурузном шашом, тако да су пролеће дочекивала изнурена и мршава. Бољу храну – мекиње и јарму, добијале су само краве које су се отелиле и волови у време када раде. Најлошије је храњен подмладак – „јаловиње“. Волонима који с пролећа ору давано је, поред трске, и довољно сена. Обично се по једном одраслом говечету полагало по три снопа трске на дан. Говедима су се, као и овце, преко зиме крмила сољу и трицама. Храна се стављала у јасле, а сено се полагало и по ливадама, како би се ђубриле (ториле). Ово полагање се називало храњење торењем и није се мењало вековима. Задржао се и током 19. и почетком 20. века, пре свега због оскудевања у пространим стајама, као и због искоришћавања сточног измета, којим су директно ђубрене њиве. Храна се полагала по целој њиви или пашњаку око стаје (кошаре) у гомилицама. Стока је остајала преко целог дана под ведрим небом, да би се тек пред вече, пошто се напоји, утеривала у кошаре. Ако је било довољно пиће, полагало се и увече у стаји.⁵⁰³

За припремање друге врсте пиће готово се није ни знало. Тако су 1907. и 1908. године у Ваљево одржане две сточарске изложбе и том приликом је подељено неколико сецкалица као награда истакнутим одгајивачима стоке. Како је тих година владала велика оскудица у сточној храни, сељаци су почели да користе ове сецкалице да би припремили и онај део шаше, који су обично бацали. Тако се ова врста справа проширила у целом колубарском крају, пре свега у имућнијим домаћинствима.⁵⁰⁴

Сточна храна се гајила веома мало. Већа домаћинства су имала нешто површина под луцерком, која се проширила захваљујући томе што је није било потребно сваке године изнова сејати. Без обзира на ово преимућство луцерке, као и сталне оскудице у сточној храни, луцеришта су била сразмерно мала према броју стоке. Осим тога, луцерка се ретко спремала за зимску пићу, већ се готово искључиво трошила као

⁵⁰² *Зазимљавање и изимљавање говеда*, Пољопривредни календар 15 (1897) 35-36; У. Стајић, *Колубарско говече*, 49-51.

⁵⁰³ У. Стајић, *Колубарско говече*, 49-51; С. Мијаговић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 66; *Зазимљавање и изимљавање говеда*, Пољопривредни календар 15 (1897) 35-36.

⁵⁰⁴ У. Стајић, *Колубарско говече*, 50-51.

зелена. Осталих култура, као што су грахорица, еспарзета, мухар и сточна репа, готово да није било.⁵⁰⁵

Говедарство без великог поседа је једино могло да се развија уз велике градове, где се продавало млеко и куповала сточна храна. Сходно значају говеда у земљорадничким областима, придавана је већа пажња њиховој исхрани и смештају, а у циљу добијања што квалитетнијих и крупнијих грла. Припремало се више и боље пиће, која се распоређивала према раду и према лактацији. Говеда су се тимарила и гајила у стајама а сељак се старао да добије волове што јаче за ратарске радове и млечније краве, које се музу све до новог телења. Српски сељак је обично краве водио под бика око Светог Илије да би се оно отелиле око Ђурђевдана, када их је било много лакше хранити због нове паше. Са преласком на лошу и оскудну исхрану током зиме краве су често остајале без млека – „засушиле би“. У домаћинствима у којима је највећи део млека потицао од крава музара, оне су остајале у њима и по 15 година а као њихова замена се остављало десето и дванаесто теле.⁵⁰⁶

У многим крајевима Србије, па и оним са квалитетнијим расама, говеда су првенствено гајена за вучу, а тек потом ради меса и млека. Са повећањем броја инокосних породица, све је већи део домаћинстава био принуђен да најбоља млада грла пре времена јалови, како би могао што пре доћи до волова. Тиме су најбоља грла за приплод претварана у волове за вучу и продају, а за запат су остављана грла мање вредности и употребљивости. Женска грла нису држана због млека, већ ради добијања мушке телади – волова. У том циљу телиле су се младе јунице, док још нису навршиле две године, тако да су и мајке и телад остајали кржљави и слаби.⁵⁰⁷

Говеда су имала низ предности као радна стока у односу на коње, због чега су се у знатно већем броју употребљавала у сеоским домаћинствима. За рад су се пре свега користили волови, а само у најсиромашнијим домаћинствима краве. Волови су представљали главну радну снагу због своје издржљивости, лаке и јефтине исхране, отпорности на болести, квалитетног ђубрета, погодности за орање и запрегу на брдовитом и меком терену.⁵⁰⁸

У већини крајева, говеда су држана под надстрешницама од кошева, наслонима или кошарама (тобларима), које су биле од дрвене грађе или плетара облепљеног

⁵⁰⁵ У. Стајић, *Колубарско говече*, 51.

⁵⁰⁶ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 132-133.

⁵⁰⁷ У. Стајић, *Колубарско говече и његова постојбина*, Београд 1912, 86-88; М. Радосављевић, *Крава музара*, *Пољопривредни календар* 25 (1906) 92-93.

⁵⁰⁸ *О употреби говеда за теглење*, *Тежак* 28 (1897) 400-401; О. Репић, *Говедарство*, 172-173.

говеђом балегом а покривене обично кровином. Лети су се говеда и коњи везивали под вењацима или чардацима, који су подизани на четири јаке и дебеле сохе, преко којих је стављана сточна храна, лоза или кровина. Уз станове у пољима, на трлима, подизане су кошаре за говеда, као и арови за волове, често као сулдрама. Говеда су се смештала у близини куће или у пољу, у зависности од тога да ли се стока догонила кући да ноћива. Сточна храна се никад није смештала у кошару, већ је стајала у пољу, у котару, па се оданде према потреби доносила или се стока тамо терала и хранила. Телечар је био омања зграда, слична колиби, а служила је за држање младе телади. Сиромашнија домаћинства држала су стоку стално напољу, изложену непогодама и мразевима. У најбољем случају, говеда су везивана у шупама или наслонима од чатме, који су се налазили уз качару, амбар или неку другу зграду.⁵⁰⁹

У богатијим домаћинствима, као и у крајевима у којима се већ полако прелазило на стајски начин узгоја говеда и где се више водило рачуна о крупној стоци, говеда, као и коњи, зими су се затварала у јар. Јар или ар се могао налазити крај куће, у тору или његовој близини. Скоро пред сваким јаром се налазио и велики ајат. Јар се правио на калкан (са две) или на полукалкан (са три страве крова). Био је таванисан даскама а на тавану се остављало сено. Такође је био попатосан, обично каменом, облутком, или даскама, ређе гредицама. Под је био нагнут на једну страну ради цеђења нечистоће. Наспрам врата налазила су се јасла, која су била од дасака или исплетена од прућа. Прозори су били мали, због чега су јарови били мрачни. Јарови су се редовно чистили од ђубрета, а по поду се простирала сваке вечери пшенична слама.⁵¹⁰

У крајевима са развијенијим говедарством, за говеда су прављене посебне кошаре, које се нису градиле у окућници, већ искључиво на њивама. На окућници су се могле наћи само стаје за смештај приплодне стоке, као и за радну стоку за којом је постојала стална потреба. Кошаре су се делиле на сталне и привремене. Подизане су увек на крају њиве, како не би сметале при орању и зираћењу земље. Имућнији домаћини су имали на свакој својој њиви по једну сталну или привремену кошару, у којој су држали засебно коње, волове, женска и мушка грла говеда. Сиромашнији су били принуђени да сву стоку држе у једној кошари. Привремене кошаре су се правиле од плетара, облепљеног блатом и опшивеног сламом. Биле су малог обима и покривене

⁵⁰⁹ Ј. Ердџановић, *Доње Драгачево*, 63; Р. Николић, *Околина Београда*, 936; Љ. Павловић, *Тамнава*, 471; Љ. Јовановић, *Млава*, 270; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 20; Ј. Ердџановић, *Етнолошка грађа о Шумадинцима*, 117; С. Мијатовић, *Ресава*, 152; *Добре и рђаве стране наше домаће расе говеди*, Тежак 14 (1883) 207-208.

⁵¹⁰ С. Мијатовић, *Темнић*, 266; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *технички радови*, 66; Љ. Павловић, *Тамнава*, 470-471; С. Мијатовић, *Белица*, 30-31; С. Мијатовић, *Ресава*, 147-148; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 152-153.

сламом, шашом, кровином или папрати. Сталне кошаре су се градиле од брвана, камена, цигле или ћерпича; а било је и оних од плетара и сламе. Кров им је био од различитог материјала. Већина је имала таван, док су само ретке биле попатосане. Прозоре су углавном имале само стаје од тврдог материјала. Величина ових објеката обично није одговарала броју стоке, која је била збијена у малом и загушљивом простору. Храна, која се стоци полагала била је обично зденута око кошара, или у непосредној близини, а ретко у окућници, сем ако је кошара близу куће.⁵¹¹

У другој половини 19. и почетком 20. века, производња у говедарству је још увек била претежно оријентисана на домаћинство а не на тржиште. Продавани су само вишкови млечних производа и понекад понеко угојено говече. Само они крајеви који су били ближи главним комуникацијама и плоднији радили су у већој мери за тржиште (краљевачки и чачански крај). Новчани приходи од говедарства су били значајни само у селима уз градове, док је у већини домаћинстава главни део готовог новца потицао од продаје овчарских производа.⁵¹²

У говедарству је било знатно мање заједничких радова него у овчарству. Нису постојале бачије као што је то био случај при заједничком издигу оваца. Посебан начин сточарења постојао је у Колубари, Ваљевској Подгорини и Тамнави, крајевима познатим по узгоју говеда. Овде су по ливадама и пашњацима пасла многа говеда, која су сва имућнија домаћинства држала у великом броју. Имовно стање се ценило према броју говеда и броју коња. Сељак, који је имао два вола или два коња, једну краву с двоје троје јунади сматрао се за сиромашног. Који би пак имао два пара волова и један пар коња или обрнуто, и још 3-4 краве, нешто оваца и 5-10 јунади сматрало се да је средњег имовног стања. Сељак, који је имао 2-3 пара волова, 2 пара коња или обрнуто, а уз то и 5-6 крава, 20-30 оваца, 15-40 јунади, сматрао се за „домаћина“ а свако ко је имао преко овога за „газду“.⁵¹³

У горњим кладничким селима и око Коцељеве, сељаци су држали велики број говеда. Крупнија стока се гојила и сваке године се изгонила на обласне и суседне марвене тргове где се продавала. Краве су се музле по пашњацима а млеко се доносило кући. Сваке године се бирало место, где ће се краве догонити и мусти па су се ту за њих и телад, с пролећа, градиле кошарице, станови и обори. Волови су се чували код кућа по шталама или по ливадама, од којих је свака имала по кошару у коју

⁵¹¹ С. Гавриловић, *Како да подигнемо и да побољшамо наша говеда*, Београд 1882, 7; У. Стајић, *Колубарско говече*, 45-46.

⁵¹² С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 133-134.

⁵¹³ Љ. Павловић, *Тамнава*, 475.

су се затварали када су хладнији дани. Остала су се говеда издвајала и чувала по посебним пашњацима, па су се увече догонила у оборе. Преко зиме волови, краве и телад су се држала по ливадским кошарама, уз које су налазили и котари са сеном. Остала говеда су била распоређена по другим кошарама, уз које је била сакупљена слама и шаша. Домаћинства чије су ливаде биле удаљене од кућа, тамо су имала посебне колибе. То су биле једноделне зграде, у којима су према потреби ноћивали поједини задругари.⁵¹⁴

У селима око реке Рабаса (лева притока Колубаре) и у самој долини Колубаре, од Ваљева до Сутеске, сва домаћинства су имала у долинама поменутих река посебне њиве на којима су гајила говеда и осталу стоку. На овим њивама биле су подигнуте нарочите зграде тзв. колибе. Ове колибе су имале по два одељења: кућу и собу. Биле су направљене су од истог материјала као и куће у селу, само су биле мање. Поред сваке колибе налазио се млекар, амбар, чардак (или кош) и кошаре за стоку. Колибе су биле сталне и нису се премештале а налазиле су се с краја имања да би се земља могла зиратити.⁵¹⁵

У њима је преко целог лета (од маја до новембра) боравио по један задругар – станар са својом породицом и свим потребним стварима. Он је био задужен само за рад око стоке. На почетку лета он је згонио стоку са собом: краве, (осим једне или две које су се остављале код куће због муже), све женско и мушко „јаловиње“ (волови остају код куће за рад), овце и свиње. Ако станар не би имао довољно чобана, водио их је од куће, и они би остајали код њега до пред зиму. За време лета станар је имао дужност да чува стоку, а његова жена да музе, сири и чува „благо“. Они нису смели ништа од стоке и мрса да продају и отуђе, већ пред јесен све да донесу кући. У јесен, сва говеда су се изгонила кући и распоређивала по кошарама, где су се чувала преко зиме.⁵¹⁶

У селима око Љига и на Маљену био је заступљен нешто другачији начин сточарења, пре свега ситном стоком – овцама. Овде се са овцама гајио и извешан број говеда. Сва села, око Маљена и горњег Љига, имала су у долини маљенских река и Колубаре своја стална имања, са сталним кућама у којима је преко целе године боравио по један задругар са својом породицом. Он би се на почетку године снабдео свим потрештинама, а преко целе године је држао, ради својих потреба, једну краву, нешто оваца и два вола. На ова имања се изгонила стока ради исхране кад први снег окопни и

⁵¹⁴ Љ. Павловић, *Тамнава*, 475-476.

⁵¹⁵ У. Стајић, *Колубарско говече*, 46-47; Љ. Павловић, *Тамнава*, 475-476.

⁵¹⁶ Исто.

тамо се задржавала до 22. маја (летњи Св. Никола) или до 3. јуна (Св. Константин и Јелена). Пошто би се стока вратила средином маја или почетком јуна, напасала се на пашњацима и испустима или се „сјављивала“ ка посебним колибама, у којима је други задругар – станар, са својом породицом, боравио од маја до краја октобра. Ове колибе су биле просте брвнаре, са једним одељењем. Ватра се ложила на средини, а спавало се у једном крају, или у посебним зградама. Уз колибе се налазио млекар и покретна зграда „кућер“, у којој је преко лета спавао станара. Све ове зграде су биле покретне и могле су се према потреби преносити из њиве на њиву на колима – „врндељима“ или на гредама.⁵¹⁷

У већини других села по Србији организовано је само заједничко чување говеда, нарочито крава музара. То је био посебно случај у селима у којима су куће биле груписане а селине организоване у веће целине, као и у варошицама у којима се још увек гајила стока. Село, један крај села или вароши би унајмило заједничког говедара за све врсте паше. Плата му је била по грлу стоке – у новцу, хлебу и смоку. У градовима су се говедари сами нудили за чување стоке појединцима, док су их по селима одређивали кметови, општинска управа или их је бирао сеоски збор. Плату је прибирао сам говедар, који је одговарао за штету коју говеда учине. У режиму потеса село је одвајало најбољи део селине, које би оградило и у тој огради би пасла сеоска говеда и коњи без чувара. Тако се уз сам Београд, испод Чукарице, налазила суват за товљење говеда. На тој неограђеној сувати пасла су сеоска јунад и старија говеда, које је и преко ноћи чувао заједнички пастир.⁵¹⁸

Стари начин узгоја говеда почео се мењати током друге половине 19. века, са крчењем шума, претварањем ливада и пашњака у оранице и распадањем задруга. Сељачке баштине и селине се смањују па на њима може да се прехрани све мањи број говеда а ратарски систем, који почиње да преовлађује, био је најпримитивнији двопољни плодоред – стрнина и окопавина (жита и кукуруз), и није укључивао крмне биљке. Недовољан узгој крмних биљака није могао да надомести нестале ливаде и пашњаке, што доводи до хроничног недостатка сточне хране и нових потешкоћа у гајењу стоке.⁵¹⁹

Тамо где није било заједничких пашњака или испуста (утрина, баталија, парлога) свако је стоку чувао само у своме имању. Домаћинства која су хтела да држе

⁵¹⁷ У. Стајић, *Колубарско говече*, 48.

⁵¹⁸ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 134-135.

⁵¹⁹ У. Стајић, *Колубарско говече*, 42-43; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 133.

већи број говеда, предавала су своја говеда на чување у планинске крајеве. Тако су домаћинства из Доњег Драгачева терала своју стоку на Златибор а она са средњег тока Западне Мораве на Копаоник. Говеда су се крајем пролећа (око Св. Константина и Јелене) предавала одређеним домаћинима да је чувају на планинској паши уз одређену надокнаду у новцу. У јесен — обично око Мале Госпојине – они би одлазили по своју стоку и враћали је кући.⁵²⁰

Они пак који нису имали довољно паше и чаира за говеда, а имали су мали број грла, по цело лето су их на свом имању „препињали“ конопцем о нарочити колац везујући их за рогове. Прегнута стока се померала неколико пута током дана. Говеда пуштена у заграђеном чаиру су се сапињала да не би прескакала плот и да не би ломила грање на воћкама. Ово сапињање се вршило тако што би се јаким конопцем везало за један рок и једну ногу. При чувању стоке највише се пазило да стока не уђе у туђе имање, и да не учини никакву штету. У случају веома ружног времена (нпр. кише), или недељом и празницима, кад се ни други послови нису радили, чобане (децу) замењивали су старији.⁵²¹

У Србији, крај који се посебно истицао по узгоју говеда била је Тамнава. Говеда су се гајила по целој области. Задружна домаћинства са изразито великим бројем грла могла су се наћи у селима Бајевац, Скобаљ, Каленић и Радљево. Говеда колубарског соја су пажљиво гајена и негована. Најбољи примерци су се могли наћи доњим кладничким селима као што су Борак и Скобаљ. Говеда су се из свих тамнавских села продавала по трговима у области и у суседству. На највећој цени су била говеда Радића из Борка, Поповића из Скобаља, Јелића из Лајковца и Смиљанића и Поповић из Јабучја.⁵²²

Најбољи сувати на којима су се преко лета товила говеда за продају налазила су се на Златибору, Копаонику, Врденику, Кукавици, Жељину, Столовима, Маљену, Повлену, Сувој планини и Старој планини. По бројности узгајане и товљене стоке, истицао се Златибор. На овој планини су се налазили сувати, који су били у највећој мери приватна, трговачка, својина. Било је државних сувата, који су давани у закуп, као и сувата појединих сељака, нарочито око брда Чиготе. Знатан простор су захватили и орајци сувата појединих села, као утрине. На Златибору су се товила говеда за извоз и унутрашњу трговину, и преко лета прехрањивала говеда за запат. Остали наведени

⁵²⁰ Ј. Ердџановић, *Доње Драгачево*, 67; С. Мијатовић, *Темнић*, 270.

⁵²¹ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 63-64.

⁵²² Љ. Павловић, *Тамнава*, 443-444.

сувати нису били у тој мери погодни за узгој већег броја говеда, било због недостатка добрих саобраћајница, оштрине климе или неподесности флоре (трава).⁵²³

За продају домаћим и страним кланицама већином су се товили волови, некад већ у трећој години. Гојење је вршено након пролећних радова. Тада су волови извођени на чаире и сувате, на којима су остајали до позног лета или јесени, када су извођени на тргове. Овај начин гојења на паши код нас је био најчешћи, док су се ређе користили товљење сеном или пољопривредним и прерађивачким отпацима, као што су плева, кукурузна шаша, чинци, лоше зрневље, отпаци из млинова и воденица, који се иначе не би на други начин могли искористити.⁵²⁴

Узгој говеда је био од изузетног значаја, нарочито за домаћинства која су се бавила земљорадњом. У њима су она представљала основну радну снагу на њиви и у преносу терета. Иако се говедина ретко трошила на селу а већина млека и млечних производа је потицала од оваца, напредак говедарства је представљао један од важнијих привредних циљева Србије на прелазу векова. Пут ка подизању производње млека и меса за домаће и страно тржиште видео се у селекцији грла домаћих сојева, увозу стране приплодне стоке и променама у устаљеном начину узгоја на српском селу. Земаљске изложбе су биле један од начина на које је Српско пољопривредно друштво стимулисало производњу што квалитетнијих грла. Прву изложбу говеда у Србији приредила је 2. јуна (21. маја) 1894. године у Зајечару. На њој су приказана грла из Црноречког округа, која су добијена укрштањем страних бикова са домаћим кравама. Изложено их је преко 500 у такмичарском делу, док су у посебном делу приказани и сви окружни бикови и грла која су била највише намењена продаји. Оцењивачка комисија коју су чинили Илија Бошковић, председник Суда општине зајечарске, Жика Миленовић, сељак из Планинице, Милета Митић, учитељ из Сумраковца, Милан Петровић, економ из Вражогрнаца и Љуба Којић, наставник Винодељско-воћарске школе из Букова, доделио је прву награда од 100 динара власнику јунца из села Сумраковца. Од локалних узгајивача говеда, том приликом, истакли су се Тома Милошевић, окружни ветеринар, Андра Миладиновић, трговац из

⁵²³ С. Кучпарић, *О главнијим нашим суватима за извозну рогату стоку и о њиховој поравци*, Пољопривредни календар 20 (1902) 88-91.

⁵²⁴ М. Радосављевић, *Крава музара*, Пољопривредни календар 25 (1906) 94; П. Тодоровић-Ђаковић, *Гојење волова*, Пољопривредни календар 16 (1897) 128-130.

Зајечара, и Љуба Милетић, свештеник из Леновца. Сви они су имали краве страних сојева које су укрштали са окружним биковима.⁵²⁵

Исте 1894. године, 9. септембра (28. августа), Српско пољопривредно друштво је организовало велику изложбу говеда домаћег соја у Обреновцу. На изложби је учествовало 263 излагача који су приказали 85 крава са теладима, 199 јунади до две године, 53 јунади преко две године, 133 вола и других товних грла, 32 грла добијена укрштањем. Прву награду од 300 динара добио је власник јунца из села Скеле, другу од 250 динара власник јунца из села Звечке, трећу од 200 динара власник краве са телетом из села Табановића и четврту власник јунице из села Црвене Јабукe. Готово трећина изложених грла није задовољавала ни најниже критеријуме те се након ове изложбе стекао утисак о врло лошем стању нашег говедарства, пре свега због лоше неге и исхране, као и о slabим резултатима укрштања са страним расама.⁵²⁶

Друштво ја наставило са приређивањем земаљских изложби говеда тако да је друга одржана већ наредне године у Свилајнцу. На овој изложби приказано је 519 одраслих грла и јунади а издато 35 награда, 150 поклона и неколико стотина пољопривредних књига у вредности од 4.800 динара.⁵²⁷

Како је говедарство било једна од важнијих пољопривредних грана, у крајевима у којима је оно било посебно развијено одржаване су окружне изложбе. Једна од успешнијих била је окружна изложба одржана 1897. године у Ужицу, која је показала задовољавајући квалитет говеда узгајаних на овом подручју.⁵²⁸ Том приликом окружне власти су купиле седам бикова ради бесплатног пуштања на краве приватних одгајивача. Исте године одржане су и изложбе у Пожеги и Неготину.⁵²⁹ Наредне године одржана је изложба говеда и оваца у Прокупљу.⁵³⁰ Уследиле су опште пољопривредне изложбе или изложбе стоке на којима су излагана и говеда, и то у

⁵²⁵ М. Петровић, *Са прве изложбе округа Црноречког, обављене 21. Маја 1894. год. у Зајечару*, Тежак 25 (1894) 221-223.

⁵²⁶ *Изложба говеда*, Тежак 25 (1894) 337-340.

⁵²⁷ *Изложба говеда у Свилајнцу*, Тежак 26 (1895) 378.

⁵²⁸ Изложено је било 80 крава са теладима, 98 јунади и 84 бика. Прву награду за најбољу краву добио је Радисав Митровић из Бајине Баште, који се одрекао 150 динара у корист других излагача. Прве награде су још добили: за најбољу јуницу Михаило Јевремовић из Бранежаца, за најбољег јунца Марко Матовић из Јежевице и за најбољег бика Периша Варалић из Душковаца. *Са изложбе говеда у Ужицу*, Тежак 28 (1897) 284; Б. Богдановић, *Извештај са ужичке изложбе говеда*, Тежак 28 (1897) 337-339.

⁵²⁹ *Поглед на 1897. годину*, Тежак 29 (1898) 2.

⁵³⁰ На изложби у Прокупљу је учествовало 249 одгајивача из Топличког округ, који су изложили 365 грла. Том приликом прве награде су добили Милентије Алексић из Куршумлије, Гаврило Стојановић из Балајнца, Најдан Ристић из Статовца, Михаило Младеновић из Градишта. *Извештај о раду Српског пољопривредног друштва за 1898. г.*, Тежак 30 (1899) 13-15.

Крагујевцу (1899)⁵³¹, Ужицу (1903)⁵³², Јагодини (1906)⁵³³, Ваљево (1907)⁵³⁴, Горњем Милановцу (1908 и 1909.)⁵³⁵, Умци (1908)⁵³⁶, Шапцу (1908)⁵³⁷ Младеновцу (1909)⁵³⁸, Чачку (1910)⁵³⁹, Владимирцима (1911)⁵⁴⁰, Краљево (1911)⁵⁴¹. На поменутих изложбама прва места полако преузимају грла страних раса, потискујући домаћи колубарски сој. На тај начин су популарисани страни сојеви међу домаћим узгајивачима. Тако су се већ током прве деценије 20. века могла у све већем броју видети шарена говеда која су настала укрштањем са сименталским. Као резултат овог укрштања и огромних губитака у домаћем сточном фонду током Првог светског рата, створена је тзв. југословенска сименталска раса.⁵⁴²

⁵³¹ На овој изложби су добили прве награде Милан Арсић из Крагујевца, Милош Петковић из Лапова, Милоје Здравковић из Лапова, Љубисав Марјановић из Марковца, Јован Тодоровић из Лапова, Срећко Аксентијевић из Љуљка и Марко Пешић из Церовца. *Награђени излагачи на изложби говеди и оваца у Крагујевцу*, Тежак 31 (1900) 302-303.

⁵³² Изложба је приређена на пољу званом Крчагово августа 1903. године. Прве награде су добили Алекса Јовановић, свештеник из Ариља, Иван Станисављевић из Добриња, Милоје Пешић из Кремана, Степан Степановић из Здравчића, Страхинја Љубичић, свештеник из Лелића, Ранислав Ђуровић из Дреновца и Паун Поповић из Кућана. *Обласна сточна изложба у Ужицу*, Тежак 35 (1904) 4-7.

⁵³³ На овој изложби првом наградом су награђени Ранко Милетић из Лапова, Димитрије Васић из Варварина, Милош Тодоровић из Лапова, Живан Миловановић из Великог Поповића, Максим вељковић из Јагодине, Адам Ђорђевић из Кушиљева и Милош Прокић из Багрдана. *Досуђене награде на обласној сточној изложби у Јагодини*, Тежак 37 (1906) 225-226, 238; *Откуп бикова на изложби у Јагодини*, Тежак 37 (1906) 245-246.

⁵³⁴ *Окружна изложба говеди и воћа*, Тежак 39 (1908) 263.

⁵³⁵ *Окружна изложба говеди, оваца, свиња и производа ових врста*, Тежак 39 (1908) 341; *Изложбе округа ужичког и рудничког*, Тежак 40 (1909) 243.

⁵³⁶ На овој изложби је било изложено 262 грла. С. Гавриловић, *Пољопривредна изложба округа Београдског на Умци*, Тежак 39 (1908) 345-346, 356-357; *Окружна пољопривредна изложба*, Тежак 39 (1908) 311.

⁵³⁷ *Окружна пољопривредна изложба у Шапцу*, Тежак 39 (1908) 253.

⁵³⁸ *Окружна пољопривредна изложба за округ београдски*, Тежак 40 (1909) 194; *Окружна пољопривредна изложба у Младеновцу*, Тежак 40 (1909) 235-236.

⁵³⁹ На овој изложби истакли су се Илија Новаковић из Чачка, Илија Карић из Крстаца, Ђока Протић из Гуче, Милован Шолајић и Светозар Петровић из Ивањице и Светозар Савић из Вапе. Сточарска школа је изложила једног бика и краве колубарске расе. М. Петрић, *Опита пољопривредна изложба у Чачку*, Тежак 42 (1911) 13-15, 20-22.

⁵⁴⁰ *Пољопривредна изложба у Владимирцима*, Тежак 42 (1911) 103-104.

⁵⁴¹ *Пољопривредна изложба у Краљево*, Тежак 42 (1911) 63-64.

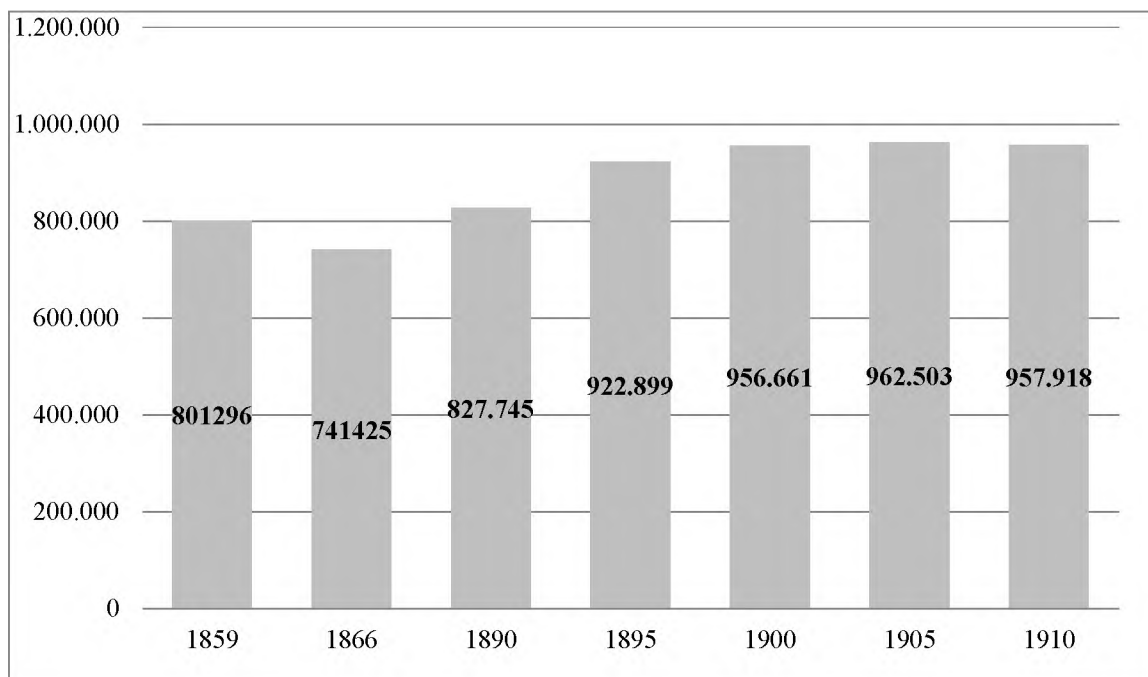
⁵⁴² У. Стајић, *Колубарско говече*, 72-73; *Обласна сточна изложба у Ужицу*, Тежак 35 (1904) 4-7; С. Гавриловић, *Пољопривредна изложба округа Београдског на Умци*, Тежак 39 (1908) 345-346, 356-357; *Agricultural Survey of Europe: The Danube Basin – Part 2, Rumania, Bulgaria and Yugoslavia*, Technical Bulletin 126 (1929) 171.

Учешће говеда у укупном броју грла различите стоке се, крајем 19. и почетком 20. века, кретало се око 17%. Истовремено вредност ових грла учествовала је са 55 % у укупној вредности свих грла стоке. Године 1859, у Кнежевини Србији је пописано 801.296 говеда а 1866. године 741.425 или 59.871 грла мање. Пад током ових седам година је износио 7,47 %. При томе се може запазити да је дошло до пада броја бикова, који је преполовљен, као и пада броја јалових крава за 38,69 %. Истовремено је повећан број крава музара за 5,13 %, јунади за 2,75 % и телади за 2,04 %. Пад броја говеда делује још драстичније у поређењу са порастом становништва тако да је број грла на 100 становника пао са 73,9 на 60,9. Истовремено просек у Европи је износио 33,42 грла на 100 становника, тако да се и поред поменутог пада Србија налазила на другом месту, одмах иза Влашке и Молдавије. Међутим, како су говеда у Србији пре свега била радна снага у земљорадњи а млеко се највише добијало од оваца, размера крава музара у укупном броју говеда је била неповољнија у односу на европски просек (464 краве музаре на 1.000 говеда) и износила је 200 крава музара на 1.000 говеда.

У периоду од 1859. до 1910. број говеда је порастао са 801.296 на 957.918. Забележени раст је у великој мери био последица присаједињења нових области и њиховог сточног фонда 1878. године. Посматрајући само старе области, можемо уочити да се број говеда у другој половини 19. века, смањивао тако да је 1900. године износио 97,3% броја забележеног 1866. Међутим, упркос овом паду, Србија се 1900. године налазила на осмом месту у Европи по односу броја говеда и становника (38,6 грла на 100 становника), одмах иза Швајцарске, а испред Француске. У наредних десет година, број говеда у целој Србији се готово незнатно увећао, само за 1.257 грла или 0,3%. При томе увећање је забележено у новим областима и то од 9,3 %, док је у старим областима настављен пад који је износио 15.317 грла или 2 %.

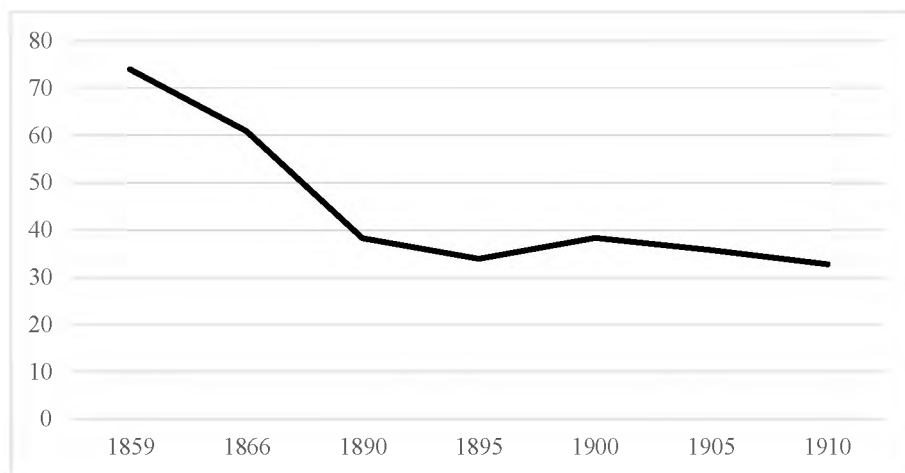
⁵⁴³ У поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Попис домаће стоке 1900. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 22, Београд 1903; *Државопис Србије IV*, Београд 1870; *Попис домаће стоке 1905. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 32, Београд 1913; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд 1911; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1906; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1901; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Графикон 51: Број говеда 1859-1910



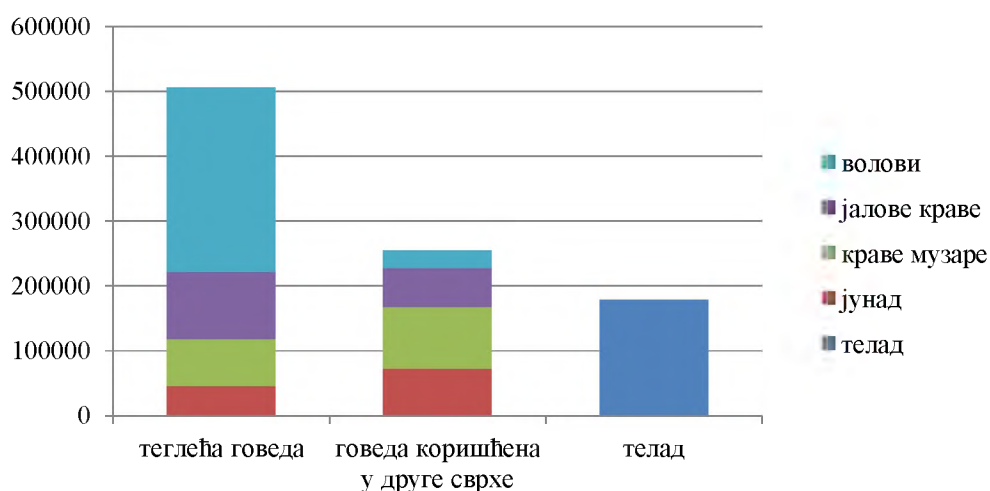
Услед присаједињења нових крајева и са њим везаног увећања површине, становништва и сточног фонда, као и демографског бума забележеног у Србији у периоду 1859-1910, апсолутни износи броја пописаних говеда не указују на реалну слику стања говедарства. Током наведеног периода забележен, упркос мањим осцилацијама, апсолутни пораст за 156.622 грла. Међутим, уколико посматрамо само старе области и поредимо их са резултатима пописа 1859, видећемо да је на том простору дошло до смањења укупног броја говеда за 37.366 грла. Паралелан пораст броја становника доводи до значајне промене односа броја говеда по становнику. Тако ће са 73,9 грла на 100 становника ова размера се преполовити на само 32,8 грла на 100 становника.

Графикон 52: Однос броја говеда и броја становника 1859-1910



Према попису из 1905. године, у Србији је пописано 18,56 % телади, 12,37 % јунади и 69,07 % одраслих грла. Од одраслих говеда, забележен је готово једнак број мушких (34,71 %) и женских грла (34,36 %). Појединачно је највише било волова (32,26 %) који су се највише користили као теглећа марва. Истовремено, међу кравама налазио се подједнак број крава музара (17,22 %) и јалових крава (17,15 %).

Графикон 53: Структура говеда према намени 1905. године



Највећи део говеда коришћен је за теглење (54,31 %), док се у остале сврхе користило само 27,13 %, изостављајући телад која су чинила 18,56 % укупног броја пописаних говеда. Као теглећа марва су се највише користили волови (54,21 %) а потом јалове краве (19,97 %), краве музаре (13,73 %), јунад (8,83 %) и на крају бикови (3,26 %). Од укупног броја волова чак њих 91,27 % је коришћено као радна снага у земљорадњи и за вучу. Нешто мање су се користили бикови (72,36 %) и јалове краве (63,25 %). Говеда су се већ као јунад, од годину и две дана, користила за рад и то њих 38,78 %. Такође, нису биле поштеђене ни краве музаре, иако је тежак рад смањивао количину добијеног млека и период лактације, тако да је чак њих 43,30 % рачунато у теглећу марву.

Табела 39: Број телади јунади, крава, волова и бикова 1900. године

округ	телад	јунад	краве		волови	бикови	Укупно
			музаре	јалове			
Београдски	9.981	6.533	11.829	6.217	17.677	1.987	54.244
Ваљевски	14.860	10.856	14.977	7.536	23.831	2.813	74.873
Врањски	16.298	10.251	14.099	17.989	32.585	1.328	92.550
Крагујевачки	12.365	7.156	10.973	9.203	14.818	1.818	56.333
Крајински	4.311	3.178	5.713	6.290	15.359	583	35.434
Крушевачки	13.367	6.350	10.518	12.352	16.366	1.216	60.169
Моравски	9.287	5.555	6.956	12.189	18.611	1.570	54.168
Нишки	6.030	4.278	3.106	10.452	24.660	542	49.068
Пиротски	5.020	3.375	4.447	5.816	18.566	406	37.630
Подрински	17.501	12.544	16.352	12.228	26.887	2.838	88.350
Пожаревачки	9.686	6.527	8.500	15.381	11.883	1.136	53.113
Руднички	8.903	5.789	8.442	5.026	10.860	1.167	40.187
Смедеревски	5.538	3.277	4.105	5.557	8.048	1.214	27.739
Тимочки	7.037	4.858	5.109	12.805	14.929	362	45.100
Топлички	10.158	5.979	10.277	7.748	16.779	794	51.735
Ужички	12.755	10.624	12.735	8.489	19.179	1.737	65.519
Чачански	15.428	11.846	16.611	9.557	18.756	1.988	74.186
град Београд	93	67	923	166	670	23	1.942
УКУПНО	178.618	119.043	165.672	165.001	310.464	23.522	962.320

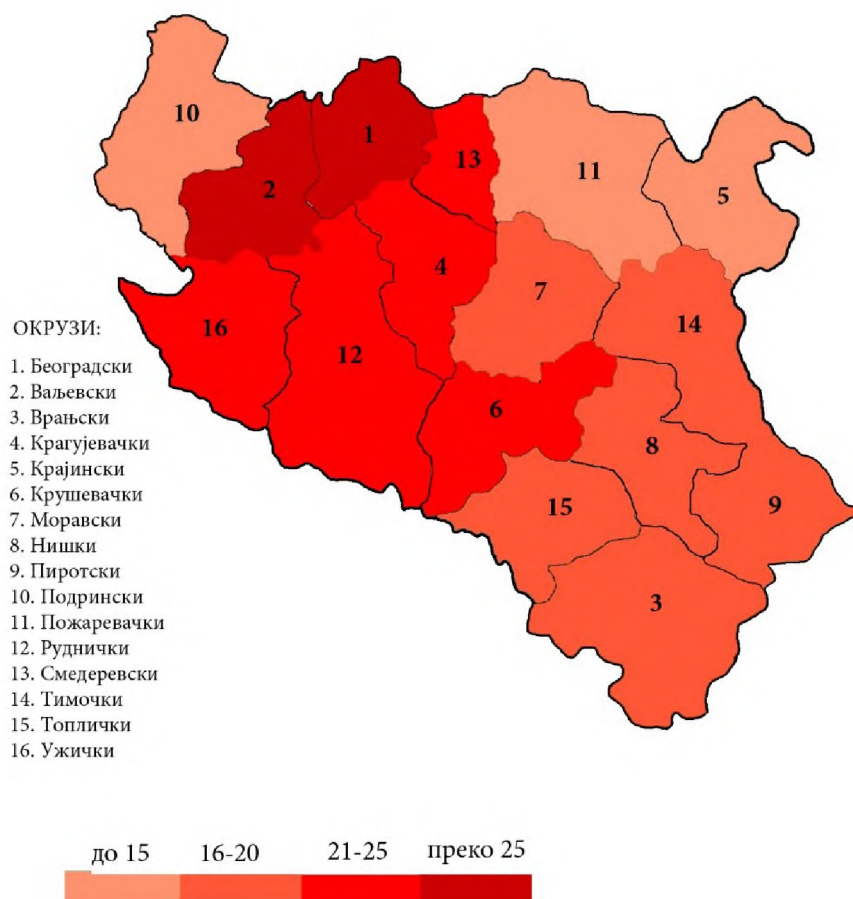
Почетком 20. века, по апсолутном броју грла предњачио је Руднички округ са 118.138 грла забележених 1900. године. За њим су следили Подрински и Врањски. Како је приликом следећег пописа из Рудничког округа издвојена велика територија од које је формиран Чачански округ, на прво место је 1905. године доспео Подрински са 88.359 грла да би се 1910. ту нашао Врањски округ са 90.624 грла. Најмање говеда је забележено у Смедеревском округу, и то 1900. године 27.329, 1905. године 27.739 и 1910. године 30.046 грла.

Од срезова, по укупном броју говеда истицали су се Мачвански, Тамнавски и Расински у којима је 1900. година забележено 25.984, 24.208 и 23.544 грла. Током наредне деценије на прво место је избио Прокупачки срез са 25.005 грла а за њим су следили Расински (23.963) и Гружански (23.223), док су Мачвански и Тамнавски пали на пето и шесто место. Према попису 1900. године, најмање говеда је забележено у Голубачком срезу, и то само 4.047 грла. Нешто више говеда су имали Тимочки (5.550) и Грочански срез (5.777). Након десет година ситуација се готово није изменила тако да је у Голубачком срезу забележено само 4.128 говеда а у Тимочком 5.428.

Сличну слику пружају релативне вредности и то пре свега однос броја грла и становника округа и срезова. Тако је 1900. године највећи број грла у односу на број становника забележен у Рудничком округу (60,26 грла на 100 становника) за којим су следили Ваљевски (55,48 грла на 100 становника) и Ужички (50,08 грла на 100 становника). Од срезова тај однос је био најповољнији у Тамнавском (77,26 на 100 становника) па затим у Жичком (76,91 грла на 100 становника) и Студеничком (68,50 на 100 становника). У истом периоду најмање говеда по становнику је било у Орашком срезу, у коме је 1900. било само 19,14 на 100 становника а 1910. године 19,08. Након десет година ситуација се знатно изменила. Тада је највећи број грла по становнику забележен је у Чачанском округу (49,15 грла на 100 становника), за којим су следили Топлички (46,33 грла на 100 становника) и Руднички (43,85 грла на 100 становника). Од срезова на првом месту се нашао Жички са 60,89 грла на 100 становника, а за њим су следили Студенички (58,85 грла на 100 становника) и Тамнавски (55,52 грла на 100 становника).

Почетком 20. века највећи број говеда по квадратном километру забележен је у Ваљевском округу (30 грла на 1 km²), као и у срезovima: Тамнавском (42,89 грла на 1 km²), Посавском у Ваљевском округу (37,78 грла на 1 km²) и Колубарском (34,94 грла на 1 km²). У истом периоду на последњем месту међу окрузима су се налазили Крајински (14,11 грла по 1 km²) и Пожаревачки (14,45 по 1 km²) а међу срезovima Поречки (7,67 грла по 1 km²), Звишки (8,82 грла по 1 km²) и Хомољски (9,47 грла по 1 km²). На крају прве деценије 20. века ситуација је остала готово идентична. Прво место и даље су заузимали Ваљевски округ (27,19 грла по 1 km²) и Тамнавски срез (37,07 грла по 1 km²) а последње Крајински округ (13,90 грла по 1 km²) и Поречки срез (6,92 грла по 1 km²).

Карта 12: Окрузи према броју говеда по километру квадратном 1900. године



УЗГАЈАЊЕ БИВОЛА

Још у средњовековној Србији, поред домаће буше, узгајани су и биволи (*Bubalus bubalis*). На наше просторе дошли су из правца Панонске низије, као и са југа и истока, из Византије. Манастир Дечани је имао свог биволара а у једној повељи се помиње и Бивол Град. Узгој бивола је настављен и након османских освајања. Више путописаца из тог периода говори о коришћењу бивола за вучу, које су виђали упрегнуте у кола на путевима.⁵⁴⁴

У деветнаестовековној Србији биво је био релативно ретка домаћа животиња. Највише се гајила у јужним областима, који су дуже остали под турском влашћу. Биволи су једини сродници домаћих говеда присутни у Србији. Припадају истој подфамилији *Bovini*. Биво је касностасна животиња, која своју пуну зрелост достиже са шест или седам година. Истиче се својом плодношћу, необичном снагом и квалитетом млека. Тежина бивола је просечно од 650 до 750 килограма а биволице од 500 до 600. Уз добру исхрану и негу биволица може дати и до 2.000 литара млека годишње. Иако је млеко изузетно масно, није било омиљено код нашег народа који је више волео овчије. Бивољи маслац је био на изузетној цени а и сир је био доброг квалитета. Биво се добро гоји, али како се његово месо одликује посебним мирисом, није било омиљено код српског становништва, који га је, поред тога, везивао за муслиманску популацију. У вучи је био ненадмашан и до 25% јачи од вола. Међутим, како је осетљивији на хладноћу од говечета, при чему су нарочито осетљива биволчад, било их је неопходно преко зиме држати у затвореном. У погледу хране биво је скроман и задовољава се пашом, сламом, кукурузовином, лисником, крупним сеном.⁵⁴⁵

⁵⁴⁴ Р. Карић, *Стојарство у средњовековној Србији*, 47-50; S. Stojanović, S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja u Srbiji i Crnoj Gori*, Beograd 2003, 88.

⁵⁴⁵ У. Стајић, *Биво*, Тежак 42 (1911) 73-74; S. Stojanović, S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja u Srbiji i Crnoj Gori*, Beograd 2003, 88.

Биволи су се највише гајили у Врањском округу, а знатно мање у Топличком. Известан број се гајио и у Нишком и Пиротски округу, док је у остатку Србије био готово занемарљив. У крајевима у којима су се узгајали, биволи су били превасходно теглећа стока а користили су се и за орање и мужу. Могли су се видети у великим целепима у Стубли. Гајени су у целом Добричу, уз Топлицу све до Прокупља. Потом их је било низ целу Јужну Мораву до Суповца а код Ниша, највише у Чокоту. Биволи су се гајили и у Лесковцу, Брестовцу, Печењевцу и околини Бојника.⁵⁴⁶



Фотографија 4: Биволица и биволче млекације Стојанчета Стевановића из Ниша снимљени 1905. године (С. Гавриловић, Биволи у Србији, Тежак 36 (1905) 287.)

СТАТИСТИКА УЗГОЈА БИВОЛА⁵⁴⁷

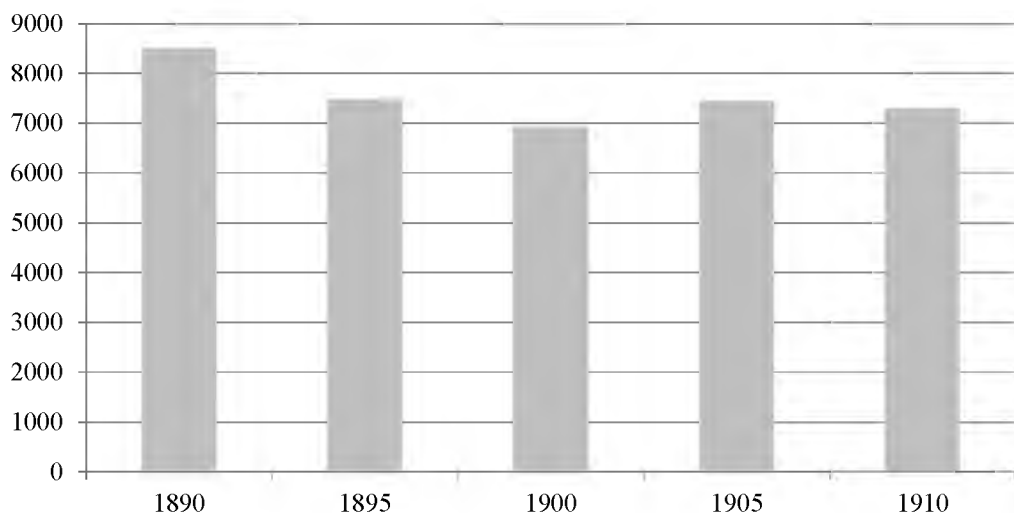
Узгој бивола на простору Србије је до присаједињења нових области 1878. Био занемарљив, тако да ова врста домаћих животиња није ни забележена у пописима

⁵⁴⁶ С. Гавриловић, *Биволи у Србији*, Тежак 36 (1905) 286-287.

⁵⁴⁷ У поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Попис домаће стоке 1900. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 22, Београд 1903; *Попис домаће стоке 1905. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 32, Београд 1913; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд 1911; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1906; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1901; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

спроведеним 1859. и 1866. Бројно стање бивола је први пут забележено у попису из 1890. године, када их је било 8.494. У наредне две деценије он ће опасти за 14 %.

Графикон 54: Број бивола 1890-1910



Како су се биволи највише користили као радна стока, у њиховом укупном броју преовлађивали су одрасли биволи, који су 1905. године чинили 68 % одраслих грла. Број бивола по километру квадратном 1900. године је био само 0,14 а на сто становника 0,28.

Табела 40: Број телади, јунади, биволица и бивола 1905. године

округ	телад	јунад	биволице	биволи	укупно
Београдски	1	0	0	0	1
Ваљевски	2	1	1	0	4
Врањски	1249	620	1209	2762	5840
Крагујевачки	1	14	4	0	19
Крајински	13	5	10	10	38
Крушевачки	5	6	7	4	22
Моравски	0	1	2	1	4
Нишки	75	16	128	152	271
Пиротски	22	7	13	41	83
Подрински	0	0	0	0	0
Пожаревачки	1	9	0	0	10
Руднички	0	2	2	0	4
Смедеревски	2	1	0	0	3
Тимочки	1	0	12	1	14
Топлички	181	112	243	488	1024
Ужички	1	2	1	0	4
Чачански	5	1	0	1	7
град Београд	2	0	0	0	2
УКУПНО	1561	797	1632	3460	7450

КОЊАРСТВО

На Балканском полуострву, још од предримског периода, узгајани су коњи који су по свом изгледу одговарали потомцима индоевропске врсте коња *Equus Tarpan*. На представе ових коња наилазимо на римским рељефима, а касније и на српским средњовековним фреско-сликама. Према опису анонимног писца из 1308. године, у Србији су гајени мали коњи као *ронцини* (термин који се користио за коња за вучу, али и за обичне раге). Ипак, исти извор их описује као издржљиве и способне за трчање. Вероватно је да су већ тада постојале две врсте коња – племенита врста коришћена у ратовима и брдска коришћена за пренос робе и вучу. Коњи племенитог соја помињу се још у доба Светог Саве и Стефана Првовенчаног а из тог доба потиче и први помен арапских коња код нас. Јахаћи коњи су представљали саставни део *signum dominii* који се предавао наследнику. Већ у 13. веку наилазимо и на помене о ергелама – *лакимијама коњским*, које су поред владара имали и поједини манастири.⁵⁴⁸

За разлику од јахаћих, товарни коњи су коришћени у караванском транспорту робе, нарочито према јадранској обали. Ови каравани су у смеру ка Србији бројали у просеку око 50 коња, док су у супротном смеру имали и до њих 200. Нарочито су били велики они каравани који су из Србије извозили олово и восак. Транспорт ове робе обављали су власи. Они су, поред поносничке службе, у зависности од области, још и чували стоку и коње на манастирским добрима, или за потребе становништва приморских градова. Њихове обавезе и накнаде регулисане су манастирским повељама, а у случају приморских градова посебним уговорима под називом *socida* (друштво) или градским статутима. Ово удруживање власника коња и стоке и пастира познато је и под термином *принаша*.⁵⁴⁹

Након пада српске средњовековне државе, власи и њихови коњи и стока су били ангажовани на одржавању путева и као логистика у војним походима. Они су ову службу обављали водећи са собом своје товарне коње. Такође, власи су обављали и друге дужности за султана, пре свега транспортне.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 33-39; Р. Катић, *Историја ветеринарства*, 12-15; Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Анонимни Descriptio Europae Orientalis*, 123, 164.

⁵⁴⁹ Р. Катић, *Историја ветеринарства*, 36-37; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 96-97; Е. Kurtović, “AD USUM BONI PASCULATORIS ET BONI VIRI” (*Uzgoj konja u dubrovačkom zaleđu kroz prizmu ugovora o uzgoju*), *Spomenica Ibrahima Karabegovića*, Sarajevo 2013, 35-68.

⁵⁵⁰ Г. Гарић Петровић, Д. Амедоски, *Становништво и насеља нахије Петрус у 16. веку*, *Историјски часопис* 57 (2013) 121-122.

Како се коњи нису опорезовали у време османске власти, до нас нису дошли подаци о њиховој бројности у том периоду. Нешто више о узгоју коња на нашем подручју можемо закључити тек на основу аустријских пописа из 18. века. Тако је у централним деловима данашње Србије 1721. године забележено 5069 коња (од чега 1363 ждребета), или 0,79 грла по породици. Средином наредне деценије, у 14 села Ресавског дистрикта забележено је 293 грла (од тога 92 ждребета), што значи да је на једног домаћина долазило просечно 1,12 грла.⁵⁵¹

У време Хаџи Мустафе и Пазван Оглуа, у Србији се одомаћује добра раса коња. Током Првог српског устанка помиње се више ергела са арапским коњима, међу њима и ергела Алије Гушанца, а устаничке вође посебну пажњу поклањају својим племенитим коњима – атовима. Одмах по ослобођењу, кнез Милош је имао запат арапских коња у својој пожаревачкој ергели. У то време почиње и развој домаће поштанско-мензуланске службе и татарске гласничке службе. Као мензулане са највећим бројем коња (око 60) истицале су се оне у Београду, Смедеревској Паланци и Јагодини.⁵⁵²

Иако су природне прилике у Србији веома погодне за развитак коњарства, оно је било слабо развијено јер је одгајивање коња било повезано са већим знањем, трудом и трошковима, него узгој домаће стоке. Посебан проблем је био и то што у Србији није било великих поседника, који би се посветили произвођењу и одгајивању коња, већ су се тиме, поред других пречих послова, узгредно бавили сељаци, са недовољно знања и капитала.⁵⁵³

Највише и најбољих коња је било у Подринском, Подунавском, Пожаревачком и Тимочком округу, и то у Колубари, Јасеници, Лепеници и у околини Зајечара, а посебно су били чувени коњи из Великог Извора. Српски сој коња настао је мешањем домаћих грла са оријенталним расама. Он се одликује лепом и правилном грађом тела, великом издржљивошћу и живошћу и јаком постојаношћу особина. Мане су му пак, што се споро развија и што није довољно крупан, јер му висина ретко прелази 155 сантиметара. У Доњој Ресави, домаћи коњи су били измешани са страним расама заслугом Милосава Ресавца, који је довео у овај крај бикове и пастуве боље пасмине. Област која се истицала по напредном коњарству била је Тамнава, у којој су коњи били, као и волови, теглећа стока. Најбољи коњи су се узгајали поред саме реке

⁵⁵¹ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, 238; М. Ђорђевић, „Краљевство Србија“, 42-63.

⁵⁵² О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 218-221.

⁵⁵³ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 72.

Тамнаве, у селима која су обиловала добром пашом. Поред тамнавских села, у узгоју коња су се истицала и Лужничка села у Ужичкој Црној Гори, која су своја грла продавала на трговима у Ваљеву, Чачку и Ужицу. Посебно цењен је био и сој лепеничких коња, иако коњарство у овом крају није било посебно развијено.⁵⁵⁴

За доброг коња сматран је коњ онижег раста, широких прсију, мале главе, широких ноздрва, са танким ногама, сразмерно великим и чврстим копитама, танким репом, дугуљастим трупом, округлим и хоризонталним сапима и равним леђима. При касу је морао ноге бацати напред и лепо их савијати у колену а главу држати високо.⁵⁵⁵

Домаћи коњи су се, пре свега, употребљавали за јахање и пренос мањих терета, као и за лаку коњицу и вучу кола и мањих товара. Осим у оним крајевима где је коњ био поглавито теглећа животиња, као што су Мачва, Стиг и Доња Морава, он се користио за ношење терета а највише у југозападној Србији, где су путеви били лоши због планинског и кршевитог земљишта. У подринском, пожаревачком и понегде у другим окрузима, коњи су се употребљавали и у ратарству, али они крупније телесне грађе, и то пре свега за вршидбу, а ређе за орање. У осталим крајевима користили су се мали, товарни и издржљиви коњи само при вршидби а у планинским и у кршевитим пределима и за ношење мањих терета до тржнице и млина, јахање, одржавање везе између села и планине, као и за пренос воде тамо где је она била удаљена од сточарских станишта.⁵⁵⁶

Пренос робе на брдским путевима вршили су ови мали и издржљиви коњи, који су се поуздано и лако, носећи велике терете, верали по узаним и стрмим стазама. На њима су сељаци носили жито у воденице и преносили своје домаће производе (бели мрс, месо, вуну, луч, катран, јабуке, ракију, мермер...) на тргове са којих су доносили со, жито и *варошку робу*. Товаре су вешто намештали на дрвене самаре постижући равнотежу помоћу дуге, на једном крају ракљасте мотке - *соаре*.⁵⁵⁷

На овим коњима су вршили пренос робе и кириције, нарочито током прве половине 19. века. Кирицијске коње Ами Буе описује као коње средње величине са дугим репом, нимало наочите, али снажних ногу, покретне и веома издржљиве. Они су били погодни за кретање по лошим путевима. Правци на којима су се кретали, повезивали су најразличитије и удаљене крајеве Балканског полуострва. Тако су сва

⁵⁵⁴ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 73; В. Карић, *Србија*, 365; С. Мијатовић, *Ресава*, 178; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 320; Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, 14.

⁵⁵⁵ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 59.

⁵⁵⁶ В. Карић, *Србија*, 365-366; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 138; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 73; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 23; С. Мијатовић, *Белица*, 84.

⁵⁵⁷ Р. Николић, *Ибар*, 568.

села са десне стране Нишаве, све до ослобођења, била упућена на трговину са Видином. У Видин се ишло старим караванским путем преко прелаза Св. Николе на Старој планини. Кириције су караванима са 20-30 товарних коња, које је пратило по 10 до 15 спроводника, односили комову ракију и конопљу у Видин и Лом Паланку и мењали је за со, шећер, гас и шљиве. Са Видином се трговало и извесно време после 1877. године. Све до изградње железнице, кроз Белопаланачку котлину саобраћали су и кирицијски каравани према Софији и Цариграду.⁵⁵⁸

С друге стране, у ослобођеној Србији, у рукама кириција још увек се налазила трговина одређеним врстама производа. Нарочито су биле познате кириције са Златибора, Ужичке Црне Горе и Ибра. Они су разносили луч и катран ради продаје све до Београда, Неготина, Ниша, Кладова и Врања. Са робом су стизали и до Скопља и Солуна. Одатле су доносили жито, со и варошку робу. Обично их је путовало по 30 до 40. Кириције из Соколске нахије су у својим селима куповали вуну, лој, коже, мрс, жито и восак, на својим коњима носили на трг у Сарајево и тамо мењали за со, гвожђе и другу робу. На другом крају, у источној Србији, кириције из Неготинске Крајине разносиле су на коњима, у фучијама, вино у друге области. Овим послом су се нарочито бавили становници припланинских села, као што су Сиколе и Поповица.⁵⁵⁹

Са изградњом нових путева коњски саобраћај постепено је заменио колски. Овај прелаз је, с једне стране кириције преоријентисао на бављење трговином, а сељаке навео да пређу на гајење говеда и добрих теглећих волова. У долини Мораве до ове промене долази раније него у другим областима. Већ након ослобођења Србије, кирицијски пренос робе на коњима заменило је рабацисање, које је остало главни начин транспорта све до изградње железнице. У том погледу посебно место заузимале су рабације из Алексиначког Поморавља, које су преузимале робу од цинцарских кириција и преносили је до Београда и даље за Аустрију. Пут од Алексинца до Београда рабације су преваљивале за девет дана. Главно превозно средство су им била дрвена кола, прекривена арњевима, а почетком 20. века јављају се и прва метална кола. За посебно тешке терете у њих су упрезали биволе.⁵⁶⁰

Посебан вид кирицилука, познат као соарашлук или самарцилук, био је присутан у Хомољу још почетком 20. века. Он је био везан за села Милатовац и

⁵⁵⁸ О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 219-220; М. Костић, *Белопаланачка котлина*, 109, 125.

⁵⁵⁹ Љ. Мићић, *Златибор*, 414; Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, 19; Р. Илић, *Ибар*, 566; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 358; М. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ*, 50, 61.

⁵⁶⁰ Д. Антонијевић, *Алексиначко поморавље*, 79-80.

Вуковац. Чим би у лето или с јесени приспели усеви, сакупило би се по десетак или више сељака – соараша – који су их заједно носили у Мајданпек и Глоговицу и продавали их тамошњим радницима. Најчешће су носили: орахе, крушке, јабуке, лешнике, шљиве, живину, пасуљ, лук, беле дулеке и кромпир. У своја села су пак доносили со и вино које су куповали у успутним селима. Саораша никада нису један другог изневерили или оставили на путу. Они су на путу имали посебне станице, на којима су се заустављали ради одмора и ручавања. Ако су се заустављали само накратко, онда су натоварене коње напасали и напајали. Ако би пак заноћили, онда би коње растоваривали а робу смештали на једном месту. Коње би тада обично сапнули и пустили на пашу, водећи бригу да преко ноћи не залутају, или да их не нападне вукови. Када би било лоше време, свраћали су на поједине салаше ради преноћишта.⁵⁶¹

Поред кириција и рабација, коње су у равничарским пределима поседовали углавном богатији домаћини, који су их користили за јахање, вучу кола а ређе плуга. У областима са развијеним ратарством, коњи су се користили пре свега за вршидбу. У многим планинским селима домаћинства су имала и по неколико коња са којима су одлазили у низијска села на вршидбу за шта су добијали накнаду у житу. То је на пример био случај са Рињцима, Космовчанима и Гламцима, који су се редовно спуштали са својим коњима у нишавска села, док су Жупљани и Студеничани долазили на вршидбу у Левач и Темнић.⁵⁶²

У областима са развијеном земљорадњом, коњи су се хранили пашом, заједно са стоком, као и јечмом, кукурузом и овасом, а зими сеном. На ливадама, утринама и пландиштима, коњи су, као и говеда, често *претињани* за колац око кога би пасли траву. При препињању коњ би се зауларио или би се везао око врата или ноге. Да се конопац не би уплео, препињање се вршило помоћу *пајвана*. Пајван се правио од гвожђа и имао је две алке: једну за конопац и једну за колац. Колац за препињање се посебно правио и то од јачег дрвета. Морао је да буде довољно јак а висок више од пола метра. Прегнути коњи су се неколико пута преко дана померали. Када би се коњ пустио да пасе у заграђеном чаиру, да не би прескочио ограду, сапињале су му се обе предње ноге у нарочито за то начињену справу од гвожђа, која се звала *пуро*.⁵⁶³

Развоју коњарства посебно је погодновало тресетно земљиште, пуно воде, добро за ливаде и пашњаке, којих је било око бара и при саставцима појединих река. У тим

⁵⁶¹ С. Милосављевић, *Српски народни обичаји*, 387-389.

⁵⁶² С. Мијатовић, *Ресава*, 178; М. Костић, *Белопаланачка котлина*, 106; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 36.

⁵⁶³ С. Мијатовић, *Белица*, 80; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 60-61, 63, 66.

областима, становништво је коње користило и за јахање и вучу, па су и они најсиромашнији имали бар једно грло. Тако је у Тамнави гајење коња било једнообразно у целој области. Коњи за вучу и обичан свакодневни рад држани су зими по шталама а лети на паши, док су грла за продају, јахање и трке била преко целе године на јаслама и у штали. Посебно добар сој коња, који је гајен у овој области, имали су само поједини домови и то нарочито они који су имали посебне чланове који су постали посебно вични том послу радећи га готово цео живот. Свака виђенија кућа имала је, поред обичних коња, и бар један пар бољих, који су се виђали само на саборима, свадбама и другим свечаностима.⁵⁶⁴

С друге стране, у брдовитим пределима, где су била развијена сезонска кретања стоке, на „планинама“ није било допуштено држати коње а на зимовнике се нису терали са овцама изузев малог броја, који је преносио најпотребније ствари. Стога су се коњи држали на сампасу, више него било која друга врста домаћих животиња. Док је било довољно утрина и заједничких шума пуштани су у њих. У Ибру сампас је називан *лаћмија*. Ту су коњи имали посебну важност као главно и једино транспортно средство. Само нарочито сиромашне куће нису имале ниједног коња, док су имућне имале и по више. У таквом случају увек је по један коњ чуван код куће за различите потребе, док су остали пуштани у планину са другом стоком и нису се самарили. Главну опасност за пуштену стоку и коње су представљали чопори вукова од којих су се коњи бранили сакупљајући се у круг, главама према средини, са ждребадима унутра, бранећи се задњим копитама. У „ергелама“ они би готово подивљали, па је требало времена и вештине да се из њих издвоје и ухвате. За „ласо“ се није знало, па се коњима препречавао пут затегнутим конопцима.⁵⁶⁵

Народ је коње сврставао, заједно са говедима, у крупну стоку. У току прве године младунче коња називано је ждребе; у другој, кад је мушко ждребац, а женско ждребица или омица. У трећој години мушко се називало коњ а женско кобила, али многи су и даље звали мушко, све док се не уштроји, ждребац или пастув а женско, све док се не омлади, ждребица, кобилица или омица. Коњи су обично називани према боји длаке: вранац (црн), белац или ђогат (бео), кулаш (бледо жут), дорат (тамно риђ),

⁵⁶⁴ Љ. Павловић, *Антропографија Ваљевске Тамнаве*, 474-475.

⁵⁶⁵ С. Мијаговић, *Ресава*, 178; Љ. Павловић, *Антропографија Ваљевске Тамнаве*, 437; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 220; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 138; Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, 67; Р. Илић, *Ибар*, 563; Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, 311-312.

мрков (црнкаст), зеленко (сив), алат (жуто риђ) а давала су им се мушка или женска имена, као што су Цветко, Цвета, Ружа, Каранфил, Занфир, Лабуд, Звездан, Зоран...⁵⁶⁶

Коњи су чувани у посебним објектима – шталама, јаровима или аровима. У зависности од краја они су могли бити озидани, од дрвене грађе или чатме облепљене блатом са спољашње и унутрашње стране. Само најсиромашнија домаћинства су своје коње држала у колебама или везне под вењацима. Штале су обично подизане у воћњаку или у посебном делу дворишта, одвојеном преградом, да коњи не би ишли по дворишту. Главни улаз за шталу је увек био са улице, док су се према дворишту налазила мала врата. У областима у којима нису у већој мери узгајани коњи, као што су Белица и Лепеница, штале су имала само имућнија домаћинства. Обично су биле дугачке 10, широке 4 – 6 и високе до крова 2 – 2,5 метара. Штала је имала увек таван од дасака, који се понегде звао *алокана*. На њему су се налазили отвори изнад јасала за спуштање сена, чији је број зависио од броја коња. Кров је обично с једне стране имао калкан са вратима кроз која је убацивано сено. Сем врата, која су обично двокрилна, штале су имале и по један или два прозора. Под је могао бити од набијене земље, поплочан каменом, брвнима или даскама и нагнут ради сливања нечистоћа. За избацивање ђубрета остављао се при дну отвор у зиду, који се затварао дрвеним капком. Пред крај 19. века, штале су се зидале од цигала, а покривале црепом, као и куће за становање. У Тамнави, у којој је било развијено коњарство, то су, после кућа, биле најлепше и најскупоценије зграде, нарочито код домова, који су гајили говеда и коње. Оне су биле простране, озидане циглом или ћерпичем, а у брдским крајевима каменом или брвнима. Сви виђенији и имућнији домови стално су држали по пар или више најбољих коња, које нису изводили из штале, док је друга стока била по пашњацима. Преко зиме у штале су се, поред коња, уводиле краве и волови, које су држани у одвојеном делу. Многе штале су имале и ајат у коме је боравила стока по лепом времену. Пред шталом је обично био сточни тор. Коњи и волови, који су били за продају, чувани су и храњени у привременим кошарама у оборима, у којима је иначе преко зиме држана ситна стока.⁵⁶⁷

У циљу развоја домаћег коњарства, српска Влада је установила још 1852. године Државну ергелу са задатком, да производи бољу расу пастува ради побољшања

⁵⁶⁶ С. Грбић, *Српски народни обичаји*, 338-339; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 58; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји*, 320.

⁵⁶⁷ Р. Николић, *Врањска Пчиња*, 137; Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, 244; Љ. Павловић, *Антропографија Ваљевске Тамнаве*, 470-472; С. Мијатовић, *Белица*, 30; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 152-153; С. Мијатовић, *Темнић*, 266; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 447.

домаћих сојева коња. Нешто касније је започела приватна иницијатива оснивањем удружења познатих под именом *Кола Јахача Кнез Михаило*, која су имала задатак, да приређивањем изложби и трка на разним местима по земљи утичу на побољшање домаће расе коња.⁵⁶⁸

У другој половини 19. века, знатно је побољшан домаћи сој коња и то захваљујући пастувским станицама. У њих су сваке године слати приплодни пастуви из Државне ергеле у Љубичеву. Такве станице су постојале у сваком округу а 1887. године било их је укупно 22, и то у: Алексинцу, Зајечару, Бољевцу, Књажевцу, Нишу, Лесковцу, Неготину, Прокупљу, Врању, Крушевцу, Пироту, Рековцу, Петровцу, Крагујевцу, Аранђеловцу, Рачи, Чачку, Краљеву, Горњем Милановцу, Пожеги, Смедереву, Паланци, Топчидеру, Сопоту, Шопићу, Ваљеву, Обреновцу, Убу, Шапцу, Лозници, Добричеву, Свилајнцу и самом Љубичеву. Исте године у њима је распоређено 111 пастува, за чије издржавање су била надлежна окружна начелства, која су обезбеђивала транспорт, храну и смештај према упутствима Државне ергеле и Министарства народне привреде. За пастуве се морала обезбедити храна за четири месеца и то да задовољи дневне потребе од 5 килограма зоби и 8 килограма сена по пастуву. Штале су морале бити простране и чисте са простирком од сламе. Бригу о пастувима водили су служитељи које је слала Ергела а које су плаћали окрузи, а рачуне накнадно слали Ергели. За сваког пастува одређиван је број кобила које би требало да опашу. За то су власници кобила плаћали таксу од 2,55 динара. Захваљујући овим станицама у Краљевини Србији се повећао број арапских мелеза, али је народ веровао да ови коњи нису издржљиви и отпорни као грла домаћег соја.⁵⁶⁹

Осим коња у Србији су се држали још и магарци, који су се употребљавали за ношење терета. Њихов број је био мали а највише их је било у Врањском, Топличком, Пиротском и Нишком округу. Ту је било и нешто мазги, које су се више употребљавале за вучу него за ношење терета.⁵⁷⁰

И поред настојања да се учини напредак у овој грани, војне и индустријске потребе у коњима нису се могле подмиривати домаћом производњом, те се већи део коња морао увозити из земаља са напреднијим коњарством.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 73-74.

⁵⁶⁹ АС, МНП, 3, 1887, нефациклисано, 86, 821; АС, МНП, 3, 1886, ф. 1, 75/886; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 52; С. Мијатовић, *Белица*, 84; С. Мијатовић, *Темнић*, 291.

⁵⁷⁰ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 73.

⁵⁷¹ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 72.

СТАТИСТИКА КОЊАРСТВА⁵⁷²

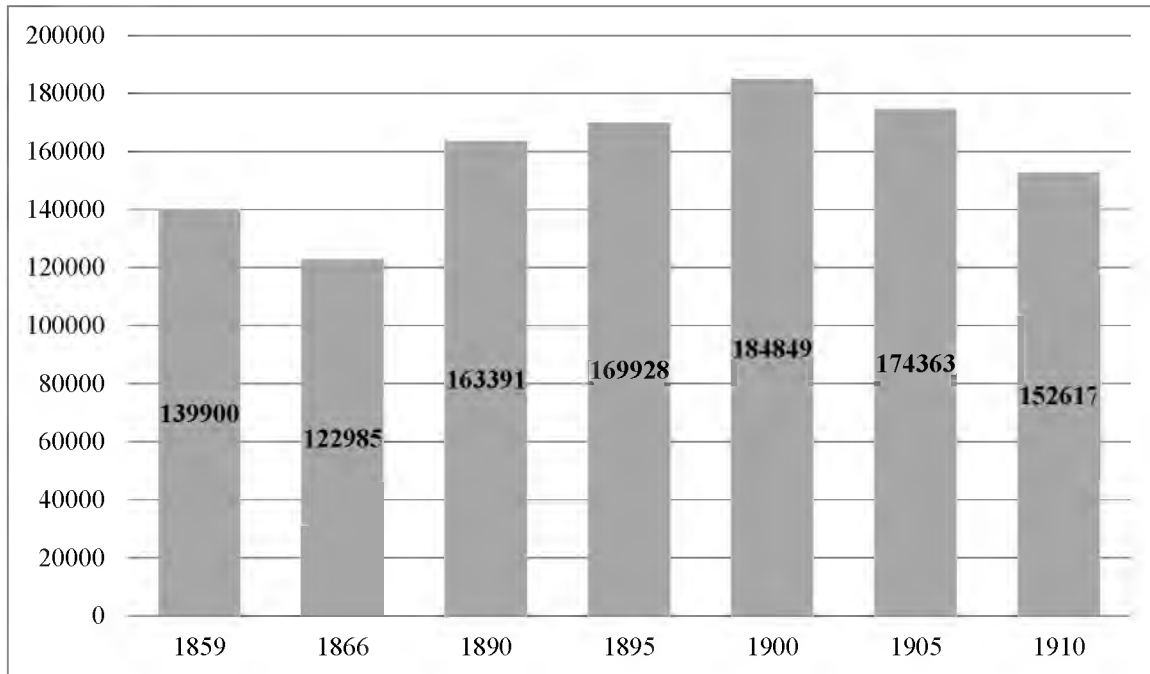
Као што је већ поменуто, коњарство у Србији није било у довољној мери развијено. Године 1859, у Кнежевини Србији је пописано 139.900 коња а 1866. године 122.985 или 16.915 грла мање. Пад током ових седам година је износио 12,09 %. Током наведеног периода, пад броја коња одвијао се паралелно са порастом становништва тако да је број грла на 100 становника опао са 12,9 на 10,1. Међутим, овај однос није се у значајној мери разликовао од тадашњег европског просека који је износио 12,2. У то време, највећи број коња имала је Русија са 16.172.749 грла или њих 22 на 100 становника.

У наредних пола века, од 1859. до 1910, број коња у Србији је порастао са 139.900 на 152.617. На поменути раст, као и код узгоја других домаћих животиња, одразило се у значајној мери присаједињење нових области 1878. године. Према попису из 1910, иако је укупан број коња у целој Србији био већи у односу на онај из 1859, у старим границама је било чак 12,7% мање коња него 1859. године. Највећи број коња, током поменутог периода, достигнут је 1900. године, када је у Србији пописано 184.849 грла. Тада је у границама старих области забележено 7% више коња у односу на 1859. годину. Током прве деценије 20. нека наступило је нагло опадање коњарства, тако да је 1910. забележено чак 17,4% грла мање у односу на 1900. годину.

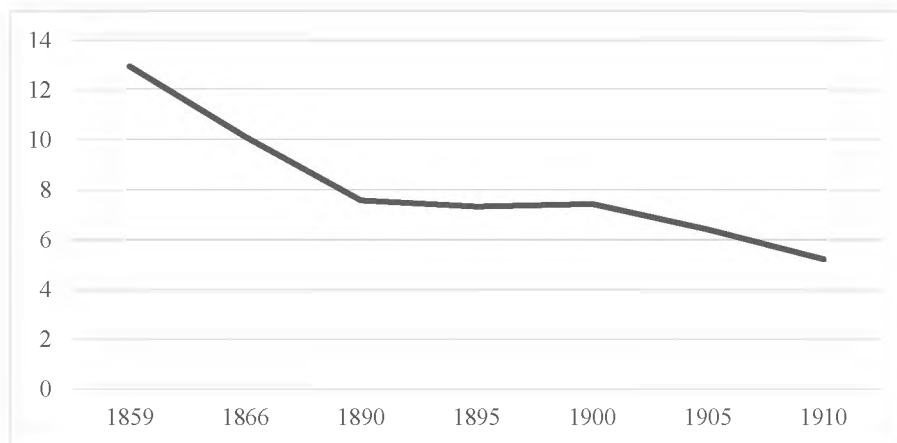
Паралелно са реалним опадањем броја коња, у Србији се и смањивао њихов однос према броју становника. Овај однос је више него упола смањен у односу на онај забележен 1859. године – са 12,9 на 5,2 грла на 100 становника.

⁵⁷² У поглављу су коришћене статистичке публикације: *Државописъ Србије IV*, Београд 1870; *Попис домаће стоке 1900. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 22, Београд 1903; *Попис домаће стоке 1905. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 32, Београд 1913; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд 1911; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1906; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1901; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Графикон 55: Број коња 1859-1910



Графикон 56: Однос броја коња и броја становника 1859-1905



Од пописаних грла, највећи број су чиниле кобиле старости између једне и четири године, чији је проценат у укупном броју коња износио 1900. године 29,2%, док су други по бројности били коњи старији од 12 година са 23%. При томе укупан број

мушких грла различите старости био је већи од броја женских грла. Истовремено је на селу било знатно више кобила и ждребади, а у градским насељима коња и пастува.

Табела 41: Број ждребади, коња, пастува и кобила 1900. године

	број			процент		
	села	вароши	укупно	села	вароши	у целој Србији
<i>Ждребад до 1 године</i>	11.181	958	12.139	6,80	4,70	6,57
<i>Ждребад од 1 до 4 године</i>	24.728	1.613	26.341	15,04	7,90	14,25
<i>Коњи од 4 до 12 година</i>	25.965	7.469	33.434	15,79	36,58	18,09
<i>Пастуви од 4 до 12 година</i>	3.887	485	3.372	1,76	2,38	1,83
<i>Кобиле од 4 до 12 година</i>	49.609	4.354	53.963	30,17	21,22	29,20
<i>Коњи старији од 12 година</i>	37.890	4.613	42.503	23,04	22,59	22,99
<i>Пастуви старији од 12 година</i>	609	122	731	0,37	0,59	0,39
<i>Кобиле старије од 12 година</i>	11.562	804	12.366	7,03	3,94	6,68

У Србији је, крајем 19. и почетком 20. века, највећи број коња коришћен за вучу (38,5%), затим за јахање (34%), док је товарних коња било 27,5%. Судаћи према подацима везаним за поједине округе, товарни коњи су чинили већину грла у брдским и планинским подручјима у југозападној, јужној и југоисточној Србији. Истовремено, јахаћи коњи су чинили већину грла у Тимочком и Крагујевачком округу, док је у Подринском чак 74% коња служило за вучу.

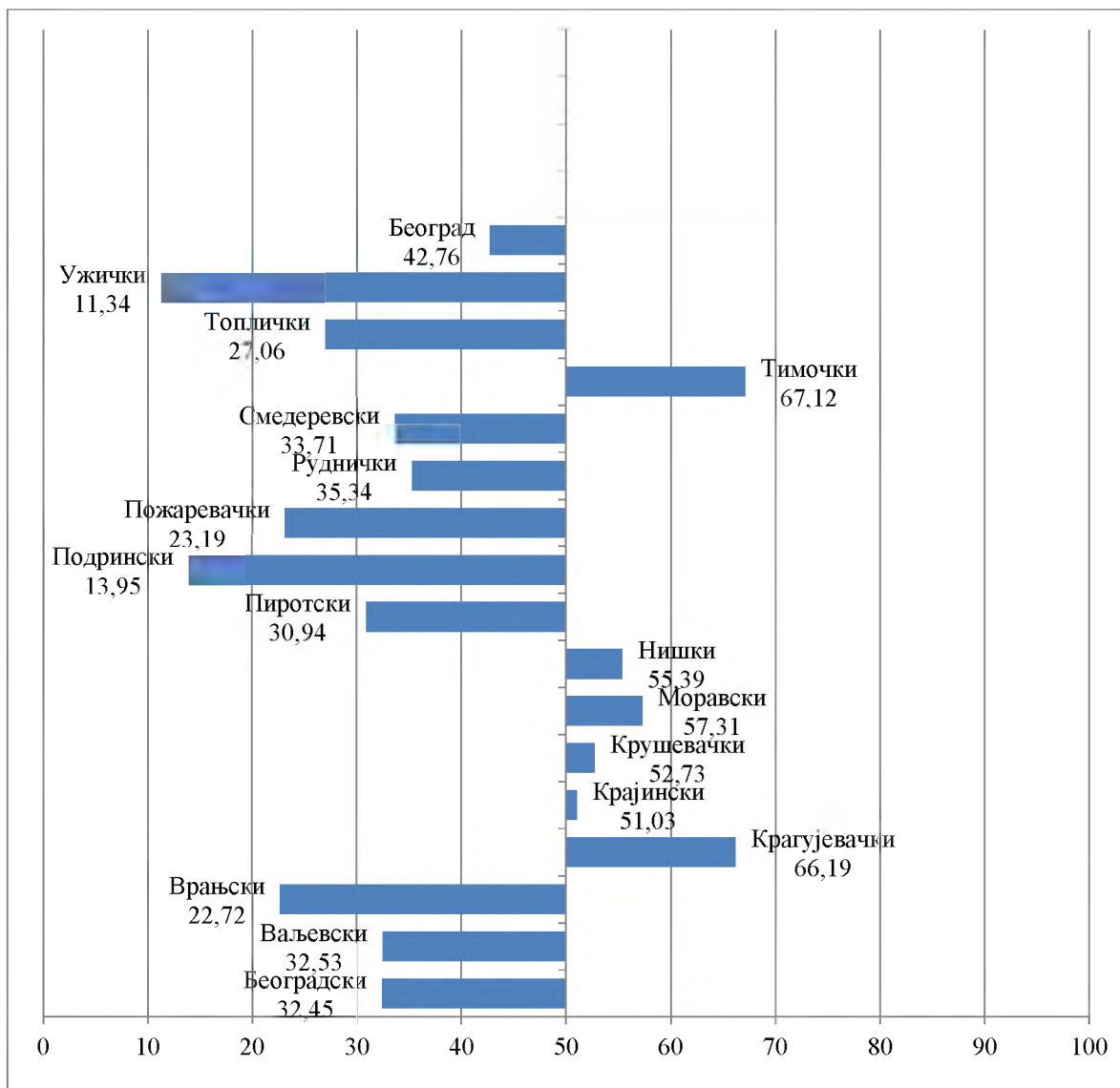
Крајем 19. и почетком 20. века, по апсолутном броју грла предњачио је Подрински округ, у коме је 1895. забележено 23.022 а 1900. године 25.014 грла. Током наредне деценије број коња у овом округу је опао за читавих 23,5%, тако да је на прво место избио Пожаревачки округ, у коме је 1910. године забележено 21.482 грла. Према попису из 1910. године, за Пожаревачким и Подрињским округом су следили Врањски (12.693) и Нишки округ (9.369). Исте године, најмање коња је забележено у Рудничком округу (2.389).

Од срезова, по укупном броју коња убедљиво се издвајао Мачвански, у коме је 1895. било 11.029 а 1900. године 12.293 грла. Он је са 9.957 пописаних коња, ово место задржао и 1910. године, иако је број грла у њему, као и у целом Подрињском округу опао. Далеко мање коња је било у Пожаревачком срезу, који се налазио на другом месту. У њему је 1900. забележено 6.284 а 1910. године 7.032 коња. Као срезиви са најмањим бројем коња забележени су Ресавски, Трнавски, Качерски и Жупски. У сваком од њих је 1900. пописано мање од по 750 коња. Истовремено, већи број грла забележен је у више варошких општина, у којима су коњи коришћени за вучу кочија и кола. Међу њима се, наравно, истиче град Београд са преко 3.000 коња који су гајени и

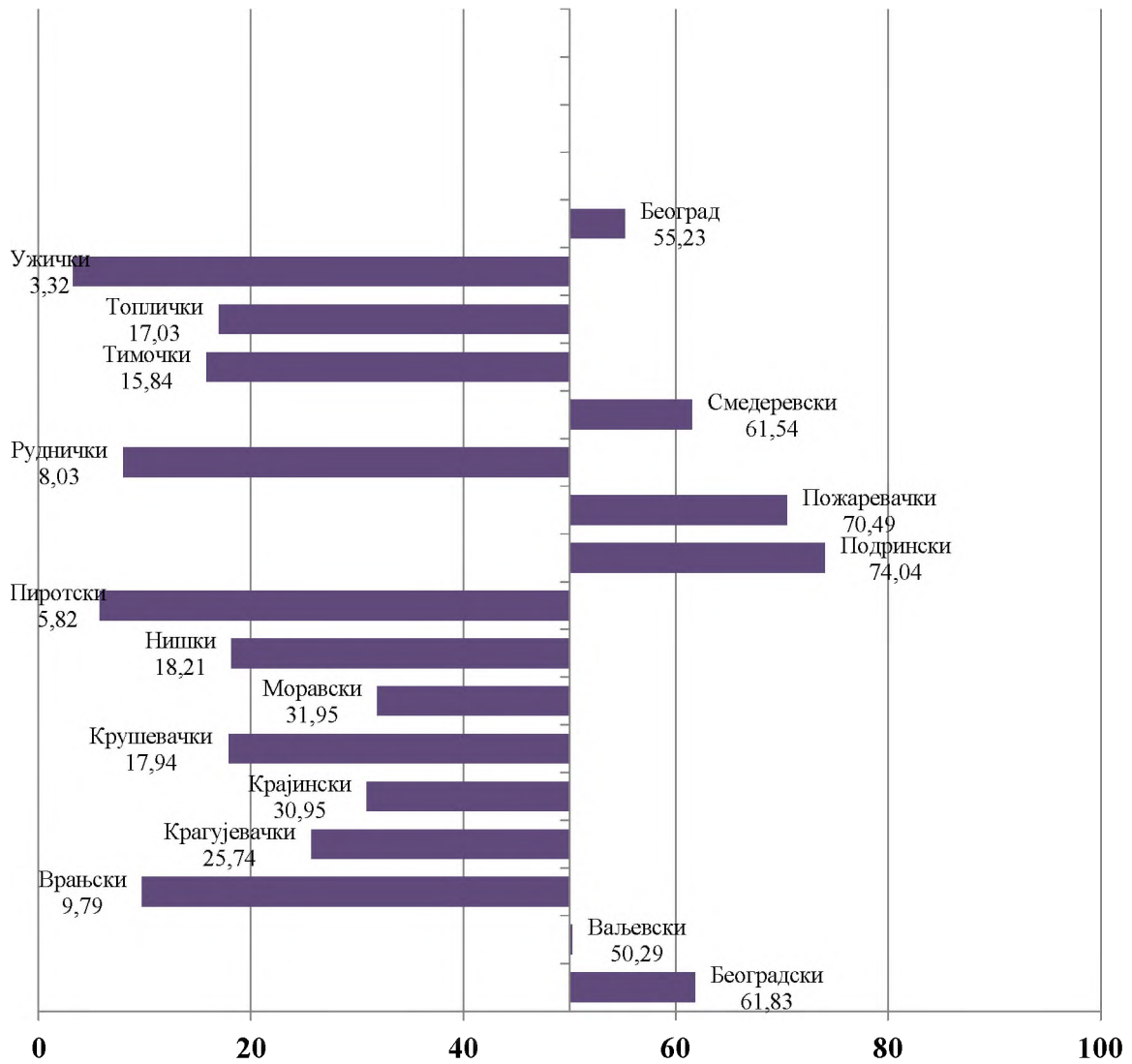
коришћени у њему током прве деценије 20. века. За њим је следила Нишка општина са 2.025 коња забележених 1900. године.

Готово идентичну слику пружају релативне вредности и то пре свега однос броја грла и површине округа и срезова. Крајем 19. века, највећи број коња по квадратном километру имали су Подрински (6,34 грла на 1 km² 1890. године, 6,30 грла 1895. године и 7 грла 1900. године) и Пожаревачки округ (5,10 грла на 1 km² 1890. године, 4,45 грла 1895. године и 5,3 грла 1900.). У току наредних десет година, на прво место избија Смедеревски округ са 6 грла на 1 км². Од срезова, по односу броја коња и површине, издвајали су се Мачвански (13,99 грла на 1 km² 1895. године) и Пожаревачки (13,67 грла на 1 км² 1895. године). У истом периоду, на последњем месту међу окрузима су се налазили Руднички (2,04 грла на 1 km² 1895. године и 2,2 грла 1900.) и Крушевачки (2,08 грла на 1 km² 1895. године и 1,9 грла 1900) а међу срезовима Поречки (1,34 грла на 1 km² 1895. године).

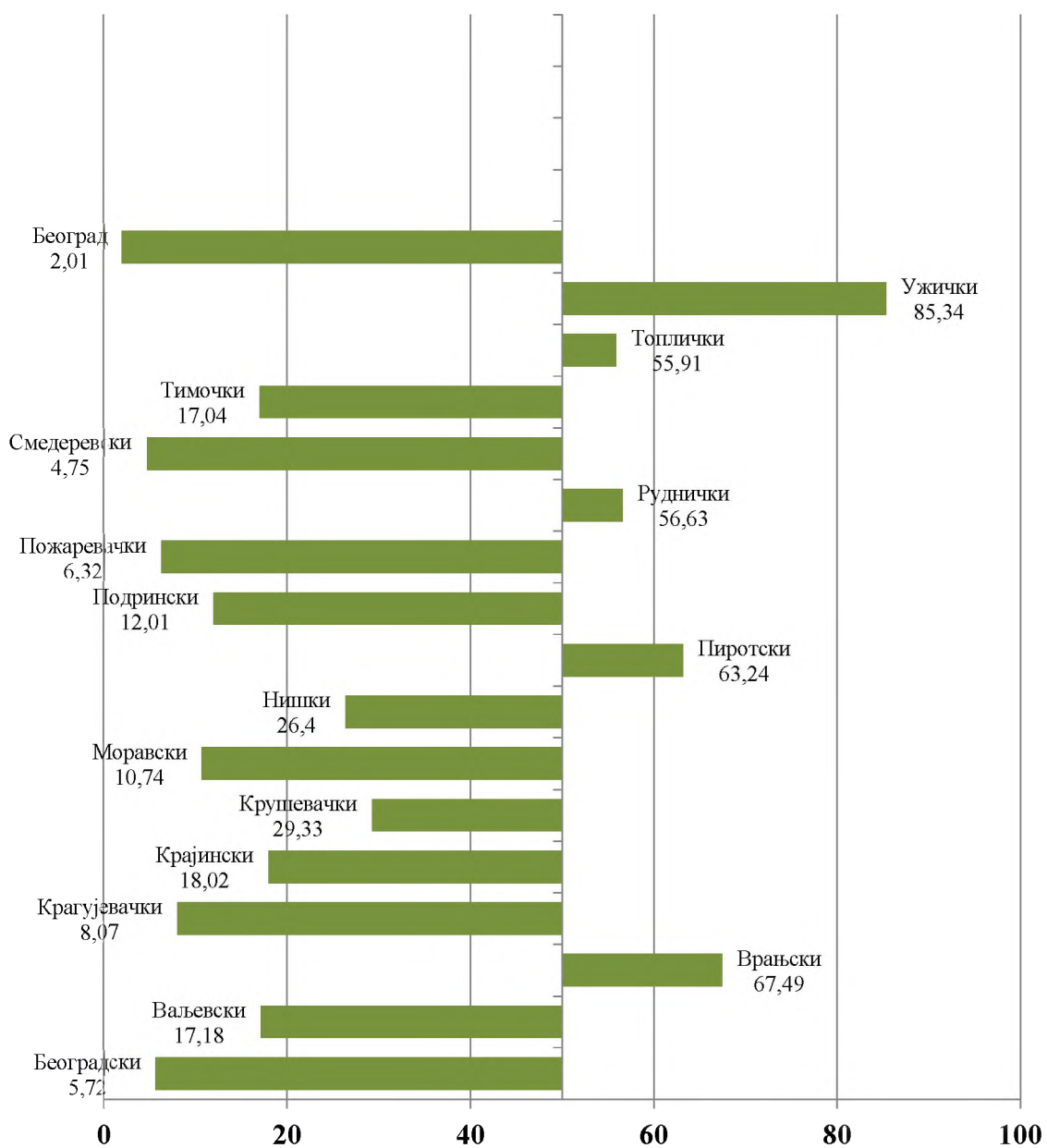
Графикон 57: Окрузи према проценту јахаћих грла у укупном броју коња



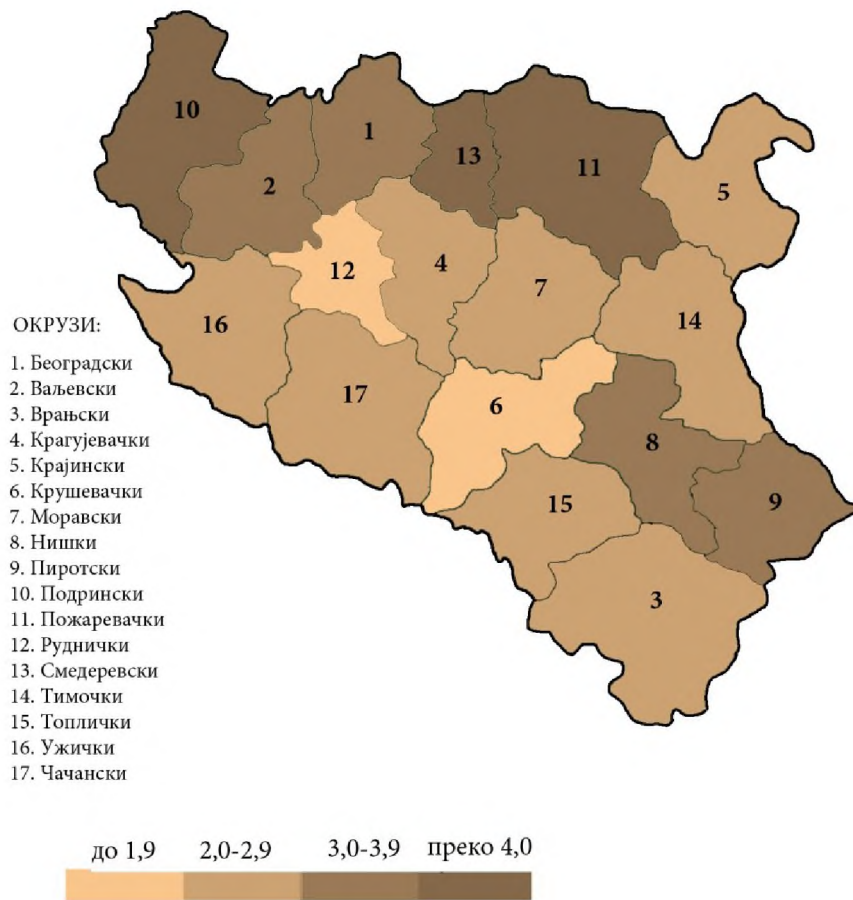
Графикон 58: Окрузи према проценту теглећих грла у укупном броју коња



Графикон 59: Окрузи према проценту товарних грла у укупном броју коња



Карта 13: Окрузи према броју коња по квадратном километру 1910. године



СИТНА СТОКА

СВИЊОГОЈСТВО

Развој свињарства условили су погодни природно услови, који су обезбеђивали готово неисцрпну крмну базу, као и биолошке особине свиње, која је сразмерно раностасна и вишеструко плоднија од остале стоке. Мало се улагало у производњу, како у исхрану, тако и у рад, који се сводио на надгледање чопора. Све док не одрасту, свиње су се подизале преко лета на пашњацима и у луговима, током јесени и зиме у шуми на жиру, а под крај зиме на остацима шумских плодова и на корењу.⁵⁷³

Гајење свиња је одувек било развијено у нашим крајевима. Ту се још у римско доба помињу шуме у којима се узгајају свиње (*silvae glandiferae*). Још у 10. веку арапски путописац Ибн Даста пише о томе како Словени држе свиње и овце а мало говеда. Преко целе године свиње су се држале у храстовим шумама, у којима су се храниле жиром. У средњовековним повељама помиње обавеза чувања свиња, као и свињског десетка. За испашу свиња на властeosким добрима плаћала се жировнина или жировница, која је износила сваког десетог брва.⁵⁷⁴

Судећи према фреско-сликарству у средњовековној Србији су гајене свиње које би одговарале нашој шишки, примитивној раси која је данас готово ишчезла. То је најекстензивније гајена раса свиња. За њихово товљење у највећој мери су се користили жир, корење и дивљи плодови.⁵⁷⁵

Иако је ислам забрањивао коришћење свињског меса у исхрани, наше становништво је наставило да се бави узгојем свиња и након османских освајања. Због тога је плаћало посебне намете везане за свињогојство. Свом тимарнику су давали акчу од сваке свиње у време клања. Такође, плаћали су у жировину у местима у којима су постојале жирове шуме коришћене за тов свиња. У зависности од природних погодности и вештине становништва, број свиња у појединим крајевима Смедеревског санцака није био исти. Тако је у другој половини 15. века највише свиња по домаћинству било у Браничеву – 4,37, а најмање у Островици – 2,08. На основу пописа

⁵⁷³ О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 203; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 135; О. Репић, *Гајење свиња*, Београд 1908, 3.

⁵⁷⁴ Р. Катигић, *Сточарство средњовековне Србије*, 58-60.

⁵⁷⁵ Р. Катигић, *Сточарство средњовековне Србије*, 60.

области Бранковића из 1455. године, може се претпоставити да је у јужним српским крајевима домаћинство просечно имало 2,5 свиње.⁵⁷⁶

Значај свињогојства не опада ни у каснијем периоду. У време аустријске управе централним деловима данашње Србије свињогојство је било једна од најзначајнијих грана привреде. У попису из 1721. забележено је укупно 46.050 грла или 7,15 по домаћинству. Као подручја са развијеним свињогојством истицали су се Пожаревачки и Београдски дистрикт, у којима се узгајала трећина укупног броја тада пописаних грла.⁵⁷⁷ Након деценије и по, у Ресавском дистрикту, у коме су се у већој мери гајиле овце и говеда, пописано је укупно 1,102 свиње или 3,26 по домаћинству.⁵⁷⁸

Као и у већини других грана сточарства, почетком 19. века, у свињарству је заступљен екстезиван начин узгоја. Судаћи према подацима за Ваљевску нахију, највећи део свиња храњен је жирењем у шумама сопственог атара. Нешто мање је изгоњен у друга села – у нагоницу, а њих најмање је узгајано у алијама. Чопори свиња лутали су по жирородним шумама а сакупљане су тек пред продају. Да би се грла појединих породица међусобно разликовала у ухо сваког свињчета је урезиван посебан знак – роваш.⁵⁷⁹

Најраспрострањенија раса свиња до 19. века је била домаћа шишка, која је настала припитомљавањем дивље свиње, са којом је по изгледу веома слична. Ово је данас постала готово историјска раса. Главне карактеристике су јој накомтрешена чекиња и високоногост. За ове свиње нису прављени свињци, већ само обори од јаког прућа. Из њих су се ујутру изгониле да рове или на жирење а увече затварале.⁵⁸⁰

Из шишке развила се оплемењивањем шумадинка, најчувенија раса српских свиња, позната и као Милошева-српска свиња. Ова свиња је снажна доста уске и дуге главе са јаким рилом, испупчених леђа, висине од 60 до 70 центиметара, развијених груди и високих ногу. Прекривају је коврчаве, густе чекиње, жућкасто-беле или сиве боје. Као и шишка ова свиња је касностасна и отпорна на болести. Товљена може дати и до 180-220 килограма меса и доста масти. Била је чувена због своје сланине, која је

⁵⁷⁶ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 94; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 61.

⁵⁷⁷ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, *Mittheilungen des K. K. Kriegsarchiv*, Neu Folge III, Wien 1889, 238-240.

⁵⁷⁸ Прорачун је урађен на основу табеле у: М. Ђорђевић, „*Краљевство Србија“ 1720-1739*, Филозофски факултет у Нишу, необјављена докторска дисертација, 42-63.

⁵⁷⁹ Б. Катић-Миљковић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 219-220; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 204.

⁵⁸⁰ Ј. Белић, *Албум раса стоке*, Београд 188, 273; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 204.

достизала и 15 центиметара дебљине. Месо јој се користило нарочито за прављење салама.⁵⁸¹

Од шумадинке су настале домаће расе моравка и ресавка. Моравка је настала укрштањем шумадинке, мангулице, беркшира и јоркшира. Ове свиње су црне боје, клемпавих ушију. Нерастови су у просеку тешки 135 килограма, а свиње 120. Раса је добро адаптирана на наше услове и изузетно плодна. Одликују је виталност и отпорност. Почетком 20. века била је на добром гласу, тако да је била тражена међу извозницима свиња за јужну Француски, Италију и Малту.⁵⁸²

Ресавка је настала када и моравка, укрштањем моравке и беркшира. Једина битнија разлика је у боји. Ресавке су шарене (бело-жуто-црне). Нерастови су просечно тешки 160 килограма а свиње 140. Као и моравка, и ова раса је позната по виталности и отпорности.⁵⁸³

Поред шумадинке, у време кнеза Милоша формирана је и мангулица, српска свиња од које се добијала маст, тада изузетно тражена и цењена. Ово је домаћа, примитивна аутохтона раса, позната по производњу квалитетног меса и масти. Касностасна је, позната по виталности и отпорности. Крајем 19. века, њени чисти запати су се још могли наћи у смедеревској Јасеници и Подунављу. Мангулица се по Мађарској раширила захваљујући запату који је основан на поседу Киш-Јене од свиња које је 1833. поклонио кнез Милош.⁵⁸⁴

Иако су ове домаће расе свиња биле изузетно отпорне, нарочито на климатске услове, повремено су их погађале епидемије сточних заразних болести. Свиње су посебно биле подложне слинавки и шапу, које је народ још звао и рамотња, устобоља, рамоћа или мукавица. Као и остала стока, обољевале су се и од антракса (бедреница, црни пришт, прострел). Свиње и домаћих и страних раса биле су подложне и црвеном ветру, који изазива бактерија *Erysipelotrix rhusiopathiae (E. insidiosa)*.⁵⁸⁵

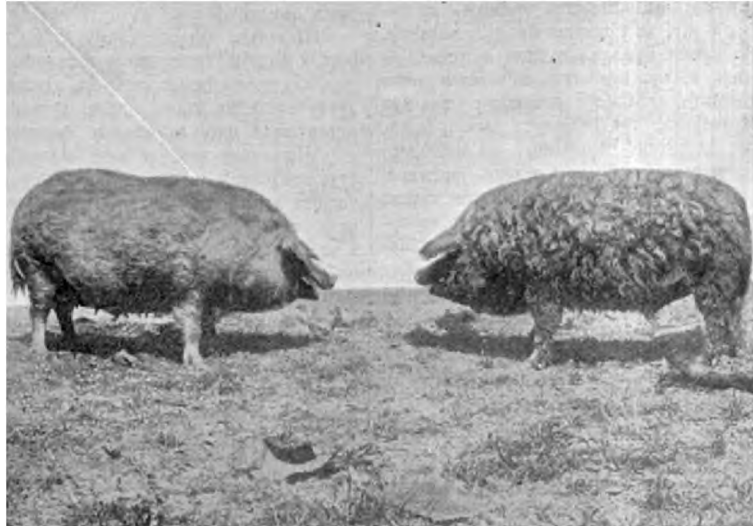
⁵⁸¹ О. Репић, *Гајење свиња*, 7; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 204-205.

⁵⁸² О. Репић, *Гајење свиња*, 6; S. Stojanović, S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja u Srbiji i Crnoj Gori*, Beograd 2003, 121.

⁵⁸³ S. Stojanović, S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja u Srbiji i Crnoj Gori*, Beograd 2003, 125.

⁵⁸⁴ С. Гавриловић, *Монголица*, Тежак 36 (1905) 154-156; S. Stojanović, S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja u Srbiji i Crnoj Gori*, Beograd 2003, 115; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 204-205.

⁵⁸⁵ АС, МНП, 3, 1897, ф. 1, 35/997; АС, МНП, 3, 1897, нефацикисано, 950, 2657, 2942; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 205-206.



Фотографија 5: Мангулица (С. Гавриловић, Монголица, Тежак 36 (1905) 155.)

Како је Србија била богата у жирородним шумама, и најсиромашније домаћинство је могло гајити и по 10 до 15 свиња. До јесени, док „не падне жир“ свиње су држане у селу, код кућа. Преко дана пуштане су изван сеоских ограда, а увече враћане у село. Да не би начиниле штету, свињама би често морали да расеку мало горњу усну да би мање ровиле, а да се не би пробијале кроз ограде стављана им је на врат „рога“ (дрвени троугао). С јесени се удруживало по неколико домаћина, који су „закупљивали су планину“ и гонили свиње на жирење. Са удруженим чопорима одлазили су у планину обично око Мале Госпјине. Чобани су собом носили храну и све што им је било потребно. У планини су правили колибе за становање, а око њих оборе. Свиње су преко дана пуштане, а у вече су затваране у оборе. Када није било довољно жира, исхрану су чиниле дренаке, јабуке, крушке, и глогиње, који би тресли моткама. У планини се остајало до Св. Николе или до Божића. Кад би се свиње вратиле са жирења, неко време су прехрањиване кукурузом, па затим продаване. Са крчењем шума, овај начин узгоја свиња је ишчезава а свиње су се почеле товити код куће. Пуштане су по воћњацима, забранима и око кућа, да би их с јесени затварали и товили различитом храном.⁵⁸⁶

Свињци су се налазили у воћњаку или до кошаре. Ако се у њему гоје свиње, онда има два дела: један, предњи, циглом патосан и непокривен, где се свињама даје храна и други, задњи, с подом од земље, а под кровом од дасака или кровине, где

⁵⁸⁶ Б. Дробњаковић, *Јасеница*, 33; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 135.

свиње леже. Најпростији свињци су имали купаст облик а правили су се заплоћњаком, и то тако што би се у земљу побила три четири рога, на које су се наслањале платине (широке, дељане даске) око којих се побијало и плело прошје. Између платина и прошја набијана је слама, а прекриване су кровином. Врата свињца су се увек правила с јужне стране. У њему се простирала слама – кртог. У неким крајевима то је простор ограђен врљикама, са једне стране покривен кровином, а негде и ћерамидом. У свињцу је под мало виши, где се свиње одмарају. Остали део је каљав и нижи од покривеног дела. Свињци су могли бити направљени и од коља и прућа облепљеног блатом. Понегде су и преграђивани да би се одвојиле крмаче са прасићима, или се за прасне крмаче градила кочина под кровом од сламе, која је само заграђена прошћем и има онолико одељења, колико је прасних крмача. Кад се крмача опраси одвоје одбијену прасад у један део свињца, који се засебно огради.⁵⁸⁷

Свиње су се гајиле у готово свим крајевима Србије, изузев планинских области у којима је овчарство била главна грана привређивања. Читави крајеви и многе предузетне породице имали су велике финансијске користи од свињогојства. У Мачви, Поморављу, Јасеници и Браничеву то је била најважнија грана сточарства. Тамо где је било пространих храстових и букових шума, готово цело становништво је гајило свиње. Сам Карађорђе је у Крћевцу, на своме имању, имао преко 300 свиња, затим много оваца и друге стоке. Током прве половине 19. века, трговина угојеним свињама била је монополисана од стране кнеза Милоша и на њу су имали право само његови посредници, који су вршили откуп. Након што је трговина свињама постала слободна, њој су се одали многи трговци из ових крајева. Ишли су из села у село, куповали „зреле“ свиње и тако их у чопорима терали. Крајем 19. века, уместо на жирење, они су терали мршаве свиње у оне крајеве, где је кукуруз био најјефтинији и тамо их гојили. У неким породицама ово занимање било је наследно. Куће ових трговаца биле су на гласу и у целој околини познате и цењене. У Пожаревцу су многе старе породице стекле своје богатство захваљујући овој трговини. На северном крају вароши постојали су обори за исхрану великог броја свиња, које су трговцима храниле слуге пореклом већином из Куманова, Прилепа и Тетова. Пожаревачка Морава је пре Првог светског рата имала по 40.000 угојених свиња годишње, од чега је половина извожена у Аустрију и отуда је улазила у земљу знатна сума новаца.⁵⁸⁸

⁵⁸⁷ С. Мијатовић, *Ресава*, 150; Љ. Јовановић, *Млава*, 270; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 153-154.

⁵⁸⁸ М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 51-52; Б. Дробњаковић, *Јасеница*, 32-33.

Крајем 19. и почетком 20. века, свиње су представљале 17,4 % укупног броја грла различите стоке. Истовремено њихова вредност учествовала је са 14,6 % у вредности целокупног сточног фонда. Године 1859, у Кнежевини Србији је било више свиња него становника. Овај нагли успон свињогојства, који је у појединим крајевима значио и удвостручење броја грла, може се објаснити развојем слободне трговине свињама након абдикације кнеза Милоша. Тада је пописано 1.774.348 свиња а 1866. године 1.291.164 или 483.184 грла мање. Пад током ових седам година је износио 27,2%. Пад броја свиња је још изразитији уколико га упоредима са порастом становништва тако да је број грла на 100 становника пао са 163,7 на 106,1. Истовремено просек у Европи је износио 16,7 грла на 100 становника, тако да се и поред поменутог пада Србија налазила на првом месту, далеко испред свих осталих европских земаља.⁵⁹⁰

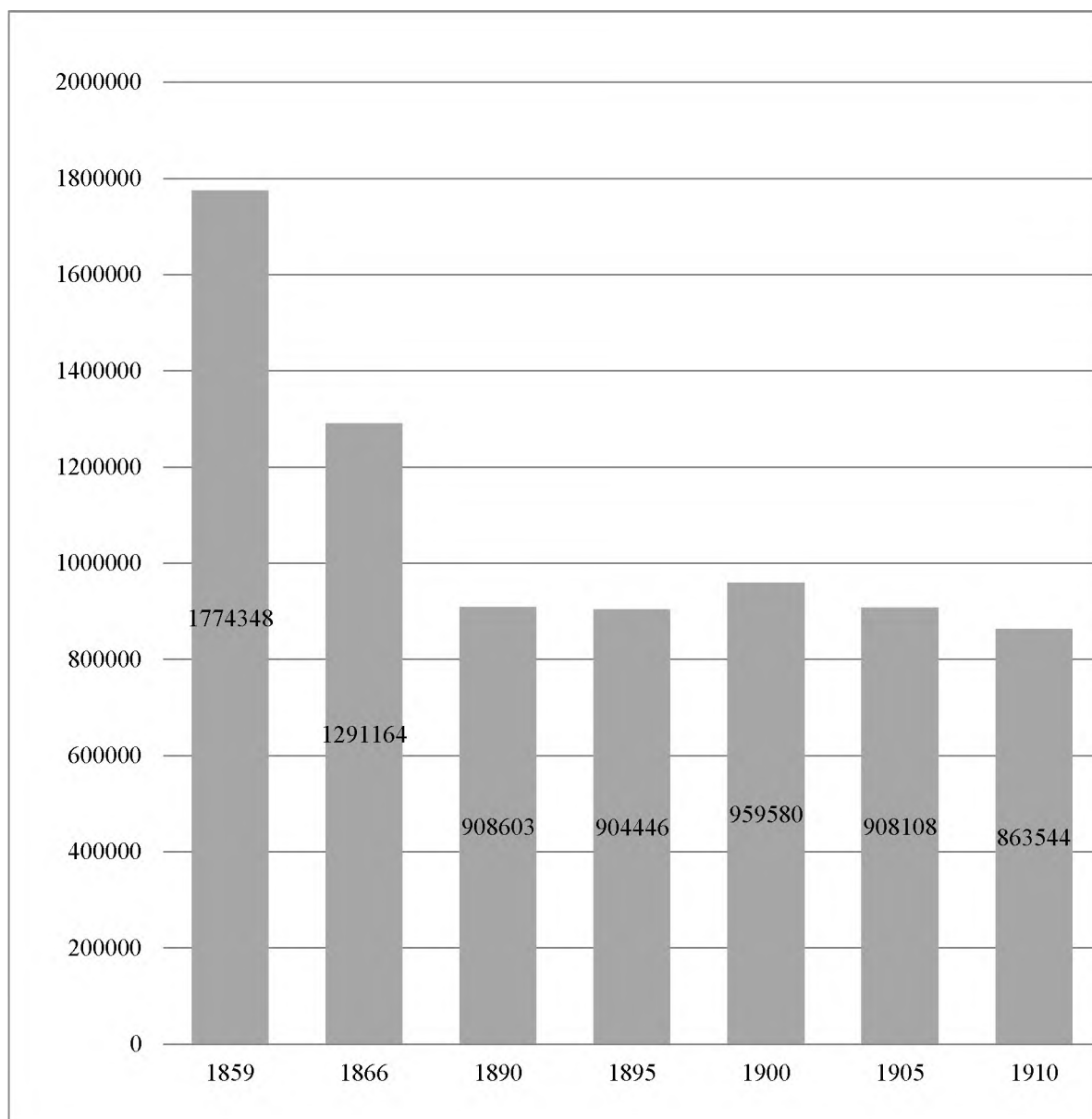
У периоду од 1859. до 1910. пад броја свиња се наставио, тако да је са 1.774.348 пао на 863.544. Посматрајући само старе овласти, можемо уочити да се број свиња током друге половине 19. века смањивао тако да је 1900. године износио 69,1 % броја забележеног 1866. Међутим, упркос овом паду, Србија се 1900. године налазила на другом месту у Европи по односу броја свиња и становника (38,5 грла на 100 становника), одмах иза Данске. У наредних десет година, број свиња у целој Србији се смањио још за 96.036 грла или 10 %.

Присаједињење нових крајева и са њим везаног увећања површине, становништва и сточног фонда, није се у битнијој мери одразио на свињогојство, које у јужним областима није било развијено. Од 1890. до 1910. године у новим областима број свиња је порастао са 67.138 на 80.431 или за 19,8 %, што указује на напредак ове гране сточарства након ослобођења од турске власти.

⁵⁸⁹ У поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Државотпись Србис IV*, Београд 1870; *Попис домаће стоке 1900. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 22, Београд 1903; *Попис домаће стоке 1905. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 32, Београд 1913; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд 1911; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1906; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1901; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

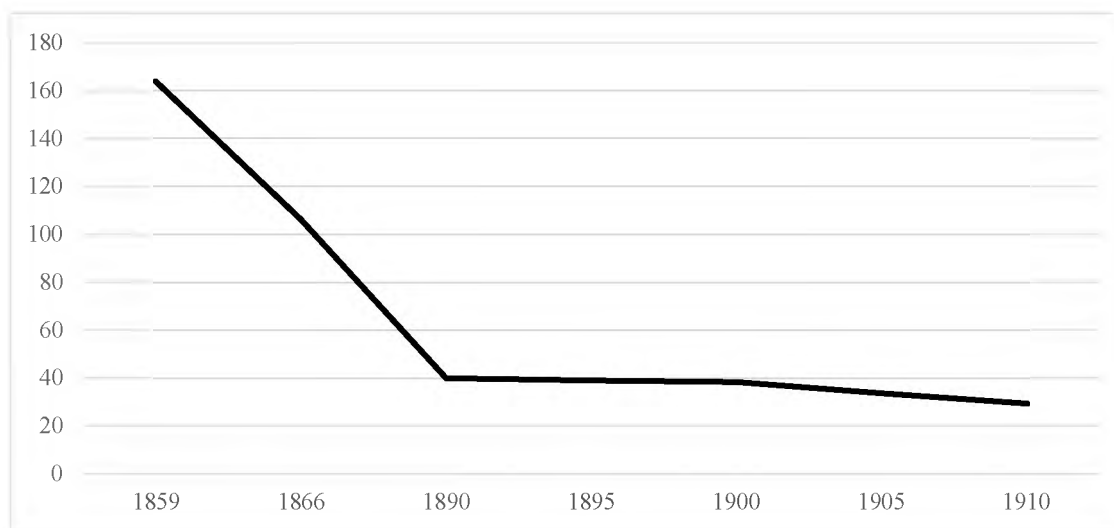
⁵⁹⁰ Б. Катић-Миљковић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 220-221.

Графикон 60: Број свиња 1859-1910



Паралелно са опадањем броја свиња у већем делу Србије, дошло је до пораста броја становника тако да се са 163,7 грла на 100 становника ова размера вишеструко смањила на само 38,33 грла на 100 становника.

Графикон 61: Однос броја становника броја свиња 1859-1910



Према попису из 1905. године, у Србији је више од половине грла било младо – прасад и назимад. Тада је пописано 29 % прасади, 29 % назимади, 10 % вепрова, 2 % нерастова и 30 % крмача. Сличан однос је забележен и у ранијим пописима.

Табела 42: Број прасади, назимади, вепрова, нераста и крмача 1905. године

округ	прасад	назима д	вепров и	нераст и	крмаче	укупно
Београдски	19.093	18.248	6.289	2.100	18.009	63.739
Ваљевски	16.007	27.040	6.240	3.376	23.282	75.945
Врањски	14.351	9.219	2.687	877	14.352	41.486
Крагујевачки	19.249	20.569	7.662	2.230	17.400	67.110
Крајински	5.220	4.740	2.006	650	9.201	21.817
Крушевачки	17.462	14.663	6.509	1.448	19.665	59.747
Моравски	25.058	21.772	11.915	2.168	23.288	84.201
Нишки	14.134	13.298	4.872	744	16.346	49.394
Пиротски	4.637	2.598	1.226	477	5.665	14.603
Подрински	29.890	51.331	11.732	4.918	40.308	138.179
Пожаревачки	26.987	19.882	13.766	2.250	25.741	88.626
Руднички	6.715	10.444	3.029	1.235	9.068	30.491
Смедеревски	15.658	17.094	8.123	1.764	13.771	56.410
Тимочки	10.508	8.761	3.206	512	10.784	33.771
Топлички	7.130	5.838	2.105	550	8.046	23.669
Ужички	6.390	8.555	1.906	674	8.233	25.758
Чачански	7.628	9.353	3.001	990	8.553	29.525
град Београд	654	212	1.629	82	1.060	3.637
УКУПНО	264.771	263.617	97.903	27.045	272.772	908.108

Почетком 20. века, по апсолутном броју грла предњачио је Подрински округ, у коме је 1900. године забележено 133.534 свиње и 1910. 115.675. За њим је следио Пожаревачки округ са 113.894 свиње пописане 1900. године и њих 88.770 1910. Свиње су се у најмањој мери гајиле у Пиротском у коме је било 1900. године само 11.277 грла а 1910. 12.262.

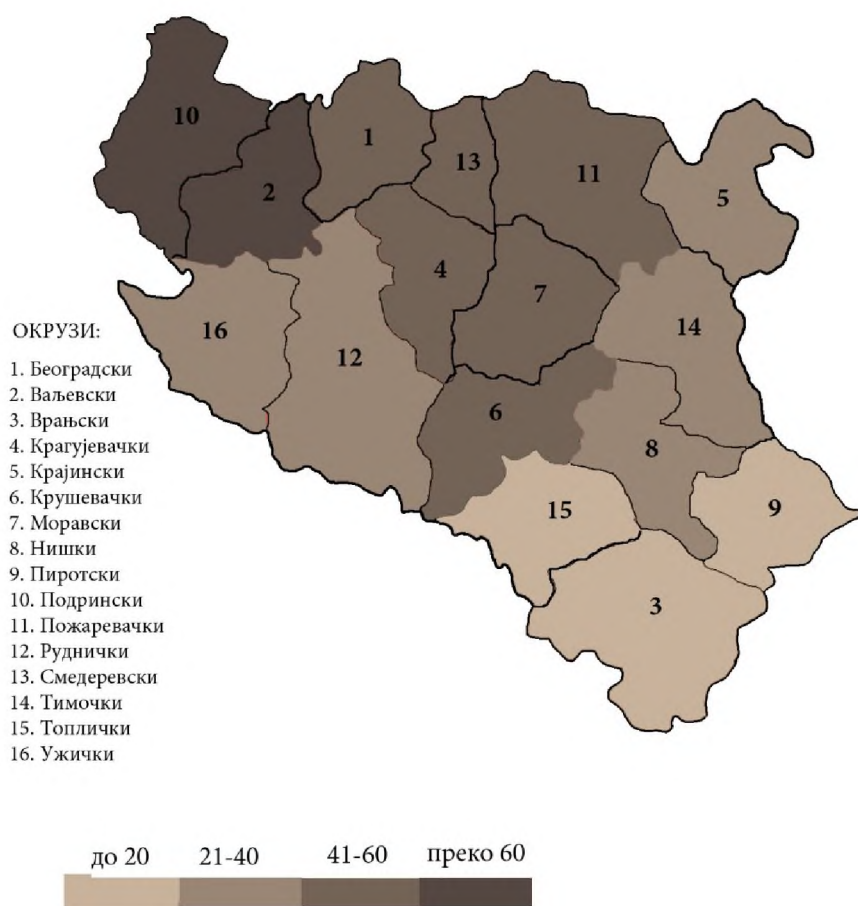
Од срезова, по укупном броју свиња истицали су се Мачвански, Пожаревачки и Јасенички у којима је 1900. година забележено 55.118, 27.086 и 27.043. Током наредне деценије Мачвански срез је задржао прво место по узгоју свиња. Тада је у њему пописано 43.800 грла. На друго и треће место избили су Расински и Млавски срез са 24.417 и 21.675 свиња. Према попису 1900. године, најмање свиња је забележено у Студеничком срезу, и то само 1.651 грло. Нешто више свиња су имали Косанички (1.833) и Златиборски срез (1.950). Након десет година ситуација се готово није изменила тако да је у Косаничком забележено најмање грла (1.299), док је у Златиборском било 1.566 а у Студеничком 1.737.

Сличну слику пружају релативне вредности и то пре свега однос броја грла и становника округа и срезова. Тако је 1900. године највећи број грла у односу на број становника забележен у Подринском округу (65,2 грла на 100 становника) за којим су следили Ваљевски (62,12 грла на 100 становника) и Смедеревски (56,5 грла на 100 становника). Од срезова тај однос је био најповољнији у Мачвански (95,7 грла на 100 становника) па затим у Тамнавском (80,8 грла на 100 становника) и Моравском (79,7 грла на 100 становника). У истом периоду најмање говеда по становнику је било у Пиротском округу (11,7 на 100 становника) и Студеничком срезу (6,4 на 100 становника). Након десет година ситуација се није битније изменила. У Подринском округу је и даље било највише свиња у односу на број становника (48,1 на 100 становника) а најмање у Пиротском (на 100 становника). Од срезова на првом месту се опет налазио Мачвански са 66,1 грлом на 100 становника, а за њим су следили Качерски (55,4 грла на 100 становника) и Подгорски (52,3 грла на 100 становника).

Почетком 20. века највећи број свиња по квадратном километру забележен је у Смедеревском округу (54,2 грла на 1 km²), као и у срезовима: Орашком (76,7 грла на 1 km²), Мачванском (65,9 грла на 1 km²) и Јасеничком (61,6 грла на 1 km²). У истом периоду на последњем месту међу окрузима су се налазили Пиротски (4,7 грла по 1 km²) и Топлички (5,4 по 1 km²) а међу срезовима Косанички (1,4 грла по 1 km²), Студенички (1,6 грла по 1 km²) и Златиборски (2,3 грла по 1 km²). На крају прве

дценије 20. века ситуација је остала готово идентична. Прво место и даље су заузимали Смедеревски округ (36,55 грла по 1 km²) и Мачвански срез (52,39 грла по 1 km²) а последње Пиротски округ (5,07 грла по 1 km²) и Косанички срез (1 грло по 1 km²).

Карта 14: Окрузи према броју свиња по километру квадратном 1900. године



ОВЧАРСТВО

Овца је у већини крајева Србије била најраспрострањенија и најомиљенија домаћа животиња. Њен узгој представљао је најаутархичнију грану пољопривреде која је, у појединим тренуцима и на појединим подручјима, по свом значају превазилазила чак и ратарство. Овце су се гајиле у сразмерно великом броју све док је било довољно утрина и слободног кретања. Са порастом становништва и паралелним напредовањем земљорадње, које пратило претварање пашњака и ливада у зиратно земљиште, оваца је било све мање. Ипак, њихов узгој оваца упорно се одржавао готово у сваком домаћинству, јер их је, због скромности у исхрани, било лакше држати него говеда. Тако је и оно домаћинство које није могло да држи крупну стоку због малог поседа, имало бар две-три овце. Поред тога, овчарство је могло да задовољи најважнији део неопходних потреба једног просечног сеоског домаћинства, и то за месом, млеком, оделом, постељом и обућом. У већини домаћинстава која су се бавила овчарством, друге гране сточарства су биле само допуна овом основном виду привређивања. У знатно мањем броју је било и оних којима је то било једино занимање.⁵⁹¹

Услед природних услова и наведених особина, овца је била најмногбројнија домаћа животиња на Балканском полуострву још од античког доба. Њен узгој је настављен и у средњовековној Србији, где су овце гајене у великим стадима, која су се током лета напасала на планинским пашњацима а зиму проводила у заклоњеним местима – „зимиштима“. Производи овчарства, као најзначајније грана сточарства, служили су не само за исхрану и одевање домаћег становништва, већ су представљали и значајне извозне артикле.⁵⁹²

Од млека оваца, становништво је справљало две врсте сира – сирење и сир. Сирење је било меко и припремало се у јарећим мешинама. Сир је био чврст и у облику котура. Сир из Србије се извозио у Дубровник и Венецију. Овај извоз је био изузетно значајан. Само у једној години је забележено да је износио 193.096 ока.⁵⁹³

Вуна домаћих оваца је била углавном оштра и грубог влакна. Од ње се ткало грубо сукно и прављени су широки огртачи – гуње. Ово сукно се у которским документима назива „gassa“ или „gasiza“ и од њега се израђивала одећа припадника нижих друштвених слојева. Документи из каснијег периода нас обавештавају да је

⁵⁹¹ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 117-118; М. Лутовац, *Природно-географска карактеристика*, 46-47.

⁵⁹² Р. Катигић, *Историја ветеринарства*, 22; Р. Катигић, *Сточарство средњовековне Србије*, 55.

⁵⁹³ Р. Катигић, *Сточарство средњовековне Србије*, 132.

производња вуне и даље била значајна, као и да је вуна била различитог квалитета – од оне најбоље и најфиније („meza fine“ или „de bele“) до оне најлошије, која је пристизала из Босне („lana di Bosna“). О значају производњи вуне говори и податак да је само један њен део, који је у току 1660. и 1661. сакупила једна трговачка дружина ради извоза у Дубровник, износио 306.000 килограма. Поред вуне, важан производ ове гране сточарства су биле и коже, које су, такође, биле предмет извоза.⁵⁹⁴

Након турских освајања овчарство не губи свој значај. На подручју Смедеревског санцака носилац ове гране сточарства је било становништво са влашким статусом. Њихове обавезе су забележене у посебним „канунима“, али како нису сачувани подаци о висини пореза које су власи давали, није могуће проценти број оваца на наведеној територији. Земљорадничке породице су се такође бавиле овчарством, али као споредном граном привређивања. Захваљујући сачуваним подацима за Браничевску област, сазнајемо да је у девет села 1467. на једно домаћинство долазило просечно седам оваца. На подручју Крушевачког санцака средином последње деценије 16. века, забележено је 194.419 оваца. Највише оваца је регистровано у кадилуку Лесковац и то 106.165 брера. Како је број оваца на који је плаћан порез одређиван одсеком, наведене бројке су сигурно биле и веће.⁵⁹⁵

У време аустријске управе, тачније 1721. године, у централним деловима данашње Србије, забележено је 35.129 оваца или 5,5 по домаћинству.⁵⁹⁶ У Ресавском дистрикту, у коме се становништво претежно бавило сточарством 1735. године је пописано 2.273 брера или нешто мање од 7 по домаћинству.⁵⁹⁷ Током прве половине 19. века, овца и даље остаје бројно најзаступљенија врста стоке. Тако је 1827. године, у 12 нахија Србије пописано 1.416.365 оваца, а 1834, заједно са присаједињеним нахијама, 1.885.436.⁵⁹⁸

Развоју овчарства и одржавању сточног фонда током 19. века, доприносили су у великој мери природни услови. Иако се фонд земљишта за екстензивно овчарство смањивао, укупан број оваца није бележио значајнији пад, већ само њихов просечан број по домаћинству. Захваљујући режиму селине, који се дуго одржао, очуван је

⁵⁹⁴ Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 128-131.

⁵⁹⁵ Е. Миљковић, *Смедеревски санџак*, 93-94; D. Amedoski, *Društveno-ekonomski odnosi u Kruševačkom sandžaku od sredine XV do kraja XVI veka*, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2013, doktorska disertacija u rukopisu.

⁵⁹⁶ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, Mittheilungen des K. K. Kriegsarchiv, Neu Folge III, Wien 1889, 238-240.

⁵⁹⁷ Прорачун је урађен на основу табеле у М. Ђорђевић, *„Краљевство Србија“ 1720-1739*, Филозофски факултет у Нишу, необјављена докторска дисертација, 42-63.

⁵⁹⁸ М. Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 450.

укупан сточни фонд као и широка распрострањеност узгоја оваца чак и у жупним пределима и у близини градова. Ту су мали сточари углавном гајили овце за своју исхрану, за потребе своје домаће текстилне радиности и за ђубриво. Новчани приход који се добијао од узгоја оваца потицао је углавном од продаје јагњаци. Јагњад се прихрањивала на приватним пашњацима, од чијих капацитета је зависила висина новчаног прихода.⁵⁹⁹

У планинским областима Србије, крајем 19. и почетком 20. века, овчарство је представљало још увек једну од најосновнијих привредних грана и то око високих планина у ужичком крају, око Копаоника и Старе Планине, као и других нижих планина источне и западне Србије. Сточарска насеља су, пре свега, била везана за брдовите и неродне крајеве и насеља у подножју планина или на високим површима. Тако је узгој ситне стоке, оваца и коза, био главно занимање становништва Горње Ресаве, Звижда, Хомоља, Кучаја, Копаоника, Голије, Златибора, Заглавка и Врањског Крајишта. Због велике користи у сеоској економији и лаке исхране, овце су биле бројније од свих осталих врста стоке. Број оваца је био већи у оним селима која су ближа планинама, на којима је било већих утрина за летњу пашу, као и ливада и шума, са којих су сакупљани сено и лисници за зимску исхрану. У области која је имала развијено сточарство, као што је била област Ибра, летишта су се налазила у планинама. За села са десне стране Ибра, то су били Копаоник и Једовник, а за села са леве стране Чемерно, Радочел, Ђаково, Коритник и Голија. И у пределима са видно развијеним ратарством, какви су били Кључ и Неготинска крајина, сточарство је било друга по важности привредна грана. Овца је била најмногбројнија и најважнија домаћа животиња овога реона. У скоро свим селима је гајена ситна стока, а нарочито у онима која су се налазила у крајевима са мање обрађене земље, али са довољно пасишта и шума. С друге стране, крмну основу сточарства у деловима са развијеним ратарством, поред ливада, пашњака и шума, чинили су слама, „тулузина“, кукуруз и овас. Главни предмет трговине била је сама стока, а поред ње сељаци су продавали и сточне производе – млеко, млечне производе („бели смок“ или „бели мрс“), нарочито сир, затим вуну и кострет (козлину).⁶⁰⁰

У областима у којима је сточарство било главна грана пољопривреде, као што је био случај у Горњој Ресави, почетком 20. века, поједина домаћинства су имала и по

⁵⁹⁹ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 118.

⁶⁰⁰ М. Станојевић, *Црна Река*, 47-48; Р. Илић, *Ибар*, 564; С. Мијатовић, *Ресави*, 176-179; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 125; М. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ*, 49-50; С. Вујадиновић, *Пореч*, 36-37, 39.

800 до 1.000 оваца. Богатим домаћинством се сматрало оно које је имало више од 500 оваца и неколико товарних коња, а уз то и кола за терет; за осредње оно које је имало преко 200 оваца, два до три коњића, магарца, волове, краве, свиње и другу стоку; за сиромашно оно које је имало испод 100 оваца. Домаћин који је имао 1.000 оваца звао се „хиљадар“ или „хиљадарац“.⁶⁰¹

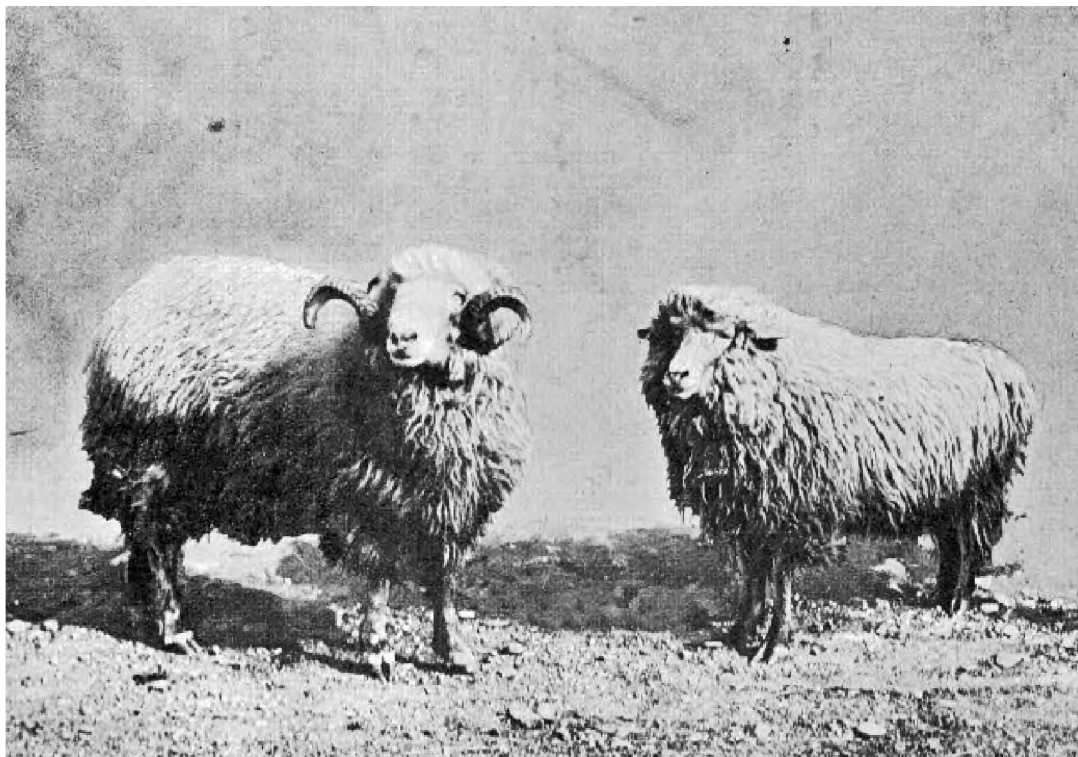
Истовремено, у великом делу Шумадије и западне Србије, у којима је била развијена земљорадња и узгој свиња и говеда, овчарство није било у значајнијој мери развијено и сматрало се узгредним послом. Оно је било у сталном паду због оскудице у пашњацима. Овце су се држале највише да би задовољиле домаће потребе. Вишак у вуни, млеку и јагањцима се продавао, а у изразито земљорадничким крајевима, стока се продавала само у случају велике невоље или кад је слаба или престарела.⁶⁰²

У Србији су се крајем 19. века гајили сојеви домаће овце праменке и то углавном три соја: кривовирски, краљевски и обични. Први се распростирао у источној Србији и то у тимочком, пиротском и у једном делу Моравског и Нишког округа. Главна одлика му је обилатије руно и финија вуна. Према народном казивању, овај сој је настао мешањем домаће овце са свилорунима овцама Пазваноглуа, који је имао више хиљада ситне стоке од Звездана до Ртња. Он је почетком 19. века добијао овце из Азије, па их је онда укрштао са домаћим чиме је добијен нови сој са најбољом вуном у Србији. Краљевски сој се гајио највише у Рудничком, Крушевачком и једном делу Ужичког округа, а издвајао се крупноћом и великом гојазношћу. Последњи сој гајио се по целој земљи. То је била обична, мала, планинска овца, послушна, издржљива у ходу по планинском терену, као и по неповољним временским условима, зими и великој влази. Руно јој није упијало влагу, већ је она клизила низ његове власи, што није био случај са страним расама оваца, са финијим руном. Она није давала изразито велики принос ни у вуни нити у млеку – 0,75 до килограм вуне, врло ретко два, и око 60 литара млека током периода муже, који је трајао од средине маја до краја септембра. Као и обична домаћа овца, и кривовирска и краљевска су се одликовале млечношћу, јер су се овце музле од пролећа до јесени; издржљивошћу према непогодама, јер су

⁶⁰¹ С. Мијатовић, *Ресава*, 176-179.

⁶⁰² С. Мијатовић, *Белица*, 84; С. Мијатовић, *Темнић*, 291; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 320; Љ. Павловић, *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, 444.

готово цео свој век проводиле напољу; као и скромношћу у избору хране, јер су се задовољавале и најлошијим пашњацима.⁶⁰³



Фотографија 6: Кривовирски ован и овца (Тежак 36 (1905) 196)

На Кучајским планинама, Ртњу и Бељаници владало је велико шаренило у сојевима оваца, јер су ту, за време лета, своју стоку чували сточари из Поморавља, Црноречке и Сокобањске котлине, чија се стока разликовала. Највише је било домаће овце праменке. Међу свим сојевима издвајали су се кривовирски и сврљишки. Негде су ови сојеви били помешани. Кривовирске „жује“ истицале су се по својој млечности, док је сврљишка „калуша“ имала руно и до 3 килограма тешко.⁶⁰⁴ У Бољевачком срезу је узгајан најбољи сој оваца који је давао најбољу вуну. Стога су ту долазили трговци из целе Србије ради куповине вуне.⁶⁰⁵

⁶⁰³ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 79; С. Гавриловић, *Гајење оваца*, 18; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 119, 124; С. Мијатовић, *Ресава*, 177; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 23-24, 26; С. Вујадиновић, *Пореч*, 40.

⁶⁰⁴ М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 23-24.

⁶⁰⁵ С. Мијатовић, *Ресава*, 177; С. Грбић, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког*, 346.

Наведени сојеви оваца, који су гајени у Србији, задовољавали су у потпуности домаће потребе а једини им је недостатак био што нису давали вуну за финије тканине. Због тога је држава набављала из иностранства овнове мерино расе, који су бесплатно дељени ради укрштања са домаћим овцама и то у пределима где се гајио кривовирски сој. Из истог разлога је набављено и једно веће стадо мерино оваца за државно добро у Добричеву. Резултати овог укрштања били су повољни, јер је добијени приплод имао бољу и финију вуну, која се користила у фабрикама тканина у Параћину, Београду и Лесковцу.⁶⁰⁶

Иако су се на прелазу 19. у 20. век, на први поглед, примењивали заостали методи, узгој оваца је прави пример праксе засноване на вишегенерацијским искуствима. Знајући колико је овци потребан, пастир је пазио овцу више од других домаћих животиња.⁶⁰⁷

Екстензивно овчарство је, пратећи природан ритам различитих висинских зона, на најбољи могући начин користило ливаде и пашњаке брдских и планинских подручја. Све док је било довољно ливада у сеоским потесима, планине под шумом и пашом служиле су само као летња испаша, а сав простор изнад села био је заједничка утрина одвојена оградом — „царином“ од зиратних површина. На царини су биле вратнице кроз које је стока изгоњена на пашњаке и по њима се кретала у сампас или уз мали број чобана. На удаљеним пашњацима, са којих се стока није могла свакодневно враћати у село, појединци су подизали привремена и примитивна склоништа за људе и стоку.⁶⁰⁸

Са све увећањем становништва, сеоске ливаде, које су биле крмна основа за сточарство, преобраћају се у њиве. За ливаде се траже простори на заједничким утринама — прво на површи изнад села, а затим и у великим долинама планине. Тада падају „царине“ и сељаци заузимају све што се може преобратити у ливаду. Ширење ливада и захватање све већег простора било је условљено пре свега екстензивном природом овчарства. Најпре су захваћене оне мање површине на којима су сточари привремено боравили. Једни су проширивали старе, а други крчењем заузимали нове просторе. У томе се ишло све до врха планине. Држава је у неколико махова од 1838.

⁶⁰⁶ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 80-81.

⁶⁰⁷ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 119.

⁶⁰⁸ М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 20.

до 1883. године настојала да законским путем спречи сечу шуме и самовољно заузимање земље, али у томе није увек имала успеха.⁶⁰⁹

Сточари у планинским областима, који су се пре свега бавили узгојем оваца, кретали су се у етапама између својих села и различитих привредно-сточарских реона, при томе пратећи обнављање вегетације и друге промене које настају у току године.⁶¹⁰ Овај ритам и фазе коришћења планине разликовали су се у појединим областима а зависили су у највећој мери од рељефа и климатских услова. Лети су сточарска кретања ишла у висину, у планине где су се налазила привремена летња насеља; зими, су сточарска кретања ишла у низину, и долиנסке равни које су области привремених зимских насеља и зимског сточарског живота. Амплитуда ових кретања се разликовала од области до области и од села до села. Тако је она код потпланинских села у Рађевини износила до 400 метара, а у Јадру код села испод Гучева и Цера око 500 метара.⁶¹¹

Сточарска година је почињала у јесен, са даном пуштања овнова (празова) у овце, обично крајем октобра, на Св. Петку или Св. Луку. У појединим крајевима то је зависило од паше, али и од тога да ли се јагњад жели продати и када. Дан пуштања овнова у овце је у животу сточара била велика свечаност. Од „празарице“ па док не падне снег стока је заједно ноћивала у торовима по њивама и ливадама ради ђубрења, а пасла је отаву и по становима. Након тога је зиму проводила у кошарама у близини кућа власника. У појединим крајевима овце су и током лета и зиме ноћивале на отвореном у торовима, а само су се јагњенице и јагњад одвајала у посебне стаје или прибоје. У динарским крајевима, крајем новембра, шиљеж се одвајала и гонила у стају или прибој, док су се овце „јавиле у ровине“. У планини је више домаћина правило торину, где су овце заједно ноћивале, а дању је сваки буљук излазио на своју страну у планини и по окопњеним брдима и главицама ровио и пасао. Из ровина, овце су се у села најкасније враћале до Светог Саве. Села из ваљевске Подгорине и Ужичке Црне Горе, као и из околине Љига су, пошто би стада презимила у селу на „пићи“, средином фебруара, чим би први снег у жупним пределима у долинама Колубаре и Тамнаве, спуштали овце на своје или закупљене ливаде са торовима. Под надзором „ћаје“ стада су се прихрањивала све до почетка јуна. Убрзо по спуштању у жупу, овце су се јагњиле. Ипак, у већини крајева, овце „јагњенице“ су биле у власниковом насељу, уз

⁶⁰⁹ М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 20-21.

⁶¹⁰ Исто, 21.

⁶¹¹ Б. Милојевић, *Рађевина и Јадар*, 671.

кућу у кошарама, у прибојима (јагњилима, јагњачарским прибојима) или код трла, салаша или појата, при чему су се одвајале и склањале у топлије кошаре. Јагњење је обично падало половином марта, а овце су остајале код стаја и прибоја до Ђурђевдана.⁶¹²

Ђурђевдан је био други важан дан у животу сточара. Тада су се овце први пут музле. Сељаци су се договарали где ће које доба лета провести са стоком и према тим одлукама сјављиване су овце у села или су се одмах издизале на планину. На Ђурђевдан се договарало и о супаши. Рођаци, комшије и пријатељи су одлучивали ко ће се са ким усупашити, чији ће чобан чувати овце и колико ће времена торови на чијој земљи бити. На планинама источне Србије, у Грузи и на Копаонику се тада почињало са издигом. У Кривом Виру издизало се нешто раније, почетком априла, одмах пошто би ливаде биле забрањене. Тада су издизане и овце у Рађевини, док је у Хомољу излазак на планину везиван за Видовдан. Тада је и у Црној Реци уговорано бачијање и издиг а бачије су трајале докле и један обред и мужа за награду ћаји и његовим помоћницима. Уколико би лето било кишно и паше довољно, вршио се још један обред. Издиг на планину у ибарским селима је почињао почетком јуна, на Св. Цара Константина и Царицу Јелену (3. јун).⁶¹³

У време када је у другим крајевима започињао издиг, села из Подгорине и Ужичке Црне Горе су почетком јуна враћала овце са жупних ливада. Поједини сељаци, чије су породице захватиле велике делове у планини, одмах су по повратку изгонили своје овце на планину. Ипак, већина оваца се напасала по сеоским утринама, све док се планинске ливаде не раскосе у другој половини јула.⁶¹⁴

Трећи сточарски празник је био Петровдан. То је у динарским крајевима био дан издига из села на планину или здига са планине у катуне близу ливада. На нижим планинама, где су владали блажи климатски услови, издиг је, као што је већ поменуто, почињао раније. Уочи Петровдана одвајала су се јагњад од оваца. Издиг је углавном трајао до Велике Госпојине а у појединим крајевима, као у Грузи, чак и до

⁶¹² С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 245-247; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 120-121; С. Мијатовић, *Ресава*, 177; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 9-11, 21; С. Вујадиновић, *Пореч*, 38; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји*, 322; Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, 13.

⁶¹³ С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 245-247; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 120-121; С. Мијатовић, *Ресава*, 177; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 9-11, 15, 17, 21; С. Вујадиновић, *Пореч*, 38; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји*, 322; Р. Илић, *Ибар*, 564; М. Драгић, *Груза*, 177; Б. Милојевић, *Рађевина и Јадар*, 670; Р. Skok, *Etimologijski рјечник, под баџија i појата*; В. Карић, *Србија*, 402.

⁶¹⁴ Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 451, 453-455; Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, 13.

Митровдана. Стока и сточари то време су проводили са својом стоком у летњим планинским боравиштима, која у различитим крајевима носе различита имена – бачија, бајта, трло, појата и стан. Издиг је могао и дуже трајати. У неким крајевима, где је било бачијања, бачила су се растурали у периоду од средине јула па до средине октобра. Након растурања бачија, стада су се спуштала у реон ливада. Сточари који су ту имали мање сена, силазили су у села чим се дигну усеви у сеоским потесима; други су остајали на планини док не потроше сено. У другој половини лета и почетком јесени, када је летина била већином сређена, овце су се слободно кретале по ливадама и стрновима на тај начин ђубрећи њиве. У копаоничком крају поље се отварало на Крстовдан (27. септембра) и тада се стока пуштала по ливадама где је боравила све док може да пасе — док не падне већи снег — а после се затварала у кошаре и ту јој се полагало. У кошарама је остајала до Благовести (7. април) кад се поље затварало и стока изгонила из поља. Поједини сточари су, након Мале Госпојине, поново изгонили у планину, да искористе јесењу траву — отаву и на ливадама и пашњацима.⁶¹⁵

Зими се стока држала код кућа или, што је било чешће, у синору – на њивама и ливадама. Стока се гонила на зимовнике ради ђубрења њива и ливада. Ту се налазила и сточна храна, коју је кући било тешко довући а тамо је стока могла и мало да пасе када је снег плитак. На зимовницима су се налазила трла за чобане, кошаре за стоку и котари, сламњаци и кревети за сточну храну.⁶¹⁶

Из појединих планинских крајева овце су догоњене на зимовишта у нижим пределима. Тако су сточари из неких златиборских села са својим стадима долазили у села, која леже око Рађева, Лозничког Поља и око Јадрове равни. Они су долазили преко планине Јагодње у новембру а враћали су се уз долину Дрине крајем марта. Зими су куповали сено од појединаца које су потом полагали овцама.⁶¹⁷

У крајевима у којима је рељеф то допуштао, поступно су се користили ливадско-ратарски и пашњачки реон. Међутим, то није увек било могуће. Пример су стрме северне стране планине Ртња. Да би искористили пашњаке на већим висинама, сточари су више пута у току године пели и спуштали своју стоку. Изгон је био обично на летњег Светог Николу (22. мај). Овце су враћане у село крајем јуна, док је јагњад задржавана на планини. На Велику Госпојину, овце су опет изгоњене на планину. Згон

⁶¹⁵ С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 245-247; Р. Илић, *Ибар*, 564-565; М. Драгић, *Гружа*, 177.

⁶¹⁶ С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 245-247; Р. Илић, *Ибар*, 564.

⁶¹⁷ Б. Милојевић, *Рађевина и Јадар*, 673.

у село је био након дизања усева. Неки сточари су и по трећи пут изгнали стада на планину и ту остајали до Светог Саве.⁶¹⁸

У земљорадничким крајевима, овце, као и друга стока, преко лета су биле на паши на селини, орницама, ливадама после првог или другог укоса и њивама после жетве. Пуштале су се у ливаде до Ђурђевдана, након чега су ливаде биле забрањене све док се не покосе. Тада се стока напасала по утринама и шумама. После косидбе, која је почињала око Петровдана, утрине су се напуштале, и стока се пуштала на покошене ливаде на којима су пластови сена ограђени врљикама и трњем. Након жетве за испашу су биле слободне и њиве. У Јасеници, овце су се пуштале само ујесен, кад настане „јурија“. У недостатку ливада, сељаци су сејали детелину, али је нису увек употребљавали на исправан начин, због чега је стока често страдала.⁶¹⁹

Због екстензивности и сезонског кретања, у овчарству су колективни рад и разне врсте удруживања биле у већој мери заступљене него у другим облицима сточарског привређивања. Тако су сиромашнији сточари током лета давали своје овце на испашу онима који имају своје пашњаке. Неки побравичари су се удруживали, стварајући ради лакшег искоришћавања, заједничко стадо. Они су обично закупљивали пашу на државним планинама. Није била ретка појава да појединци удруже своје пашњаке ради заједничког искоришћавања а појединци, који су имали довољно пашњака, примали су под разним условима на испашу и овце из других крајева.⁶²⁰

Овај заједнички рад и удруживање су били уобличени у разне врсте бачијања, супон, супашу, издизање на планину, зимовнике, који су углавном организовани као потпуно или делимично колективни. За узгој оваца на карактеристичнији су издиг, здиг, буљукарење и бачијање, док су друге врсте удруживања присутне и код других грана. О њима је било речи у делу посвећеном општим карактеристикама сточарства.

Издиг је био основа најважнијим и најразвијенијим облицима сточарских радова у планинским крајевима. Издиг се односио углавном на издиг оваца, док се са другом стоком мало издизало, а у неким крајевима нимало. Заједничка планина је била основица издига. Од пресудног значаја је било то да заједнички издиг отпочне у исто време да би сва стока имала прилику да се напаса неначетом пашом. Исто тако морао је бити утврђен и дан пре којег не може бити здига у село, на пашу на селини и на личним њивама и ливадама. Ова уредба о роковима је била боље уређена за издиг него

⁶¹⁸ М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 15, 17.

⁶¹⁹ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 151; Ј. Павловић, *Народни живот у Крагујевачкој Јасеници*, 14-15; С. Вујадиновић, *Пореч*, 37.

⁶²⁰ М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 6.

за здиг. Забрана паше на приватним имањима, издиг и здиг су се обављали заједнички и по утврђеним правилима.⁶²¹

Буљукарење је организовало по неколико домаћинстава на тај начин што би се удружило и заједно предало овце једноме домаћину, да их он чува на паши и да ноћивају у његовом тору. У буљуку је било од 60 до 200 и више оваца. Буљукар је био обично онај домаћин који је сам имао доста оваца и који је имао своје пастире и своје зграде. Буљукару се плаћало по цени која је приближно једнака за цео један крај. Надокнада буљукару је била мања уколико му је припадало и сточно гнојиво. Обично се плаћало само за мужене овце; јаловиње и шиљеж је ишла уз мужене овце бесплатно. У случају штете, буљукар је био дужан да нађе доказе шта је било са овцом. Ако их нађе, онда је штета падала на власника овце, у супротном на буљукара. У буљуку, овце су се солиле обично у заједници. У Понишављу со се куповала заједнички па се трошак резривао на власнике сразмерно броју стокe. Вуна се стригала одвојено. Такође, јагњад су се, пошто се одлуче, чувала одвојено. Обично је и то била буљукарева обавеза. Некад су села одвојено плаћала пастире за јагњад, а понекад се привремено размењивала јагњад па је исти пастир могао у једном буљуку чувати и овце и јагњад. У крајевима у којима није било издига на планину овце су биле у буљуцима од пролећа па све до новембра. Тамо где је било издига и бачијања, буљукареве функције су престале са даном издига, а у крајевима у којима није било заједничког бачијања овце су остајале у буљуцима и на планини.⁶²²

Бачијање је удруживање више људи ради израде млечних производа – белог смока или белог мрса. Овакво удруживање је било уобичајено по селима источне Србије, док се на Копаонику под бачијањем подразумевао издиг стокe на планину где је свака кућа имала своју бачију и за себе справљала бели смок. Бачијским начином сточарења у крајевима где се стока напасала на приватним пашњацима и ливадама, добијао се већи простора за пашу. Поред тога, сточари су добијали и на времену, јер док се један бачар бринуо о чувању стокe, њеној исхрани и сирењу, дотле су други могли да ради друге послове у пољу и шуми. У бачију су ступали обично комшије због паше, затим браћа, сродници и добри пријатељи. Пазило се да стока свих бачијара буде здрава и по могућству једнака или приближна по млечности. Домаћинства која су имала доста оваца нису их залучивала преко лета с другима, већ су их сама чувала и бачијала. У Поречу, у бачију су се обично удруживали они сељаци који нису имали

⁶²¹ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 127-128.

⁶²² Исто, 517-518.

довољно својих пашних површина и чија домаћинства граниче јер су на тај начин добијали већи простор за пашу. Овце су се држале на салашу оног домаћина који има најбоље торове, у близини воду и бољу попаше. Место за бачију се премештало а при избору удружени сточари су се управљали према паши. Једну или две године бачијање би било на имању једнога бачијара, а за тим на имању другога, и тако редом. Место за бачијање треба да има довољно добре паше за стоку, да је у близини воде и да је довољно пространо и шумовито. Сељаци који су близу државних држе бачије у шумама. Села Власине и Крајишта су имали своје сталне бачије ван села, близу сеоске испаше. У Горњој Ресави бачијање је трајало обично од Видовдана до Светог Илије или Велике Госпојине. У Поречу су се бачије оснивале у мају, око Ђурђевдана и Спасовдана, и трајале су до Преображења или до Петковице (27. октобра). У Заглавку бачијање је трајало од почетка јуна до половине августа.⁶²³



Фотографија 7: Бачија у југоисточној Србији (Тежак 36 (1905) 229.)

У највећем броју случајева, овце су залучивали (састављали) обично сродници и чланови фамилије. Породица која би залучила највише оваца звала се први бач а која најмање последњи бач. У заглавку се први бач још звао и стадник. Јаловина и овнови се нису залучивали. Кад се овце залуче, онда би, у присуству осталих бачева, сваки бач

⁶²³ С. Мијаговић, *Ресави*, 176; С. Вујадиновић, *Пореч*, 38; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји*, 322; Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 49; М. Станојевић, *Заглавак*, 13-14; Р. Карић, *Србија*, 402.

помузао своје овце, и колико полока (око 640 грама) млека добије од прве муже, толико би пуних ведрица (обично од десет старих ока) имао касније права да намузе од свих залучених оваца. У Злоту су ведрице хватале десет ока и звале су се галијате. У Бољевачком срезу се млеко премеравало зиђем који је мерио две оке. На две измерене оке млека удружени бач је добијао десет ведара млека од обично десет ока, која су се називала мерник. Кад би се свршила та прва „обређа“ муже свих оваца, онда се обично опет понављало замерање и постављала нова основица за распоред млека за другу обређу. Опет је сваки бач добијао десет пута онолико млека од свих оваца у буљuku колико је од својих оваца намузао при овом замерању. Касније, а нарочито при крају лактационог периода, није се више музло десет пута више него највише по пет пута онолико млека колико је на дан замерања.⁶²⁴

Залучена већа стада чували су нарочито за то погођени пастири, које су бачеви плаћали по погодби према помуженој мери млека. У Црној Реци се најстарији од њих звао се ћаја, двојица помоћника потћајници, а најмлађи чирак или потерач. Ћајина је дужност била да се стара о паши за стоку, да одваја овце од коза, да набавља со, да скупља трице и да крми стоку. Потћајинци су чували стоку и заступали ћају, кад не би био на бачији. Чираци су чували стоку, помагали при мужи, ложили ватру, правили качамак. У Хомољу су се око стоке старали ћаја, ћајини помоћници и чобани или терачи. У другим крајевима се најстарији чобанин звао чобанбаша или ћехајник, а остали су се звали чобани, погоњачи и др. У Власини и Крајишту, на бачији су боравили бач, овчар и онај, чији је ред да прими млеко. Овчар је напасао, чувао и музао стоку, а њега и бача је хранио онај домаћин, који је примао млеко. Број овчара је зависио од бројности оваца. Бач је обично био неки старији сиромашнији човек у селу. Дужност бача је била да потсирује млеко, пари каце, ведра, цедаљке и музе стоку. Мања стада су чували бачеви редом. Тада су они ишли на бачије или сувате са још неким чланом из породице и тамо чували стадо, музли и прерађивали млеко.⁶²⁵

Овце су се музле у близини сталне или привремене (планинске) бачије, два или три пута дневно, у зависности од краја. Ако бачеви нису имали заједничке чобане, залучене овце су обично чували младићи и млађи људи, док су жене остајале код бачија да сређују млеко правећи сир и кајмак. Није било правило да се овце за сваку мужу враћају до бачија, већ су их често музли и у пољу, где се затекну, па су помужено млеко носили сталној или привременој бачији. У том случају служило се нарочитим

⁶²⁴ С. Милосављевић, *Српски народни обичаји*, 323; М. Станојевић, *Заглавак*, 13-14.

⁶²⁵ С. Милосављевић, *Српски народни обичаји*, 323; Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 50.

лесама, која су налазила по суватима и која су служила уместо струге или тора. Тамо где је о овцама водио рачуна ћаја, он је водио и рачуна кад ће први бачар бити измирен па је дан два пре заказивао другом бачару да дође. Сваки бач који је долазио на бачију доносио је своје судове и опрему а на неким бачијама и храну. У зависности од споразума могао је да храни себе, све овчаре и ћају или само себе и овчаре, а ћају и његове помоћнике не.⁶²⁶

Кад се бачија растурала ћаја би зашао по селу да обавести све бачаре да следећег дана дођу на бачију да приме своју стоку. Дан када се разлучивала стока у Заглавку се називао овча-свадба. Тада се приређивала свечана вечера за стрешине бачијарских породица. Пре тога, ћаја би са својим помоћницима и овчарима издвојио редом свакоме своју стоку. Ако би нека овца угинула, ћаја је морао да преда њену кожу, ако је не би имао, онда су је сви заједнички морали по процени да плате. Исто тако су морали да плате и ако би неки брав нестао. Ако сва со није утрошена, онда се она делила према броју стоке. После престанка бачије сваки бач је напасао своје стадо на свом имању, јер су у то време ливаде биле покошене а жито пожњевено и однето са њива. Ако би се овце раније ојагњиле, онда су се бачије оснивале раније. Било је случајева да су се бачије услед недовољне паше одржавале и до првог снега.⁶²⁷

Са појавом задругарства у српској пољопривреди, јављају се и прве сточарске задруге. Неке од њих су организовале своја бачила. Тако је пашу на Варденику, Стрешеру, као и околину, држава 1904. године издала под закуп Одбору Прве Сточарске Варденичке Задруге, који је, по својим правилима, издавао попашу становницима Масуричкога Поља. Та задруга је имала и своју бачију, у којој је поменуто године било око 700 оваца и 200 коза музара, шиљежи и јаловица око 1000, говеда око 1800, коња 460, бивола 230. Организација ових задружних бачија је имала основне елементе старог бачијања. Замерало се само једном — у оба дневна млаза — на неколико дана после почетка бачијања. Сав бруто приход од млека делио се на задругаре сразмерно оној количини млека коју је који задругар намузао од своје стоке на дан замерања. Расходе су разрезивали на све задругаре према броју брава колико их је ко имао. Задруга је сама прикупља овце и плаћала пастире и раднике око белог мрса.

⁶²⁶ С. Милосављевић, *Српски народни обичаји*, 326-327.

⁶²⁷ С. Мијаговић, *Обичаји у Ресави*, 29-30; Љ. Јовановић, *Млава*, 297-298; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 519; М. Станојевић, *Црна Река*, 55; С. Грбић, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког*, 339-344; С. Вујадиновић, *Пореч*, 38; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји*, 329; М. Станојевић, *Заглавак*, 13-14.

Пастири су примали плату у новцу, а у природи само по пола литра млека дневно. Почетком августа завршавало се бачијање и овце враћале у села.⁶²⁸

У областима Власине где се бачијање изобичајило, становници су сваки за себе чували стоку. У ту сврху су имали на имањима ван кућа појате, колибе, а по неки и кућу. На појединим имањима обично је постојала по једна колиба и две три појате тј. кошаре, зграде за стоку. Стока се лети чувала на трлима на њиви, ради ђубрења, док је зими боравила по појатама.⁶²⁹

Близак бачијању је био супон или супона – посебан начин састављања у неким крајевима у којима је било великих и удаљених планинских пашњака. То је била заједница у раду око белог смока или мрса. Често су супоници били у истој колиби и заједнички радили око белог смока, који се после делио према броју стоке. Пастири су заједнички чували сву стоку. Супон се разликовао од бачијања само по томе што му је организација била неразвијена, што је супоника било само по два до три и што није било сеоских зграда за бачила.⁶³⁰

За разлику од описаних врста удруживања, радови око млађења и стриже оваца су већином били индивидуални. У време јагњила, овце су довођене у кошаре крај власникове куће или су боравиле у посебним прибојима код трла, салаша или појата. Склањане су у топлије кошаре и добро храњене. Тада је била неопходна близина власника, пре свега, стога што је за прихватање јагњаци требало много више пажње него у другим радовима везаним за узгој оваца. Чим би се овца ојагњила остављала се два до три дана са јагњетом у засебној кошари. После тога јагњад су се пуштала мајкама два пута у току дана: у шест часова пре и у четири часа после подне. Кад би трава довољно израсла, јагњад се пуштала на пашњак са овцама да пасе по два часа пре и после подне. Уз то она се и прихрањивала. Око 15. маја јагњад се потпуно одвајала од оваца. Мушка јагњад, која би у то време достигла тежину 15-30 килограма продавана је, док је женска чувана засебно још шест недеља.⁶³¹

Стрижа оваца такође није била колективна. Све овце су се стригале одједном а како су се и по квалитету и по количини вуне међусобно разликовале више него по млечности, било је теже сразмерно поделити вуну него принос у млеку. Добра храна и нега преко зиме утицали су не само на количину млека преко лета, него и на количину

⁶²⁸ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 524; Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 54.

⁶²⁹ Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 51-52.

⁶³⁰ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 517.

⁶³¹ С. Мијаговић, *Ресава*, 177; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 128; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 24-25.

и квалитет вуне. Стога се сваки власник трудио да овце преко зиме добро исхрани. Како би се очувао квалитет вуне, водило се рачуна да преко оваца не падају сено и лисници, као и да због прашине или ђубрета овцама не опадне вуна.⁶³²

Било да су у планини или у сеоском атару, овце су већину времена ноћивале напољу, у тору. Они су се градили од врљика, проштаца, или од поплета и у њима су се у већини места држале само овце, како преко лета, тако често и преко зиме. У торовима су се градили наслони обично од поплета или од побијених греда и дирека чврсто приљубљених једно уз друго, тако да су представљали овцама заклон само од оштрих, хладних и источних ветрова, а иначе су са супротне стране били сасвим отворени. Покривани су са сламом, сеном или тулузином. Кошаре су се правиле као и наслони, само што су са свих страна биле затворене. У неким крајевима су прављене од чатме или су зидане.⁶³³

У случају када би овце заноћиле ван привремених или сталних боравишта у планини, понекад су се правили торови од грана, врљика или исплетених леса или би се свуда око њих наложе ватре, па би их чобани целу ноћ пазили, у чему су им помагали овчарски пси. Негде су пастири плели лесе, које су преносили од места до места, па би од њих правили привремене торове („лесенице“), у које су ноћу затварали овце. Поред тора је, или понекад у тору, била „кућер“ — покретна зграда коју је превожена преко рудина као на саонама кад се премешта тор. У тору су се градили и наслони, обично од поплета или од побијених и чврсто приљубљених греда и дирека, тако да праве овцама заклон од оштрих, хладних и источних ветрова, док су са друге стране отворени. Наслони су се покривали сламом, сеном, тулузином итд. У зависности од краја, овце су боравиле у оваквим торовима целу годину или су у току зиме смештане у кошаре, које су могле бити „талпињаче“, „заплотњаче“ и „плетаре“, а о њима је било више речи у поглављу посвећеном општим карактеристикама сточарства.⁶³⁴

У време када је земља покривена дебелим снегом, овцама се редовно давала храна („полагане су“). Детелине и осталог крмног биља било је врло мало па су се за зиму припремало сено и лисници, а у крајевима са развијенијом земљорадњом и слама, шаша ситна и крупна, репа, зоб и махуне од пасуља, које су се звале

⁶³² С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 121; С. Грбић, *Српски народни обичаји из Срза Бољевачког*, 345.

⁶³³ С. Гавриловић, *Гајење оваца*, Београд 1885, 78.

⁶³⁴ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 123; С. Мијатовић, *Темнић*, 268; С. Мијатовић, *Ресава*, 154-155; Ј. Павловић, *Народни живот у Крагујевачкој Јасеници*, 46; С. Гавриловић, *Гајење оваца*, 78.

пасуљевина. Често су храњене и мекињама (трицама) а редовно им је давана и со. „Расчињене“ тј. посољене и мало водом поквашене трице су се сипале по чистој ледини, на неколико омањих гомила, како се овце не би гурале. Крупица соли за лизање стављала се у нарочито за то направљено ракљасто дрво, које се налазило у тору. Сматрало се да је за зимницу једне овце потребно око 200 килограма сена. Међутим, када би је јесен била дуга а зима кратка и блага, за прехрану је било потребно мање сена јер га допуњавала зимска паша. С друге стране, до несташице сточне хране је најчешће долазило у време јаких и дугих снеговитих зима.⁶³⁵

Сточна храна (сено, слама, лисник, „трска“ – шаша, тала, шума, тулузина, и др.) је чувана у близини торова и кошара у којима су овце боравиле током зиме. Она је сакупљана у стогове. Стогови су прављени на више начина. Могли су бити при земљи, на четири врло ниска дрвена подупирача – сохе. Такође, прављени су и на вењаку — чардаку, на четири висока подупирача. Сено се често само набацивало на неко високо дрво где се лакше сушило. Сточна храна зденута у стогове и камаре ограђивана је прошћем, врљикама, лесема од прућа или трњем. То су били кошари. У селима покрај Велике Мораве слама је често остављана у плевњама. То су били посебни објекти направљени од побјијеног прућа или летава и покривени кровином или ћерамидом. Могле су бити дугуљасте, округле и квадратне. Налазиле су се поред гумна, куће или појате.⁶³⁶ Слама се приликом полагања није развршивала, већ се из стога или камаре чупала нарочито за то направљеним кључем, одакле се преноси у котарици, сламари, конопцу, цаку, и др. С друге, сено се није чупало као слама већ се стог развршивао, па се скидало вилама редом, пласка по пласка.⁶³⁷

Овце су се храниле напољу, код кошара и појата, у торовима, у нарочитим оградама или просто на напољу код котара. Храна се полагала по голој земљи или у посебне јасле. Лисници су се качили на прошје или мање дрвеће одакле су овце могле да их брсте а да их не газе. Овци су се обично давала три оброка: ручак, ужина и вечера. Ручак се полагао рано изјутра, ужина око подне, а вечера пред мрак. Сем тога, у време дугих зимских ноћи, мало сена се остављало и у јаслама у тору, тако да су овце могле да излазе појединачно из кошаре да утоле глад. Посебна пажња је поклањана исхрани јагњади. Она се два пута дневно пуштала на пашу а уз то се прихрањивала

⁶³⁵ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 119; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 24-25; С. Вујадиновић, *Пореч*, 37; М. Лутовац, *Природно-географска карактеристика*, 24; Ј. Павловић, *Народни живот у Крагујевачкој Јасеници*, 14-15.

⁶³⁶ С. Мијатовић, *Темнић*, 269-270; С. Мијатовић, *Белица*, 34.

⁶³⁷ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 119; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 24-25; С. Гавриловић, *Гајење оваца*, 72; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 65.

јармом од оваса, ражи, кукуруза, сточне репе и отавом. При исхрани оваца, такође се водило рачуна о чистоћи хране и воде, као и о томе да овца када је гладна, једе и слабију храну ако је чиста, али ако прво поједе сочнију и укуснију, неће штети да једе ону мање укусну, услед чега остаје упола гладна. С друге стране, она је способнија да пронађе храну и у условима када остала стока гладује.⁶³⁸

У сточарским областима се лечењу стоке поклањало исто онолико пажње као и лечењу човека. Лечење су спроводили старији чобани или народни видари. У народу су постојали разни видови за лечење оболеле стоке. Они су делом имали неке везе са ветеринаром, али су у значајној мери били само враџбине и празноверице. Најчешћи случајеви у којима је примењивана народна ветерина су: прелом и ишчашење ноге, убој, крвљање, затрављивање, врућица, оток на вимену и ујед змије.⁶³⁹

Иако отпорнија од других домаћих животиња, овца је такође подлежала тада распрострањеним заразним болестима као што су шап, антракс, метиљавост и шуга. Ипак, богиње (*Variola ovina*) и брљивост или вртичавост (*Coenurosis*) су биле заразне болести од којих су посебно страдале овце. О осталим болестима, којима је подлежала и остала стока, већ је било речи у поглављу о општим одликама сточарства.

Брљивост је хронична, дуготрајна болест, коју производи паразит *Taenia multiceps*, чије се ларве *Coenurus cerebralis* развијају у мозгу и кичменој мождини заражених оваца. Најчешће напада младе овце, јагњад и шиљежид, а ретко говеда и коње. Зараза настаје када овца поједе храну загађену изметом пса који је прелазни домаћин паразита. За ову болест је карактеристично стално кретање у круг или непрекидно бесциљно кретање, лутање. Животиња одбија храну и мршави. Болест може трајати и по неколико месеци а завршава се смрћу.⁶⁴⁰

Лек за ову болест није постојао а спречавање њеног ширења се могло остварити само превентивом и уклањањем узрочника (већ оболеле стоке) и преносника (заражених паса). Као важна мера превентиве, било је неопходно убити оболеле животиње и спалити њихове лешине. Ипак, у народу се покушавало са лечењем ове болести на врло примитиван начин и то тако што би се оболелој животињи одсекло уво до главе да изађе нечиста крв. Ако то не би помогло, овца се клала и њено се месо јело а само глава бацала.⁶⁴¹

⁶³⁸ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 119; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 24-25; С. Гавриловић, *Гајење оваца*, 72; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 65.

⁶³⁹ М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 25.

⁶⁴⁰ С. Гавриловић, *Гајење оваца*, 116-119.

⁶⁴¹ С. Гавриловић, *Гајење оваца*, 118-119; С. Грбић, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког*, 348.

Овчје богиње (*Variola ovina*), познате још и као „штрока“ или „строка“. Обзиром да се ова болест брзо ширила, чинила је велике штете нашем сточарству. Први знаци су грозница. Након 24 сата се на кожи јављају црвене пеге а приштеви се развијају након два до три дана. Кроз осам до девет дана, богиње се претварају у красте, које отпадају након десетак дана остављајући удубљења у кожи. Смртност је највећа код младунаца а превентива је вакцинација. Да би се предупредила инфекција, кожа је испирана са раствором цинковог сулфата у уварку белог слеза. Како је у народу било познато да је ова болест заразна, чим би се приметило да нека овца има богиње, власник би је одмах издвајао од осталих. Истовремено, остале овце би се одмах премештале из оног тора у коме су до тада биле, па би се затварале у други, где је већа чистоћа. Све док су боловале од богиња овце се нису музле. По свему судећи, у нашем народу је било позната вакцина (калемљење) као превентива још у 16. веку. Вакцинација је вршена тако што се са свежег егзантема оболелих оваца „узимала маја“ и преносила на здраве овце. Поред народних лекара, овим су се бавили „путујући лекари“, нарочито они из јужне Албаније – Тоске. Са формирањем Санитетског одељења 1839. године, држава отпочиње систематски рад на сузбијању ове болести.⁶⁴²

СТАТИСТИКА ОВЧАРСТВА⁶⁴³

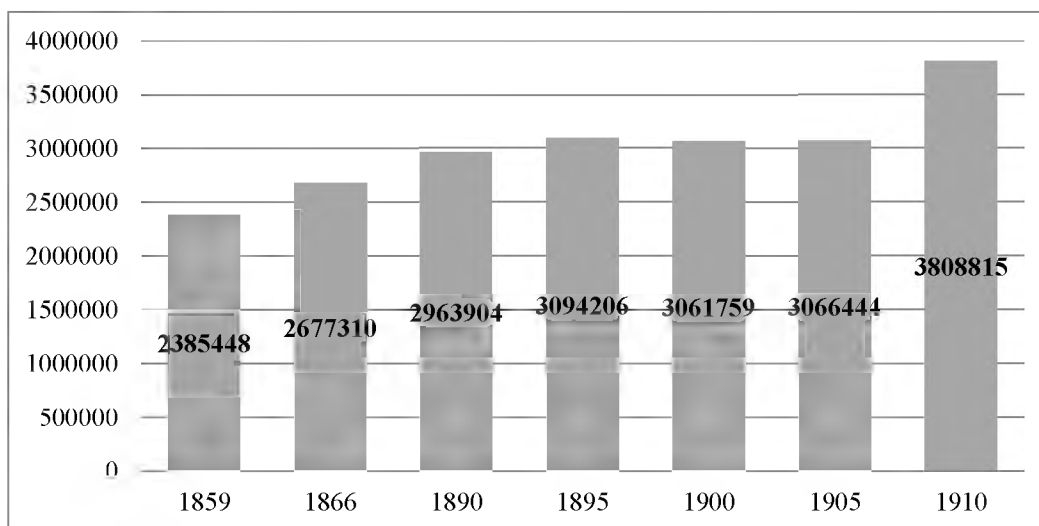
Као што је већ поменуто, овца је била најраспрострањенија домаћа животиња у Србији. Учешће оваца у укупном броју грла различите стоке се, крајем 19. и почетком 20. века, кретало између 54,64% и 55,14%. Године 1859, у Кнежевини Србији је пописано 2.385.448 оваца а 1866. године 2.677.310 или 291.852 грла више. Прираштај током ових седам година је износио 12,23 %. Пораст броја оваца је пратио раст становништва тако да се број грла на 100 становника није мењао током овог периода и износио је 220. Истовремено просек у Европи је био 73 овце на 100 становника, тако да се Србија нашла на трећем месту, одмах иза Босне и Бугарске.

⁶⁴² Р. Катић, *Историја ветеринарства*, 187-188; С. Гавриловић, *Гајење оваца*, 119-121; С. Грбић, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког*, 346.

⁶⁴³ У поглављу су коришћене следеће публикације: *Државопис Србије IV*, Београд 1870; *Попис домаће стоке 1900. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 22, Београд 1903; *Попис домаће стоке 1905. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 32, Београд 1913; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд 1911; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1906; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1901; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

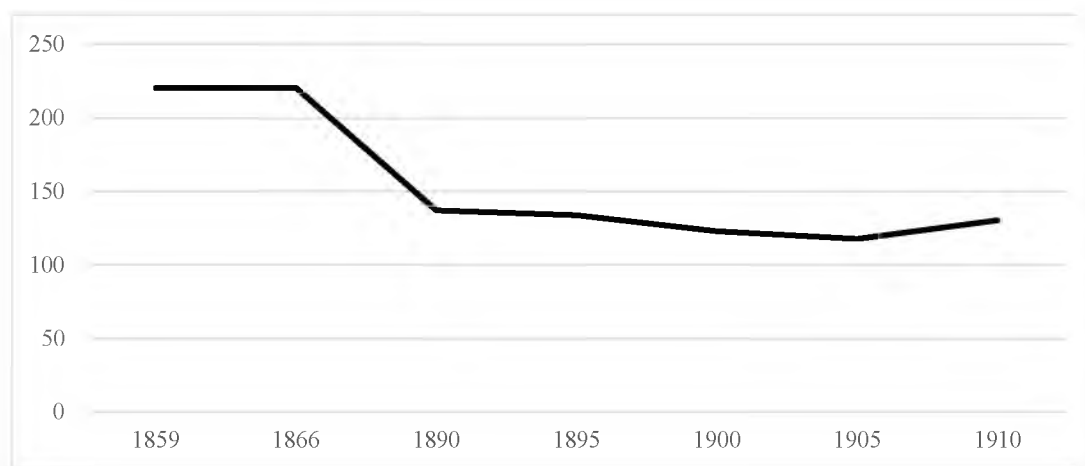
У периоду од 1859. до 1910. број оваца је порастао са 2.385.448 на 3.808.815. Забележени раст је у великој мери био последица присаједињења нових области и њиховог сточног фонда 1878. године. Посматрајући само старе области, можемо уочити да се број оваца у другој половини 19. века, постепено, уз незнатна колебања, смањивао тако да је 1900. године износио 92,1% броја забележеног 1866. Међутим, упркос овом паду, Србија се 1900. године налазила на првом месту у Европи по односу броја оваца и становника (122,83 грла на 100 становника), док се са 63,4 грла по километру квадратном наша одмах иза Енглеске. Већ у наредних десет година, број оваца у целој Србији се увећао за 24,4% (у старим областима за 20,5% а у новим за 40%).

Графикон 62: Број оваца 1859-1910



Поред, присаједињења нових крајева и са њим везаног увећања површине, становништва и сточног фонда, посебан проблем при разматрању развоја овчарства током друге половине 19. века представља и чињеница да се тада, на територији Србије, одиграва и велики демографски бум. У периоду између 1859. и 1910. године, становништво се увећало са 1.083.363 на 2.922.058, или 2,7 пута. Због оваквих демографских кретања, однос броја оваца према броју становника показује тренд, који може довести до заблуде о драстичном назадовању овчарства и сточарства уопште.

Графикон 63: Однос броја оваца и броја становника 1859-1905



Од узгајаних грла оваца, највећи број су чиниле одрасле женке, и то између 70% и 90%, што је зависило од доба године и области. Знатно мање је било јагњади, док су овнови били заступљени највише до 8% .

Табела 43: Број јагњади, овнова и оваца 1900. године

округ	1900			
	јагањци	овнови	овце	укупно
Београдски	3.665	6.790	111.634	122.089
Ваљевски	12.255	10.306	111.055	133.616
Врањски	39.221	17.273	202.221	258.715
Крагујевачки	13.861	7.352	150.705	171.918
Крајински	24.756	6.647	137.089	168.492
Крушевачки	24.437	7.318	128.362	160.117
Моравски	19.625	9.018	187.669	216.312
Нишки	41.499	11.741	223.680	279.920
Пиротски	31.127	11.522	149.685	192.334
Подрински	13.163	13.212	140.686	167.061
Пожаревачки	18.293	10.700	240.654	269.647
Руднички	30.367	10.349	220.337	261.053
Смедеревски	2.389	4.696	90.986	98.071
Тимочки	41.443	9.936	215.521	266.900
Топлички	13.575	6.098	96.662	116.335
Ужички	33.698	6.734	140.614	181.046
град Београд	152	656	325	1.133
УКУПНО	363.526	150.348	2.547.885	3.061.759

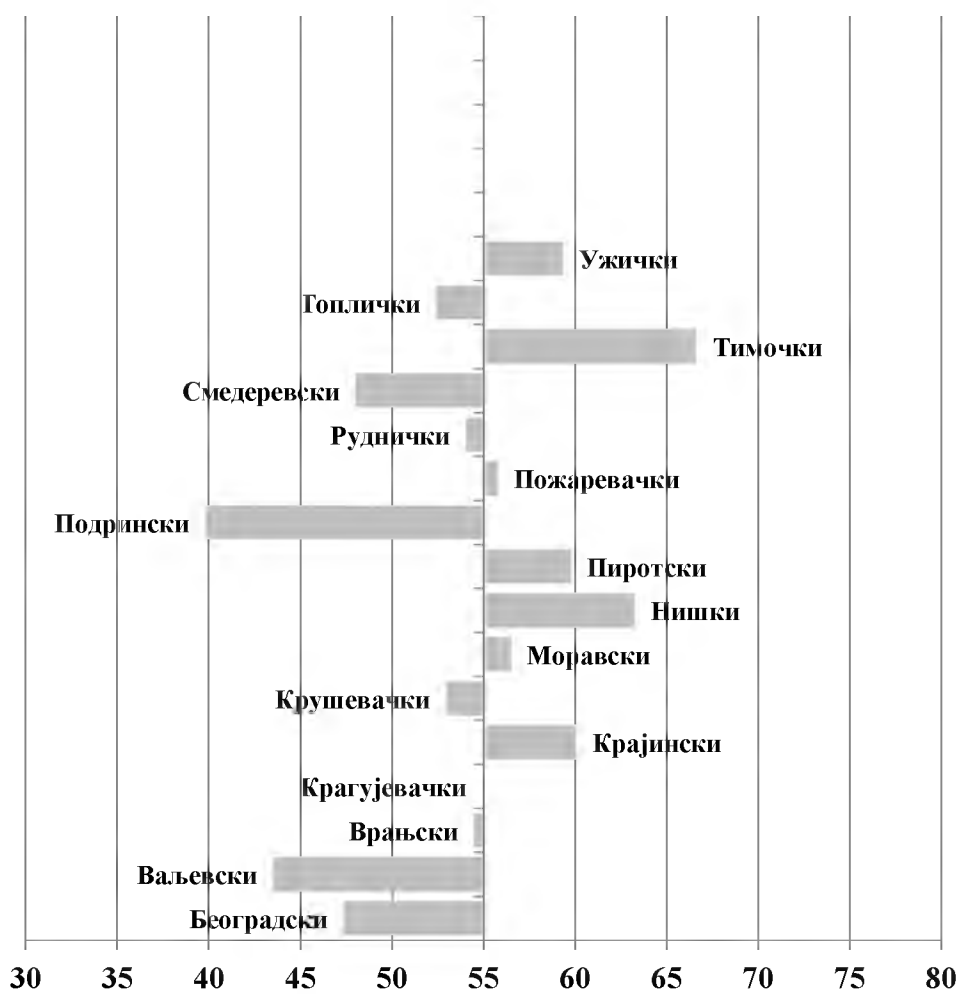
Почетком 20. века, по апсолутном броју грла предњачио је Нишки округ са 276.920 грла 1900. Током наредне деценије на прво место је избио Пожаревачки округ, у коме је 1910. године забележено 343.166 грла. За њим су следили Врањски (341.648) и Нишки округ (330.725). Најмање овца је забележено у Смедеревском округу, и то 1900. године 98.071 и 1910. године 122.932 грла.

Од срезова, по укупном броју оваца истицали су се Крајински и Нишавски. Крајински срез је 1895. године имао 109.140 грла, а Нишавски 107.416. Већ у наредном попису, Нишавски је доспео на прво место са пописаних 117.572 грла. Он је ово место задржао и у наредној деценији а 1910. године у њему је било 134.069 брва. Према попису 1895. године, најмање оваца је забележено у Голубачком срезу, само 17.902 грла. Почетком 20. века, на последњем месту се нашао Трнавски срез, са 9.952 грла пописаних 1900 и 15.141 грла 1910. године.

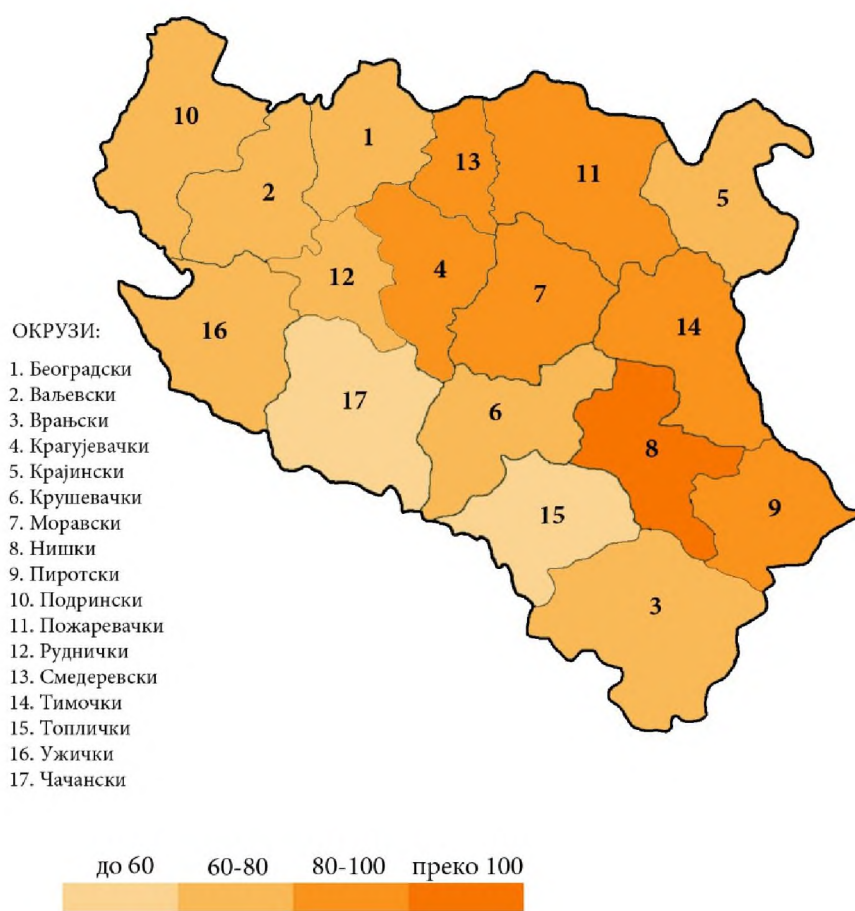
Нешто другачију слику пружају релативне вредности и то пре свега однос броја грла и површине округа и срезова. Крајем 19. века, највећи број оваца по квадратном километру имали су Тимочки округ (120,33 грла на 1 km² 1890. године и 123,54 на 1 km² 1895. године) и Сврљишки срез (157,15 грла на 1 km² 1895. године). У истом периоду на последњем месту међу окрузима су се налазили Топлички (38,16 грла по 1 km² 1890. године) и Ужички (45,31 по 1 km² 1895. године) а међу срезовима Косанички (20,61 грло по 1 km² 1895. године). Већ у првим годинама 20. века, прво место по односу броја оваца и површине преузели су Нишки округ (110,5 грла по 1 km² 1900. године и 129,3 грла по 1 km² 1910. године) и Крајински срез (182 грла по 1 km² 1900. године и 163,3 грла по 1 km² 1910. године), док су се на последњем месту међу окрузима налазили Топлички (40,9 грла по 1 km² 1900. године) и Чачански (54,5 грла по 1 km² 1910. године) а од срезова и даље Косанички (23 грла по 1 km² 1900. године и 24,9 грла по 1 km² 1910. године).

Као што је већ поменуто, на територији целе Србије, овце су представљале нешто више од половине укупног сточног фонда (54,65%). Међутим, слика није била уједначена и постојале су велике разлике између срезова. По узгоју оваца, издвајали су се Крајински (75,5%), Хомољски (73,6%) и Сврљишки (73,5%) срез, док су у Мачванском само 29,3% грла биле овце.

Графикон 64: Удео оваца у сточном фонду округа 1900. године



Карта 15: Окрузи према броју оваца по квадратном километру 1910. године



КОЗАРСТВО

Поред узгоја оваца у Србији је било развијено и гајење коза. По сразмери броја коза и становника, Србија се средином 19. века налазила на другом месту у Европи, одмах иза Грчке. Разлог томе је била скромност коза у погледу исхране и њихова отпорност према болестима. Оне су се лакше патиле, јер нису биле изложене болестима као овце, боље су се гојиле, давале су више млека, биле су издржљивије према непогодама и задовољавале су се лошијом храном. Лако их је било прехранити, преко лета на брсту, а зими по шумама са незнатним додатком лисника, па их је могло држати и најситније домаћинство, са врло мало земље. Њихово месо и млеко је коришћено у исхрани, кожа за мешине а длака за израду материјала од кога су се правиле вреће, покровци, простирке и гуњеви.⁶⁴⁴

Гајење коза на Балканском полуострву било је развијено одувек. Домаћа коза је припадала посебној аутохтоној врсти *Capra balcanica*, која је преовлађивала све до забране узгоја коза на нашем простору средином прошлог века. Главна карактеристика ове врсте је изузетна отпорност на болести и издржљивост, што надомешћује слабији принос у месо и млеку у односу на друге расе. Балканска коза има дугу, густу и сјајну длаку, која може бити црна, браон, бела, сива, црвена или вишебојна. Глава јој је средње величине, врат дуг и танак, скелет узак са знатно развијенијим задњим делом, ноге танке и чврсте. Мужјаци имају рокове, док женке могу бити са или без рогова. Достижу тежину од 30 до 40 килограма а период лактације износи седам до осам месеци.⁶⁴⁵

Најраније помене о узгоју домаће козе налазимо још у средњовековним повељама а ликовне представе на фреско-композицијама. Нешто више података о бројности ове домаће животиње и њеној заступљености у укупном сточном фонду сачувани су тек за каснији период. Из пописа који обављен 1721. године, почетком аустријске управе над централним деловима данашње Србије, сазнајемо да су козе гајене готово у подједнакој мери као и овце. Забележено је 33.083 грла⁶⁴⁶, само три хиљаде мање него оваца. Просечан број коза по домаћинству је износио пет. Највише их је забележено у Смедеревском дистрикту (3.612 грла) а за њим су следили

⁶⁴⁴ Р. Кагић, *Сточарство средњовековне Србије*, 57-58; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 138; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 81; *Државопись Србије IV*, 126-127.

⁶⁴⁵ Р. Кагић, *Сточарство средњовековне Србије*, 57-58.

⁶⁴⁶ У табели пописа је уписан број 32083 као укупан број коза пописаних 1721. године у Србији због грешке у сабирању.

Јагодински, Ресавски и Пожаревачки. На територији Јагодинског дистрикта на једно домаћинство у просеку је долазила 21 коза, по чему је овај дистрикт био на првом месту, док се на последњем месту налазио Палешки са 0,75 козе по домаћинству. У Ресавском дистрикту, у коме је 1721. забележено укупно 3.552 козе, попис из 1735. бележи више него двоструко мање грла (само 1400). Узгој коза није губио свој значај ни током 19. века. У Кнежевини Србији, 1846. године, било их је готово 900.000.⁶⁴⁷

Козе су се у највећој мери гајиле у областима у којима је било доброг и обилног брста по шумама, шикарама, шибљу и грмљу; са погодним рељефом; неразвијеном земљорадњом и слабом насељеношћу. По бројности ове врсте ситне стоке издвајала су се села јужне и источне Србије, нарочито она у околини Врања и у Буцаку, где су се козе гајиле у већем броју чак и од оваца, и то на теренима, чија је подлога већим делом каменита са ниским жбуновитим растињем. Подручја са посебно великим бројем коза била су Клисуре и Пољаница. Нека села у Пољаници, као нпр. Мијаковце, била су позната као „козја“ места, у којима су се узгајале поглавито козе. У Црној Реци, Кључу, Крајини, Поречу и Горњој Ресави уз овцу, најраспрострањенија животиња је била коза. У најбогатијим домаћинствима било је највише до 200 брава.⁶⁴⁸

У другим деловима Србије козе су се држале у знатно мањем броју. Нешто више их је било у брдским селима. Оне су се држале одвојено и око кућа, али никад у великом броју. Чувале су се и музле одвојено од оваца. Њихово ђубриво се користило нарочито за ђубрење повртњака. С јесени, део њих се одвајао и продавао на пазарима, или се клао за пастрму.⁶⁴⁹

У зависности од краја, козе су се чувале заједно са овцама на рудинама или посебно на брсту. Тако су се на бачије у Крајишту, Власини и Заглавку, козе истеривале заједно са овцама пратећи их у сезонским кретањима. У Хомољу, у бачију су се уводиле само овце и козе, које су се при мужи одвајале, јер се веровало да се од помешаног млека не добијају ни добар сир нити добро масло. Козје млеко, и при најбољој паши, је увек ретко и даје постан сир и ретко масло. Међутим, сељаци који су

⁶⁴⁷ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, 238-240; М. Ђорђевић, „Краљевство Србија“, 42-63.

⁶⁴⁸ Р. Николић, *Пољаница и Клисура*, 47-48; С. Мијатовић, *Ресава*, 177; М. Станојевић, *Црна Река*, 47; М. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ*, 50; С. Вујадиновић, *Пореч*, 40; Н. Пантелић, *Етнолошка грађа из Буцака*, 180, 182; Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 49-50; М. Станојевић, *Заглавак*, 14-15; С. Грбић, *Српски народни обичаји*, 339.

⁶⁴⁹ Р. Илић, *Ибар*, 562; К. Јовановић, *Горње Драгачево*, 335; Љ. Павловић, *Ваљевска Тамнава*, 444; Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, 14; Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, 307; С. Мијатовић, *Белица*, 84; Т. Радивојевић, *Лепеница*, 320; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 421; С. Мијатовић, *Темнић*, 291; П. Петровић, *Шумадиска Колубара*, 90.

имали само по неколико коза, нису им одвајали млеко. У Горњој Ресави козе су чуване одвојено од оваца, али је њихово млеко мешано са овчијим и заједно прерађивано. У Ваљевској Подгорини козе су заједно са овцама теране, од фебруара па све до друге половине маја, у доња села на зимовање. У крајевима са развијеном земљорадњом какав је била Белица козе су се већином чувале по шипразима и луговима.⁶⁵⁰

Шумске области, нарочито оне у којима су преовлађивали буква и храст, имале су у том периоду посебан привредни значај јер су у њих изгоњена на прехрану крда коза и чопори свиња. У појединим крајевима козе и свиње су, као што је био случај на Ртњу, пуштане у сампас где су се храниле буковим жиром и пужевима. У Сићевачкој клисури, на непроходним местима, људи су се спуштали на конопцима заједно са јарићима пошто их одлуче. Ту би јарад била на сампасу по три до четири месеца. У јесен сељаци су се поново спуштали у клисуру и износили их.⁶⁵¹

И поред ниске цене производа ове гране сточарства, узгој коза је био изузетно значајан за сеоска домаћинства. Пошто је козије производе великим делом трошио у својој кући, сељаку није сметало што они немају већу тржишну вредност. Од коза се добијало месо, кожа, лој и длака. Козије месо се најмање ценило те је због тога било толико јефтино да су се по планинским варошима козе клале само због лоја и коже. У „саланама“ би се одвојили сви маснији делови меса, кували у великим казанима, па би се избацили на лесе наднете над јаме, у које се цедио лој. Кад би се та течност охладила, покупио би се лој а кувано месо са лесе бацало. Месо на коме није било лоја куповала је сиротиња по изузетно ниској цени. Због мале вредности козије месо се доста трошило у исхрани у полупланинским селима. Лети се јело јареће месо а зими пастрма и лој. Поред меса, у исхрани је било заступљено и козије млеко. Оно је посније од овчијег и крављег, али га коза даје доста. Од њега се справљао сир за домаћу употребу.⁶⁵²

За домаћу врсту козе карактеристична је дуга длака, која може бити беле, црне, сиве, мрке и црвене боје. Козе су се шишале у пролеће, најчешће кад и овце, обично крајем априла и током маја. Од три козе добијао се килограм козине. Дрндање козине и предење је било исувише сложено и изискивало је веће инвестиције него рад око вуне,

⁶⁵⁰ Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 49-50; М. Станојевић, *Заглавак*, 14-15; С. Мијатовић, *Белица*, 84; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 15; М. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ*, 53; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 453-454; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 166; С. Милосављевић, *Српски народни обичаји*, 322.

⁶⁵¹ Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 15; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 166.

⁶⁵² С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 139-140.

због чега се у кућној радиности од козине није израђивало скоро ништа. Она је продавана трговцима или су је користиле сеоске занатлије, мутавције (длакари). Овај занат је био карактеристичан за области у којима је узгајан велики број коза, као што је била Пољаница, Горња Висока, Горња Лужница и Белопаланачки срез. Ту се он могао развити и одржати јер је увек било довољно козине. Главни производи тога заната су биле вреће, покровци, зобнице, бисаге, чарапе (калчине), врчанке (повезице) и др. Гуњеви од козине су се нарочито правили у Понишављу. Они су били бољи од вунених јер су били непромочиви. У селима са развијеним мутавцијским занатом постојале су нарочите зграде *длакарнице* или *ћеране*, у којима су се радили мутавциски послови. У длакарницама се растресала (разбијала) козија длака пошто би се разврстала по боји, док се у *сучарама* или *чакаљама*, козина даље прела и ткала. По својој вештини најчувеније су биле мутавције у Врању.⁶⁵³

Још више него козлима, за занатску, па и фабричку производњу, биле су значајне козије коже. Сеоска домаћинства су за своје потребе правила мешине у којима је чуван сир и кајмак, док је вишак јарећих, козијих и јагњећих кожа продаван трговцима, преко којих је доспевао до погона кожне индустрије у Београду, касније у Нишу и другим већим варошима.⁶⁵⁴

Посебан проблем при узгоју коза представљало је уништавање шумског покривача чију су обнову онемогућавале козе својим брстом. Нестајању шума доприносила је и сеча лисника и зимска и летња креша која је вршена непажљиво и стихијски. Ипак, у ретким случајевима, узгој коза није штетио опстанку шума. То је био случај у оним домаћинствима која су имала своје сопствене шуме. Најподеснија за узгој коза била је храстова ситногорица, погодна и за крешу лисника, за летњу крешу, и за брст, док су ретки, високи храстови, које је сељак чувао за грађу, допуњавали жиром исхрану коза.⁶⁵⁵

Смањење броја коза утицало је и на мањак козине на домаћем тржишту, који је условио увоз ове сировине из Турске. Увоз је вршен у Врањски округ, који је био познат по великом броју мутавција.⁶⁵⁶

⁶⁵³ Љ. Мићић, *Златибор*, 412; Р. Николић, *Пољаница и Клисурса*, 49; С. Мијатовић, *Ресава*, 177; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 139-140; С. Мијатовић, *Занати и еснафи*, 88-89; *Предео Нишаве и Горњег Тимока*, Тежак 18 (1887) 36.

⁶⁵⁴ АС, МНП, П, 1903, нефациклисано, 20636; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 139-140.

⁶⁵⁵ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, 142.

⁶⁵⁶ АС, МНП, П, 1904, нефациклисано, 860, 861.

Као што је већ поменуто, домаћа коза је генетски изузетно отпорна на болести. Погађале су је углавном две болести: мукавица и црви. За мукавицу је карактеристично то што оболела коза слини, не може да хода, неће да брсти и губи на тежини. Народ је ову болест лечио травом мукавицом која се брала с пролећа, сушила и у случају болести ситнила и мешала у јарми, која се давала козама. Кад би коза често отресала уши и фрктала, народ је говорио да се уцрвљала. Бледо-жути црви су нападали козије уши. Веровало се да ако се коза не лечи црви прогризу главу и уђу у мозак, те коза мора да липше. Народ је козе лечио од црва терпентином који би им се по неколико пута сипао у уши.⁶⁵⁷

СТАТИСТИКА КОЗАРСТВА⁶⁵⁸

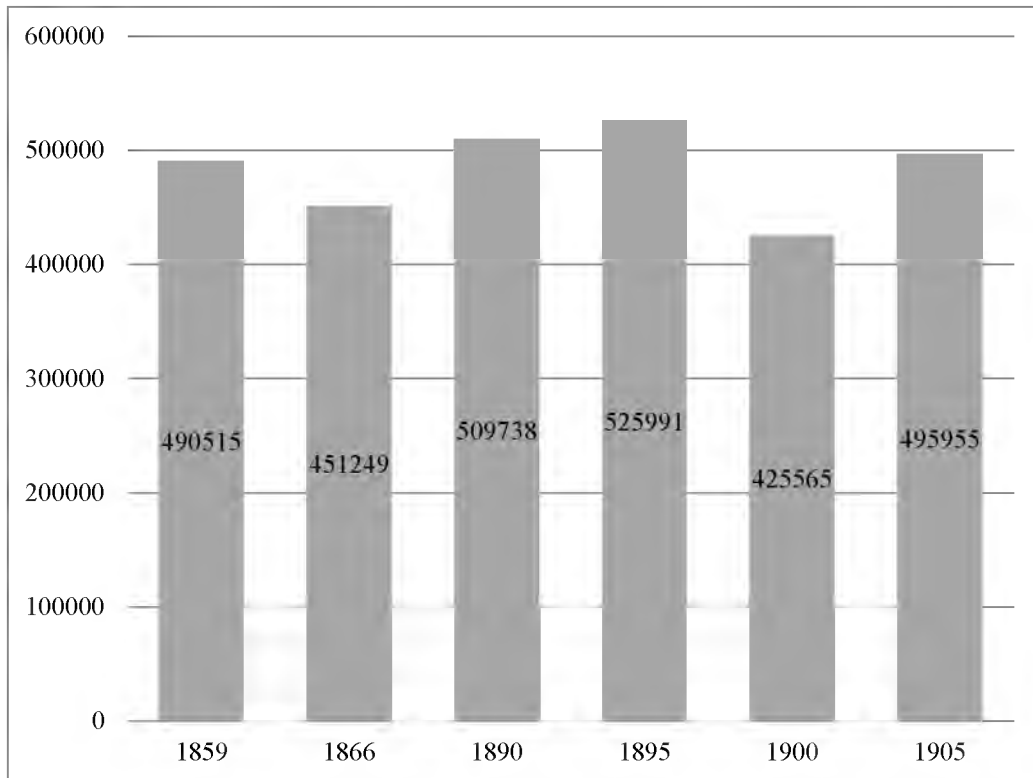
Током 19. века број коза бележи пад, нарочито током шесте и седме деценије. У периоду између 1846. и 1866. он се готово преполовио. Козе су се у знатно мањем броју узгајале од оваца, тако да се њихово учешће у укупном броју грла крупне и ситне стоке кретало до 9 %. Године 1859, у Кнежевини Србији је пописано 490.515 коза а 1866. године 451.249 или готово 40.000 мање. Пад је током ових седам година износио 8 %. Опadaње броја коза пратио је пораст становништва тако да је број грла на сто становника 1859. износио 45 а 1866. године 37. У исто време просек за Европу је износио 6,7 коза на стотину становника. Тако се Србија нашла на другом месту у Европи по односу броја становника и коза, одмах иза Грчке.

У периоду од 1859. до 1905. број коза на територији омеђеној старим границама, драстично се смањио готово упола, са 490.515 у 1859. години на 241.935 у 1905. години. Како су 1878. године у састав Србије ушли крајеви са развијеним козарством, овај пад је готово у потпуности неутралисан, тако да је 1905. године у Краљевини Србији пописано укупно 510.063 козе. У међувремену је овај број незнатно осцилирао, при чему је највиши ниво достигао 1895. (525.991 коза), а најнижи 1900. године (432.067 коза).

⁶⁵⁷ С. Милосављевић, *Српски народни обичаји*, 332.

⁶⁵⁸ У поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Државописъ Србије*, Београд 1870; *Попис домаће стоке 1900. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 22, Београд 1903; *Попис домаће стоке 1905. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 32, Београд 1913; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд 1911; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1906; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1901; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Графикон 65: Број коза 1859-1905

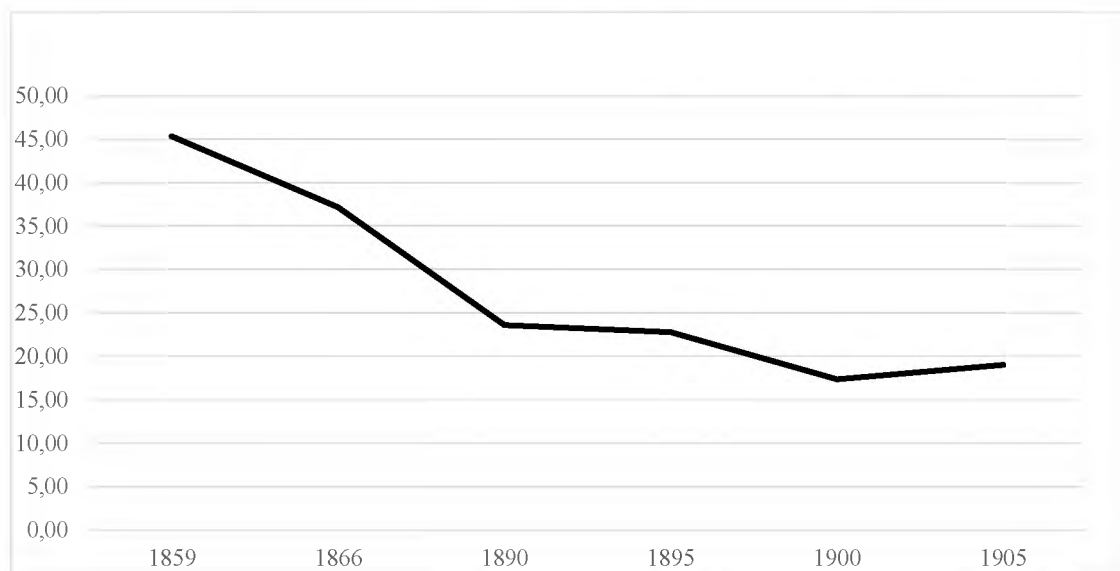


Као што је већ поменуто, број коза у старим областима је био у сталном паду и за пола века је готово преполовљен. С друге стране, у областима ослобођеним 1878. постојало је у толикој мери развијено козарство, да је према попису из 1905. године, на овом подручју, које је обухватало нешто више од петине укупне површине Краљевине Србије, гајено више од половине свих коза. На истој територији, козе су чиниле и петину свих грла стоке. Према поменутом попису, на један квадратни километар долазиле су 24 козе а на сто становника њих 49. Истовремено су бројке, које се односе на наведене категорије на територији омеђеном старим границама, биле вишеструко мање.

Због раније поменутих демографских кретања, однос броја коза према броју становника показује исти тренд као и код осталих грана сточарства.

Највећи број грла су чиниле одрасле женке, и то између 80% и 90% укупног броја, што је, као и код оваца, зависило од доба године и области. Знатно мање је било јаради, док су јарци били заступљени највише до 10%.

Графикон 66: Однос броја коза и броја становника 1859-1905



Табела 44: Број јаради, јараца и коза 1900. године

округ	1900			
	јарићи	јарци	козе	укупно
Београдски	114	214	3.761	4.089
Ваљевски	420	271	3.343	4.034
Врањски	11.413	2.622	67.957	81.992
Крагујевачки	438	264	4.536	5.238
Крајински	5.151	1.548	27.741	34.440
Крушевачки	2.019	511	12.820	15.350
Моравски	15.58	609	14.959	17.126
Нишки	7.270	1.417	42.102	50.789
Пиротски	10.492	2.783	55.384	68.659
Подрински	939	604	6.889	8.432
Пожаревачки	1.491	778	15.843	18.112
Руднички	155	161	1.817	2.133
Смедеревски	32	61	844	937
Тимочки	7.029	1.237	33.295	41.561
Топлички	4.464	1.104	31.196	36.764
Ужички	2.725	771	15.197	18.693
Чачански	3.341	725	19.630	23.696
град Београд	5	3	14	22
УКУПНО	59.056	15.683	357.328	432.067

По апсолутном броју грла предњачио је Врањски округ са 80.465 грла 1900. и 102.187 грла 1905. године. За њим су следили Пиротски (68.332 грла 1900. и 79.481 грла 1905. године) и Нишки округ (50.083 грла 1900. и 64.240 1905. године). Најмање коза је забележено у Смедеревском округу, и то 1900. године 888 а 1905. године 851 коза.

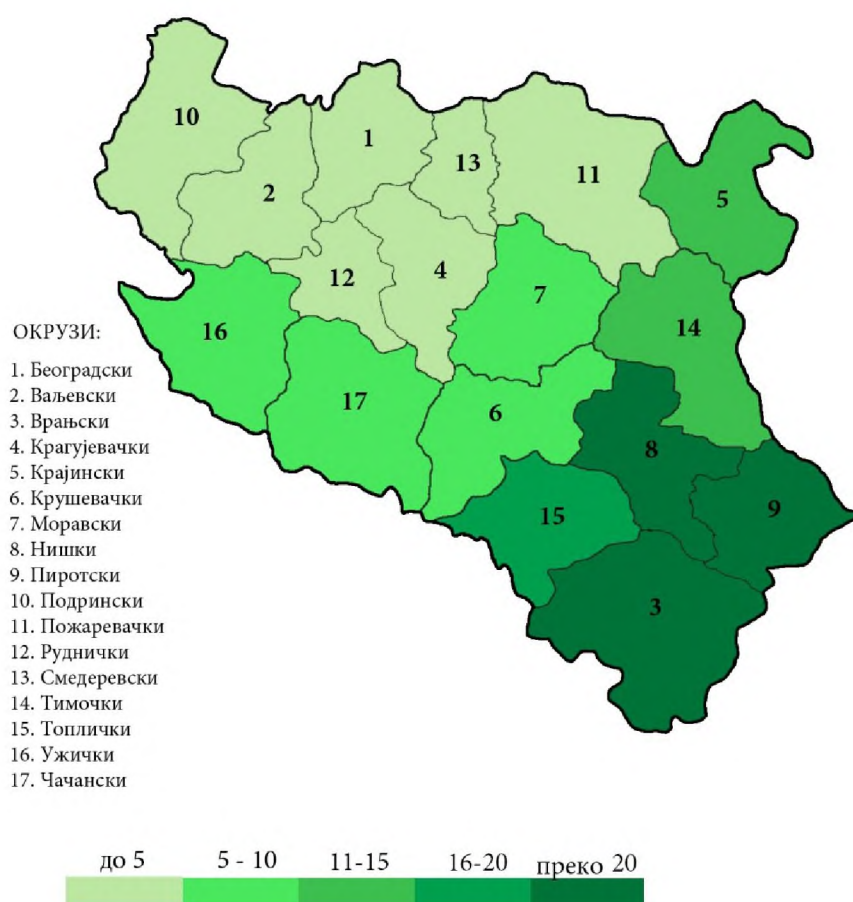
Од срезова, по узгоју коза се истицао Нишавски срез, у коме је 1900. забележено 39.956 грла а 1905. године 44.114, док је на последњем месту био Посавски срез, са 79 грла пописаних 1900. године и 45 пет година касније.

Сличну слику пружају релативне вредности број грла у односу на површину округа и срезова. Узимајући у обзир број коза и по квадратном километру, најразвијеније козарство је имао Пиротски округ са 28,24 грла по квадратном километру у 1900. години. Истовремено се на последњем месту нашао Смедеревски са 0,7 грла по квадратном километру. Иста ситуација се задржала и 1905. године – Пиротски округ се и даље налазио на врху (32,85 коза по километру квадратном) а на дну Смедеревски.

Срез са далеко највећим бројем коза по квадратном километру је био Лужнички у коме је 1900. године, на једном квадратном километру, просечно узгајано 35,06 грла. С друге стране, на последњем месту се нашао Лепенички срез, где је тај број износио само 0,19. Према наредном попису из 1905. Лужнички срез је и даље предњачио (43,6 коза по километру квадратном), док је на последње место доспео Посавски са само 0,14 коза по километру квадратном.

Као што је већ поменуто, на територији целе Србије, козе су представљале само око 9% укупног сточног фонда. Међутим, постојале су велике разлике између појединих области, тако да су козе у Пиротском округу, 1900. године, чиниле нешто више од петине свих грла стоке а у Поречком срезу чак 26,76%.

Карта 16: Окрузи према броју коза по квадратном километру 1905. године



ПЧЕЛАРСТВО

Географско-климатски услови и богатство флоре омогућили су развој пчеларства на подручју Србије, чији су производи били међу најзначајнијим извозним артиклима све до 19. века. Све до интензивнијег крчења шума, територију највећег дела данашње централне Србије прекривале су непрегледне шуме с ливадама и пашњацима чији је састав фитоценоза садржавао обиље медоноснога растиња. Најраширенија је била заједници храста сладуна и цера у којој су све дрвенасте и жбунасте биљке медоносне, а од зељастих готово половина. И у заједници букових шума, са такође великом распрострањеношћу, све дрвенасто растиње је мање-више медоносно, а има доста и медоносног жбуња.⁶⁵⁹

Услови за развој медоносних биљака нису били једнаки већ су се разликовали међу појединим рејонима – у топлијим жупним крајевима паша је раније почињала, дуже трајала и давала већи принос него у хладнијим планинским областима. У перипанонској области Србије, која је била најпогоднија за развој пчеларства, медоносне биљке су цветале од раног пролећа па све до јесени. Крајем 19. века, на том подручју пашу су чинили цветови леске (*Corylus avellana*), дрена (*Cornus mas*), кајсија (*Prunus armeniaca*), врба (*Salix.*), бреста (*Ulmus glabra Hunds.*), јове (*Alnus glutinosa Gaertn.*), кукурека (*Helleborus odorus Waldst. et Kit.*), млађака (*Corydalis cava Coerte*) и зумбула (*Hyacinthius orientalis*). Затим је следило цветање воћа – шљиве (*Prunus domestica*), трешње (*Prunus avium*), вишње (*Prunus cerasus*), јабуке (*Malus domestica*) и крушке (*Pyrus domestica*) а на ливадама млечике (*Euphorbia cyparissias*). Током касног пролећа цветали су храст (*Quercus robur*), цер (*Quercus cerris*), орах (*Juglans regia*), дуд (*Morus alba*), клен (*Acer campestre*), граб (*Carpinus betulus*), багрем (*Robinia pseudoacacia*) и различито ливадско цвеће. Потом су пашу чинили липа (*Tilia cordata*), винова лоза (*Vitis vinifera*) и ливаде обрасле белом (*Trifolium repens*) и црвеном детелином (*Trifolium pratense*), дуњицом (*Medicago lupulina*) и другим ливадским цвећем. Међу медоносне биљке овде су спадали и кукуруз (*Zea mays*), пасуљ (*Phaseolus vulgaris*), бостан (*Cucurbitales*), жабља трава (*Senecio vulgaris*).⁶⁶⁰

⁶⁵⁹ Е. Вукићевић – З. Лазаревић, *О неким шумским фитоценозама и алохтоним дрвенастим врстама као извору пчелиње испаше*, Пољопривреда 3-4 (1967) 54-60.

⁶⁶⁰ П. Стојадиновић, *Трогодишњи резултат пчеларења с вршкарима*, Српски пчелар, год. 2, бр. 4 (1912) 60-61.

О пчеларству у средњовековној Србији имамо мноштво сведочанстава у дипломатичкој грађи. Тако се у њој помиње десетак од кошница, пчелињаци као дарови манастирима, имена пчелара који су радили на манастирским пчелињацима, као и низ старих топонима везаних за пчеларење. Ова грана привреде не само да је подмиривала домаће потребе, већ су се производили и значајни вишкови који су извожени на страна тржишта. До нас су дошли само подаци о извозу на запад и то захваљујући сачуваној дубровачкој грађи. О производњи воска на српским територијама речито говори и податак да је из Србије и Босне, у периоду од 1426. до 1433. године, само трговачка кућа браће Кабуџића извезла нешто преко 136 тона.⁶⁶¹

Пчеларство не губи свој значај ни за време турске владавине. Према турским пописима, порез на кошнице био је важан део државних прихода јер се пчеларством бавила већина домаћинстава у балканским селима и градовима. Тако је у другој половини 15. и првој половини 16. века, у Смедеревском санџаку просечан број кошница по домаћинству износио 5,72. Пчеларство је у знатно већој мери било заступљено у Крушевачком санџаку, где је на територији Дубочице број кошница по домаћинству 1536. године износио 12,74, а око 1570. године 13,64.⁶⁶²

О развијености пчеларства на нашим просторима говори и низ путописаца. Тако анонимни путописац бележи да се 1559. године у Скопљу много тргује воском, а А. Бенети, век касније, то исто бележи за Београд. У другој половини 16. века, Ј. Бецец пише да код Беле Паланке и Пирота има много воска.⁶⁶³

Велике количине воска су се производиле и у Крушевачком санџаку. Може се претпоставити да је у 16. веку годишња производња сировог воска достигала и до 1.350 тона. Трговину воском је контролисала држава. Она је давала у закуп воскарнице чије су потребе произвођачи били дужни да намире, да би се тек вишак продавао на слободном тржишту, на коме су највећи купци били дубровачки трговци.⁶⁶⁴

За време аустријске управе централним деловима данашње Србије, од 1718. до 1739. године, пчеларство је било једна од најразвијенијих грана привреде а трговина

⁶⁶¹ Д. Ковачевић-Којић, *О извозу воска из средњовековне Србије и Босне преко Дубровника*, Историјски часопис 18 (1971) 143-153. О пчеларству у српској средњовековној дипломатичкој грађи: Ј. Живановић, *Пчеларење у Срба*, Годишњица Николе Чупића 3 (1879) 10-15.

⁶⁶² Е. Миљковић, *Смедеревски санџак*, 95; Н. Бркић, *Насеља и становништво Топлице и Дубочице од XIV до XVI века*, Филозофски факултет у Нишу 2013, докторска дисертација у рукопису, 53.

⁶⁶³ К. Н. Костић, *Грађа за историју пољопривреде код нас*, Београд 1921, 70-71. Више о пчеларству у српској средњовековној дипломатичкој грађи: Ј. Живановић, *Пчеларење у Срба*, Годишњица Николе Чупића 3 (1879) 10-23.

⁶⁶⁴ Како је восак спадао у контролисане артикле, његов извоз је био могућ тек након одобрења османских власти. D. Amedoski, *Društveno-ekonomski odnosi u Kruševačkom sandžaku od sredine XV do kraja XVI veka*, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2013, doktorska disertacija u rukopisu.

воском и трговина медом су биле међу важнијим монополима. По попису из 1721. на територији аустријске Краљевине Србије забележене су 48.243 кошнице или 7,5 по домаћинству. Највише их је пописано у Београдском (10.257) за којим је следио Пожаревачки (6.110), док су се на првом месту по просечном броју кошница по домаћинству налазили Јагодински (17,89) и Крагујевачки (15,58). Да је ова грана привреде била изузетно развијена, сведочи и чињеница да је до увођења монопола 1725. године, контрибуција на производе пчеларства представљала трећину укупне контрибуције.⁶⁶⁵

По броју кошница истицали су се манастири и свештеничка домаћинства. Тако је, приликом пописа спроведеног средином четврте деценије 18. века, забележено да 13 свештеника држи укупно 181 кошницу и 42 преседа. Највише кошница је имао Павле Јовановић, свештеник у Грабовцу, који је са оцем и браћом држао њих 40. Истовремено манастир Рукомија је имао 86, Винча 80 а Витовница 150 кошница. Иако није забележено да Раковица има манастирске кошнице, у њој се 1730. чувало 16 акова (868,8 литара) меда. И на митрополитским имањима су се такође гајиле пчеле. На неком од поседа у близини Београда налазиле су се кошнице које је 1732. године чувао извесни Јован Карабалта. Значајан број митрополитових кошница се налазио и код манастира Сланаца од којих је чак њих 110 остављено као пресад за 1732. годину.⁶⁶⁶

Током друге половине 18. века, пчеларство и даље представља једну од развијенијих грана привреде на подручју данашње централне Србије, одакле се мед и восак извозе преко Земуна у унутрашњост Хабзбуршке монархије.⁶⁶⁷ Мед и восак су извожени и током прве половине 19. века. Тако је Србија 1837. године извезла у Аустрију 88.000 енглеских литара воска 440.000 енглеских литара меда.⁶⁶⁸ До промене долази током друге половине 19. века, када се, са развитком земљорадње и крчењем ливада и шума, смањује паша која је до тада била на располагању пчелама. Нема сумње да су појава јефтиног шећера на тржишту и нових сировина за израду свећа, а касније и све присутнија електрификација, током 19. века утицали на опадање значаја пчеларства у привредном животу. Иако су промене биле неминовне, поједини стручни кругови у Србији и даље су одбијали да их прихвате, упорно се држећи мишљења да „због

⁶⁶⁵ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, Mittheilungen des K. K. Kriegsarchiv, Neu Folge III, Wien 1889, 240; М. Ђорђевић, *Краљевство Србија*, 74, 188.

⁶⁶⁶ АСАНУК, МП „Б“, 1732/28; Д. Поповић – М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 93, 110, 112, 223.

⁶⁶⁷ ИАБ-10-1360-1-11; Г. Гарић, *Београдска епископија : од 1718. до 1739. године*, магистарски рад у рукопису, Филозофски факултет у Београду, 2009, 166.

⁶⁶⁸ Д. Милић – Миљковић, *Трговина Србије 1815-1839*, Београд 1959, 73, 212.

морално-васпитног утицаја, пчеларство и пчелари се имају сматрати као цвет привреде“.⁶⁶⁹ Позивајући се на традицију пчеларства, као племенитог занимања, они су захтевали и заштиту пчеларских производа, предлажући забрану увоза „сурогата“ шећера и меласе. Тврдње о опадању српског пчеларства и о потреби његове заштите нарочито су присутни у текстовима штампаним у *Српској пчели*. Истовремено, кругови окупљени око овог листа и Пчеларско-воћарске задруге, 1906. године израдили су и Нацрт закона о заштити и унапређењу пчеларства.⁶⁷⁰

С друге стране, српски сељак, често оптуживан за конзервативизам, непогрешиво је осећао дух новог времена, те су наведени чиниоци утицали на његову оправдано мању заинтересованост за нова улагања у развој пчеларства и задржавање економски најоправданијег нивоа и начина производње. Захваљујући новинама, које су постепено продирале и на српско село, све је мањи број кућа за себе производио мед и восак.⁶⁷¹ Ипак, када говоримо о опадању броја живих кошница у Србији, морамо узети у обзир и чињеницу да је српски сељак, плашећи се увођења пореза на кошнице, често крио од пописивача њихов стваран број.⁶⁷² Други чинилац који је, због ројевог начина пчеларења, могао утицати на резултате пописа било је и доба године у коме је вршен. Уколико је попис спровођен у периоду између октобра и маја, тада су пописивани само пресади који су остављени да презиме а који су давали у време ројења бар још толико нових кошница.

У Србији, пчеларење је било засновано на вишевековној традицији и за бављење њим требало је поседовати одређено знање. Око пчела су се обично бавили старији људи и жене. За разлику од елитних кругова у којима је пчеларство важило за племениту вештину практиковану од стране високоморалних појединаца који су били и врсни зналци, у народу је углавном било распрострањено мишљење да пчеларењем треба да се баве само прости људи, највише побожни старци и бабе.⁶⁷³

⁶⁶⁹ *Радосни дани*, Српска пчела, год. 2, бр. 9 (1907) 162.

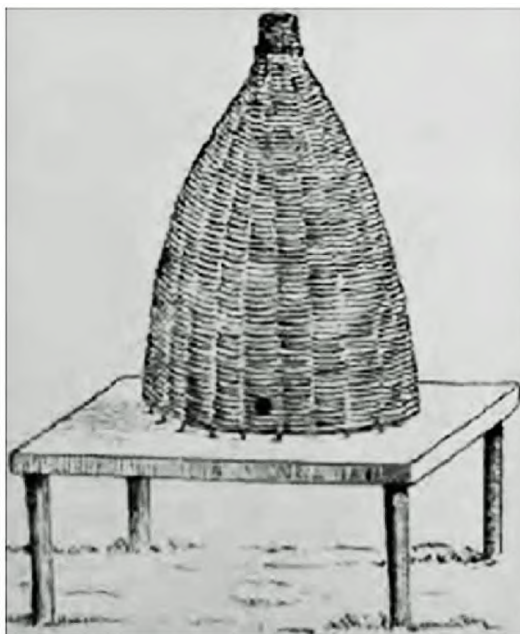
⁶⁷⁰ Погледати текстове Крсте Мршуље на страницама *Српске пчеле*, листа који је у Београду излазио током од 1906. до 1909. године.

⁶⁷¹ *Постанак Српског пчеларског друштва*, Пчелар год. 1 бр. 1 (1898) 5; К. Н. Костић, *Грађа за историју пољопривреде код нас*, Београд 1921, 69; Ј. Живановић, *Пчеларење у Срба*, Годишњица Николе Чупића 3 (1879) 16-18; В. Ђорђевић, *Неколико података о историји пчеле*, Босанска вила год. 10, бр. 3 (1895) 42; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 93.

⁶⁷² Тако Живота Стекић из Јагњила у Јасеничком срезу пише *Српском пчелару* да многи сељаци из његовог села нису хтели да учествују на Пчеларској изложби јер „страји нарезаћеду порез на пчеле“. *Новости са пчелињака*, Српски пчелар, год. 1, бр. 4 (1911) 32.

⁶⁷³ К. Н. Костић, *Грађа за историју пољопривреде код нас*, Београд 1921, 73-74; *Дописи*, Пчелар год. 1 бр. 6 (1898) 125.

Пчеле су чуване у кошницама трмкама (трнкама, вршакарама), које су биле оплетене од беле лозе или врбовог прућа. Плеле су се око основе коју је чинило ракљасто дрво, између чијих би се ракљи лозом увезало више прутова у што правилнијем кругу. Око овакве основе плело се одоздо на горе лозом окресаном од лишћа и ољуштеном од спољашње коре. У току плетења, где је било потребно, уметани су нови прутови. Пошто би се на тај начин исплела цела трмка, на неколико места би се забили ракљасте шиљци, да се трмка не би осипала. Трмке су се споља мазале говеђом балегом, ређе иловачом. Због свог облика зову се још и вршкарe. Вредност једне вршкарe са пчелињим друштвом била је једнака вредности једне овце.⁶⁷⁴



Илустрација 11: Трмка (С. Мијатовић, Т. Бушетић, Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу, СЕЗ књ. 32, Живот и обичаји народни књ. 14, Београд 1925, 424.)

Кошнице су покриване *капторима* или *кранучима* од сламе или коре јеловог или трешњиног дрвета, који су их штитили од кише и хладноће зими а лети од превелике врућине. Због влаге издизане су на плоче или брвна која су постављана на кочиће побијене у земљу до висине колена. Поред оплетених кошница, користила су се још и *уљшита* (*улишта*) и *стублине* или *дубине* (*дубовине*). *Уљшита* су биле кошнице које су чиниле међусобно повезане четири шире даске са поклопцем, док су *стублине*

⁶⁷⁴ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 86; АСАНУ, ИЗ 14149.

чини́ла шупља дубова или липова дебла или пањеви. За кошнице је народ још користио и називе *кошарине*, *кошарчиње* и *судови*.⁶⁷⁵



Фотографија 8: Трмке са лубарама у селу Дединцу у Топлици (АСАНУ, ИЗ 14149, 2832)

Кошнице су постављане близу куће, у башти или воћњаку, увек у хладу, на месту где није било ветра. Ова места су добро ограђивана најбољим кољем а ту се обично стављала и лобања коња или вола како би штитила пчеле од „злих очију“. У ранијем периоду, пчеле су чуване у пољу ван села, у посебним пчелињацима или *кованлуцима*. Ова места још су се називала и *уљаницими*, *љаницими* и *челињаџими*.⁶⁷⁶

Током зиме и у рано пролеће, док још не започне паша, вршило се прехрањивање оних пчелињих друштава која су остала без довољно меда. Прехрањивање је вршено на више начина – убацивањем пројица премазаних медом на

⁶⁷⁵ АСАНУ, ИЗ 14149; АСАНУ, ЕЗ 200; К. Н. Костић, *Грађа за историју пољопривреде код нас*, Београд 1921, 73-74.

⁶⁷⁶ АСАНУ, ЕЗ 301; Б. Мићић, *Из народног пчеларства у округу ужичком*, Живот и обичаји народни 14, Београд 1925, 344; К. Н. Костић, *Грађа за историју пољопривреде код нас*, Београд 1921, 74.

дно кошнице, прскањем меда раствореног у води по унутрашњости кошнице или заменом празног саћа саћем са медом, које је за ту сврху чувано преко зиме.⁶⁷⁷

У време када је започињала паша, пчелари су у пчелињаку са традиционалним плетеним кошницама – трмкама или вршкарама – вршили и чишћење и подсецање саћа. Овај посао се обављао у рано пролеће, обично око Младенаца (22. март). Тада би се кошнице пажљиво очистиле од мртвих пчела перушком па би се одстранило убуђало саће, као и трутовско саће. Често се дешавало да се претераним и непажљивим одстрањивањем саћа, које није било плесниво, умањи и могућност каснијег ројења. Од пролећног чишћења и подсецања саћа па све до ројења, пчелари нису дирали кошнице а у пчелињак су најчешће улазили само да га очисте од траве.⁶⁷⁸

Број кошница је умножаван природним ројењем, које обично започиње у мају. Тада пресади који су чувани преко зиме пуштају и до четири роја. Дешавало се да рој првенац, у периоду од краја јуна до краја јула, пусти свој рој, који је народ звао *котљак*. Уколико би и *котљак* пустио свој рој, он се звао *бела пчела*. Нови ројеви су хватани у празне трмке, које би се претходно опалиле изнутра да би се очистиле а потом намазале травом *матичњаком* и изнутра накапале медом. Ројеви су се са дрвета на коме би се задржали стресали на трмку, и по неколико пута, све док матица не остане у кошници а за њом и цео рој. Чим би се рој у трмци умирио односио се у пчелињак. Ројеви *првенци*, *другенци* и *трећенци* (*трећаци*) су се стресали посебно, док су ројеви који су се ројили после Видовдана (28. јуни) стресали по два или три у једну трмку. Када би се ројење завршило, кошнице су остављане све до Илиндана (2. август). Током целе сезоне, од марта до новембра, пчелари су пазили да се у пчелињаку не појаве стршљенови, а кошнице су редовно прегледали и чистили од восковог мољаца (метиља).⁶⁷⁹

Восков мољац (метиљ) – мали (*Galleria mellonella*) и велики (*Achroea grisella*), чије ларве буше саће хранећи се воском, поленом и пчелињим луткама, наносио је највеће штете пчелињацима. Као предострожност, пчелари су морали често да чисте кошнице и да воде рачуна да оне немају много пукотина, а у оквирним кошницама да

⁶⁷⁷ АСАНУ, ЕЗ 200; В. Отовић, *Практично пчеларство у Црној Гори (Пиперима)* (по причању Мијаила Т. Отовића пчелара), Пчела, год 2, бр. 1 (1884) 13.

⁶⁷⁸ Б. Мићић, *Из народног пчеларства у округу ужичком*, Живот и обичаји народни 14, Београд 1925, 344-346; К. Н. Костић, *Грађа за историју пољопривреде код нас*, Београд 1921, 75; *Да ли с пролећа да подсецамо саће у вршкарама*, Пчелар год. 1, бр. 3-4 (1898) 51-53.

⁶⁷⁹ К. Н. Костић, *Грађа за историју пољопривреде код нас*, Београд 1921, 75; Б. Мићић, *Из народног пчеларства у округу ужичком*, Живот и обичаји народни 14, Београд 1925, 344-346; А. Гајић, *Очувању пчела*, Српски пчелар, год. 2, бр. 3 (1912) 43-44; П. Стојадиновић, *Трогодишњи резултати пчеларења са вршкарама*, Српски пчелар, год. 2, бр. 4 (1912) 61.

постављају само онолико оквира колико пчеле могу да заузму. Ипак, најбоља одбрана била је осигурање јаких ројева, тј. да се никада не остављају слаби и малобројни ројеви. Важно је било и да се приликом чувања празних вршкара или оквира са саћем, бирају сува, проветрена и светла места. Друга велика напаст, била је пчелиња ваш. Пчелари су се најчешће борили против ње премазујући матице, које су ваши иначе највише нападале, зејтином.⁶⁸⁰

У зависности од обичаја мед се вадио у различито доба године. У Црној Гори, пчелари су га убирали у време јаче паше вишедневним узастопним одсецањем саћа са врха кошнице коју би отворили. Када би паша почела да јењава, залепили би врх кошнице чекајући ново обилније цветање медоносних биљака. Код другог вађења меда, убирали су мање меда, нарочито у кошницама које су мислили да зазиме.⁶⁸¹

У централним деловима данашње Србије мед се вадио два пута годишње. Први пут подсецањем саћа у августу, између Илиндана (2. август) и Преображења (19. август). Тада су подсецане само стара пчелиња друштва, а ројеви који су остављани за наредну годину нису дирани. Од подсецања саћа на Илндан па до Крстовдана (27. септембар), кошнице се нису дирале. Други пут мед се вадио у јесен, када су пчеле убијане. Пре зазимљивања кошница, издвајао се извештан број њих као запат за наредну сезону – то су били тзв. *пресади*. Искуснији пчелари су обично бирали кошнице средње тежине, између 9 и 11 килограма. Из преосталих тзв. медоносних кошница, као и кошница старијих од пет година или оних исувише лаких, за које се сматрало да неће презимити, вадио се мед и топио восак. Овај посао је, у зависности од краја тј. од периода главне паше (могла је бити пролећна или јесења)⁶⁸², обављан у периоду између Крстовдана (27. септембар) и Св. Петке (27. октобар), пошто би се претходно убиле пчеле. Убијање пчела је вршено на више начина – поливањем водом, гушењем димом од запаљеног сумпора или надношењем над упаљеном сламом. Пошто би се кошнице очистиле од заосталих угинулих пчела, из њих се вадило саће, које би се стезањем трмке претходно одвојило од њених зидова. Обично су се раздвајали делови са поклопљеним и непоклопљеним медом. Саће са поклопљеним медом се стављало у

⁶⁸⁰ М. Сталетић, *Пчеларство у 1000 питања и одговора*, Крагујевац 2001, 287; Д. Ђуринчић, *Пчелин метиљ или метиљца*, Пчелар, год. 1, бр. 7 (1898) 129-132; *Средство против пчелске уши*, Тежак 5 (1872) 150.

⁶⁸¹ В. Отовић, *Практично пчеларство у Црној Гори (Пиперима) (по причању Мијаила Т. Отовића пчелара)*, Пчела, год 2, бр. 2 (1884) 29-30.

⁶⁸² Паша се обављала током три периода: рана паша – март и април, главна паша у време ројења – мај и јуни, позна паша након које се убирало мед – август и септембар. *Пабирци*, Српски пчелар, год. 1, бр. 2 (1911) 13.

чабар и ударало тучком, након чега се пресипало у кош исплетен од ситног прућа, који је служио за цеђење меда. У њему би се *воштина* цедила цео дан и ноћ, уз повремено мешање. Мед који се овако добијао, звао се *самоток* или *неварени мед*. Преостала *воштина* и саће са отвореним медом су, пошто би се загрејали, стављали у кострену торбу, кроз коју се цедио тзв. *варени мед*. Цеђење се вршило и тако што се саће стезало песницом све док из њега излази мед, а пречишћавање загревањем у посебним посудама са одводом у дну.⁶⁸³

Након цеђења и топљења меда, приступало се топљењу воска. Восак се добијао на више начина. Згњечено саће – *воштина* – стављало се у платнене кесе и кувало у посуди са водом, при чему се на површини воде издвајао восак, који се поново топио и разливао у калупе. Восак се добијао и тако што би се загрејана *воштина* сипала у окачене костретне или платнене кесе које би се притискале дрвеним клиповима са обе стране. Остатак саћа и неистопљеног воска у кесама су куповале восковарције, које су залазиле по селима одакле су га на коњима носили до места где су постојали казани за претапање. Они су ту остатке воска издвајали помоћу посебне справе, познате као *тесак*, *макаре*, *трескало* или *менгеле*, и продавали их воскарима за израду свећа.⁶⁸⁴

Восковарције из Нишког и Врањског округа восковарину коју би сакупили по Левчу, Темнићу, Ресави, Лепеници и параћинском крају топили су у казанима које су закупљивали, као и сав други потребни прибор, у манастиру Јошаници и у селу Деоници. Прерађени восак продавали су по околним варошима, а носили су га чак и у Београд и у Нови Сад. Восковарину у Александровачкој жупи, Морави и Планини, су куповала браћа Вељковић из Бабушнице. Они би сакупили и по неколико стотина килограма восковарине, коју су добијали у замену за стаклене огрлице, прстење и наруквице и ако је потребно доплату у новцу. Крајем 19. века у Србији почиње да се у продаји јавља и смеса воска и церезина, која је коришћена за производњу јефтенијих воштаница.⁶⁸⁵

⁶⁸³ Б. Мићић, *Из народног пчеларства у округу ужичком*, Живот и обичаји народни 14, Београд 1925, 347-348, 350-351; С. Мијатовић, *Српска народна јела и тића*, 50; К. Н. Костић, *Грађа за историју пољопривреде код нас*, Београд 1921, 75-76; В. Ђорђевић, *Неколико података о историји пчеле*, Босанска вила год. 10, бр. 3 (1895) 42; *Бистрење меда*, Пчелар год. 1, бр. 2 (1898) 37; *Празноверице у пчеларењу код нашег народа*, Пчелар год. 1, бр. 7 (1898) 141; А. Гајић, *О чувању пчела*, Српски пчелар, год. 2, бр. 3 (1912) 43-44.

⁶⁸⁴ Б. Мићић, *Из народног пчеларства у округу ужичком*, Живот и обичаји народни 14, Београд 1925, 352; К. Н. Костић, *Грађа за историју пољопривреде код нас*, Београд 1921, 75-76; С. Мијатовић, *Занати и еснафи у Расини*, 114-115; *Како се из саћа најбоље восак цеди*, Тежак 6 (1873) 115.

⁶⁸⁵ АСАНУ, ЕЗ, бр. 200; С. Мијатовић, *Белица*, 85-86; *Чист и нечист восак*, Тежак 23 (1892) 87.

Крајем 19. и почетком 20. века, у српским домаћинствима мед и восак су се у највећој мери производили за домаће потребе. Веровало се да је мед лековит и да деца од њега добро напредују. Користио се за премазивање колача и погача, справљање компота – *рецеља*⁶⁸⁶, вруће ракије и заслађивање вина. Стари српски напитак медовина (шербет, медена или медна вода) се одржао до 20. века. Он се пио али је служио и за кување *рецеља* (врста компота од бундеве, дуња или грожђа). У зависности од припреме, медовина је била алкохолно пиће или само мед растворен у води. Постојао је и обичај да се при вађењу меда, саће испира водом, која се хватала у чабрице или бурад па би се чувала за зиму, за пиће или да се једе са хлебом у време поста. Приликом припреме алкохолног пића, које је имало и до 17% алкохола, ока меда се кувала са четири оке воде. Пошто би смеша проврила и скинула се пена, медовина је сипана у бурад и остављана да преври.⁶⁸⁷

Крајем 19. и почетком 20. века, пчеле су се гајиле по целој Србији. Најпогоднији предели за узгајање пчела су се налазили у Пожаревачком, Ужичком, Рудничком, Ваљевском и Црноречком округу. Међутим, истовремено ови крајеви, осим Пожаревачког округа, били су и најлошије саобраћајно повезани са главним потрошачким центрима, што је условило ниске цене откупа пчеларских производа. Стога је пчеларење било знатно развијеније у Смедеревском, Подринском и Моравском округу. Иако је, као што је већ поменуто, у јужним пределима у време турске власти било у великој мери развијено узгајање пчела, крајем 19. века, Врањски и Топлички округ, заједно са крајинским, имали су најмање кошница. Опадање пчеларства заустављено је током друге половине 19. века, захваљујући раду на његовом унапређењу и модернизовању увођењем најновијих производних техника.⁶⁸⁸

Прекретницу у развоју пчеларства представља прелазак са старих кошница на нове са покретним саћем, који је омогућио напуштање ројевог начина умножавања пчелињих друштава. Ова промена је полако продирала у српска домаћинства, верна традиционалним методама, наслеђеним још из средњовековног периода а вероватно и ранијег. Опирање овим променама уочљиво је и у другим европским земљама.

⁶⁸⁶ У источној Србији, *рецељ* (компот) од тикава се правио и од укуваног вина, као што је забележио Властимир Станимировић, студент из Књажевца. АСАНУ, ЕЗ, бр. 325/7.

⁶⁸⁷ С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, 114-115; С. Мијатовић, *Српска народна јела и пића*, 51; К. Н. Костић, *Грађа за историју пољопривреде код нас*, Београд 1921, 76; Б. Мићић, *Из народног пчеларства у округу ужичком*, Живот и обичаји народни 14, Београд 1925, 353.

⁶⁸⁸ Д. Буринчић, *О методама пчеларења*, Пчелар, год. 2, бр. 4-5 (1899) 61.

Примера ради у Великој Британији су традиционалне кошнице са непокретним саћем, исплетене од сламе, коришћене у великој мери и током прве половине 20. века.⁶⁸⁹

Употреба кошница са непокретним саћем је током 19. века, доживела извесне промене које су и омогућиле њихов опстанак широм Европе. Најзначајнија промена је везана за убирање меда, које више није вршено након убијања пчела у медоносним кошницама. За разлику од праксе која је била заступљена у 18. веку, а код нас још и почетком 20. века, да се пчеле убијају сумпорним димом, у 19. веку мед се вадио тек пошто би се пчелиње друштво преместило у нову кошницу. Премештање пчела из једне традиционалне кошнице у другу, било је познато и нашим пчеларима. Оно се вршило, пре свега, при здруживању пчелињих друштава.⁶⁹⁰

Један од разлога одржања старог начина пчеларења је био и тај што су пчелари и са старим кошницама трмкама – вршкарама могли да, у пределима погодним за узгој пчела, добију значајне приносе, и то 10 до 15 килограма меда по кошници. Примера ради, у Чешкој, која је спадала у развијенија пчеларска подручја, 1904. године просечан принос по кошници је био 6,5 килограма.⁶⁹¹

Новине на пољу пчеларства уводила је сама држава, тј. Министарство народне привреде, као и разна приватна удружења. Они су заједничким снагама подизали угледне пчелињаке и радили на ширењу најновијих знања из ове области. Тако су на крају 19. века у Србији постојали угледни пчелињаци у Топчидеру, Краљеву, Букову, Београду, Параћину, Алексинцу, Обреновцу и Крагујевцу. У њима су се сваке године одржавали практични курсеви, на које су позивани земљорадници из околине. Прва три угледна пчелињака су подигнута и издржавана о државном трошку, док су остали били својина приватних удружења. Како већина српских пчелара није била у могућности да похађа курсеве и има увид у најновију пчеларску литературу, Министарство народне привреде је 1912. године одредило за путујућег наставника за

⁶⁸⁹ G. Kritsky, *The Quest for the Perfect Hive*, Oxford University Press 2010, 123, 129-130.

⁶⁹⁰ G. Kritsky, *The Quest for the Perfect Hive*, Oxford University Press 2010, 41. Здруживање се могло вршити пребацивањем безматка у трмку са друштвом са матицом, након што би се пчеле ошамутиле кадом на крпи умоченој у шалитру. Други начин је био спајање трмки, при чему се трмка са јаким пресадом окретала наопако, након чега се поклапала трмком безматка. При овом спајању се водило рачуна да се саће у обе трмке преклопи, па се спој трмки облепи блатом или балегом при чему се остави једно лето. *Здруживање безматка у трмки преклапањем*, Српски пчелар, год. 1, бр. 2 (1911) 12-13.

⁶⁹¹ *Дописи и писма*, Српска пчела, год. 2, бр. 10-11 (1907) 204; *Приноси у меду у Чешкој и Моравској и кошница најраспрострањенија*, Српски пчелар, год. 1, бр. 4 (1911) 31.

пчеларство Димитрија Буринчића, среског економа у пензији и некадашњег деловођу Пчеларско-воћарске задруге.⁶⁹²

Захваљујући раду Српског пољопривредног друштва и појединих ентузијаста из области пчеларства, у Србији се шири модеран начин узгоја пчела, који се пре свега заснивао на увођењу нових модела кошница и савремених справа и алата. Међу првим ентузијастима на овом пољу, истакао се Михаило Ступаревић, учитељ у Ћелијама, у Ваљевском округу. Он је поред школе подигао угледни пчелињак са модерним кошницама, на коме је обучавао своје ученике. Многи од њих основали су своје пчелињаке на којима су примењивали знања која им је пренео учитељ.⁶⁹³

Временом и сами сељаци овладавају вештином израде оквирних кошница. У томе им помажу ученији пчелари – свештеници и учитељи. Пример је село Добрић, у Поцерини, у коме се коришћење нових кошница проширило захваљујући свештенику Добривоју Мандићу, који је први у крају узгајао пчеле на модеран начин. Према његовим упутствима сељаци су почели сами да израђују *ћерзонке*, тако да до 1914. године готово да није било куће без кошнице.⁶⁹⁴

Први покушај организовања српских пчелара одиграо се на збору пријатеља пчеларства 14. децембра (2. децембра) 1888. године у Београду. Тада је покренута иницијатива за оснивање Пчеларско-воћарске задруге а донета су и правила за њен рад, која је одобрило Министарство народне привреде 25. јануара (13. јануара) 1889. На поменутом скупу је основана привремена управа, коју су чинили председник Алекса Новаковић, деловођа Димитрије Буринчић и чланови одбора: Матија Бан, Коста Главинић, Милутин Савић, Мил. Живковић и Јован Дилбер. Након формирања Задруге на њено чело је изабран, у својству председника управног одбор пуковник Јован Драгашевић, а након њега Јефрем Гудовић, министар у пензији.⁶⁹⁵

Циљ Пчеларско воћарске задруге је био да практичним путем шири најновија знања из пчеларства и воћарства у народу, као и да продајом својих производа

⁶⁹² Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 93; *Путни наставник за пчеларство*, Српски пчелар, год. 2, бр. 3 (1912) 34; *Правила Пчеларске и воћарске задруге у Београду*, Тежак 20 (1889) 90.

⁶⁹³ *Леп пример*, Тежак 25 (1894) 119.

⁶⁹⁴ АСАНУ, ЕЗ 334.

⁶⁹⁵ *Правила Пчеларске и воћарске задруге у Београду*, Тежак 20 (1889) 85-90. Управни одбор су 1890. чинили: Јован Драгашевић, Сергије Станковић, Коста Главинић, Д. Посниковић, Милутин Савић, Алекса Поповић, Триша Ђорђевић, Милан Антић, Мића Петровић, 1891: Јован Драгашевић, Сергије Станковић, Коста Главинић, Триша Ђорђевић, Милан Антић, Мића Петровић, Пера Ненадовић, Никола Вујичић, Горчаков Миловановић, а 1892: Јефрем Гудовић, Коста Главинић, Милан Антић, Мита Петровић, Никола Вујичић, Милован Маринковић, Алекса Живановић и Стеван Вељановић, а надзорни: Ђура Хрватовић, Алекса Ђурић, Ђура Милијашевић, Драгомир Здравковић и Милутин Марковић. *Извештај Управног одбора задруге пчеларско-воћарске о раду и стању задруге у год. 1891*, Тежак 23 (1892) 157-160; *Пчеларско-воћарска задруга*, Тежак 24 (1893) 118.

остварује што већу корист за своје задругаре. Препознајући значај постављених циљева, Министарство народне привреде је издавало годишњу помоћ Задрузи (1890 1200, а 1891 900 динара). Задруга је пред себе ставила задатак да подиже угледне пчелињаке и воћарске расаднике по Србији у којима ће вршити обуку из пчеларства и воћарства, проналази што повољније тржиште за произвођаче уз минималну накнаду, стимулише произвођаче приређивањем изложби и додељивањем награда, подиже радионице за израду модерних кошница, издаје књиге из области пчеларства и воћарства, прикупља различите врсте кошница из свих крајева земље како би основала пчеларски музеј.⁶⁹⁶

Средином 1890. године Задруга је отпочела изградњу свог добра на државној земљи у Топчидеру, поред Топчидерске економије, чије је бесплатно коришћење у периоду од 30 година одобрила Народна скупштина. У наредне две године на овом земљишту величине четири хектара, она је имала пчелињак, кућу са подрумом за чување меда, помоћне зграде, кошнице и материјал у вредности од 11.196,60 динара. Сама је израђивала кошнице са покретним саћем и то највише по систему Левицког, којих је 1892. било 176 пуних и 199 празних. Током 1892. године је произведено 28 килограма воска и 2.960 килограма меда, од чега је један део задржан за прехрану пчела преко зиме, а остатак продат. Поред пчелињака, на добру у Топчидеру је постојао и воћњак са 348 садница крушака, јабука и дуња.⁶⁹⁷

У пчелињаку и воћњаку били су запослени један пчелар и чувар, а у њему су за напојницу радили, по одобрењу Министарства правде, осуђеници из Казненог завода у Топчидеру. У Задругином пчелињаку одржавани су и курсеви из практичног пчеларства и воћарства за мањи број ученика.⁶⁹⁸

Задруга је организовала пчеларске конгресе на којима су учествовали, не само пчелари из Србије, већ и из Аустро-Угарске. Тако је на Другом конгресу, одржаном 13. новембра (31. октобра) 1906. године у Београду, председавао Јован Живановић, професор из Карловаца, један од наших пионира у области модерног пчеларства. Активно учешће су узели и чланови Српске пчеларске задруге из Руме и Пчеларског

⁶⁹⁶ *Правила Пчеларске и воћарске задруге у Београду*, Тежак 20 (1889) 85-86.

⁶⁹⁷ *Недајмо да пропадне задруга пчеларско-воћарска*, Тежак 21 (1890) 17; *Пчеларско-воћарска задруга ради*, Тежак 21 (1890) 194; *Задруга пчеларсковоћарска*, Тежак 21 (1890) 260; *Пчеларско-воћарска задруга*, Тежак 24 (1893) 118.

⁶⁹⁸ *Извештај Управног одбора Пчел.воћарске задруге*, Тежак 24 (1893) 187, 189.

друштва из Вуковара. Исти Конгрес је за свој орган прогласио лист *Српску пчелу*, који су исте године покренули Радивој Ђорђевић и Крста Мршуља.⁶⁹⁹

На задружном имању у Топчидеру, поред пчелињака, налазила се и радионица за израду кошница. У њој су израђиване кошнице по више система и то Дандан-Блатовом, Лајанасовом и Долиновски-Мршуља а цена им се кретала од 22 до 30 динара. Пчелињаком је управљао Јован Лакић а приходи који је остварио 1906. године су износили 1.000 динара. Због чињенице да је већина задружне имовине у готовом новцу (7.000 динара) уложена у Занатлијско-радничку задругу, која је банкротирала, 1912. године је изабрана нова управа на челу са Светозаром Гавриловићем, са циљем да се спречи потпуно пропадање.⁷⁰⁰

Посебан допринос унапређењу пчеларства у Србији дало је Српско пчеларско друштво које је деловало од 1897. до краја 1902. године. Основано је 12. новембра (31. октобра) 1897. године на Другом пчеларском збору одржаном у Београду. Иницијатива за оснивање овог друштва потекла је од Млавских пчелара, на чији позив је одржан Први пчеларски збор у Јагодини. На овом збору је установљен привремени одбор, на челу са Алексом М. Живановићем, коме је стављено у задатак писање правила неопходних за оснивање друштва.⁷⁰¹ Са оснивањем Друштва, његови чланови су ставили себи за циљ подизање пчеларства у целој земљи, подизање радионице за израду што јефтинијих кошница и пчеларског алата, оснивање пчеларског листа који би утицао на ширење најновијих знања међу српским пчеларима, омогућавање што лакшег пласмана пчеларских производа у земљи и иностранству и стварање могућности за што ширу употребу меда у земљи. На челу Друштва се налазио Управни одбор у саставу: председник Алекса М. Живановић, секретар Министарства народне привреде и пчелар, потпредседник Франц Толбар, индустријалац и пчелар, благајник Стеван Вељановић, телеграфиста и пчелар. За секретара је изабран Станислав Симић, секретар Српског пољопривредног друштва, док су чланови Управног одбора били: Иларион Весић, архимандрит и пчелар, Коста Главинић, професор Велике Школе и пчелар, Триша Ђорђевић, трговац и пчелар, Велимир Стефановић, пуковник у пензији и пчелар и Јосиф Ковачевић, професор и пчелар. За председника Надзорног одбора

⁶⁹⁹ Други конгрес српских пчелара, Српска пчела, год. 1, бр. 5 (1906) 115-118.

⁷⁰⁰ Пчеларско-вођарска задруга у Београду, Српска пчела, год. 2, бр. 1-2 (1907) реклама на нумерисаној страници; Пчеларски гласник, Српски пчелар, год. 2, бр. 5-6 (1912) 65; Са редовног годишњег збора Пчеларско-вођарске задруге, Српска пчела, год. 2, бр. 4 (1907) 91.

⁷⁰¹ Ова правила, усвојена на Другом збору пчелара, одобрио је 29. новембра (17. новембра) 1897. године министар народне привреде. Извештај о раду Српског пчеларског друштва за време од 31. Октобра 1897 године до 1. Марта 1899 године, Пчелар, год. 2, бр. 4-5 (1899) 63.

изабран је Милан Антић, начелник Министарства народне привреде у пензији и пчелар, а за чланове Светозар Милојевић начелник Министарства финансија и пчелар и Милан Арсенијевић, трговац.⁷⁰² Већ за следећу годину су изабрани и повереници Друштва за сваки поједини округ.⁷⁰³

Новембра исте године, Друштво је добило на уживање од Министарства народне привреде земљиште и просторије на Врачару са циљем да ту установи огледни пчелињак и радионицу за израду модерних кошница. Парцела се налазила у Катанићевој улици, између Опсерваторије и зграде и воћњака Рударског одељења Министарства народне привреде. На том земљишту додељене су му и две просторије у једној згради. Одмах по добијању земљишта и просторија, Друштво је почело са уређењем Радионице за израду кошница, угледног пчелињака и магацина за продају пчеларских справа. На наведеном земљишту је подигнута и нова зграда површине 34 квадратна метра. Друштво је ангажовало и једног служитеља који је за накнаду од 60 динара месечно израђивао кошнице. Ове кошнице су биле засноване на систему Алексе Живановића, председника Друштва. Израђиване су у више димензија. Тако је кошница сачињена од дасака дебљине 1,9 центиметара са 16 оквира коштала 10 динара а са 12 оквира 8 динара. Уколико су коришћене тање даске од 1,27 центиметра, цена кошнице са 16 оквира је износила 8 динара, а са 12 оквира 6 динара. Код свих ових кошница кров је био од дасака дебљине 1,27 центиметара. Поред ових кошница, које је Друштво израђивало и продавало, у угледном пчелињаку су се налазили и други

⁷⁰² *Постанак Српског пчеларског друштва*, Пчелар год. 1 бр. 1 (1898) 4-5, 7; *Извештај о раду Српског пчеларског друштва за време од 31. Октобра 1897 године до 1. Марта 1899 године*, Пчелар, год. 2. бр. 4-5 (1899) 64.

⁷⁰³ То су били: за Ваљевски округ Мијаило Ступаревић, учитељ у Лелићима и Милош Марковић, свештеник у Обреновцу; за Врањски округ Димитрије Буринчић, економ, и Мијаило Буринчић, економ; за Крагујевачки округ Јован Јовановић, учитељ у Крагујевцу; за Крајински округ Драгољуб Шајковић, професор Виноделско-Воћарске Школе у Букову; за Крушевачки округ Василије Терзић, учитељ у Крушевцу; за Моравски округ Драг. Димитријевић, чиновник у Параћину, Димитрије Димитријевић, учитељ у Јагодини и г. Драшкоције апотекар у Свилајнцу; за Нишки округ Миливоје Прендић, чиновник из Алексинца и Лазар Мартиновић, свештеник из Житковца; за Подрински округ Светолик Петковић, управник добра Српског Пољопривредног друштва, и Драгић Муџић, економ из Комирића; за Подунавски округ Вића Радовановић, економ из Водица, Влада Љотић, економ из Смедерева, и Коста Петковић, економ из Смедерева; за Пожаревачки округ игуман Методије, старешина манастира Витовнице, Александар Мијоковић, управник Државне Ергеле, и Мијаило Стојаковић, свештеник из Сене; за Руднички округ Влада Ђорђевић, професор Ратарске школе у Краљеву, и Димитрије Михаиловић, свештеник из Краљева; за Тимочки округ Милисав Јагодинац, трговац из Зајечара, и Мијаило Рашковић, порезник у Дервену; за Ужички округ Драгутин Лапчевић, економ из Пожеге; за Пиротски округ Димитрије Милићевић, порезник. *Повереници Српског пчеларског друштва*, Пчелар, год. 1, бр. 5 (1898) 103-104.

моделу кошница (Јована Живановића, Берлепша, Левицког, Христа, Нидерландске, Гравенхорста, Етла, Ђерзона и Иве Протића).⁷⁰⁴

Српски пчелари су преко свог Друштва могли да набаве, поред кошница, и другу, тада најмодернију, пчеларску опрему. По цени су се издвајале парна справа за топљење воска (42 динара) и *истресалица* (центрифуга) меда за четири оквира (40 динара). Током прве године постојања Друштво је продало различите пчеларске справе у вредности од 1119,80 динара, међу којима и 169 кошница.⁷⁰⁵

Српски пчелари су били чланови Свесловенског пчеларског савеза још од његовог оснивања на Конгресу бугарских пчелара одржаном августа 1909. године. Као представник из Србије, члан тада основаног Привременог централног одбора био је Крста Мршуља.⁷⁰⁶ На Првом конгресу Савеза одржаном 8. јула (25. јуна) 1911. године, такође у Софији, донета је одлука да се словенски пчелари поново окупе на новом конгресу у Београду од 19. до 21. августа (6. до 8. августа) исте године. Конгрес је отворен 19. августа (6. августа) у Народној скупштини говором председника Савеза Н. М. Кулагина и извештајем о раду Савеза, који је изнео секретар П. И. Бахмађијев. Радам конгреса је председавао Георги Георгиев, председник бугарског пчеларског друштва из Софије. Другог дана рада Конгреса изнесени су реферати *Судбина ђерзонизма у Бугарској* М. К. Вачкова, *Методe медобрања* А. С. Буткевића и *Стање рационалног пчеларства и да ли нам је потребан Свесловенски пчеларски савез* К. Мршуља. Посећеност Конгресу је изневерила очекивања организатора, а на њу је утицало распрострањено уверење да Србија има најнеразвијеније пчеларство од свих словенских земаља. Као главног кривца за ширење овог става, Алекса Живановић, секретар Министарства народне привреде и некадашњи председник Српског пчеларског друштва, окривио је Крсту Мршуљу, председника Главне пчеларске задруге.⁷⁰⁷

⁷⁰⁴ *Записник Прве седнице Управе Српског пчеларског друштва, држане 26. Новембра 1897. године у Београду*, Пчелар, год. 1, бр. 2 (1898) 46; *Ценовник*, Пчелар, год. 1, бр.5 (1898) 104; *Извештај о раду Српског пчеларског друштва за време од 31. Октобра 1897 године до 1. Марта 1899 године*, Пчелар, год. 2, бр. 4-5 (1899) 65.

⁷⁰⁵ *Записник Прве седнице Управе Српског пчеларског друштва, држане 26. Новембра 1897. године у Београду*, Пчелар, год. 1, бр. 2 (1898) 46; *Ценовник*, Пчелар, год. 1, бр.5 (1898) 104; *Извештај о раду Српског пчеларског друштва за време од 31. Октобра 1897 године до 1. Марта 1899 године*, Пчелар, год. 2, бр. 4-5 (1899) 65.

⁷⁰⁶ *Хроника*, Српска пчела, год. 4, бр. 9-10 (1909) 77.

⁷⁰⁷ *Програм рада II свесловенског пчеларског конгреса*, Српски пчелар год. 1, бр. 2 (1911) 9; *Први поглед на Пчеларску изложбу и II конгрес свесловенских пчелара у 1911, 18-19*. Супарништво између струје коју је предводио Алекса Живановић и струје Крсте Мршуље може се пратити на страницама листова које су издавали – *Српског пчелара* и *Српске пчеле*.

У време одржавања Конгреса, Српско пољопривредно друштво је приредило пчеларску изложбу на којој су изложене кошнице, мед, восак, производи од меда и воска, пчеларске справе, медоносне биљке, као и књиге и часописи о пчеларству. На изложби је учешће узело 557 излагача, и то 540 из Србије, 16 из Бугарске и један из Русије. Они су представили 95 кошница, и то 17 вршара и 78 оквирних, као и пчеларске справе, и то оне које су сами пчелари израђивали за своје потребе. Поред тога, биле су изложене и домаће књиге и часописи из пчеларства, као и различите врсте меда, мед у саћу, восак, свеће, ракија, ликери, сирће, сокови, компоти, рецељи, пекмез са медом, колачи... Сви ови експонати, изузев кошница, били су смештени у два павиљона укупне површине 448 метара квадратних. Највећи излагачи су били Музеј српских земаља, Српско пољопривредно друштво, Школа за сточарство и планинско газдовање, а од појединачних пчелара Стеван Вељић и брат из Пирота, који су освојили главну награду Народне банке од 300 динара. Поред тога, Народна банка је доделила и четири награде од по 50 динара а Београдска задруга једну награду у износу од 100 динара. Министарство народне привреде и Српско пољопривредно друштво наградили су 31 излагача пресамом за ливење вештачког саћа, центрифугама, топионицама воска и кошницама по систему Аце Живановића. Укупно је награђено 426 излагача, од чега већим наградама њих 37.⁷⁰⁸

Поред организација и друштава са центром у Београду, посебно место у раду на унапређењу пчеларства припадало је локалним подружницама Српског пољопривредног друштва. Међу њима се истицала Подружница у Пожеги, која је растурала међу тамошњим пчеларима модерне кошнице, пчеларски алат и књиге. Посебно је заслужна за то што је успела да приволи пчеларе да узгајају пчеле у кошницама са покретним саћем, чиме се крајем 19. века одомаћило прављење оваквих

⁷⁰⁸ Веће награде су добили: Стеван Вељић и брат из Пирота, Живан Јовановић из Милошевца у Смедеревском округу, Милош Пајевић из Београда, Радисав Мандић из Београда, Божидар Мићић из Годовика, Јован Лакић из Топчидера, Милан Максимовић, учитељ у Међулужју, Стеван Сушић из Остружнице, Сава Димитријевић, учитељ у Липовцу, Ђорђе Костић из Преображења, Јеленко Мишић, трговац из Књажевца, Милован Илић из Рајца, Стеван Јовановић, учитељ у Јовању, Ђорђе Сушић из Остружнице, Велимир Кузмановић, учитељ у Костолцу, Живота Стекић из Јагњила, Милан Божановић, економ у Параћину, Ђорђе Ђорђевић, трговац из Књажевца, Панта Драгачевић из Бање, Александар Ђирић, трговац из Смедерева, Катарина Цакић из Доњег Милановца, Александар Грубановић изу Лесковца, Коста Станојевић, берберин из Лесковца, Стеван Маринчевић, учитељ у Железнику, Моша Габај, трговац из Београда, Цветко Николић из Зајечара, Милан Арсић, свештеник из Младеновца, Милан Поповић, свештеник из Жевице, Чедо вучићевић, учитељ у Тириковцу, Михаило Ступаревић, учитељ у Београду, Драгољуб Ајдачић, учитељ у Жевици, Јордан Тошић, трговац из Пирота, Владимир Павловић, учитељ у Божурњи, Димитрије Станковић, учитељ у Меховинама, Михаило Стојановић, учитељ у Брежанима, Милош Марковић, протојереј из Београда, Јован Ђирић из Баре Чифлика. *Општи преглед с Пчеларске Изложбе 1911. год.*, Српски пчелар, год. 1, бр. 4 (1911) 25-26.

кошница по свим селима тог краја.⁷⁰⁹ У циљу унапређења пчеларства, Подружница је држала курсеве на којима су предавали изасланици Српског пољопривредног друштва Владимир Ђорђевић, наставник Ратарске школе, и Драгутин Лапчевић, тада економ у Пожеги. Она је организовала и угледни пчелињак, као и радионицу за израду кошница, у којој су се израђивале плетене кошнице са покретним саћем за потребе чланова Подружнице. Слично је деловала и Моравска подружница Српског пољопривредног друштва, која је имала своје кошнице и справе за пчеларење изложене код цркве Св. Петке у Трњанима.⁷¹⁰

У увођењу новог начина пчеларења који се заснивао на кошницама са покретним саћем, предњачио је образованији и богатији слој становништва на селу, који је имао знања о најновијим достигнућима на том пољу привреде. Ту спадају пре свега свештеници, учитељи, економски и трговци, којима је пчеларство било додатно занимање. Они су имали и довољно финансијских могућности за набавку нове опреме и справа. Примера ради, израда модерне кошнице се кретала између 8 и 15 динара, док су традиционалне вршкар сељаци сами израђивали или су их куповали по цени од 0,4 до 0,8 динара по комаду. Сама набавка оквирних кошница мало је значила уколико сељак није имао центрифугу нити могућност израде или набавке вештачког саћа а што је захтевало велика додатна улагања.⁷¹¹

Увођење у употребу кошница са покретним саћем неминовно је довело до низа недоумица пред којима су се нашли наши пчелари. Међу најважнијима је било питање који тип модерне кошнице је најпогоднији за услове који владају на подручју Србије. Различита виђења покренула су и жучну расправу између Јована Живановића, професора у Сремским Карловцима, Алексе Живановића, секретара Министарства народне привреде и председника Српског пчеларског друштва и Крсте Мршуље, уредника *Српске пчеле*.⁷¹² Ова размимоилажења су разумљива обзиром да су деценије које су им претходиле представљале најбурнији период у пчеларству, који је донео нова сазнања о самим пчелама (партеногенеза) и низ проналазака – покретно саће, саће са ливеним воском, центрифугирање меда... Мноштво стручњака дало је свој допринос конструишући низ различитих модела оквирних кошница. У Србији се одомаћио назив *ђерзонка* за све кошнице са покретним саћем, док су се положене кошнице називале

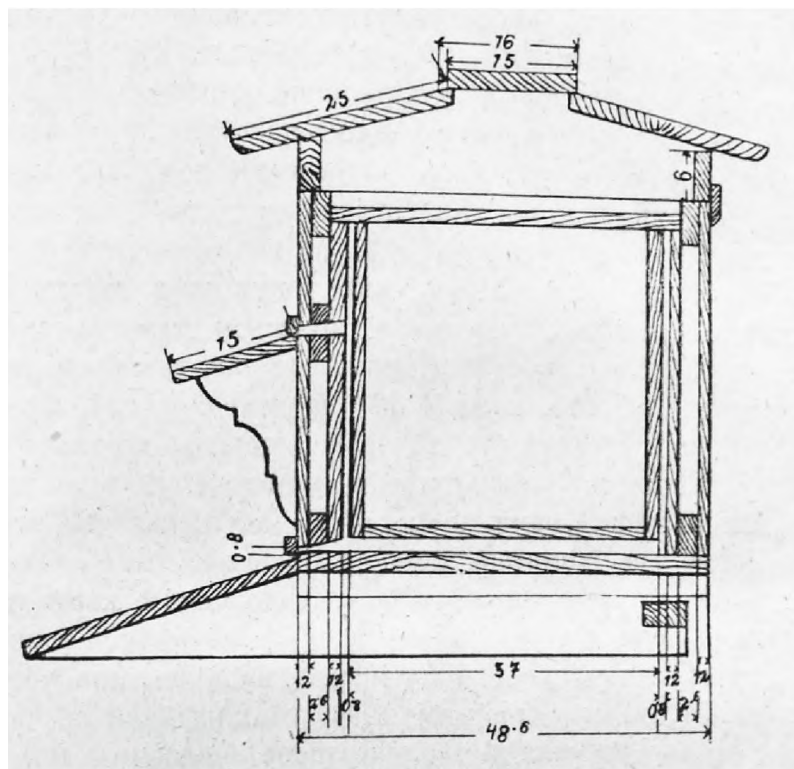
⁷⁰⁹ *Постанак Српског пчеларског друштва*, Пчелар год. 1 бр. 1 (1898) 21.

⁷¹⁰ *Дописи*, Пчелар год. 1 бр. 1 (1898) 22; *Гласник*, Пчелар год. 1 бр. 3-4 (1898) 69; *Дописи*, Пчелар год. 1 бр. 2 (1898) 44.

⁷¹¹ *Дописи*, Пчелар год. 1 бр. 1 (1898) 21-22.

⁷¹² Ова расправа се може пратити кроз низ чланака објављених у листовима *Пчелар*, *Српски пчелар* и *Српска пчела*.

још и *американке*. Прву нашу модерну кошницу конструисао је 1890. године већ поменути Јован Живановић. Она је била позната под именом *американка Јована Живановића*. У ову кошницу стајало је 15-16 оквира унутрашње мере 250 x 220 mm и у своје време је сматрана најсавременијом кошницом. Поред ње су се користиле и: *Банатска полошка* са 20 оквира (250 x 350), *Либнерова ђерзонка* са два реда оквира (250 x 220), *Војвођанка* са великим оквирима (400 x 300) и полуоквирима у истој полошци, *Боцонадијева 42 -полошка* са 24 оквира (400 x 340), *Задругарка* - полошка Крсте Мршуље са 20 оквира (400 x 400), *полошка Аце Живановића* ...⁷¹³



Илустрација 12: Кошница Долински-Мршуља (Српска пчела год. 2, бр. 10-11 (1907) 183.)

⁷¹³ Након Првог светског рата раширила се употреба Герструнгове кошнице или *конгресовке*, коју је пројектовао тадашњи председник Српског пчеларског друштва Коста Главинић, као и *југословенке А Иве Антониолија М. Антонић*, *Историјски развој кошнице*, Пчелар 3 (1996) 84. Доступно на: <http://www.pcelarm.com/Istorija%20pcelarstva/Istorijски%20razvoj%20kosnice.html>: *Зашто словени греше, кад зову ђерзонкама оквирне кошнице?*, Српски пчелар, год. 1, бр. 2 (1911) 13.

Да би уједначило прилично велику шароликост, Министарство народне привреде је спровело истраживање и након усвојених мишљења пчелара Милана Антића и Франца Тоболара, као и своје Секције за сточарство, донело је одлуку да за коришћење препоручи систем кошнице Алексе Живановића са рамовима димензија 200 x 400. Сходно овој одлуци Српско пољопривредно друштво је у својој радионици израђивало овај тип кошница.⁷¹⁴

Као што је већ поменуто, пчеларство је било посебно развијено на подручју Пожаревачког округа. На овом подручју се као прегалац посебно истицао игуман манастира Витовнице Методије. Према његовим речима, модеран начин пчеларења започет је 1882. године, када му је један столар из Голупца израдио прве кошнице Берлепшеовог система. Како је са овим кошницама било тешко руковати, од 1884. године свештеник Живота Миловановић (будући игуман Витовнице Методије) уводи *американке* професора Јована Живановића из Сремских Карловаца, а набавља и прву центрифугу за издвајање меда. Он је тада у Раброву, где је био мирски свештеник, пчеларило са 63 кошнице тзв. *американке* или *ђерзонке*. Када је прелазио за Ваљево 1889. године, са собом је понео 180 кошница, док је павиљон са 40 кошница, заједно са свим справама, продао Михаилу Стојаковићу из Сене, који је постао најзначајнији пчелар у Звишком срезу, богатом цветним ливадама, као и јасеновим и липовим шумама. У Млавском срезу, који је посебно био погодан за пчеларење, најистакнутији пчелари су били Јова Јовановић, учитељ у Великом Лаолу, Милисав Богдановић, економ у Петровцу на Млави и Љуба Филиповић, парох у Шетоњи, а *ђерзонке* су имали и манастири Витовница (12) и Горњак (2). Модерне кошнице и справе су у то време набавили и Димитрије Ђорђевић, свештеник у Кули, Јован Ранковић, трговац, и Жика Рајчић, економ, оба из В. Градишта. У Великом Кучеву је са вршкарама а потом и *ђерзонкама* пчеларио Иван Николић, кучевски намесник, док је у Пожаревцу најистакнутији пчелар био Живко Ђорђевић – Зоја, хотелијер, који је у своме винограду на Сопоту имао велики пчелињак са 60 модерних кошница, које је израдио по моделу Алексе Живановића и који је тада био најмодернији и највећи пчелињак у Пожаревачком округу. До краја прве деценије 20. века, на овом подручју се у значајној мери шири коришћење оквирних кошница и модеран начин пчеларења. Примера ради,

⁷¹⁴ *Питања и одговори*, Пчелар год. 1 бр. 1 (1898) 23.

1911. године, само у Великом Поповцу од укупно 110 кошница, чак 64 су биле са покретним саћем.⁷¹⁵

У Алексиначком Поморављу је крајем 19. века било око сто кошница са покретним саћем. Најзначајнији пчелар тог краја је био Миливој Прендић, старешина поште у Алексинцу. Он је ширио најновија сазнања из области пчеларства а његов пчелињак је служио као угледни пчелињак за све околне пчеларе. Прве кошнице са покретним саћем у овом крају могле су се видети у манастиру Св. Романа и код цркве Св. Петке у Трњанима. Убрзо потом модерне кошнице су набавили и Обрад Врбић у Тешици, свештеник Лаза Матриновић у Житковцу, свештеник Милета и Богомир Јанковић, оба из Грејача, као и свештеник Живота у Кулину. У Алескиначкој долини је било развијено и старо традиционално пчеларство са вршкарама и то захваљујући одличним пашама на околним обронцима. Сваке године се из тог краја продавало и по неколико хиљада килограма *кљука (восоковарине)* а пречишћени производи су налазили своје тржиште највише у Нишу. Међутим, крчење шума у самој Моравској долини у великој мери је негативно утицало на ову грану пољопривреде јер су се јаче осећале последице ветрова (нишка и бањска кошава) и зиме.⁷¹⁶



Фотографија 9: Пчеларник Стевана Вељића у Пироту (Српски пчелар, год. 2, бр. 5-6 (1912) 69.)

⁷¹⁵ *Дописи*, Пчелар год. 1 бр. 1 (1898) 20-21; *Новости с пчелињака*, Српски пчелар, год. 1, бр. 3 (1911) 24.

⁷¹⁶ *Дописи*, Пчелар год. 1 бр. 2 (1898) 41-43.

У Нишавском срезу још увек се пчеларило на традиционалан начин, а пашу су пре свега чиниле воћке, усеви и ливаде. Иако је број кошница током 19. века опадао, поједина домаћинства су и даље задржала велики број кошница и то у селима Блату, Костуру, Понору и Великом и Малом Суводолу. Мед произведен у овом крају углавном су откупљивали Јевреји и дућанције из Пирота. Већ почетком друге деценије 20. века, у овом срезу, као и у белопаланачком, било је 15-20.000 кошница, већином трмки. Сељаци су нерадо прихватили нове кошнице због њихове цене и недовољног знања о руковању њима. Кошнице са положеним саћем су се користиле готово искључиво у Пироту, где је најзначајнији пчелар био, већ поменути, Стеван Вељић. Године 1912. његов пчелињак је имао укупно 82 кошнице, од тога 70 *полошки* и 12 *данданблатки*.⁷¹⁷



Фотографија 10: Пчеларник Душана Поповића у В. Боњинцу (Српски пчелар, год. 2, бр. 5-6 (1912) 69.)

У источној Србији, по достигнућима у пчеларству истицали су се Павле Глах из Кладова, Душан Н. Поповић из Великог Боњинца, у подножју Суве Планине, и М. Јагодинац, књијар у Зајечару, који је са коришћењем нових кошница започео још

⁷¹⁷ *Дописи*, Пчелар год. 1 бр. 2 (1898) 42-43; *Новости с пчелињака*, Српски пчелар, год. 1, бр. 1 (1911) 8; *Пчеларство у Србији*, Српски пчелар, год. 2, бр. 5-6 (1912) 69.

1884. године. Године 1894. Тлах је у свом пчелињаку имао 40 кошница Берлепшеовог система, да би тај број повећао на 100 у наредних десет година. Душан Поповић је отпочео са пчеларењем по свршетку ниже пољопривредне школе. Пчеларио са 20 оквирних кошница и неколико вршкара. На Балканској изложби у Лондону, одржаној 1907. године, он је добио сребрну медаљу, а након тога је његов пчелињак посетио и фотографисао лично француски посланик у Србији Леон Деко.⁷¹⁸

Као и у Нишавском срезу, и у Левчу је током друге половине 19. века, пчеларство у великој мери назадовало. Док је средином века готово свако домаћинство имало бар по 15 кошница, већ крајем века по селима једва да су се могла наћи домаћинства са по 5 до 6 кошница. Овом опадању је у великој мери допринело крчење шума и разоравање ливада. Највећи број кошница је опстао у селима која су у непосредној близини Гледићских планина, и то у Дулену, Надрљу, Калинићском Прњавору и Превешти. Око 15 кошница је имао и манастир Каленић. У овом крају пчеларење се вршило пре свега традиционалним кошницама вршкарама (трмкама), које су сељаци углавном сами правили. Током године улагали су мало труда у пчеларење. Тај рад се углавном сводио на зазимљавање кошница (прекривање сламом или лубовима), ројење, подсецање саћа, убијање пчела у медоносним кошницама и вађење меда.⁷¹⁹

У Кључу, у сваком селу је било по неколико пчелара, који су пчеларили већином *ступарама* — *чубурама* или *трмкама*. Међутим, пчеларство је нагло опало са опадањем виноградарства због ширења филоксере. Многи пчелари су тада и престали са узгојем пчела.⁷²⁰

У планинским крајевима југозападне Србије, пчеларство није било подједнако развијено. У ибарским селима мед и восак су се производили само за домаћу употребу. У низијским селима овог краја започело се са увођењем кошница са покретним саћем, док су у селима на вишим надморским висинама, где су се пчеларењем бавила само поједина домаћинства, коришћене искључиво трмке. У златиборском крају пчеларство је било доста развијено. Користиле су се пре свега традиционалне плетене кошнице, док је модерних кошница било готово занемарљиво мало.⁷²¹

⁷¹⁸ *Рационално пчеларство у Зајечару*, Пчела, год. 2, бр. 3 (1884) 48; К. Мршуља, *Кратки преглед кошница*, Српска пчела год. 1, бр. 5 (1906) 99; *Пчеларство у Србији*, Српски пчелар, год. 2, бр. 5-6 (1912) 69-70.

⁷¹⁹ *Дописи*, Пчелар год. 1 бр. 3-4 (1898) 73-74.

⁷²⁰ *Дописи*, Пчелар год. 1 бр. 6 (1898) 125.

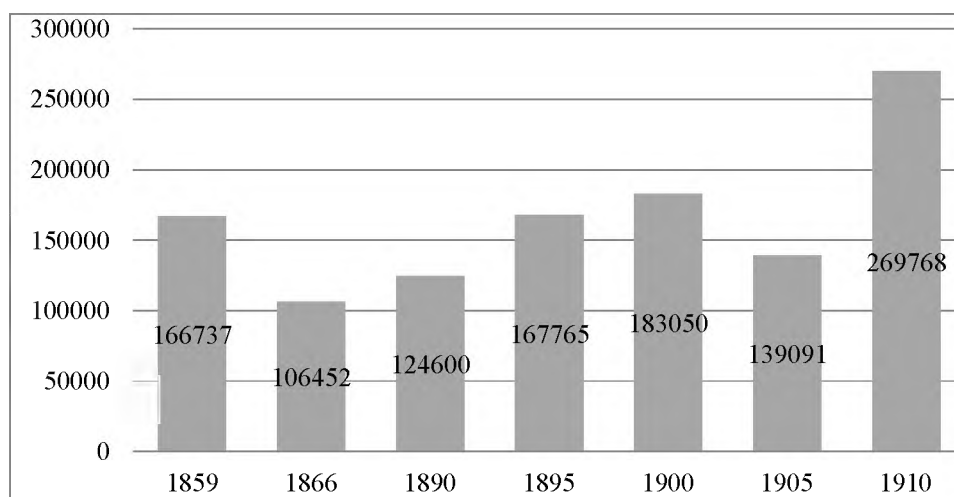
⁷²¹ Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, 307.

СТАТИСТИКА ПЧЕЛАРСТВА⁷²²

Средином 19. века број кошница бележи пад. У периоду између 1859. и 1866. он се смањио за читавих 60.285 кошница, са 166.737 на 106.452, или за 36%. Опадање броја кошница пратио је пораст становништва тако да је број живих кошница на сто становника 1859. износио 15,3 а 1866. године 8,7. Истовремено европски просек је износио 6,3 кошнице на стотину становника, тако да се Србија нашла, упркос забележеном паду, на другом месту у Европи по односу броја становника и кошница, одмах иза Грчке.

Број кошница забележен 1859. године, на територији омеђеној старим границама, биће надмашен тек 1910. године. Проширење државне територије након ратова 1876-1878, није битније утицао на опште стање у пчеларству обзиром да на ослобођеним територијама узгој пчела није био посебно развијен. Иако су поменуте територије обухватале скоро 22% територије, на њима је 1900. године забележено само 14% од укупног броја кошница.

Графикон 67: Број кошница 1859-1905

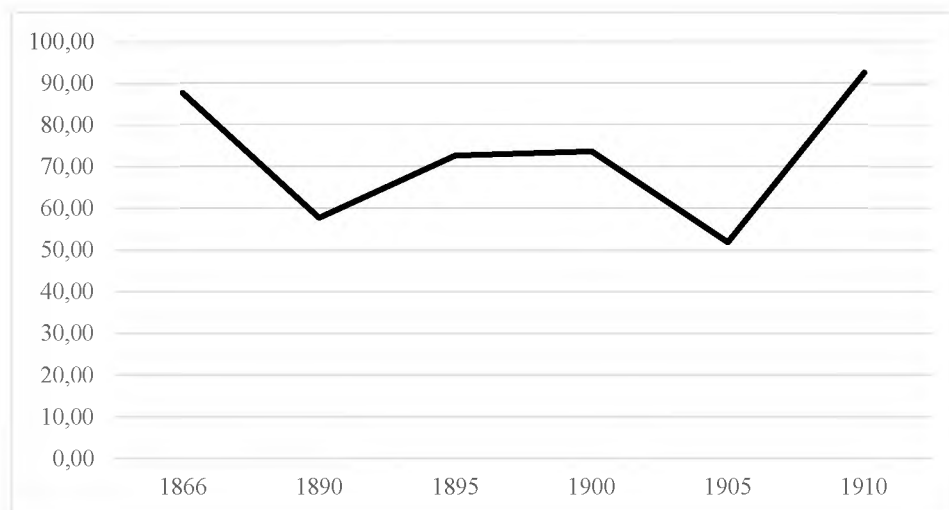


⁷²² У поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Државописъ Србије*, Београд 1870; *Попис домаће стоке 1900. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 22, Београд 1903; *Попис домаће стоке 1905. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 32, Београд 1913; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд 1911; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1906; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1901; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Према попису из 1890. године, на један квадратни километар долазило је 2,58 кошница. Пет година касније овај однос је повећан на 3,47 кошница на квадратни километар. Исти пописи показују и повећање односа броја кошница према броју становника. Тако је 1890. године на 1000 становника долазило 57,6 кошница а 1895. 72,5.

Упркос раније поменутиим демографским кретањима, однос броја кошница према броју становника показује другачији тренд од осталих грана сточарства, што је било последица значајног увећања броја кошница, који се само у периоду од 1890. до 1900 увећао за 36%. Иако је 1905. године дошло до наглог пада броја кошница, у 1910. години забележено их је 100.000 више него 1859. године.

Графикон 68: Однос броја кошница и броја становника 1866-1905



Највећи број кошница чиниле су традиционалне плетене трмке – вршкаре. Крајем 19. века нагло расте број нових кошница са покретним саћем, пре свега у градовима, у којима бављење пчеларством постаје додатно занимање, па чак и врста хобија. С друге стране, по селима њихов број и даље остаје готово симболичан. Ипак њихов број нагло расте тако да се у року од једне деценије, између 1900. и 1910. године, њихов удео укупном броју кошница готово дуплирао (са 6,81% на 12,18%).

По апсолутном броју кошница предњачио је Пожаревачки округ са 20.418 комада 1900. и 16.347 комада 1905. године. За њим су следили Крагујевачки (14.640 комада 1900. године) и Подрински округ (13.216 комада 1905. године). Најмањи број кошница је забележен Топличком округу, и то 1900. године 4.363 а 1905. године 2.760

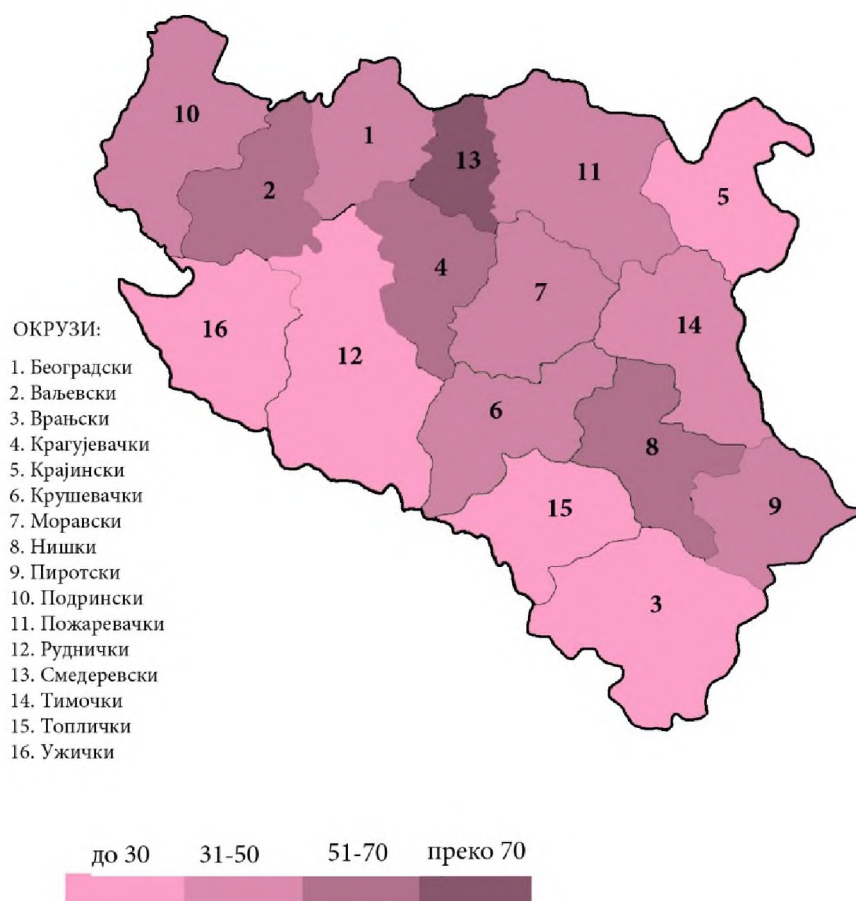
комада. Истовремено, највећи број кошница у односу на површину налазимо у Смедеревском округу (7,3 кошнице на квадратни километар) а најмањи у Врањски (2,2 кошнице на квадратни километар). Врањски округ, са 45 кошница на 1.000 становника, такође се налазио на последњем месту и према односу броју кошница и становника. С друге стране, на првом месту се налазио Ваљевски округ у коме је 1900. године на 1.000 забележено 95,5 кошница.

Табела 45: Број кошница са покретним саћем и вршкара 1905. године

1905			
округ	кошнице са покретним саћем	вршкаре	укупно
Београдски	594	5.921	6.515
Ваљевски	819	10.148	10.967
Врањски	648	6.264	6.912
Крагујевачки	812	8.478	9.290
Крајински	758	3.943	4.701
Крушевачки	562	7.844	8.406
Моравски	975	8.396	9.371
Нишки	550	8.078	8.628
Пиротски	297	7.245	7.542
Подрински	620	12.596	13.216
Пожаревачки	1.722	14.625	16.347
Руднички	147	4.195	4.342
Смедеревски	675	5.019	5.694
Тимочки	633	8.346	8.997
Топлички	113	2.647	2.760
Ужички	378	8.049	8.427
Чачански	433	5.856	6.289
град Београд	573	114	687
УКУПНО	11309	127782	139091

Од срезова, по узгоју пчела се истицао Млавски срез, у коме је 1900. забележено 5.152 кошница, док је на последњем месту био Ариљски са 648 пописаних кошница. Највећи број кошница по квадратном километру тада је пописан у Јасеничком срезу (10,4), за којим су следили Лепенички (8,3) и Орашки (8). Однос броја кошница и броја становника давао је нешто другачију слику, из које се види да је пчеле узгајало нарочито становништво у слабије насељеним областима. Тако је највише кошница на 1.000 становника забележено у Поречком срезу (16,7), за којим су следили Бољевачки (12,4) и Подгорски (12,1).

Карта 17: Окрузи према броју кошница по квадратном километру 1900. године



ЖИВИНАРСТВО

Краљевина Србија, као земља са развијеним ратарством, имала је значајне предуслове за напредовање живинарства. Житни отпаци, којих је увек било у довољној количини, омогућавали су изобиље хране за различите врсте живине. Овој грани пољопривреде погодвали су и веома повољни климатски услови, те је узгој живине био у тој мери распрострањен да готово није било домаћинства у коме се није могао наћи мањи или већи број скоро свих врста живине.⁷²³

У Србији су се у највећој мери узгајале кокошке, затим ћурке, гуске и патке (пловке, шотке). Све ове врсте живине народ је једним именом називао пилеж. Друге врсте, као што су голубови и фазани, гајене су у знатно мањем обиму. Гусака и патака је било највише у селима поред Саве, Велике Мораве и Дунава, а гајиле су се и у селима поред мањих река.⁷²⁴

Све до последње деценије 19. века, живинарство у Србији је представљало ситну грану привређивања којом су се искључиво бавиле жене. Жена која није имала живину у дворишту није се ни сматрала за домаћицу. Домаћа живина се гајила примитивно. Држала се у кокошарима или кочацима, у зависности од краја. Кокошар је служио за ноћивање кокошију и остале домаће живине. Био је округлог облика, у пречнику од 1,5 до 2 метра, и у висину 2 до 2,5; плетен од јаког прућа и покривен кровином. У унутрашњости су остављане испрекрштане мотке, на којима су стајале кокошке. У случајевима када су се узгајале само кокошке врата су била издигнута од земље. Када је било и друге живине, врата су била до земље а унутрашњост кокошара била је подељена на два дела. На сличан начин су прављени и кочаци у којима су се прехрањивали пилићи. Они су били прућем и кољем ограђена места на која су могли ући само пилићи а не и старија живина. Ови објекти су били привремени и постављани су у различите делове дворишта, зависно од потребе, најчешће подаље иза куће.⁷²⁵

Домаћинства која нису узгајала значајнији број живине обично нису имала никакве посебне објекте за њено чување. Живина се кретала слободно по дворишту у

⁷²³ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86; *Какву живину треба да патимо*, Тежак 28 (1897) 243.

⁷²⁴ АСАНУ, ЕЗ 200; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 64; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86; С. Мијатовић, *Белица*, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128-129; С. Мијатовић, *Ресава*, 179; С. Мијатовић, *Темнић*, 291.

⁷²⁵ С. Мијатовић, *Темнић*, 266; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 62; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва II*, 148; С. Мијатовић, *Белица*, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128-129; Љ. Павловић, *Ваљевска Тамнава*, 472; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 448.

коме је имала приземна легала где је ноћивала. За разлику од осталих врста домаће живине, кокошке су спавале по дрвећу. У појединим домаћинствима постојали су посебни ограђени простори за чување живине или баре за гуске смештене у воћњаку.⁷²⁶

У домаћинствима која су узгајала живину за продају, поред кокошара, у којима се обично држала живина, употребљавали су се и *ћилери*, који су у другим домаћинствима служили за смештај домаћих ствари. Крајем 19. века, у селима која су производила живину почињу да се подижу живинарници. У питању су биле мале зградице, направљене од облепљеног плетара или озидане циглом. Налазили су се најчешће иза кућа и треба их разликовати од обичних пруже исплетених кочака, у којима се свакодневно хранила она живина која није била намењена продаји.⁷²⁷

Храњење и извођење домаће живине спадало је у редовни женски посао. Скоро сва живина се први пут насађивала крајем зиме, у фебруару, а други пут око Петровдана. За насађивање бирају се свежа јаја, која би се обележила угљеном и ставила под квочку. Пачија јаја су се обично насађивала под кокошке или ћурке. Гнездо се правило од сламе, која би се наместила у неку стару котарицу, чабрић, сандучић, или на земљи у ћошку стаје или на тавану. По излегању, мали пилићи су се хранили покисељеном пројом, замешеним пројиним брашном или пшеницом, ћурићи куваним копривама и тестом од пројиног брашна, а пачићи куваним копривама, лишћем од дулека, кромпира или сточне репе, којима се додавало мало пројиног брашна и песка. Гушчићи су одмах пасли траву и добијали по мало замешеног пројиног брашна, јечмене прекрупце, сецканим кромпиром, мекињама, наквашеним хлебом и салатом.⁷²⁸

Гуске и ћурке лети су чували, попут стоке, посебни чобани. Они су ћурке најчешће изводили на стрњишта, после пожњевене стрмине, док су гуске чували по спрудовима, крај река. На стрњиштима ћурке су се храниле заосталим семеном и класјем, као и инсектима, посебно скакавцима, док су патке налазиле сочивицу, глисте и ситну рибу по барама и речним рукавцима. У пределима где је било доста траве поред имања, бара и река и стрњике после жетве, гајење гусака је било нарочито исплативо. Ту су се гушчићи могли одгојити до првих четири или шест недеља готово без трошкова. Осталу живину преко лета готово да није било потребно посебно хранити, јер је она у сеоском домаћинству могла наћи довољно инсеката и зрневља.

⁷²⁶ Ј. Павловић, *Народни живот*, 22.

⁷²⁷ Р. Николић, *Околина Београда*, 924; Ј. Павловић, *Ваљевска Тамнава*, 472.

⁷²⁸ *Гајење перади*, Тежак 5 (1872) 85-86; *Биљке за изхрану пернате живине*, Тежак 24 (1893) 340-343; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 62, 64, 66, 150

Само преко зиме и рано с пролећа, била је потребна јача прехрана. Током зиме кокошкама је редовно даван кукуруз а осталој живини, нарочито ћуркама казанска цибра, без јарме или са јармом. Гуске, ћурке и патке су обично прехрањиване куваном копривом измешаном са мекињама. Поред тога, живина је храњена кухињским отпацама, купусом, граховином, семењем лубеница, диња, лана и конопље; трњинама, воћем, мухаром, лишћем и семном шаргарепе и осталог поврћа, дрењковима, дудињама, спанаћем, копривом, жиром од букве, бундевама. Да би кокошке давале што више јаја, у зависности од краја, веровало се да им треба повремено давати кувани црни лук помешан са брашном, наквашен овас, уситњене љуске јаја, пржени јечам, алеву и љуту туцану паприку или уситњен жир. Љуске јаја, као и креч и стари малтер, давани су и како би јаја имала дебљу и тврђу љуску.⁷²⁹

Да би живина, нарочито она намењена за продају, добро напредовала било је неопходно водити рачуна и о њеном здрављу. Нарочито велика опасност претила је од куге (данас носи назив високо патогена авијарна инфлуенца НРАИ). Ова зараза се брзо ширила преко измета оболелих животиња или њиховог меса и крви. Лако се преносила и могла је уништити читаву јата, како домаће живине, тако и птица у природи. Заражена живина је нагло липсавала а болест се брзо ширила. Поред куге, живина је била подложна и другим болестима, као што су пипа, пролив, затвор, кашаљ, кречне ноге, дифтерија (бала) или богиње, а нападале су је и ваши. Заразе су се лако шириле, како у оквиру једног села, тако су преношене и из села у село тако да би захватиле читаве крајеве, као што је 1883. године био случај са околином Милатовца у Шумадији.⁷³⁰

У складу са Законом о заштити од сточних зараза од 11. априла (30. марта) 1881. године, министар народне привреде је 1903. године донео распис којим су предвиђене мере за заштиту живине. Нарочите мере су предвиђене за сузбијање колере (*Pasteurellosis avium*). У домаћинствима у којима би се појавила ова зараза, сопственик је морао да издвоји и изолује болесне животиње и одмах извести општинске власти.

⁷²⁹ АСАНУ, ЕЗ 334; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 62, 64, 66, 150; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86; С. Мијатовић, *Белица*, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128-129; С. Мијатовић, *Ресава*, 179; С. Мијатовић, *Темнић*, 291; Ј. Павловић, *Народни живот*, 21-22; *Шта треба учинити да јаја добију дебљу љуску*, Тежак 25 (1894) 332; *Шта да радмо да нам кокоши носе што више јаја?*, Тежак ⁷ (1874) 90; *Пловка и нешто о њој*, Тежак 2 (1870) 189-191; *Гајење гусака*, Тежак 34 (1903) 27.

⁷³⁰ *Нешто о болестима код пернатих живина*, Живинар са поукама о живинству за 1907, 46-49; *Нешто о болестима код пернате живине*, Живинар са поукама о живинству за 1908, 52-54; *Јавна говорница*, Тежак 14 (1883) 276; Ђ. Радић, *Домаћи живинарски љекар*, Нови Сад 1869, 107-124; *Кречне ноге код живине*, Живинар са поукама о живинству за 1907, 50-51; *О кокошијим болестима и хрђавим навикама*, Тежак 29 (1898) 421-42.

Општина је била дужна да обавести окружно Начелство, а ово среску власт и Министарство народне привреде. За утврђивање узрока угинућа био је задужен окружни ветеринар, коме је слата угинула јединка или је, уколико је то било потребно, излазио на лице места. Домаћинства у којима би се појавила зараза видно су обележавана натписом *колера пернате живине* на улазу у двориште. Угинуле и убијене животиње, као и балега и отпаци, спаљивани су или закопавани пола метра дубоко у земљу пошто би се посули кречом. Из таквих домаћинстава могла се износити само заклана живина и то након ветеринарског прегледа, као и јаја пошто би се опрала у соди. Престанак заразе је оглашаван тек пошто би се спровела дезинфекција кокошара и дворишта и то осам дана након што је последње заражено грло угинуло или оздравило. Дезинфекција се вршила раствором соде којим је чистио цео живинарник, а потом су се кречили под, врата и зидови. У случају да зараза поприми веће размере била је предвиђена могућност стављања под карантин целих насеља, па и крајева.⁷³¹

Било која врста транспорта заражене живине је била забрањена. Уколико би се приликом транспорта утврдила појава заразе, транспорт се заустављао и поступало се према већ поменутиим мерама. Кола, лађе, вагони, скеле, чамци, кавези, корпе и др. морали су се пре сваког утовара дезинфиковати. Окружни ветеринари и ветеринари Управе града Београда су били дужни да воде записник о трговцима живине чија су сместишта за животиње редовно обилазили и контролисали.⁷³²

Овим расписом је предвиђено и да се живина у земљу увози само преко пограничних увозних станица, на којима би ветеринари прегледали живину. Уколико би се посумњало на постојање заразе, целој пошиљци би био забрањен улаз у земљу, о чему се одмах извештавало Министарство народне привреде. Увезена живина се могла истоварити само уз присуство окружног ветеринара, који је вршио још један преглед. Извоз живине се вршио само преко станица предвиђених за извоз стоке, као и преко станица у Шапцу, Забрежју, Смедереву и Дубравици. Приликом извоза живих грла, окружни ветеринар је издавао уверење да у месту из кога креће живина није било заразе у протеклих осам дана. Посебан ветеринар је вршио преглед живине при њеном утовару у вагоне и лађе и на уверењу бележио затечено стање.⁷³³

⁷³¹ Један важан распис Господина Министра Народне Привреде, Тежак (1903) 222-223; Поука о колери пернате живине, Тежак 34 (1903) 217.

⁷³² Један важан распис Господина Министра Народне Привреде, Тежак (1903) 222-223.

⁷³³ Један важан распис Господина Министра Народне Привреде, Тежак (1903) 222-223.

При набавци живих грла, било је неопходно купљену живину држати осам дана издвојену а живинарнике и кокошаре редовно одржавати и чистити. За уништавање вашију и дезинфекцију живинарника препоручивано је прашење кречом и кађење запаљеним сумпором.⁷³⁴

Произведена живина већином се трошила у домаћим газдинствима. Живинско месо је у Србији, после млечних производа, била најважнија мрсна храна становништва. Она се најчешће налазила на празничном или недељном столу. У богатијим кућама су се клале ћурке и гуске а у сиромашнијим кокош.⁷³⁵ Пилеће месо се пржило, од њега су се правиле чорбе и супе, као и кувана јела: јанија, чалама, паприкаш, ћувеч и *месо на тепсију*. Оно би се нашло и на ускршњој трпези сиромашнијих породица, које су припремале, уместо свињског и јагњећег, печење од гуске или ћурке. Током летњих радова, уз млечне производе, најчешћа мрсна храна је била пилећа чорба.⁷³⁶

Живину, као ни друге домаће животиње, никада нису клале жене (јер се сматрало да се „не ваља“), већ увек мушкарци. Живина се клала тако што би јој се ножем или секиром пресекла шија. Даљи рад око заклане живине спадао је у женски посао. Она би се прво попарила у врелој води, па би се након тога очерупала и осмудила најчешће запаљеном сламом. Затим би се кроз распорен трбух вадилa утроба од које се све бацало изузев цигерице и бубаца. При вађењу утробе најпре се драла и вадилa гуша па на задњем крају црева и остале изнутрице. Очишћена живина се прала и секла на комаде. Прво су се секле ноге, које су се бацале. За сечење заклане кокошке била је потребна одређена вештина, па тај посао није умела да обави свака жена. Зато је у источној Србији постојао обичај да девојка не може да се уда све док не научи да исече кокошку.⁷³⁷

Поред живинског меса, у српским домаћинствима су се у великој мери користила и јаја. Она су се пекла у пепелу, барила и пржила. Када је требало брзо припремити ручак, најједноставније је било испржити или обарити јаја. Јаја су пржена на масти или сланини често уз додатак лука и паприке. Од њих су се правили и

⁷³⁴ Живинарнике треба чисто држати, Тежак 31 (1900) 378.

⁷³⁵ АСАНУ, ЕЗ 301; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86.

⁷³⁶ АСАНУ, ЕЗ 344; С. Грбић, *Српска народна јела и пића*, 210-213, 218.

⁷³⁷ *Да се осмуди очупана живина*, Тежак 25 (1894) 333; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 69-70; *Спремање заклане живине за извоз и слање живине и пилића на веће даљине*, Тежак 36 (1905) 233.

колачићи са пројиним брашном и уштипци а додавана су и у многа јела како би им побољшала укус јер се веровало да су изузетно здрава.⁷³⁸

За дуже чување остављана су јаја снесена током Међудневице, тј. у периоду између Велике и Мале Госпојине (од 28. августа до 21. септембра). Веровало се да тада снесена јаја могу остати неукварена током зимског периода. Она су се чувала у сувим и хладним просторијама, у слами, мекињама, пепелу или песку, а препоручивано је и премазивање кречном водом, беланцетом, уљем, сланином, маслом и сл.⁷³⁹

Вишкови произведене живине и јаја су изношени на варошке тржнице. Они су остваривани у низијским селима где је живинарство било развијеније. Живина се гајила у већем броју нарочито у селима ближим градским центрима, где су се јаја, као и заклана или жива живина, износили на продају. Новцем добијеним на овај начин подмириван је значајан део кућних издатака.⁷⁴⁰

Приход од продаје јаја нарочито је био значајан у пролеће, када сељак није имао других производа за продају. Нешто касније могао је продати пилиће и пачиће, који су се клали чим би мало поодрасли, а гуске и ћурке у јесен. Нарочито је велика корист била од патака, које су стизале за клање с пролећа, већ након месец и по до два дана од излегања, и то у време када је месо било најскупље. Преко целе године, домаћице су продавале живину од које су набављане разне потрепштине за домаћинство. Највише новца су доносиле ћурке и гуске у јесен и у зиму, кад би се добро угојиле. Током новембра, када су земљорадници завршавали своје пољске радове, приступало се гојењу живине. Гуске су се гојиле кљукањем покисељеним кукурузом, овасом или јечмом, а ћурке ољуштеним жиром, орасима и куваним кукурузом. Патке и ћурке су се кљукале и ваљушцима умешеним од пројиног, хељдиног или брашна проса, замешеним са мало масти. За то време им није допуштано кретање. Кљукане гуске су приликом продаје постизале добру цену те су многа сиромашнија домаћинства на овај начин долазила до готовог новца. Од кљуканих гусака се топила жута маст, која се сматрала лековитом, нарочито против кашља. Ћурке су у великој мери откупљивали трговци који су обилазили села по Србији. Они су их потом терали у чопорима или на посебним запрежним колима до најближих станица, одакле су транспортоване за извоз. Извоз живине био је сконцентрисан у местима уз Саву и Дунав и то: у Митровици код

⁷³⁸ С. Грбић, *Српска народна јела и тића*, 199-200, 213.

⁷³⁹ *О чувању јаја*, Тежак 21 (1890) 125; *Остављање и чување јаја*, Тежак 25 (1894) 223; *Остављање јаја за зиму*, Тежак 24 (1893) 318-320; *О чувању јаја*, Тежак 7 (1874) 40; *Остава јаја за зиму*, Тежак 28 (1897) 270; *Јесу ли међудневичка јаја најбоља за чување.?*, Тежак 30 (1899) 359.

⁷⁴⁰ Р. Николић, *Околина Београда*, 924; Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, 307; Љ. Павловић, *Ваљевска Тамнава*, 445; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128-129.

Шапца, у Београду, Смедереву, Великом Градишту и Текији, као и дуж железничке пруге, највише у Великој Плани и Јагодини. Тако је Едвард Браун, професор живинарства у Енглеској, приликом проласка кроз Србију, видео на железничкој станици у Младеновцу више стотина ћурака спремних за извоз.⁷⁴¹

Поред меса и јаја, у домаћинствима се користило или је продавано и перје, посебно гушчије. Чупање гушчијег перја се вршило и по неколико пута годишње. Крајем 19. века, бело гушчије перје је у Београду достигало цену и до 10 динара за килограм. Перје се користило за пуњење јастука, покривача, душека и као украс. Велике користи од живине, такође, имала су и она домаћинства која су сакупљала живинско ђубриво које се користило нарочито у баштованству.⁷⁴²

У селима на већој надморској висини живина се гајила у мањем броју, и то готово искључиво за кућне потребе. Различите врсте живине, највише кокошке, могле су се видети и у примарно сточарским насељима, где су се, пре свега, гајиле овце и друга стока. Ту су се храниле отпацама хране и инсектима. Веровало се да је присуство живине око колиба потребно и због уништавања змија и других гмизаваца.⁷⁴³

Осим у селима, живина се интензивно гајила и у градовима, где су се у живинарницама могле видети и разне стране сорте живине.⁷⁴⁴ Гајење живине било је заступљено и у централним деловима Београда, Дорћолу и Врачару, где су се, по градским двориштима, узгајале кокошке, патке и гуске.⁷⁴⁵

Повољна цена живинског меса, која је била већа него цена осталих врста меса, допринела је порасту количина произведеног живинског меса и јаја крајем 19. и почетком 20. века. Развоју живинарства ишао је у прилог и исплатив узгој при коме су углавном трошене различите врсте отпадака присутне у сваком сеоском домаћинству. Велика потражња на домаћим и страним тржницама утицала је на почетак значајнијих

⁷⁴¹ М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, Београд 1909, 63-64; *Гајење перади*, Тежак 5 (1872) 85; *Користи од пернате живине*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 18; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 30; Ј. Павловић, *Народни живот*, 22; *Чупање гусака*, Тежак 28 (1897) 292; *За гојење пловака – патака*, Тежак 28 (1897) 340; *Гојење ћурака*, Тежак 28 (1897) 158; *Гојење живине*, Тежак 29 (1898) 323-324; *Кратка поука о нези ћурака*, Тежак 29 (1898) 127; Н. Јовановић Американац, *Живинарство на Балкану*, Тежак 36 (1905) 46.

⁷⁴² АСАНУ, ЕЗ 334; *Вредност ђубрета од живине у пољопривреди*, Тежак 26 (1895) 244; С. Грбић, *Користи гајења пловака*, Тежак 29 (1898) 72; *Гајење гусака*, Тежак 34 (1903) 28; *Талијанска гуска*, Тежак 34 (1903) 245; *Гајење гусака*, Тежак 35 (1904) 280.

⁷⁴³ М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 23; Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, 307.

⁷⁴⁴ *О набавци јаја од страних кокошака*, Тежак 23 (1892) 243-244; *Гуска. Како се подиже, гаји и гоји*, Тежак 7 (1874) 119.

⁷⁴⁵ ИАБ – 1 – 1900 – 4 – 151.

улагања у држање и производњу живине. Све већи број домаћинстава зида живинарнике а производња за тржиште узима веће размере.⁷⁴⁶

У циљу унапређења живинарства, Влада је потпомагала установе за клање и прераду живине и давала олакшице за извоз живе и заклане живине. Такође, о државном трошку су установљени и угледни живинарници при Управи топчидерске економије, Управи државног сточарског завода, као и при нижим пољопривредним школама у Краљеву и Букову. Током 1897. и 1898. године, све наведене установе су набавиле живину и отпочели са њеним узгојем. Тако је Ратараска школа у Краљеву набавила јаја страних сорти живине (10 – 12 по сорти) и на тај начин формирала живинарник у коме су узгајане кокошке – минорке, худан, црне лангшан, шарене и црне плимутрок и браме, као и америчке ћурке. Циљ овако установљених угледних живинарника је био умножавање и ширење значајнијих сојева свих врста живине. Нешто касније, 1902. године, и Српско пољопривредно друштво је основало свој угледни живинарник на државном имању у Роготу. У њему је најбројнија врста кокошака била плимутрок а узгајане су и расе орпингтон и доркинг. За производњу хране за живину, Друштво је од државе добило у закуп њиву од седам хектара у Роготу. Овај живинарник није дао очекиване резултате. Због учесталих крађа, број живине се у њему свео само на неколико грла те је одлуком Друштва затворен 1905. године.⁷⁴⁷

Убрзо по установљењу државних угледних живинарника донета су и *Правила за држање и гајење живине и за вођење рачунских књига по грани живинарства* (29. децембар 1899. / 10. јануар 1900.) и *Ценовник за продају грла живине и јаја из државних завода* (29. фебруар / 13. март 1900.). Правилима је утврђено да врсту живине која ће се узгајати у сваком поједином угледном живинарнику одређује министар народне привреде а на предлог управе завода при коме се налази живинарник. Бројно стање, пак, одређивала је сама управа према својим могућностима. У сваком заводу морале су се водити две рачунске књиге – *Списак живине* и *Бележник о носиву и потрошњи јаја*, које је на почетку сваке године издавало Министарство

⁷⁴⁶ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86.

⁷⁴⁷ Угледни живинарници по државним пољопривредним заводима, Тежак 31 (1900) 76-77; *Извештај о раду Српског пољопривредног друштва за 1902. год.*, Тежак 34 (1903) 1; *Извештај о раду Српског пољопривредног друштва за 1905. год.*, Тежак 37 (1906) 20; *О живинарнику у Роготу*, Тежак 34 (1903) 161; *За унапређење живинарства*, Тежак 28 (1897) 246; *Користи од пернате живине*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 19; *Угледни живинарници*, Тежак 29 (1898) 77; *Жива грла или јаја*, Тежак 30 (1899) 204-205; *О поправци домаће живине страним расама*, Тежак 30 (1899) 177-178; *Извештај о раду Српског пољопривредног друштва за 1903. год.*, Тежак 35 (1904) 3-4.

народне привреде. За вођење ових књига су били задужени економи при заводима а оверавали су их управници завода. У *Списак живине* уписивана је количина и врста хране која је трошена на живину. У исту књигу су уписивани и пилићи, гушчићи и пачићи, десетог дана по излегању, а по навршених шест месеци су превођени у рубрику у коју су уписиване одрасле јединке. Ту су завођена и одрасла набављена грла. Расходовање уинулих грла се вршило на основу извештаја ветеринара, са навођењем болести, узрочника уинућа. О болестима су управе морале поденти и подробно објашњење у својим годишњим извештајима, које су давале Министарству народне привреде. Продаја јаја и приход од ње уписиван је у *Бележник о носиву и потрошњи јаја*. Ценовник по коме су се продавала живина и јаја одређивао је министар народне привреде. Према ценовнику из 1900. године, петао се продавао за четири динара, кокошка за два, патак за пет, патка за три, ћуран за четири, ћурка за три, гусан за десет и гуска за шест. Цена јаја се разликовала током године. У првој половини године, у време када је вршено насађивање, кокошија и пачија јаја су продавана за 20 пара, ћурећа за 30 и гушчија за 50. Током друге половине године, цена кокошијих, ћурећих и пачијих јаја је износила 10 пара а гушчијих 20. Како су се ове цене показале доста високим, Министарство је 1902. године расписало нове, 30 до 50 процената ниже. Такође, пружена је могућност Заводима и Управама школа да саме, по потреби, повећавају и смањују цене. Шест година касније, Министарство је прописало да минималне цене приплодне живине и јаја, које продају државне установе, могу бити за живину динар веће него тржишна цена на најближој тржници а за јаја пет пара.⁷⁴⁸

У српским домаћинствима различите врсте живине су већином биле домаћег соја а укрштање са страним је било тек у зачетку. Народ је нерадо узимао стране врсте јер је сматрао да се много теже и спорије размножавају од домаће кокошке.⁷⁴⁹ Наша домаћа кокошка (*Gallus domesticus*) води порекло од средњоевропске – балканске кокоши. То је примитивна раса, слична дивљој кокоши (банкиви). У народу је позната као *погрмуша* или *живичарка*. За годину дана може да снесе од 60 до 80 јаја а тежина јој се креће од 1 до 2 килограма.⁷⁵⁰

⁷⁴⁸ Угледни живинарници по државним пољопривредним заводима, Тежак 31 (1900) 76-77; А. Мијоковић, *Шта је досад рађено и шта би се још имало радити на унапређењу нашег живинарства*, Тежак 35 (1904) 29; *Нов ценовник за живину и јаја*, Тежак 41 (1910) 326.

⁷⁴⁹ С. Мијатовић, *Белица*, 85. С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 64; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86; С. Мијатовић, *Белица*, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128-129; С. Мијатовић, *Ресава*, 179; С. Мијатовић, *Темнић*, 291.

⁷⁵⁰ *Пољопривредни лексикон*, 107.

У циљу продукције веће количине живинског меса и квалитетнијих јаја, држава је оснивала угледне живинарнике са намером да шире стране сојева живине. Тако је 1902. године, Министарство народне привреде омогућило државним живинарницима да размењују са истакнутијим узгајивачима живине јаја и грла страних сојева живине за јаја и грла домаће живине. Узгајивачи који би на овај начин дошли до јаја и нових грла били су у обавези да јаја одмах искористе за насад а да одрасле јединке негују и користе за приплод бар годину дана и о томе извештавају установу са којом су извршили размену. На ширењу нових раса живине радиле су и подружнице Српског пољопривредног друштва. Тако је рудничка окружна подружница 1909. године поделила 372 јаја белих италијанки својим члановима.⁷⁵¹

Поред државних живинарника, ширењу нових сојева живине, посебно је допринео и живинарски парк “Јеленац” Петра Тривунца који се налазио у Алексинцу. Овај модеран живинарник је имао сопствену производњу јаја за насађивање и приплодне живине страних сојева. У њему су се могла набавити јаја за насад и приплодна грла страних врста кокошака (италијанке, минорке, орпингтон, мехелен, плимутрок, морке, худан, лангшан, вијандот, браме), гусака (италијанске и ембденске), патака (пекиншке, руанске и индијске) и белих ћурака. Цена ових јаја се кретала између 0,20 и 0,50 динара, младих животиња између 3 и 5 динара а одраслих између 5 и 10. Поред тога, из овог живинарника је, 1906. и 1907. године, подељен домаћим узгајивачима у Алексиначком и Моравском срезу Нишког округа изван број приплодних мушких грла страних сојева, која су они били дужни да врате после сезоне оплођивања. Накнада је била готово симболична – једно до два млада грла добијена укрштањем. Такође, овај живинарник је вршио и замену јаја за насађивање страних сојева са јајима домаћих. Рационално уређене живинарнике на својим имањима су имали и породице Месаровић код Уба, Капетановић код Обреновца, Драшковић у Смедереву и Бајлони у Црнићу.⁷⁵²

Набавка страних врста живине вршена је преко Комисије за набавку приплодних говеда, која је из 1904. године увезла из Немачке већи број живине. Ова

⁷⁵¹ *Шта је досад рађено и шта би се још имало радити на унапређењу нашег живинарства*, Тежак 35 (1904) 29-30; *Извештај о раду рудничке окружне пољопривредне подружине за 1909 годину*, Тежак 41 (1910) 37.

⁷⁵² *Ценовник јаја за насад и живине живинарског парка “Јеленац”*, Живинар са поукама о живинству за 1907, 55-61; *Давање чистокрвна мушка грла на приплод*, Живинар са поукама о живинству за 1907, 54; *Давање чистокрвна мушка грла на приплод*, Живинар са поукама о живинству за 1908, 58; *Ценовник јаја за насад и живине живинарског парка “Јеленац”*, Живинар са поукама о живинству за 1908, 59-72; М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, Београд 1909, 53.

нова грла су послата у државне живинарнике који су се налазили при Државном сточарском заводу у Љубичеву и Добричеву, Управи топчидерске економије, окружним пољопривредним станицама у Ћуприји, Лесковцу и Шапцу и среским расадницима у Свилајнцу, Крушевцу, Рачи, Ражњу, Смедеревској Паланци, Великом Градишту, Петровцу, Горњем Милановцу, Александровцу и Алексинцу.⁷⁵³ До 1906. године установљени су угледни живинарници и у Великом Орашју, Пироту и Сврљигу. Након Прве земаљске изложбе одржане 1905. године, одређена је посебна комисија која је за 12.000 динара набавила, такође у Немачкој, већи број грла оних раса живине које су се посебно истакле на изложби а ради освежавања крви у већ формираним јатима по живинарским станицама. Тако су ради производње меса набављене кокошке раса доркинг фаверол и мехелен; за производњу јаја и меса орпингтон, вијандот, лангшан и плимутрок; и за производњу јаја италијанке и минорке. Од гусака су набављене ембденске и италијанске, од патака пекиншке и руанске а од ћурака бронзане. Набављених 274 грла је разаслато у већ постојеће живинарнике у Букову, Добричеву, Љубичеву, Краљеву, Топчидеру (живинарник Економије и живинарник Лозног расадника) и Пироту, као и у лозни расадник у Нишу и Државни завод у Зајечару. Држава је наставила са организованим набављањем приплодне живине и у наредним годинама.⁷⁵⁴

Ширење страних раса међу српским узгајивачима живине је дало одређене резултате тако да се већ почетком 20. века издвојило неколико области са нешто напреднијим живинарством. На првом месту се издвајао Београд са својом околином а на другом Алексинац. У живинарска средишта спадали су још и Крагујевац, Шабац и Пирот. Од страних врста, као најбоље за наше климатске услове, сеоски начин узгоја и потребе, показале су се плимутрок и орпингтон.⁷⁵⁵

У Алексинцу, једном од најзначајнијих центара за развој живинарства, налазио се већ поменути живинарник Петра Тривунца. У њему је одржан, од 20. до 30. јула (7. до 17. јула) 1906. године, први курс из живинарства у Србији под покровитељством Министарства народне привреде. Овај курс је одржан под руководством Аце Живановића, инспектора Министарства народне привреде, а предавања и практичну наставу је држао др Урош Стаић, руководиоца економије Државног сточарског завода.

⁷⁵³ *Шта је досад рађено и шта би се још имало радити на унапређењу нашег живинарства*, Тежак 35 (1904) 30-31.

⁷⁵⁴ *Набавка живине за запат и оснивање мреже живинарских станица*, Тежак 37 (1906) 245; *Набавка приплодне стоке и живине у Иностранству*, Тежак 40 (1909) 236.

⁷⁵⁵ С. Гавриловић, *Критички поглед на II земаљску изложбу живине*, Тежак 37 (1906) 267; М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, Београд 1909, 41.

Овај десетодневни курс похађало је око тридесет државних средњих економа и помоћника економа, двадесетак учитеља и око педесет сељака којима је трошкове доласка на курс платило Министарство. Поред њих, присуствовао је и значајан број заинтересованих произвођача из Алексинца и његове околине, као и из других крајева Србије.⁷⁵⁶



Илустрација 13: Плимутрок (Тежак 34 (1903) 78)

Ширењу најновијих знања из области живинарства, као и промету приплодне живине, доприносиле су и земаљске изложбе у организацији Српског пољопривредног друштва и његових подружина. Тако је на првој изложби домаће стоке, сточних производа и пернате живине, коју је 1898. године приредила у Неготину Крајинска пољопривредна подружина, било 48 излагача живине (ћурака, гусака, патака и кокошака) од којих је награђено њих девет.⁷⁵⁷

Прву земаљску живинарску изложбу одржало је 1905. године Српско пољопривредно друштво у Београду, у време прославе Светог Краља Милутина, славе

⁷⁵⁶ *Живинарски курс у Алексинцу*, Тежак 37 (1906) 178; *Први живинарски курс у Алексинцу*, Живинар са поукама о живинству за 1907, 52-53.

⁷⁵⁷ *Извештај Српском пољопривредном друштву о првој изложби домаће стоке, сточних производа и пернате живине, коју је приредила „Крајинска пољопривредна подружина“ на дан 23. Августа ове год. У граду Неготину*, Тежак 29 (1898) 323.

Друштва. Изложбу је отворио Његово Величанство Краљ Петар I, док је Министарство народне привреде приложило је 3.000 динара за награде излагачима. Директор изложбе је био др Ђорђе Радић, који је био и члан Оцењивачког суда, у коме су још учествовали и А. Поповић, В. Шумахер, П. Тривунац и Р. Нешић. На изложби је учествовало 296 излагача, 254 домаћих и 42 страна. Изложено је укупно 1765 експоната. Домаћи излагачи су приказали 733 кокошке, 47 ћурака, 105 гусака, 164 патке, 64 голуба, 12 комада заклане живине, 440 комада јаја и два жива орла. Пет излагача је приказало и разноврсну препарирану живину и штеточине, седам справа и оруђа за негу живине и три књиге о живини. Страни излагачи су изложили 84 кокошке, 9 ћурака, 26 гусака, 17 патака, 7 голубова и 45 различитих справа и оруђа за негу живине. Од кокошака изложене су ла флеш, браме, ердељске кокошке, лангшан, мехелен, минорке, орпингтон, плимутрок, италијанке, худан, морке и домаће кокошке. Од ћурака су биле заступљене домаће и стране, од гусака домаће, померанске, италијанке и ембденске а од патака домаће, пекиншке и руанске. Награде су додељиване за сваки сој изложених кокошака, ћурака, гусака и патака, а највећи број првих награда су понели Петар Тривунац из Алексинца и Виљем Шумахер из Велике Плане, у чијим су се живинарницима узгајале све врсте живине разнородних сојева.⁷⁵⁸

У наредне две године, у време прославе Светог Краља Милутина, славе Српског пољопривредног друштва, приређиване су земаљске изложбе живине.⁷⁵⁹ На Другој земаљској изложби живине присуствовала су 542 излагача са 1600 експоната а посетиоци су могли да посете угледно одељење, где су у озиданим живинарницима била изложена грла набављена за запат на изложби у Баварској. По броју изложених јата (један мужјак и две женке) предњачиле су кокошке са 453 јата, а изложено је и 86 јата патака, 70 јата гусака, 74 јата ћурака и 50 јата голубова. Највише јата чинила су укрштена грла (83 јата) а за њима су следила јата домаће расе (68 јата). Од страних раса изложени су примерци 20 раса. Најзаступљеније су биле италијанке, лангшан, плимутрок, орпингтон и мехелен, а у већем броју су се могле видети расе брама, ердељска, ла флеш, кокинкине, минорке, азијске свилене, хамбургер и худан. Највећи

⁷⁵⁸ *Извештај о раду Српског Пољопривредног Друштва за 1905 год.*, Тежак 37 (1906) 6-9; *Помоћ за приређивање изложба*, Тежак 37 (1906) 109.

⁷⁵⁹ Директор изложбе је био Алекса М. Живановић а аранжери Светозар Гавриловић и Михаило Петрић. У жирију су били Алекса Ј. Поповић, ветеринар, Алекса М. Живановић, инспектор Министарства народне привреде, Радомир А. Нешић, управник Ниже пољопривредне школе, Светислав Терзић, окружни ветеринар, др Ђорђе Радић, секретар Српског пољопривредног друштва. Изложбу је отворио 12. новембра (30. октобра) 1906. године Његово Величанство Краљ Петар I. *Извештај о раду Српског Пољопривредног Друштва у години 1906*, Тежак 38 (1908) 51; *Пољопривредна изложба*, Заштитник год. 1, бр. 6 (1906) 45-46.

број патака био је домаћег соја а било је и индијских, пекиншких, руанских и укрштених грла. Такође, и гуске су у највећем броју биле домаћег соја, а од страних су се могле видети ембденске, поморанске, италијанске и тулуске гуске и укрштена грла. Изложене ћурке су биле беле, бронзане, плаве, црне и шарене. Своје запате страних сојева изложиле су Топчидерска економија и Државни сточарски завод Добричево. Међу присутним излагачима издвајао се већ поменути живинарски парк “Јеленац” из Алексинца, чије је власник Петар Тривунац одликован златном медаљом за грађанске заслуге. На изложби су учествовале и жене које су се бавиле интензивним узгојем живине, и то: Мица Ч. Поповић, Јелисавета М. Миљковић из Топчидера и Катинка В. Јовановић, власница живинарника “Дедиње”. Првом наградом награђено је укупно 96 излагача, другом 112 и трећом 40, а похвалницама 79 излагача живине и сви излагачи јаја. За награде је издато укупно 5.095 динара, од чега је Министарство народне привреде обезбедило 3.000 динара.⁷⁶⁰

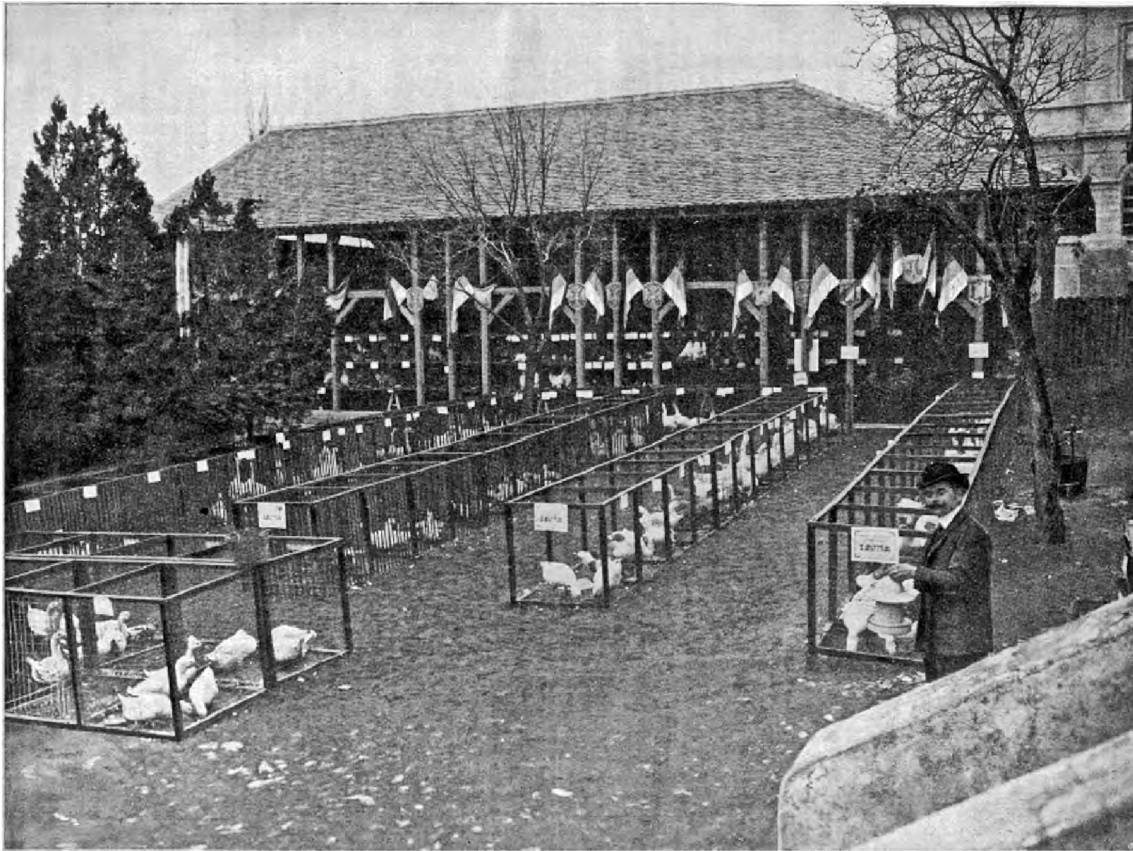
У посебном делу изложбе могле су се видети и различите модерне справе које су се у то време користиле при узгоју живине. Српско пољопривредно друштво је изложило инкубатор за 50 јаја чија је цена износила 85 динара. Такође, приказала је и фењер за испитивање јаја (9 динара), стакло за појење живине (6 динара), гнезда (3 и 2 динара). Поред Друштва, своје справе су изложили и Ф. Сараторијус из Гетингена, Катинка Јовановић, Милоје Нешковић из Топчидера и Крста Славковић, учитељ из Нешинаца.⁷⁶¹

Трећа земаљска изложба живине организована је 1907. године и том приликом Друштво је нарочиту пажњу посветило живинарницима. Са циљем да посетиоцима укаже на савременији начин чувања и смештаја живине, на друштвеном земљишту је подигнуто више угледних живинарника од различитог материјала – један амерички озидани, две земунице брвнаре, сељачки кокошар од облепљеног плетара покривен рогозом и неколико летњих живинарника од дасака. Сви они су имали ограђене испусте, од којих је онај сељачки имао ограду од леса и врбовог поплета, какву је могло себи да приушти свако сеоско домаћинство. На изложби је изложено 623 јата кокошака, 140 јата патака, 60 јата гусака, 31 јато ћурака, 3 јата морки и 84 пари голубова.⁷⁶²

⁷⁶⁰ *Извештај о раду Српског Пољопривредног Друштва у години 1906*, Тежак 38 (1907) 51; *Пољопривредна изложба*, Заштитник год. 1, бр. 6 (1906) 45-46; С. Гавриловић, *Критички поглед на II земаљску изложбу живине*, Тежак 37 (1906) 266-267.

⁷⁶¹ *Пољопривредна изложба*, Заштитник год. 1, бр. 6 (1906) 45-46.

⁷⁶² *Извештај о раду Српског Пољопривредног Друштва у години 1907*, Тежак 39 (1908) 50-51.



Фотографија 11: Прва земаљска живинарска изложба у Краљевини Србији
(Тежак 37 (1906) 7)

Исте године одржана је у Алексинцу прва обласна изложба живине у организацији тамошњег Клуба живинара а уз помоћ Министарства народне привреде и Српског пољопривредног друштва, који су је новчано помогли. На изложби је приказано 297 јата различите живине. Након 1908. године, ова изложба се традиционално одржавала сваке године у октобру месецу. Тако је 1909. године изложено 361 јато а 1910. 461 јато кокошака, патака, гусака, ћурака, пилића и морки. Живина налази своје место и на општим пољопривредним изложбама, почев од изложбе одржане од 9. до 18. октобра (26. септембра до 5. октобра) 1908. у Шапцу. Већ

наредних година живина је излагана и на окружним изложбама у Горњем Милановцу, Чачку и Краљеву.⁷⁶³

Поред Српског пољопривредног друштва, на унапређивању живинарства радио је и задружни покрет у Краљевини Србији на чијем је XII конгресу донета одлука о оснивању Живинарске задруге. Привремени одбор ове задруге издао је проглас и позив на упис чланова 30. децембра (17. децембра) 1907. године. Почетком 1908. одржан је збор уписаних задругара, на коме је основана задруга и изабрани управни и надзорни одбор. Задруга је основана ради унапређења српског живинарства путем ширења добрих сојева. Одређено је да се главна живинарска станица подигне у Београду а да се ради на отварању локалних станица. Циљ задруге је био да, проучавајући посебности различитих области, препоручи одговарајуће сојеве живине чији ће се број увећавати поделом пилића, ређе јаја, задругарима. Такође, у њен делокруг спадало је и организовање практичних предавања са огледима ради ширења најновијих знања из живинарства, као и обезбеђивање тржишта за производе чланства.⁷⁶⁴

Унапређењу живинарства у Србији, у великој мери је допринело и више кланица које су отворене крајем 19. и почетком 20. века. Откупом живине и јаја за страна тржишта оне су стимулисале развој живинарства, нарочито у Поморављу, крај железничке пруге, у чијој су се близини налазили највећи погони. Један од центара најстарије прехрамбене индустрије у Србији била је Велика Плана, у којој су се налазиле две кланице, К. Шеуса и В. Шумахера. Оне су производиле саламу, шунку, маст и конзерве, затим су клале живину и куповале јаја. Готово целокупну производњу су извозиле у Енглеску, Немачку и Швајцарску, док су мањи део уступале домаћим трговцима за препродају на домаћем тржишту.⁷⁶⁵

Кланица за свиње, пернату живину и извоз јаја К. Шеуса у Великој Плани, основана је 1889. године. Вредност производње 1897. достигла је 320.000 динара. Кланица је исте године извезла у Немачку, Енглеску и Белгију 40 вагона заклане

⁷⁶³ Живинарска изложба у Алексинцу, Тежак 39 (1908) 384; Програм опште пољопривредне изложбе коју приређује Подринска пољопривредна подружница у Шапцу, Тежак 39 (1908) 286; Окружна пољопривредна изложба у Горњем Милановцу, Тежак 40 (1909) 220; Извештај о раду окружне пољопривредне подружнице за 1909 годину, Тежак 41 (1910) 45-46; Изложба живине у Алексинцу, Тежак 41 (1910) 282; Општа пољопривредна изложба у Чачку, Тежак 42 (1911) 21-22; Пољопривредна изложба у Краљеву, Тежак 42 (1911) 63.

⁷⁶⁴ М. Савић, Предлози за унапређење пољопривреде у Србији, Београд 1909, 63-64; Живинарска задруга, Тежак 39 (1908) 30.

⁷⁶⁵ Л. Јовановић, Пољска привреда, 88; Н. Вучо, Развој индустрије, 302; Важност пернате живине, Тежак 28 (1897) 200.

живине и јаја. Године 1903, кланица је купила и извезла 218.000 килограма заклане живине, 3,000.000 комада јаја и 12.000 килограма перја.⁷⁶⁶

Шумахерова кланица основана је 1890. године. Она је 1897. произвела робе у укупној вредности од 360.000 динара, од чега је 35 вагона живинског меса и јаја извезла у Немачку и Енглеску. Шест година касније ова кланица је купила и извезла 218.000 килограма заклане живине и 3,150.000 комада јаја.⁷⁶⁷

Поред кланица у Великој Плани, извозом живине и јаја бавило се и Клефишево кланично предузеће из Јагодине, основано 1901. године. У кланици је 1902. заклано 100.000 комада живине у вредности 120.000 динара. У 1904. години овај број с готово удвостручио и износио је 195.439 комада, а извезено је и 2,920.320 јаја и то углавном у Аустро-Угарску.⁷⁶⁸

Наведене кланице, као и целокупна српска привреда доживеле су велике изазове у време Царинског рата, што је утицало да се њихов извоз потпуно преусмери са Аустро-Угарске на тржишта Француске, Италије, затим Немачке, Швајцарске и Шпаније.

Пораст потражње за живинским месом и јајима на страним тржиштима на почетку 20. века, усмерила је пажњу Владе на ову грану пољопривреде. Поред већ поменутих мера, Министарство народне привреде доноси два расписа 26. маја (13. маја) и 8. јула (25. јуна) 1903. године, чији је циљ унапређење живинарства и извоза живинарских производа. С тим у вези, предвиђено је да се подобност државних економа оцењује и сходно њиховом раду на извозу живине и јаја у областима под њиховом надлежношћу. Према поменутих расписима економи су били дужни да држе предавања у којима ће указати на корист од узгоја живине, као и на неопходне кораке да би се добила што квалитетнија роба за извоз. Тако се препоручивао узгој што теже и крупније живине, са дебелом и црвеном крестом и беле боје коже. Такође, било је неопходно извршити добар одабир сојева и јединки. С тим у вези Министарство је указало и на значај домаће сорте кокошака која је била добро прилагођена климатским условима у Србији и већ устаљеном начину узгоја.⁷⁶⁹

Друга значајна и неопходна мера било је пописивање домаће живине по врстама, први пут извршено 1900. године.⁷⁷⁰ Тада је у целој Србији забележено укупно

⁷⁶⁶ Н. Вучо, *Развој индустрије*, 303.

⁷⁶⁷ Исто, 302.

⁷⁶⁸ Исто, 305.

⁷⁶⁹ Један веома важан распис Господина Министра Народне Привреде, *Тежак* 34 (1903) 110-111.

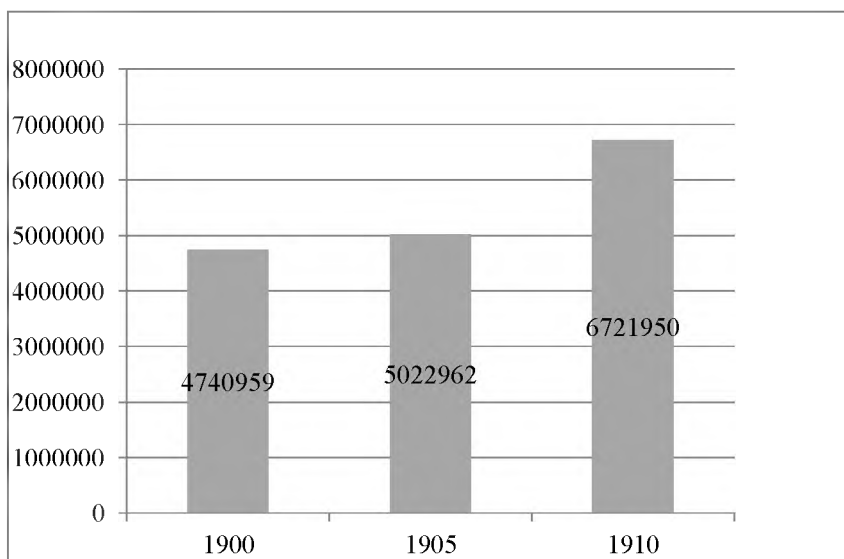
⁷⁷⁰ *Перната живина као предмет статистичког пописивања*, 192.

4.740.959 грла свих врста живине. Према истом попису, на један квадратни километар долазило је 98,2 грла живине, а 1,9 грла по становнику.⁷⁷¹

СТАТИСТИКА ЖИВИНАРСТВА⁷⁷²

У наредна два пописа забележен је константан пораст бројности живине. Она се 1905. увећала за 5 % а у наредних пет година још за 34 %, тако да је 1910. године било за 42 % више живине него приликом њеног првог пописа. Велика потражња за живинским месом и јајима и нагли пораст извоза ове врсте робе, као и државне мере на подизању угледних живинарника и ширењу страних сојева живине, утицали су на нагли напредак живинарства код нас. Пораст броја живине био је већи и од прираста становништва, те је овај однос 1910 износио чак 2,3 грла живине по становнику. Истовремено број грла по километру квадратном је порастао на 139,2.

Графикон 69: Број живине по врстама 1900-1910



⁷⁷¹ *Попис домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1903, XXXVIII.

⁷⁷² У поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Попис домаће стоке 1900. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 22, Београд 1903; *Попис домаће стоке 1905. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 32, Београд 1913; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд 1911; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1906; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1901; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

Најбројнија врста су биле кокошке са 85% или 4.028.390 грла, док су остале врсте учествовале са по 5 % (ћурака је било 247.505, патака 240.263 и гусака 224.801 грла). Овај однос се у наредном попису још више померио у корист кокошака, које су 1905. чиниле 89,5 % све живине или 4.493.932 грла. Тада је пописано и 176.523 ћурака, 170.453 гусака и 182.054 патака.

Табела 46: Бројност живине по врстама 1905. године

округ	кокошке	ћурке	гуске	патке	укупно
Београдски	317.311	8.498	9.545	8.072	343.426
Ваљевски	319.939	19.621	11.866	9.097	360.523
Врањски	257.066	3.415	3.788	5.189	269.458
Крагујевачки	448.484	18.716	17.168	13.291	497.659
Крајински	135.022	1.315	3.897	9.103	149.337
Крушевачки	273.046	17.465	4.933	12.497	307.941
Моравски	385.589	19.599	21.864	23.771	450.823
Нишки	234.964	12.319	2.978	8.513	258.774
Пиротски	104.958	2.505	674	2.693	110.830
Подрински	417.526	28.048	19.936	14.987	480.497
Пожаревачки	503.959	8.250	35.258	35.943	583.410
Руднички	143.569	5.912	1.699	2.549	153.729
Смедеревски	328.207	8.225	25.676	16.499	378.607
Тимочки	189.015	6.735	4.431	9.504	209.685
Топлички	122.242	1.720	3.097	3.242	130.301
Ужички	136.224	6.104	811	1.756	144.895
Чачански	148.768	6.519	1.797	3.200	160.284
град Београд	28.043	1.557	1.035	2.148	32.783
УКУПНО	4.493.932	176.523	170.453	182.054	5.022.962

По апсолутном броју свих врста живине предњачио је Пожаревачки округ у коме је 1900. године забележено 654.356 грла, 1905. године 583.410 грла и 1910. године 767.723 грла. За њим су следили Крагујевачки (1900 – 452.428 грла, 1905 – 497.659 грла, 1910 – 695.523 грла), Моравски (1900 – 428.463 грла, 1905 – 450.823 грла, 1910 – 628.508 грла) и Подрински (1900 – 422.912 грла, 1905 – 480.497 грла, 1910 – 572.680

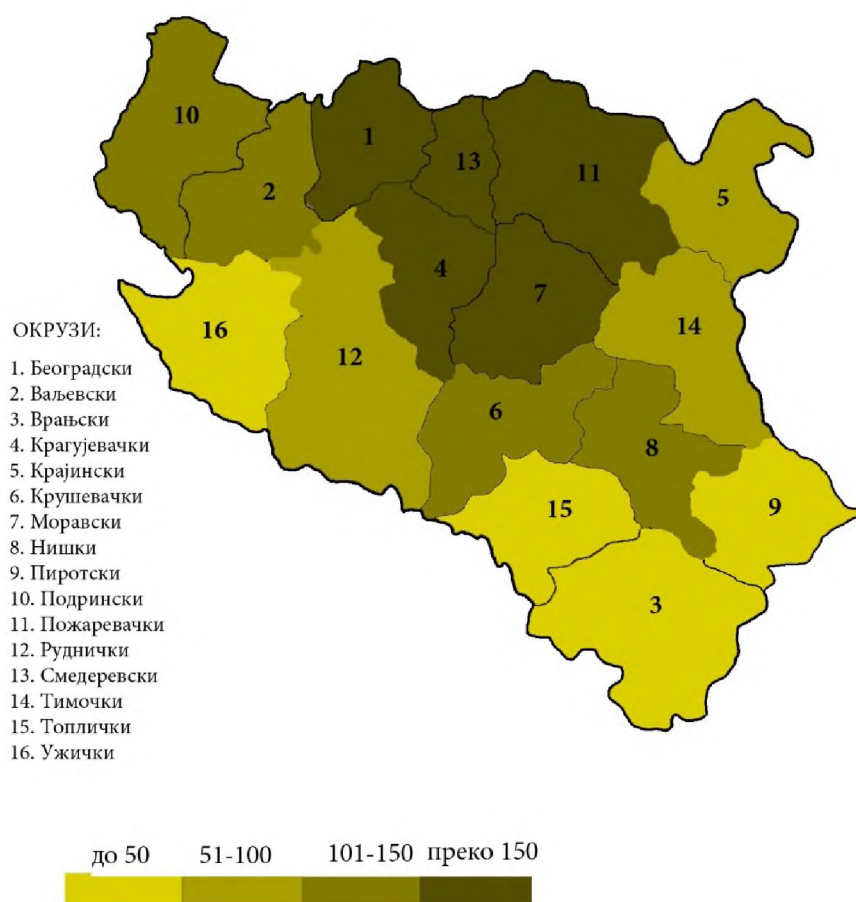
грла). Највише кокошака, гусака и патака, такође се гајило у Пожаревачком округу, док је највише ћурака било у Подринском округу.

Највише живине у односу на површину и број становника, 1900. године, налазимо у Смедеревском округу (2,95 грла на квадратни километар и 3,2 грла по становнику) а најмање у Топличком (0,4 грла на квадратни километар и једно грло по становнику).

Од срезова, по узгоју свих врста живине истицао се Пожаревачки срез са 174.395 грла. За њим су следили Јасенички (154.064 грла), Млавски (150.064 грла) и Мачвански срез (135.080 грла). Највећи број ћурака 1900. године је забележен у Расинском срезу (9.421 грла). Исте године највише гусака је било у Пожаревачком срезу (19.071 грла) а патака у Млавском (11.716). У Орашком срезу забележен је највећи број свих врста живине по километру квадратном. Овај срез се налазио и на првом месту по броју кокошака, ћурака и патака по квадратном километру, док се по односу броја гусака и површине на првом месту налазио Пожаревачки срез. По односу живине и броја становника истицао се Лепенички срез у коме је забележено 3,78 грла живине по становнику. Исти срез је предњачио и по броју кокошака по становнику (3,17), док се на првом месту по броју гусака по становнику налазио Пожаревачки срез (0,41), по броју патака по становнику Моравски (0,26) а по броју ћурака по становнику Левачки (0,28).

Карта 18: Окрузи према броју грла живине по квадратном километру 1900.

године



ТРГОВИНА СТОКОМ⁷⁷³

Жива стока је представљала најважнији трговински артикал, како на домаћем тако и на страном тржишту. Из Србије су се извозиле све врсте крупне и ситне стоке, живина и коњи. Највећи део промета на панађурима односио се на промет стоком. Вредност продате стоке износила је између 98 и 87 процената укупног промета на овим тржницама. Највише се трговало говедима, која су била посебно важна за сеоска домаћинства као радна стока. Број говеда продатих на панађурима вишеструко је бо већи од броја свих других врста стоке.

Трговина свињама је била посебно регулисана од стране државе. Свиње се нису смеле извозити уколико нису имале прописану тежину. Пре извоза морале су се уписати у посебан регистар оборских свиња који је вођен при Министарству народне привреде. Приликом регистрације вршен је ветеринарски преглед који је вршио надлежни окружни ветеринар. Након товљења које је трајало по неколико месеци, трговци свињама су подносили молбе Министарству народне привреде, преко локалних власти, да им се допуст извоз пријављених свиња. Уколико би у међувремену продали свиње пријављене за извоз на домаћем тржишту морали су то пријавити како би се та грла исписала из регистра.⁷⁷⁴

Обори за тов свиња углавном су били сконцентрисани дуж границе са Аустро-Угарском, у близини царинарница за извоз стоке, или дуж пруге. Превоз свиња из крајева који су се налазили даље од долине Мораве и Саве и Дунава, обављале су рабације са својим колима. Пошто би се утоварила на воз или лађу, већина грла је отпремана за највећу угарску сточну пијацу у Штајнбруху код Пеште.⁷⁷⁵

У време царинског рата извоз свиња нагло пада са 122.202 грла на само 11.216. За разлику од извоза свиња, које је био усмерен ка Аустро-Угарској, количина извезених оваца није претрпела значајније промене.

Крајем 19. века, живинарство постаје једна од значајнијих грана пољопривреде која је доносила значајне приходе од извоза. Са нешто преко 20.000 комада почетком

⁷⁷³ У поглављу су коришћене следеће статистичке публикације: *Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1900 годину*, том 17, Београд 1901; *Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1901 годину*, том 19, Београд 1902; *Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1902 годину*, том 20, Београд 1903; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1-12, Београд 1893-1913.

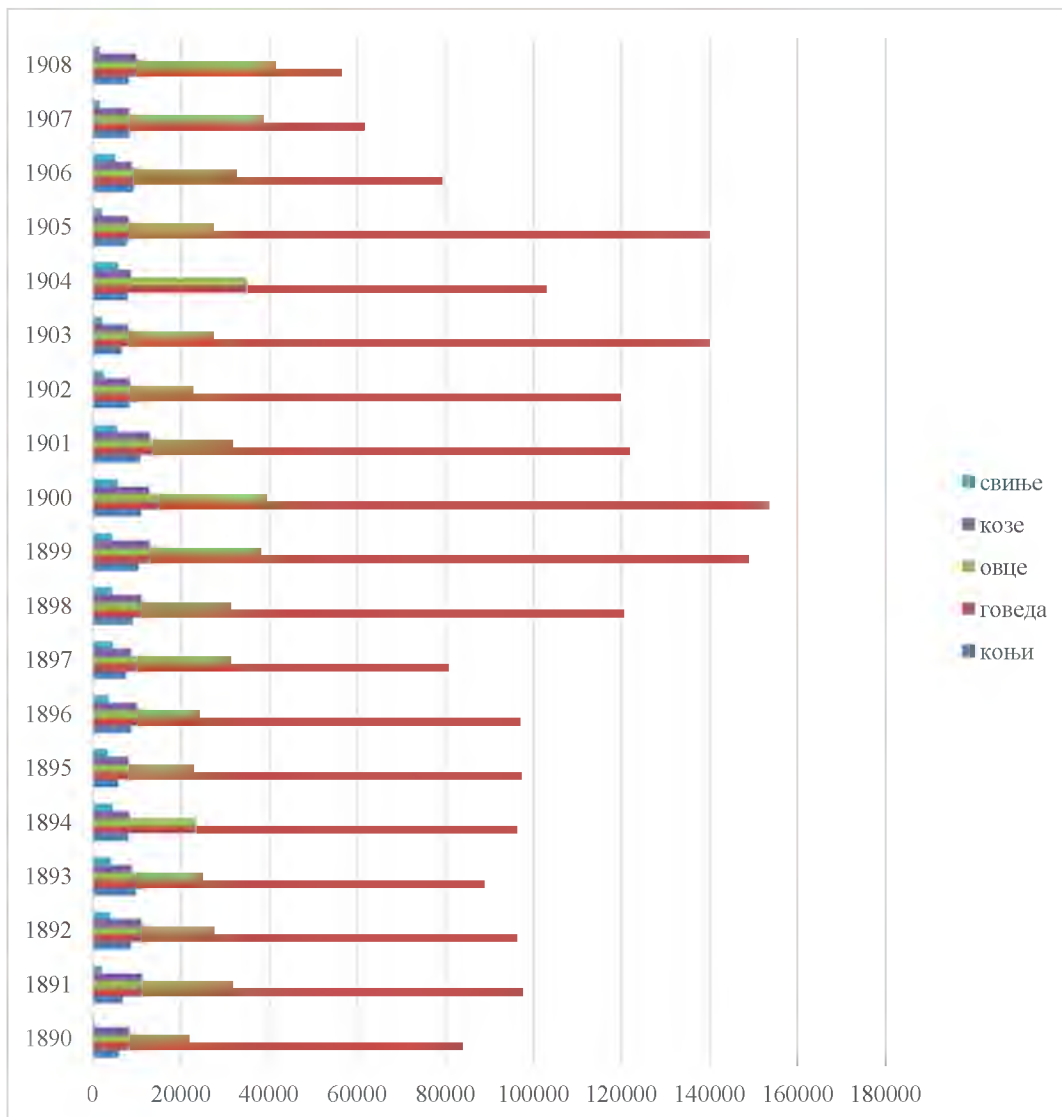
⁷⁷⁴ АС, МНП, П, 1905, ф. 7, 911, 1010, 3669, 8246, 9533, 16450.

⁷⁷⁵ АС, МНП, П, 1904, нефациклисано, 311, 599, 600, 1082; АС, МНП, 1905, ф. 7, 1511, 2360, 3639, 5253, 6776, 8892, 8893, 8895, 8896, 8904, 25539, 25540, 22474.

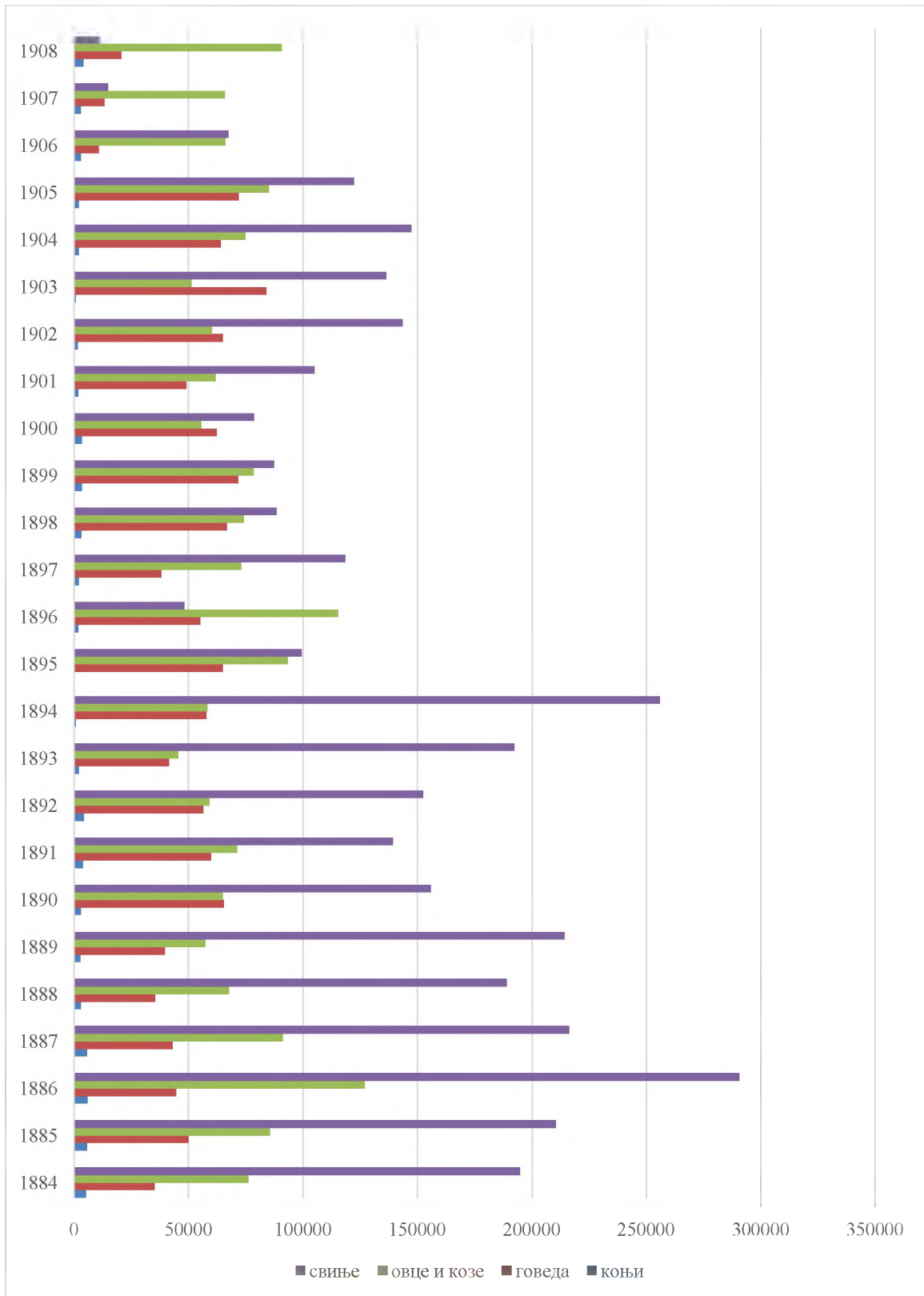
последње деценије 19. века, извоз је увећан сто пута, достигавши у 1904. години 2.092.159 комада. Живина се пре свега извозила у Аустро-Угарску, и то у Суботицу, где је постојао велики погон за товљење, клање и прераду живине. Из Србије су се извозиле све врсте живине и то највише железницом. Српска живина је налазила тржиште и у Немачкој. Тако је из Ниша, 16. децембра (3. децембра) 1903. године, железницом отпремљено 925 кокошака, 150 патака, 50 гусака, 70 ћурака за Хамбург.⁷⁷⁶

Графикон 70: Број грла различите стоке продат на панађурима 1890-1908

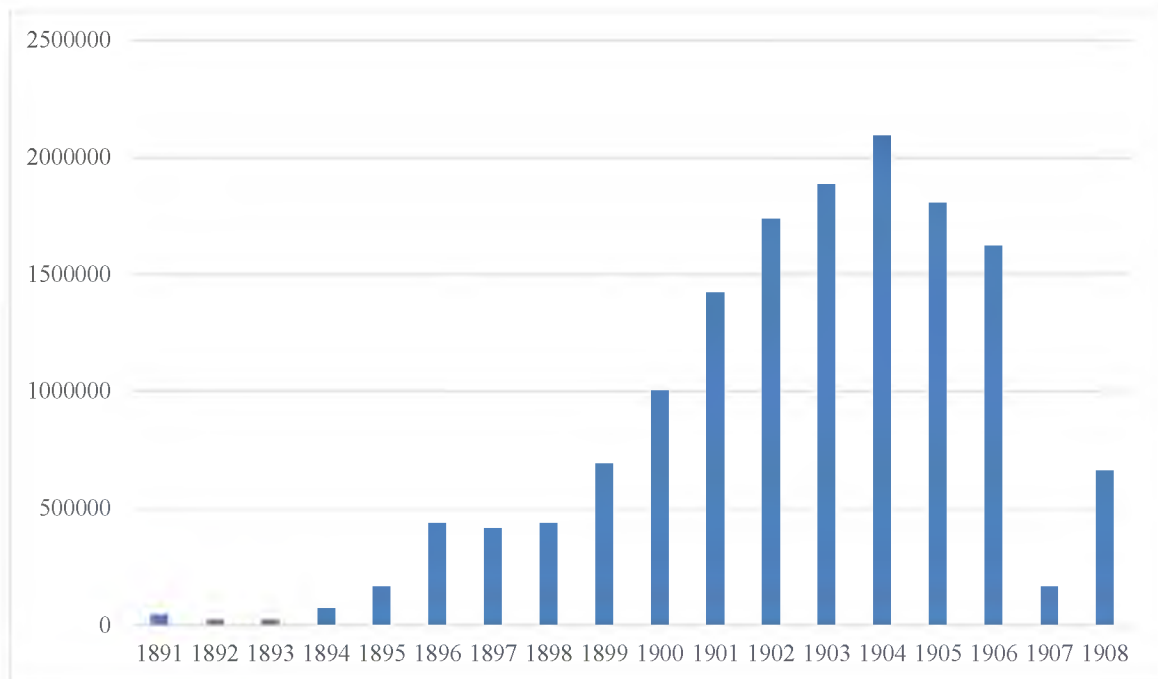
⁷⁷⁶ АС, МНП, П, 1904, нефациклисано, 20636.



Графикон 71: Извоз стоке 1884-1908



Графикон 72: Број комада различитих врста извезене живине 1891-1908



ПРОИЗВОДЊА И ПРОМЕТ СТОЧАРСКИХ ПРОИЗВОДА

МЛЕЧНИ ПРОИЗВОДИ

Иако се у Краљевини Србији производило доста млека, његова прерада је у највећој мери вршена у самим пољопривредним домаћинствима и то у првом реду за домаће потребе, док су само вишкови изношени на тржиште. Стога се не може говорити о млекарству у оном смислу, у коме је оно постојало у индустријски развијенијим земљама тог доба.⁷⁷⁷

У Србији су се музле: краве, овце, козе и биволице. Највећа количина млека се добијала од оваца. Домаће овце су давале малу количину млека, али доброг квалитета. Овце су имале млеко просечно седам месеци, а музле су се најчешће од Ђурђевдана до Мале Госпојине (21. септембар). Количина и квалитет млека су зависили од паше. Током овог периода овца је давала од 60 до 80 литара млека, што је зависило од соја. Највише млека су давале кривовирске овце а нешто мање сврљишке и други домаћи сојеви. Храњене на отави и ливадама овце су давале више млека него на суватима. Овчије млеко је гушће и масније од крављег и козјег. Домаћи сој крава, који је у том периоду преовлађивао у Србији, није давао веће количине млека, али је оно било, такође, квалитетно. Краве су почињале да се музу две недеље након што се отеле и музле су се све док не одбију теле. За разлику од оваца и крава, козе су давале релативно велику количину млека, које није било на цени и сматрало се мање квалитетним од овчијег и крављег.⁷⁷⁸

Највећа количина добијеног млека трошила се у самим пољопривредним домаћинствима, у којима су млеко и млечни производи представљали један од основа исхране. Потребе за овим производима су се углавном подмиривале сопственим радом и средствима, јер готово да није било сеоског домаћинства које није имало бар неколико оваца или коза. Вишак произведеног млека и млечних производа изношен је на тржиште да би се задовољиле потребе градског становништва. Један део млечних прерађевина је и извожен. Тако су се качкаваљ и масло извозили углавном у Турску и Бугарску.⁷⁷⁹

⁷⁷⁷ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 97-99; В. Карић, *Србија*, 363-364.

⁷⁷⁸ М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 26; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 97; С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 251; Ј. Павловић, *Народни живот у Крагујевачкој Јасеници*, 20.

⁷⁷⁹ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 97; М. Радосављевић, *Крава музара*, Пољопривредни календар 25 (1907) 88.

У свакодневној исхрани, у првом реду деце, користило се прокувано млеко (варено млеко, вареника) у које се дробило хлеб. У југозападним областима, око Јавора, као и на истоку Србије, дуготрајним кувањем овчијег млека се добијала грушевина или овченик, згуснуто млеко.⁷⁸⁰

Ипак, млеко се у највећој мери прерађивало у сир, који је био једна од најважнијих намерница у исхрани српског становништва тог доба. Сир се разликовао по врсти и квалитету у зависности од краја у коме је прављен. На подручју Краљевине Србије су справљане три основне врсте сира: меки масни, меки посни и тврди - качкаваљ. Прве две врсте су се правиле у сеоским газдинствима, док су качкаваљ производили извежбани сирари на планинским суватима, где се музна стока држала на паши.⁷⁸¹

За производњу сира, кајмака, путера и масла у значајнијим размерама био је потребан већи број музне стоке, због чега су у сточарским крајевима образоване бачије. Бачија је било у Књажевачком округу, Пиротском, Врањском и Голубачком срезу, на Хомољу, Копаонику и Гочу. У источној Србији, у бачије су сточари, пре свега, удруживали своја стада оваца. Ове задруге су чинила два, три или више домаћина. На Копаонику и Гочу, свака породица је имала своју бачију, где је изгонила преко лета стоку. На бачилу и у колибама најважнији посао је био прерада млека. Бачије су могле бити једноделне и дводелне, сталне и привремене. У једноделним бачијама се млеко кувало, расхлађивало и прерађивало или сирило, док се у дводелним сталним бачијама у једном одељењу млеко кувало, а у другом расхлађивало и прерађивало. У њима су се свуда унаоколо налазиле клупе и рафови за карлице с млеком и чаброви са сиром и кајмаком. Привремене бачије су се подизале јер се стада нису могла редовно догонити до трла, где су биле сталне бачије. Зато су се оне правиле за стадом, на суватима, крај потока или реке са текућом водом, у заклону и хладу.⁷⁸²

У Шумадији, где није било бачија, музна стока се музла у пољу или код куће, док се прерада млека увек вршила код куће. Сав посао око муже стоке и прераде млека вршиле су жене, а млечни производи су чувани у посебној згради – млекарнику.⁷⁸³

У највећем делу тадашње Србије, од крављег, овчијег и козјег млека добијао се сир и кајмак. Млеко се музла у ведрине које су се редовно прале и сушиле. Помужено

⁷⁸⁰ С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, 78-79.

⁷⁸¹ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 97-98; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 26.

⁷⁸² С. Мијатовић, *Ресава*, 154-155; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 97-98; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 26; С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, 75.

⁷⁸³ С. Мијатовић, *Белица*, 35-36, 84-85.

млеко се прво цедило кроз ткано платнено цедило у чист суд (калаисан или емајлиран). Од 10 литара млека добијало се око три килограма сира. У случају када се скидао и кајмак, добијао се полумастан сир. Тада би се млеко прво скувало, а потом се разливало у опране и осушене дрвене карлице или земљане посуде. После 24 часа скидала се масна скрама – кајмак. Ако би скувано млеко остало у карлицама дуже, онда би ова скрама била дебља, али неукуснија и накисела. Квалитет и количина кајмака су зависили од млека, а млеко од паше, јер у колико је паша боља, у толико је и млеко било боље и масније. Пошто би се сакупио, кајмак се стављао у чист ћуп или чабрић, и при томе добро солио. Највеће количине кајмака за тржиште су се производиле у сточарским пределима југозападне Србије, одакле су се разносиле по целој земљи.⁷⁸⁴

Након скидања кајмака, вршило се сирење преосталог млека при чему се добијао постан сир, који се није износио на тржиште већ се трошио у домаћинству. Уколико се сирео пуномасан сир, пресно млеко би се одмах подсирило („потакнуло“). За сирење се користило раскисељено и добро усољено сточно сирење (овчије, говеђе и свињско). Оно се преливало пресном сурутком, свежом изворском водом или водом у којој је претходно прокувана пшеница и додавало му се по једно кокошије јаје. Тако спремно сирење је чувано у земљаном судићу, званом „сирењача“. Подсирено млеко се остављало крај слабе ватре да се ту благо загреје. Сурутка се одвајала од сира (одсипањем и цеђењем), па се сир секао на кришке („валије“), солио и стављао у чабрицу.⁷⁸⁵

У источној Србији су се производиле и посебне врсте сира. На Кучају се, поред пуномасног сира који је био намењен продаји, справљао и такозвани тврди сир. Тврди или слани сир је прављен тако што би се одмах по цеђењу грудва сира солила и остављала на сунцу да се стврдне. Након тога је сир слаган у каце са пресолцем. Овакав сир је био посебно погодан за домаћу употребу јер је могао дуже да се одржи. Пуномасан „ситни сир“ се добијао у селима у подгорини Ртња. Правио се тако што би се свеже некувано млеко „подлило“, па би се после добро исцеђен, уситњен и изгњечен сир набијао у каце, како не би дошао у додир са ваздухом.⁷⁸⁶

⁷⁸⁴ С. Мијатовић, *Народна медицина*, 275-276; С. Мијатовић, *Белица*, 35-36, 84-85; С. Мијатовић, *Ресава*, 154-155; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 26; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 98; С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 254.

⁷⁸⁵ С. Мијатовић, *Народна медицина*, 275-276; С. Мијатовић, *Белица*, 35-36, 84-85; С. Мијатовић, *Ресава*, 154-155; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 26; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 98; С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 254; С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, 98.

⁷⁸⁶ М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 26-27.

У западним крајевима, се у већој мери справљао тврди (посни) сир. Његов квалитет је зависио од времена након кога је сакупљан кајмак. Око Ужица, млеко се сирило пошто би се најдуже након шест сати од кувања и разливања скинуо кајмак. На исти начин су се правили и бољи сјенички и нововарошки сиреви. У околини Ужица се сирио и посебан сир шкрипавац. Справљао се пошто би се са претходног дана загрејаног млека скинула павлака. Није се солио, цедио нити пресовао под каменом а држао се заливен павлаком или пресним млеком. У западној Србији прављени су још и сиреви жетница, сирац и тврди сир, који су трошени у домаћинству.⁷⁸⁷

Сир најслабијег квалитета, познат под именом урда, справљао се широм Балканског полуострва и то од сурутке која би преостала након сирења. Она би се угрејала до врења, након чега би се угрушала а чврсти делови се издвајали. Урда је била ситна дробљива и посна. Цинцарски сточари су урду правили од остатака мешавине сурутке и испошћеног млека који су преостајали од сирења „тири“ сира и буцања масла.⁷⁸⁸

У јужним деловима Србије справљан је и такозвани *бијени* сир. Подсиривање је вршено одмах након муже. Чим би млеко почело да се згрушава, почињала је обрада и то тако што би се коагулисано млеко тукло у справи сличној бућкалици. Након 150 удара, маса је мировала око сат времена, након чега је опет ударана још 200 пута. Потом се мешала двадесет минута, а грудва која би се на крају формирала у посуди, гњечила се и мрвила рукама, па стављала у цедила. Након цеђења, сир је стајао на платненим лесема око недељу дана.⁷⁸⁹

Маслац и масло (метено и топљено масло) су добијани издвајањем масноће из млека. Маслац или метено масло, се добијао метењем (буцањем) млека, несланог кајмака или павлаке. У ту сврху је у пољопривредним домаћинствима служила углавном примитивна справа – бућкалица, а врло ретко нека модернија справа за справљање путера. У Буцаку се маслац добијао тако што се буцало млеко које скувано претходног дана. Буцање је трајало два до три сата, а ако је млеко било хладније, и дуже. Други начин је подразумевао процес у коме се током буцања сировом млеку додавало топло скувано. У Хомољу се маслац справљао на бачилима и то тако што би се тек помузено млеко сипало у бакраче и цео се дан хладило у виру, па се ноћу, по хладовини, буцало масло у дрвеним бућкалицама, које су сами сељаци правили. Кад би

⁷⁸⁷ С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 255; С. Ттојановић, *Стара српска јела и пића*, 92-95.

⁷⁸⁸ С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, 86, 96, 99.

⁷⁸⁹ *Пољопривредни лексикон*, 42-43.

се млеко избуцало и маслац издвојио, цео садржај бућкалице би се изручио у чабар, где би се масноћа која се дигне на врх купила кутлачом и слагала у чисту ведрицу или ћуп. У селу Бусуру, у Млави, буцање масла се вршило ногом. Буцало је било утврђено за једну дугачку мотку, која се ослањала у средини на један клин. Други крај се притискао ногом, па се буцало спуштало и вадило из чабара и на тај начин се млеко буцало. Као и при издвајању кајмака, по справљању путера се од преосталог млека правио јефтини посни сир.⁷⁹⁰

Нешто другачији начин справљања масла су имали цинцарски сточари Црновунци. Они су у сурутку, која је остајала након справљања „тири“ сира досипали исту количину млека, које је дан касније помужено. Након мешања, ова смеша се остављала да стоји три дана, па се издвајало масло бућкањем. Такође, они су издвајали масло и кувањем сурутке која је преостајала након прављења качкаваља. На ова два начина добијено масло користили су за домаћу употребу, док се на тржиште износило само топљено масло.⁷⁹¹

Топљено масло се производило топљењем масних делова млека, при чему се масло дизало на површину, а на дну остајао троп. Масло се цедило и остављало у ћупове, каце или мале качице, док се троп одмах трошио у исхрани. Топљено масло се производило у већим количинама у јужним, југозападним и југоисточним крајевима Србије, одакле се већим делом извозило у Турску и Бугарску.⁷⁹²

Сем сирева, масла и кајмака, у Србији је справљано и кисело млеко. У златиборским селима је прављено тако што се пресно млеко мешало са сурутком и травом киселицом. Кисело млеко се користило за справљање млечанице (мешавини прокуваног и киселог млека се додавало мало пројиног брашна) и ундруље (мешавина сурутке и киселог млека) а сличан му је био „сок“ који се добијао пошто би се помешали млеко и сурутка, добро посолили и оставили на топлоту да се згусну. Посебну врсту киселог млека, познату као зимско кисело млеко, спремали су сточари на планинама источно од Велике Мораве. Оно се справљало у јесен тако што се у тек помужено овчије млеко стављао квасац, кленово дрвце са кога је огуљена кора или три до четири плода трњина. Овом укисељеном млеку сваког дана се додавало ново млеко. Кад би се напунио чабар, млеко се притискало да се исцеди сурутка која се одливала па

⁷⁹⁰ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 98; С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 255; Љ. Јовановић, *Млава*, 297-298; С. Милосављевић, *српски народни обичаји*, 328-329; Н. Пантелић, *Етнолошка грађа из Буџака*, 182.

⁷⁹¹ С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, 85-86.

⁷⁹² Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 98; С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 255.

се ћуп заливао растопљеним маслом или лојем. Овако укисељено млеко могло је да се одржи све до пролећа.⁷⁹³

Уз кисело млеко, у источној Србији се правио и јогурт (огурта, јагурта, дјаурт). Њега су правили и цинцарски сточари по Србији. Справљао се од овчјег млека, које се прво загреје а не соли. Кад би се млеко скинуло са ватре, прво би се добро охладило па би се прелило у дрвену посуду или мешину, где би се само од себе згуснуло и укиселило. У јогурт се током лета сваки дан доливало толико пресног млека, колико би се дневно отпило јогурта.⁷⁹⁴

Као што је већ поменуто, качкаваљ су израђивали искусни сирари. У питању су били страни сточари познати и као Црновунци и Ашани, који су закупљивали пашњаке на планинама на истоку и југу Краљевине Србије. Они се у овим крајевима појављују крајем 19. века, и то почев од 1882. године. У почетку су израђивали сир „тири“ и масло, а израду качкаваља су научили 1885. године од Јеврејина Хајна из Самокова у Бугарској. Качкаваљ се правио у посебним зградама мандрама и то током маја, јуна и јула. Ашани на Војновом риду су током једне сезоне производили 5 000 килограма качкаваља од млека своје стоке и још 2 000 од млека које су куповали из околних села. Производњом качкаваља су се бавили и богатији становници околине Пирота, који су узимали под закуп музне овце и козе на три месеца и терали их у планину, где су правили мандре.⁷⁹⁵

На Копаонику су цинцарски сточари такође сирили, током јуна и почетком јула, велике количине качкаваља. Припремали су га од тек помуженог млека и то у великим кацама. Топлоту млека, неопходну за сирење су одржавали усијаним камењем које су убацивали у каце или досипањем вреле воде. Сирење је подстицано убацивањем сиришта па је млеко остављано да одстоје два сата. Након тога се сир издвајао и цедио од сурутке. Том приликом се пазило на моменат када ће сир дозрети и то тако што су се одвајали комадићи и убацивали у кључалу воду. Уколико би се након 20 – 30 секунди сир могао растезати, онда је качкаваљ био дозрео. Тада се стављао у плетени кошић и потапао у врућу воду. Потом се у тим кошићима месио под водом и након што

⁷⁹³ Љ. Мићић, *Златибор*, 412; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 27; С. Мачај, *Црноречки округ*, 18; С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, 102-103.

⁷⁹⁴ С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, 116.

⁷⁹⁵ С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, 89; Р. Николић, *Крајиште и Власина*, 53-54; Н. Пантелић, *Етнoлошка грађа из Буџака*, 182.

би се стврдноу сипао у калупе у којима је остајао један дан. Пошто би био извађен из калупа, солио се шест до осам пута и тада је био спреман за продају.⁷⁹⁶

Цинцари у околини Пирота су сирили још једну врсту сира под именом мануруља или манур и то тако што би одмах по сирењу мастан сир кували у казану док не постане растегљив. Потом би га прелили водом, кидали комаде које су стављали у калупе. Опет би их преливали водом, па притискали рукама док се маса не стврдне. У калупу је сир стајао дан и ноћ, па се вадио и сушио на сунцу десет дана. У овом крају се справљао и бијени (чукани) сир, и то на исти начин као што су Црновунци правили сир тири на Копаонику. Чим би млеко почело да се сири, мајстор који је вршио сирење је бућкао усирено млеко. На овај начин се из сира издвајала масноћа а добијени сир је био постан и тврд.⁷⁹⁷

Модерне методе у преради млека, примењиване су само у малобројним установама и задругама као што су били сирарски завод у оквиру Ратарске школе у Краљеву и посебно одељење Државног сточарског завода. Почетком 20. века отворена су и прва приватна млекарска предузећа у Србији, и то у Смедереву, Београду и Нишу. Најозбиљнију прераду млека је вршила млекара Милорада Драшковића у Смедереву, која је стоку напасала на пољу Годомину. Ово предузеће је током 1903. године прерадило 6 500 килограма млека и сира у вредности од 14 000 динара. У наредне две године је више него удвостручила производњу па је 1905. прерађено 15 000 килограма млека и сира у вредности од 36 000 динара. Паралелно са отварањем поменутих постројења, оснивају се и прве млекарске задруге које располажу наменским зградама и опремом. То су биле Жарковачка млекарска задруга, Параћинска млекарска задруга, Прва јастребачка млекарска задруга, Ковиљачка млекарска задруга, Жагубичка млекарска задруга, Великопланска млекарска задруга и Златиборска млекарска задруга. У Јастребачкој, Ковиљачкој и Жагубичкој се производио маслац индустријском сепарацијом млека а започета је и производња посебних врста сирева. Тако се у Ковиљачкој задрузи производио сир гучевац а у Првој јастребачкој трапист, који је продаван у Рибарској Бањи.⁷⁹⁸

⁷⁹⁶ С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, 86-89.

⁷⁹⁷ Исто, 85, 90-92.

⁷⁹⁸ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 97-99; С. Динић, *О млекарству и млекарским задругама*, Једанаести конгрес српских земљорадничких задруга држан 23, 24 и 25 августа 1906 године у Пироту, Београд 1907, 366, 368, 380, 385; В. Качавенда, *Из двогодишње праксе млекарења и млекарске задруге*, Једанаести конгрес српских земљорадничких задруга држан 23, 24 и 25 августа 1906 године у Пироту, Београд 1907, 347-348; Л. Тајкал, *Какво је наше млекарство, а какво би требало да је*, Рад Тринастог конгреса српских земљорадничких задруга држаног 28, 29 и 30 августа 1908 у Аранђеловцу, Београд 1909, 340;

Градске тржнице су, ипак, у највећој мери задовољавали млеко и млечни производи коју су прерађивани на традиционалан начин. Највећи део млека је доношен у вароши из суседних села, а врло важан део тржишних потреба је намиривало млеко музне стоке која је држана на подручју самих варошких општина. Тако је у варошким општинама 1900. године забележено 9% укупног сточног фонда, при чему су две трећине грла чинила говеда, овце и козе.⁷⁹⁹

Значајније количине млечних прерађевина, сира, кајмака, масла и качкаваља, стизале су у Београд из околине Пирота, долине Тимока, као и из Чачанскога, Крушевачког и Ужичког округа.⁸⁰⁰ Највећи део ових производа доспевао је на домаће тржиште из Пиротског округа а потом Нишког. Уколико изузмемо град Београд, као највећу тржницу не само млечних производа, највише сира и кајмака је мерено на општинским мерилима у Пиротском и Нишком округу.

Укупну производњу млека и млечних производа у Краљевини Србији је готово немогуће утврдити обзиром да је њен највећи део завршавао на трпезама самих произвођача. Ипак, знајући број оваца, крава и коза, можемо претпоставити њен обим. Тако је 1900. године у Србији могло бити произведено 152.873.100 литара овчијег млека, од 2.547.885 пописаних оваца, и 310.850.425 литара крављег од 170.329 пописаних крава музара (при прорачуну смо узели да је током једне сезоне овца давала 60 литара а да је крава музара давала просечно пет литара млека дневно). Уколико узмемо да је само половина овог млека прерађена у сир (од 10 литара млека 3 килограма сира) добијамо количину од 139.117 тона овчијег и крављег сира. Само мали део производње млечних производа је био укључен у домаћи трговински промет а још мањи део извожен на страна тржишта. Овај извоз је био неуједначен и варирао је из године у годину. Највећи извоз млечних производа забележена је 1908. године и износио је близу 700 тона.⁸⁰¹

Најзначајнији предмети извоза су били качкаваљ и масло за којима је постојала велика потражња у Турској, где је био усмерен готово целокупан извоз сира, пре свега качкаваља, и, у зависности од године, између 60 и 90 процената извоза маслаца. Главне царинарнице преко којих је вршен извоз млечних производа су биле царинарнице у

Статистички годишњак Краљевине Србије 18 1903, Београд 1906, 350; *Статистички годишњак Краљевине Србије 10 1905*, Београд 1907, 371.

⁷⁹⁹ Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године, Београд 1901, 206-207.

⁸⁰⁰ В. Карић, *Србија*, 363-364;

⁸⁰¹ За прорачуне коришћени подаци из: *Статистички годишњак 6 1901*, Београд 1904, 260-261.

Нишу и Пироту. У извесној мери ови производи су извожени и у Аустро-Угарску, Босну и Бугарску, а 1901. године је извезено и 74 тоне маслаца и кајмака у Грчку.⁸⁰²

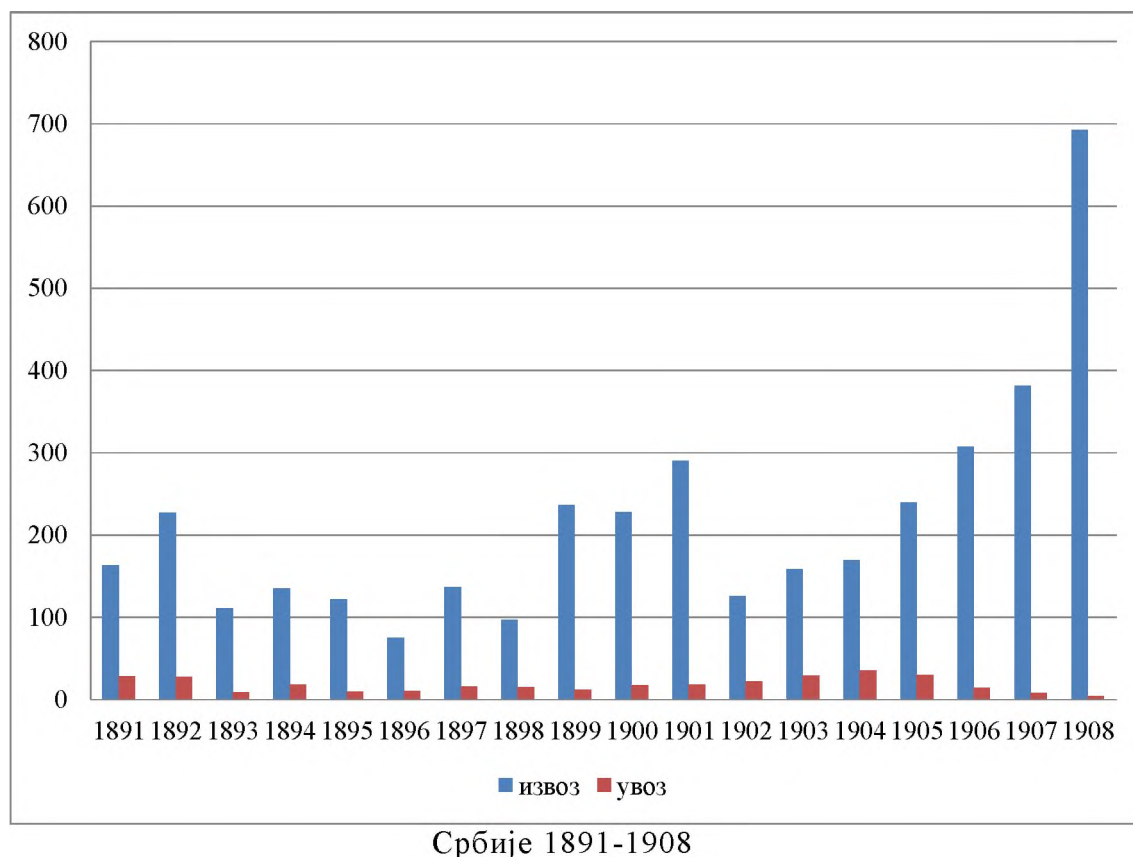
Табела 47: Количина сира и кајмака премерена у тонама на општинским мерилима по окрузима 1898-1908⁸⁰³

округ	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
београдски	-	-	0,3	1,5	1,7	0,9	1,2	0,9	2,7	0,6	0,5
ваљевски	8,9	12,1	14,4	9,2	9,1	4,5	8,6	7,2	7,9	12,2	9,2
врањски	8,6	20,3	18,4	17,7	16,4	13,1	36,5	20,3	14	10,2	12,3
крагујевачки	26,8	27,8	16,9	14,3	12,1	10,3	11,6	17	12,9	18,1	19,7
крајински	3,9	4	8,1	11,5	19,1	16,9	26	23,8	21,8	20,1	22,1
крушевачки	27,9	24,7	29,3	109,6	22,1	22	22,3	19,3	15,4	23,4	15,1
моравски	10,1	15,5	12,4	14,2	10,8	10,4	8,2	10,5	9,7	13,5	6,6
нишки	74,5	85	175,8	74,8	65,8	70	72,7	78,8	68,7	95,7	59,1
пиротски	83,7	113,4	108,4	46,5	95,4	72,9	112,9	147,4	82,7	124	222,2
подрински	3,7	3,6	1,5	2,4	1,6	1	1,2	0,5	1,3	0,3	0
подунавски	10	11,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
пожаревачки	35	39,7	44,3	47,4	46,7	43,4	30,3	22,4	21,3	21,3	23,5
руднички	9,9	30,6	32,9	36,9	0,6	0,2	0,3	0,4	0,1	0,1	0
смедеревски	-	-	12,2	15,2	5,9	7,3	8,5	9,3	5,1	4,4	4,4
тимочки	57,4	42,9	36,7	29,1	32,9	38,7	37,7	44,7	31,4	19,6	14,3
топлички	3,2	21,7	17,6	21,9	22,2	19,7	24,6	23	18,9	22	16,9
ужички	44	45,8	60	30,1	24,9	19,1	26,3	24,1	39,9	38,6	36,2
чачански	-	-	-	-	19,7	17,9	23,4	21,1	23,7	24,3	25,5
град Београд	137	125,9	131,2	128,3	112,2	95,6	54,7	56,1	40,9	58	42,9
укупно	544,6	624,6	720,4	610,6	519,2	463,9	507	526,8	418,4	506,4	530,5

⁸⁰² Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1900 годину, том 17, Београд 1901, 188-189, 196-197; Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1901 годину, том 19, Београд 1902, 182-183, 190-191; Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1902 годину, том 20, Београд 1903, 190-191, 198-199, 206-207.

⁸⁰³ Табела је урађена према: Статистички годишњак 4 1898-1899, Београд 1902, 422-423, 426-427; Статистички годишњак 5 1900, Београд 1904, 370-371; Статистички годишњак 6 1901, Београд 1904, 410-411; Статистички годишњак 7 1902, Београд 1905, 412-413; Статистички годишњак 8 1903, Београд 1906, 434-435; Статистички годишњак 9 1904, Београд 1906, 464-465; Статистички годишњак 10 1905, Београд 1907, 458-459; Статистички годишњак 11 1906, Београд 1908, 458-459; Статистички годишњак 12 1907-1908, Београд 1913, 572-573.

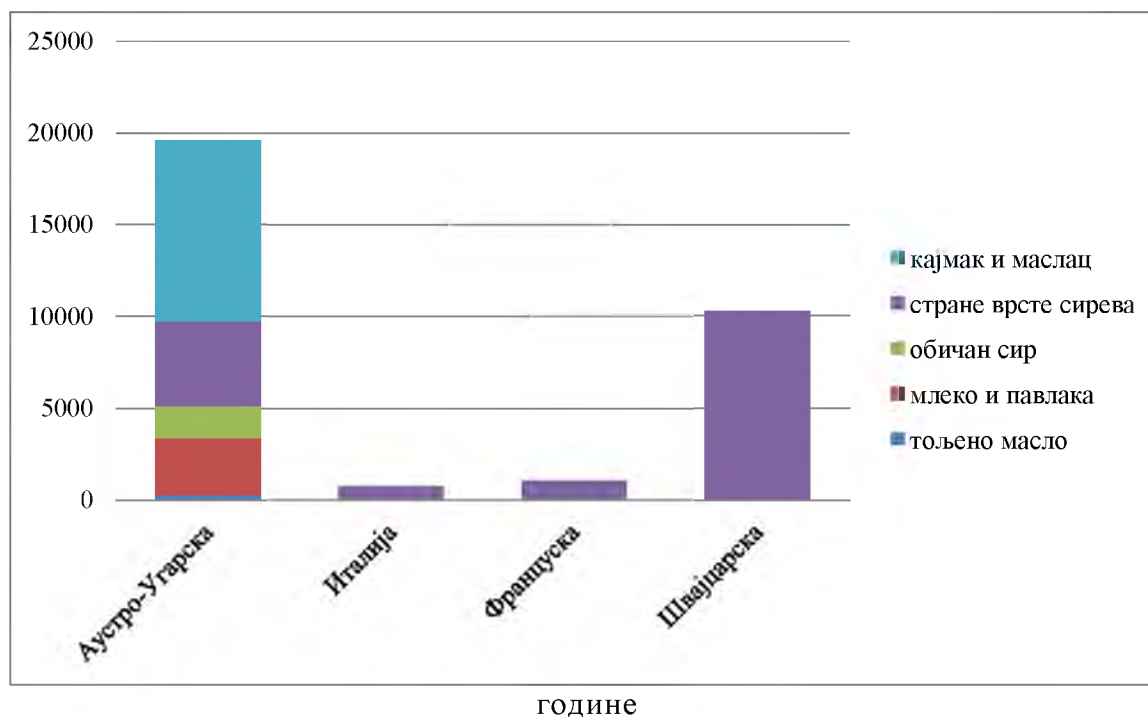
Графикон 73: Извоз и увоз сира, кајмака и нетопљеног масла у тонама из



Иако је вредност извезених млечних прерађевина представљао мање од 1% укупне вредности српског извоза (примера ради 1900. године износио је 0,33% а претходне године 0,37%), и у овој грани производње Србија је остваривала позитиван трговински биланс. Од млечних прерађевина, углавном су увожене релативно мале количине страних сирева и то највише из Швајцарске, док су се из Аустро-Угарске увозиле све врсте млечних производа.⁸⁰⁴

⁸⁰⁴ *Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1900 годину*, том 17, Београд 1901, 40-41, 54-55, 78-79, 92-93; *Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1901 годину*, том 19, Београд 1902, 34-35, 48-49, 72-73, 86-87; *Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1902 годину*, том 20, Београд 1903, 42, 56, 80, 94, 118.

Графикон 74: Вредност млечних производа у динарима који су увезени 1900.



У структури увезених млечних производа предњачиле су стране врсте сирева које су трошене, пре свега, на трпезама имућнијих градских породица. Нешто мање је увожено нетопљено масло (маслац, путер), док је увоз осталих производа био незнатан и спорадичан.

Табела 48: Структура увоза млечних производа 1896-1899

	1896		1897		1898		1899	
	kg.	дин.	kg.	дин.	kg.	дин.	kg.	дин.
Топљено масло	9	20	457	686	697	499	6	7
Млеко и павлака	465	142	3150	1489	4247	1811	2726	1644
Обичан сир	3174	867	5450	2222	2978	868	2360	730
Стране врсте сирева	6147	12909	7165	15819	7978	16705	7432	16519
Кајмак и маслац	1561	2689	3193	4913	4235	7506	2491	4992
укупно	11356	16627	19415	25129	20135	27389	15015	23892

ОСТАЛИ СТОЧАРСКИ ПРЕХРАМБЕНИ ПРОИЗВОДИ, КОЖЕ И ВУНА

За разлику од млечних производа, који су представљали, заједно са хлебом, основу исхране сеоског становништва у време мрсних дана, месо, сланина и лој су се трошили у знатно мањој мери. Месо се пре свега користило у исхрани као сушено месо током мрсних зимских дана, а као кувано и печење најчешће у време бербе и празника. За разлику од сеоског становништва, војска је добијала редовне порције говеђег меса, које је у време поста замењивао пасуљ.⁸⁰⁵

Јесен је био период када се вршило одвајање стоке за приплод, продају и клање за домаће потребе. У зависности од тога која се стока гајила у одређеном крају, клале су се овце, свиње и говеда. У брдским и планинским пределима, у којима је сточарство било главно занимање, продаја стоке, пре свега оваца, представљала је главни новчани приход. Стока се најчешће продавала жива док се само одређен број грла клао у самим сеоским домаћинствима и то углавном за домаћу употребу. Само у годинама када цена стоке није достигала жељену висину, грла предвиђена за продају су се клала а месо се касније продавало као „пастрма“ – сушено месо. Конзервација меса је вршена традиционалном народном техником сушења. У западној Србији, Шумадији, Рашкој, Херцеговини и Црној Гори сушење је вршено на диму изнад огњишта, а источно од Мораве и у Повардарју на ветру и промаји.⁸⁰⁶

Крајем 19. и почетком 20. века, готово свака кућа у Шумадији је у јесен клала по једну свињу или краву. То се звало „посек“ или „убојница“. Ухрањене свиње су се обично клале крајем јесени или на почетку зиме и то током новембра, око Митровдана а пре Божићног поста. Од закланих животиња је коришћено готово све: кожа, сланина, сало, изнутрице, ноге и глава. Клање и сређивање меса су обављали за то вични људи у селу. Уколико их није било у породици, позиван је и плаћан за тај посао неко из села или сеоски касапин.⁸⁰⁷

У обради свињског, овчијег и говеђег трупа постојале су значајне разлике. Одмах по клању, са свиње је уклањана длака и то парењем врелом водом у кориту или

⁸⁰⁵ М. Милићевић, *Војничка кухиња*, 17.

⁸⁰⁶ С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 251; В. Николић-Стојанчевић, *Рађевина и Јадар*, 45; С. Мијатовић, *Народна медицина*, 274.

⁸⁰⁷ С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 251; Ј. Павловић, *Народни живот у Крагујевачкој Јасеници*, 66; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 67, 69; С. Мијатовић, *Занати и еснафи*, 180.

смуђењем на ватри. Потом се скидала сланина и то у једном комаду заједно са кожом или су се секли каишеви. У оба случаја, сланина се, пошто би се одвојила од кртине, добро солила и остављала да упије со. Након пар дана, кожа са сланином се разапињала, док су мањи комади – каишеви вешани, као и месо да се тако суше. Уколико би се са трупа претходно одрала кожа, онда би се сланина секла на удове и комаде, који су се слагали у посебан чабар, при чему се сваки слој добро солио. Овако сложена сланина се звала сланина у пресолцу. У крајевима где није припремана сланина у пресолцу, након уклањања коже, сва сланина је топлена заједно са салом које се издвајало из утробе. Сало и сланина би се исекли на једнаке комаде, који су са мало воде стављали у бакрач и непрестано мешали изнад ватре. Када би чварци поруменели а пена постала бела, маст се цедила у ћупове, лонце или канте, који су се остављани на промајно место.⁸⁰⁸

Након што би се скинула сланина, одвајало се месо. Оно се такође секло на уздужне комаде који би се добро усолити и остављали да упију со. У лесковачком крају, месо се, пре сољења, накратко потапало у кипућу воду. Ребра су се ретко секла, већ су се остављала у комаду. Сутрадан или након пар дана, што је зависило од краја до краја, усолјено месо се качило преко греда под таваном, близу димњака. Пошто би се осушило, месо се стављало котарицу или цак и склањало на неко промајно место.⁸⁰⁹

Овчетина и говедина су се сушиле на исти начин. Трупови овца и говеда, пошто би им се скинула кожа и извадила утроба, могли су се сећи на мање комаде, као и свињетина, или на череке и полутке — лубине. Полутке су се солиле и слагале у корито или наћве, па су у пресолцу стајале 12 до 15 дана. Потом су се вешале о греде на тавану или више оцака, где су се сушиле све до Божића, када се почињало са трошењем сувог меса.⁸¹⁰

Као што је већ поменуто, у источној Србији месо се сушило на ветру. Тако су у пиротском крају усолјени комади меса прво држани у пресолцу (саламури) два до три дана, након чега су се остављали на ветровитом месту 24 сата. Пре сушења пресовани су између пет и седам дана у справи званој скенце. Месо се затим вешало на сунчаном

⁸⁰⁸ С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 251; Ј. Павловић, *Народни живот у Крагујевачкој Јасеници*, 66-67; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 67; V. K. Petrović, *Zaplaће ili Leskovačko*, 85.

⁸⁰⁹ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 67; V. K. Petrović, *Zaplaће ili Leskovačko*, 85; С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 251; С. Мијатовић, *Српска народна јела и пића*, 31.

⁸¹⁰ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 67; С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 251.

и ветровитом месту где се сушило наредних 7 до 14 дана. Овако осушена пастрма је крајем 19. века извожена у Турску.⁸¹¹

Од изнутрица заклане стоке је прављена кавурма или је и утроба, као и месо, конзервирана сушењем, пошто би се претходно преврнула и обарила. Кавурма, или затоп, се правила тако што би се цигерица, бубрези, срце, слезина, црева и желудац добро опрали, обарили и исекли на ситне комадиће па би се у неком суду, заједно са чварцима, посолити и прелили топљеном машћу. Свињске ноге су се смудиле на ватри, па пошто би се скинули папци, качене су крај димњака, да се ту суше. Свињски мозак се такође сушио и то након што би се добро излупао и усалио.⁸¹²

У крајевима у којима се нису гајиле свиње, лој је замењивао маст. На њему се кувало, као и на маслу, и то пошто би се два – три пута претопио. Тамо где се у исхрани користила свињска маст, лој се топио а потом продавао. Топљење се вршило у „саланама“. Њих су у јесен подизали поједини богати сељаци, кад су овце и козе већ биле довољно дебеле за клање. Ко год је имао коза и оваца угојених и спремних за продају, догонио их је у „салану“ и ту продавао. Након што би се брав заклао, скидала се мешина. Потом би му се одсекла глава и извадила црна и бела цигерица. Затим су се секли бутони са кртином уз кичму, који су се продавали сељацима. Остатак заклане животиње се стављао у казан, да се топи лој. Кад је лој био истопљен, разливан је у извртуте овчије бурегае. Након што би се стврдуо продаван је као сировина за израду лојаних свећа и сапуна. Месо, цигерица и глава су се размењивали за поједине пољопривредне производе или су се продавали.⁸¹³

У случају када би се маст покварила или сланина ужегла, оне су се, заједно са лојем, користиле за израду сапуна. Сапун за прање рубља су справљале саме сељанке користећи уз масноћу, соду или цеђ. У већим количинама сапун за продају су израђивали мајстори мумције, који су такође користили лој и маст као сировине.⁸¹⁴

У сеоским домаћинствима, која су све до почетка 20. века представљала у великој мери заокружене аутархичне целине, за потребе укућана су се производиле и обућа и одећа. За израду обуће, домаћинство је само обезбеђивало кожу. Она се добијала од свиња, говеда, оваца и коза. У случају када се припремала свињска кожа за израду опанака, она се са заклане свиње одмах одвајала без сланине. Свиња се драла а

⁸¹¹ С. Тројановић, *Старинска српска јела и тића*, 45-46.

⁸¹² С. Мијатовић, *Српска народна јела и тића*, 26; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 67, 69; С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 251; Ј. Павловић, *Народни живот у Крагујевачкој Јасеници*, 66.

⁸¹³ Ј. Павловић, *Народни живот у Крагујевачкој Јасеници*, 10; С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 251-252.

⁸¹⁴ Ј. Павловић, *Народни живот у Крагујевачкој Јасеници*, 67; С. Мијатовић, *Занати и еснафи*, 111.

њена се кожа разапињала ексерима за какав зид и то тако што би се окренула длаком ка зиду. Код говеда се кожа драла посебно са тела а посебно са главе, па се разапињала као и свињска. Свињске и говеђе коже су се при дрању расецале, што није био случај са овчијим. Са њих се, пре него што би се разапеле на неко ракљасто дрво, прво чупала вуна. Овцама се кожа скидала на табачину или на мешину. На табачинама је кожа на обе задње ноге распорена, а на мешинама само на једној. Табачине су се продавале или остављале за израду обуће, док су се мешине од овна, јарца или јалове овце остављане за кућну употребу – за чување кајмака, сира или пића. Јагњеће коже су се продавале одмах након драња. Од осушене свињске и говеђе коже правили су се опанци, а од осушене овчије коже опуте за опанке.⁸¹⁵

Поред материјала за израду обуће, сеоска домаћинства су сама обезбеђивала и вуну за израду сукна, тканих и плетених одевних предмета и ћилимова. У зависности од краја, вуна се стригала у периоду од Ђурђевдана до Видовдана, док су се јаганци стригали на Петровдан или Светог Илију. Сваки домаћин је стригао сам своје овце. Пошто би им се везале ноге, овце би се обориле на земљу. Стрижење је почињало од трбуха, а завршавало с репом, главом и леђима. Како коју овцу остриже, домаћин је увијао руно и у њега стављао ситније делове. Након стриже овце су се на неколико дана затварале у појату, да се не би разболеле. Домаћини који су имали много оваца, па нису могли да их сами острижу за један дан, позивали су комшије или сроднике да им помогну. У том случају се клало јагње и спремао ручак, да се почасті помагач. После стриже домаћин је остављао онолико вуне колико је било потребно за домаћинство, а остало је продавао. У задругама она се делила женама према броју чланова и то тако што се мерила на кантару или делила на руна. Једно обично руно вуне било је тешко око два килограма.⁸¹⁶

Вуну која је остајала за домаћу прераду сређивале су жене. Она се прво прала тако што би се попарила врелом водом у кориту, па би се рукама трљали праменови, при чему се вода по неколико пута мењала. Тако опрана вуна вадилa се и цедила, па се носила на поток или реку и тамо се добро испирала. Руно се тада кидало на мању парчад која се после рашчешљавала у влакна. Након тога, вуна се гребенала и прела.⁸¹⁷

⁸¹⁵ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 67-69; С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 251.

⁸¹⁶ С. Мијатовић, *Ресава*, 177; С. Грбић, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког*, 346; С. Вујадиновић, *Пореч*, 40; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 143.

⁸¹⁷ С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 145-146.

Поред обичног руна вуна је могла бити јарина (острижена са јагањаца), скубавина (очупана са мртве овце или јагњета) и почист (скинута са задњих ногу, репа и трбуха). Ове врсте вуне су се рачунале у лоше вуне.⁸¹⁸

Различите сорте оваца давале су вуну различитог квалитета. Код нас су се по квалитету разликовале три врсте вуне: каба, реја и руда. Каба је врло оштра и тешка вуна, којој је свако влакно било издвојено и право. Оваква вуна је била карактеристична за овце у планинским крајевима са оштријом климом. У Србији су биле најраспрострањеније овце са рејом вуном, која је мекша и лакша од кабе. Овце са рејом вуном имају дугачке увијене бичеве и премење, који допиру до испод колена. Руда вуна, изузетно фина и мека, била је карактеристична за стране врсте оваца. У Србији су гајене полуруде кривовирске овце. У ову групу су спадале и васојевићке, сјеничке и косовске овце, док су праве руде биле само кумановске овце. Ове овце су биле знатно осетљивије од домаћих оваца.⁸¹⁹



Илустрација 14: Сјеничка овца (С. Гавриловић, Гајење оваца за извоз,
Пољопривредни календар 25 (1907) 66.)

Од вуне кабе се правило пре свега грубо сукно и коњска ћебад. Реја се употребљавала за израду обичног сукна, шајака, раше, чарапа, душека, јастука, поњава

⁸¹⁸ Исто, 143.

⁸¹⁹ С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, 250-251.

и чупавих ћебади. Од ње су се радили и финији ткани и везени радови. Руда је, као фина и мека вуна, била подесна за финија ткања и плетива.⁸²⁰

По квалитету вуне, у Србији су на првом месту биле кривовирске овце, за њима су следиле пиротске, књажевачке и бањске. Знатно грубљу вуни давале су старовлашке (краљевске овце).⁸²¹

Вишкови вуне, коже, мяса, сланине, масти и лоја, који не би били искоришћени у сеоским домаћинствима и њиховој кућној радиности, постајали су сировине у занатлијског и индустријској производњи или извозни артикли.

У Србији је продаја мяса била, Уредбом из 1838. године, по први пут ограничена на месарске радње. Њих су држали касапи који су плаћали општинску аренду за обављање свог посла. Стоку су клали ван града па су месо доносили у касапницу, где су продавани непечено и печено месо, сланина, маст и месне прерађевине. Прераду коже вршили су занатлије табаци или кожари, док су се израдом кожних предмета бавили ћурчије, опанчари, папуције и обућари. У занатским радионицама, кожа се прерађивала застарелом технологијом. Коже су штављене у пшеничним мекињама, помешаним са сољу и стипсом, а бојене су бојом од рује, крмеца, варзила, ораха, јове... Прерадом вуне и израдом различите вунене робе такође су се бавили занатлије – гајтанције, сукнари, ткачи и ћилимари.⁸²²

У 19. веку, индустријска прерада вуне и коже у Србији је била још увек у повоју. Држава је подизала прве радионице за производњу чоје и коже ради снабдевања војске и делимично тржишта. Полет у текстилној индустрији започиње 1880. године, оснивањем Текстилне фабрике браће Минх у Параћину. Већ крајем 19. и почетком 20. века, текстилна и индустрија за прераду коже се нагло развијају отварањем нових погона за израду гајтана и вунених тканина, као и за прераду коже и израду обуће и кожне галантерије.⁸²³

Прве гајтанаре у околини Лесковца, чијим оснивањем започиње развој лесковачке текстилне индустрије, годишње су прерађивале 35.000 килограма вуне, која је набављана у околини Лесковца, Алексиначке Бање, Ниша и Пирота. Ове гајтанаре нису имале своје предioniце тако да су вуну, домаћу и увезену, давале на предење сељанкама из околине, развијајући кућну прелачку индустрију, чији су дотадашњи потрошачи били искључиво занатлије. У Лесковцу и околним селима је на предењу

⁸²⁰ Исто, 250-251.

⁸²¹ *Предео Нишаве и Горњег Тимока*, Тежак 18 (1887) 35.

⁸²² С. Мијатовић, *Занати и еснафи*, 46-47, 52, 119-121.

⁸²³ Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији*, 197-198.

вуне радило и до 2.000 радница, које су 1890. године добијале по 1,6 динара за испредену оку вуне (1.280 грама).⁸²⁴

Развој текстилне индустрије доносио је вишеструке користи, међу којима и повећања цена домаће вуне у корист сељака произвођача ограничењем извоза велике количине домаће вуне по ниским ценама и увоза ове прерађене вуне по високим ценама. Пратиле су га државне мере на заштити домаћих ваљалица и кућне текстилне радиности, која је била важна за снабдевање малих ткачница домаћим предивом.⁸²⁵

Домаћа вуна је била погодна и за израду гајтана и грубљих вунених тканина, док се за израду финијих штофова користила увозна. Тако је фабрика чоје Евгенија Михела на Карабурми за производњу сељачког сукна, шајака и ћебади употребљавала 70% српске и 30% вештачке вуне, а за израду финијих штофова искључиво страну вуну. Ова фабрика је израђивала и војничку чоју, којом је снабдевала српску војску. Гарнизонска чоја је рађена од 75% стране и 25% домаће а официрска само од стране вуне.⁸²⁶

Поред поменутих текстилних фабрика у Параћину и Београду, у Србији су пословале и фабрике за производњу гајтана и вунених тканина у Лесковцу и Грделици. Почетком 20. века основана је и ћилимарска задруга у Пироту, а током 1907. и 1908. године отворени су и погони за пречишћавање и обраду вуне у Неготину, Пироту, Зајечару и Жагубици.⁸²⁷

Развијено сточарство у Србији обезбеђивало је велику количину сировина за развој кожарске и обућарске индустрије. До друге половине 19. века, упркос првим покушајима у Крагујевцу и Топчидеру, Србија није имала индустријска постројења за прераду коже. Кожа се и даље прерађивала старим занатским путем у табачким радионицама. Развој српске индустрије за прераду коже почиње 1870. године оснивањем радионице за прераду коже на Јасеници, у Блазнави. Ова радионица је након пар година пренета у Крагујевац, где наставља са радом, да би 1906. године била подигнута нова савремена фабрика у близини крагујевачке железничке станице. Другу савремену фабрику за прераду коже подигао је на Чукарици, на основу повластице додељене 1884. године, Јован Барловац. Он је 1901. проширио своју делатност отварањем нове фабрике за израду обуће. Осим у наведеним погонима, индустријска

⁸²⁴ Исто, 199, 214.

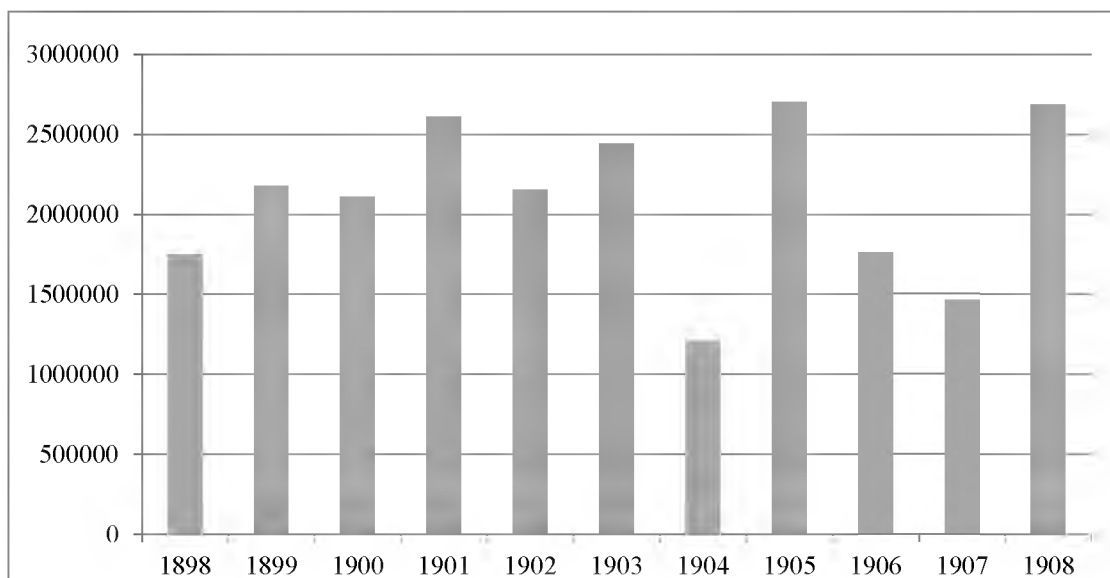
⁸²⁵ Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији*, 210, 213.

⁸²⁶ Н. Вучо, *Текстилне фабрике на Карабурми од 1897. до 19041. године*, Годишњак града Београда 22 (1975) 118.

⁸²⁷ Статистички годишњак 4 1898-1899, Београд 1902, 331-335; Статистички годишњак 12 1907-1908, 1913, 450-467.

прерада коже је вршена у фабрикама коже у Пироту, Нишу и Крушевцу. За Београд коже су допремане из Ужичког, Врањског и Нишког округа.⁸²⁸

Графикон 75: Вредност робе произведене у постројењима за прераду вуне и израду вунених тканина и гајтана 1898-1908

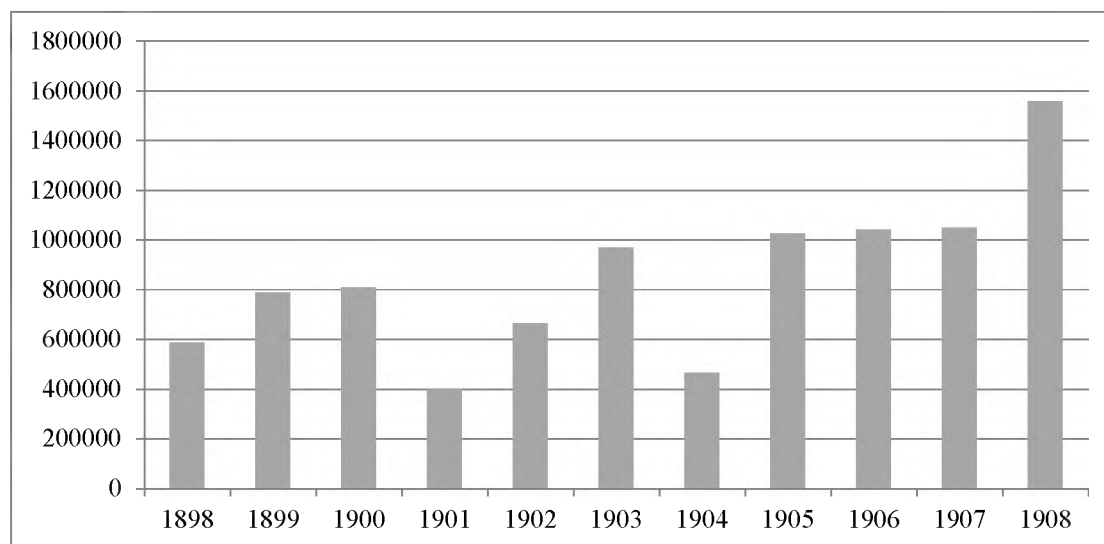


Прерађене коже, а у још већој мери сирове, представљале су, заједно са месом, сланином и машћу, један од важнијих артикала на домаћем тржишту и у спољнотрговинској размени. Свеже и конзервирано месо, сланину и маст за извоз производиле су домаће кланице. Отварање модерних кланица подстицала је сама држава јер су на тај начин превазилажене баријере у извозу живе стоке које је, под изговором претње од ширења сточних зараза, постављала Аустро-Угарска. Поред Закона о потпомагању домаће индустрије из 1873. године, којим су се домаћој индустрији давале пореске и царинске повластице, смањење железничке тарифе и бесплатно уступање државног и општинског земљишта, на кланичну индустрију се односио и посебна закон донет 1895. године. Законом о потпомагању кланичних предузећа, домаћим кланицама је дата предност при свим државним набавкама, а министар народне привреде је био овлашћен да даје посебне награде оним постројењима која су клала преко 30.000 грла годишње или извозила преко 1.000 тона прерађеног меса. Наведене повластице су важиле за фабрике које кољу или прерађују

⁸²⁸ АС, МНП, П, 1903, нефациклисано, 20636, 20783; АС, МНП, П, 1904, нефациклисано, 860; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији*, 347-357.

преко 10.000 свиња годишње, имају ледаре за конзервисање меса, поштују одредбе ветеринарско-санитетске полиције, воде уредне књиге о закланој стоци и положи кауцију од 5% вредности кланичне зграде.⁸²⁹

Графикон 76: Вредност индустријски прерађене коже и израђене кожне галантерије и обуће 1898-1908⁸³⁰



Имајући у виду наведене повластице, у Београду је основано Српско акционарско друштво за земаљски сточни трг, клање и прераду стоке. У периоду од 1896. до 1899. године, под његовом управом је била кланица у Нишу, да би 21. марта 1899. године била отворена велика и модерна кланица на Карабурми. Истовремено Београд постаје главни центар за извоз стоке, пре свега свиња. Поред поменутих постројења у Београду и Нишу, у Србији су пословале и две кланице у Великој Плани, Шеусова основана 1889. и Шумахерова основана 1890, Клефишова кланица у Јагини и кланица Паје Јовановића у Младеновцу. У њима су се производиле значајне количине свежег меса – свињског, овчијег, говеђег и живинског, као и конзервираног меса и салама. За њихове потребе, вршио се превоз железницом свиња из различитих крајева, као и производа, пре свега свежег меса. Поред тога, кланице у Плани и

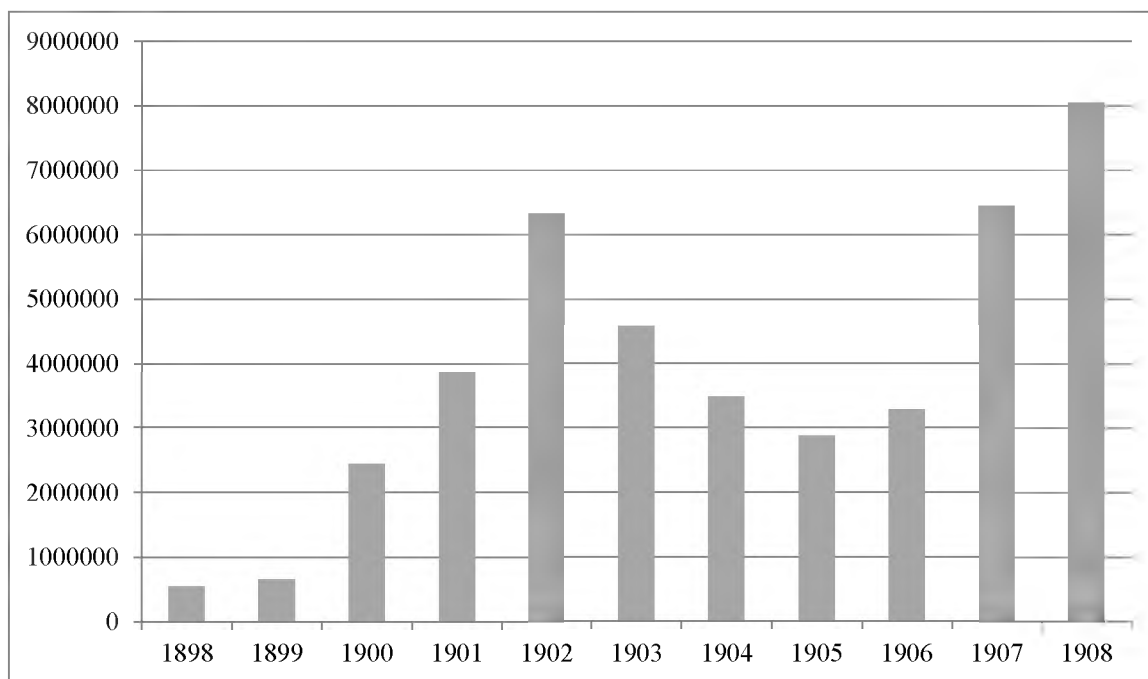
⁸²⁹ Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији*, 298-299.

⁸³⁰ Статистички годишњак 4 1898-1899, Београд 1902, 331-335; Статистички годишњак 5 1900, Београд 1904, 287; Статистички годишњак 6 1901, Београд 1904, 323-328; Статистички годишњак 7 1902, Београд 1905, 322-327; Статистички годишњак 8 1903, Београд 1906, 346-351; Статистички годишњак 9 1904, Београд 1906, 374-380; Статистички годишњак 10 1905, Београд 1907, 366-372; Статистички годишњак 11 1906, Београд 1908, 372-378; Статистички годишњак 12 1907-1908, 1913, 450-467.

Јагодини су се бавиле и извозом јаја. У периоду између 1898. и 1908. у наведеним кланицама је произведено робе у вредности од 42.538.286 динара или у просеку 3.867.117 динара годишње. Током истог периода вредности производње је увећана 15 пута, са 550.000 у 1898. на 8.051.608 динара у 1908. години.⁸³¹

Поред производње меса и месних прерађевина за потребе тржишта, пре свега страног, српске кланице су клале стоку и за приватне потребе. Тако је у фабрици Кланичног друштва, у споразуму са Београдском општином, клана стока за потребе становника Београда. У те сврхе је током 1901. године у овој кланици је заклано 89.788 грла крупне и ситне стоке (16.733 свиња, 14.511 говеда, 2.596 телади, 10.584 оваца, 41.620 јагњади, 1.751 коза и 1.993 јаради).⁸³²

Графикон 77: Вредност робе произведене у кланицама 1898-1908

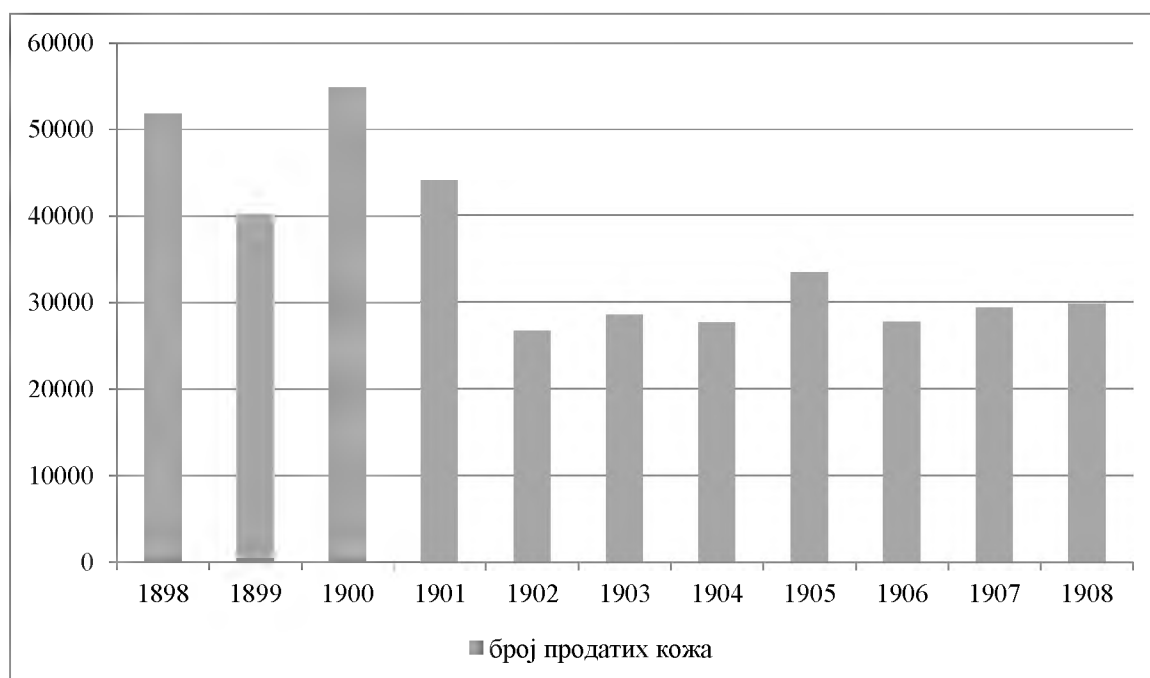


⁸³¹ АС, МНП, П, 1904, нефациклисано, 311, 996; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији*, 301-306; *Отварање кланице Срп. Акционарског Друштва за земаљски сточни трг, клање и прераду стоке*, Тежак 30 (1899) 92; Статистички годишњак 4 1898-1899, Београд 1902, 331-335; Статистички годишњак 5 1900, Београд 1904, 287; Статистички годишњак 6 1901, Београд 1904, 323-328; Статистички годишњак 7 1902, Београд 1905, 322-327; Статистички годишњак 8 1903, Београд 1906, 346-351; Статистички годишњак 9 1904, Београд 1906, 374-380; Статистички годишњак 10 1905, Београд 1907, 366-372; Статистички годишњак 11 1906, Београд 1908, 372-378; Статистички годишњак 12 1907-1908, 1913, 450-467.

⁸³² Статистички годишњак 6 1901, Београд 1904, 323-328.

Као и остали пољопривредни производи, месо, сланина, маст, лој и коже су крајем 19. и почетком 20. века у врло малом проценту учествовале у трговинском обрту на домаћим тржницама – панађурима. На њима је највећи промет оствариван продајом живе стоке, док је промет свих пољопривредних производа износио само око 3 % укупног промета.

Графикон 78: Број продатих комада коже на панађурима у Краљевини Србији 1898-1908⁸³³

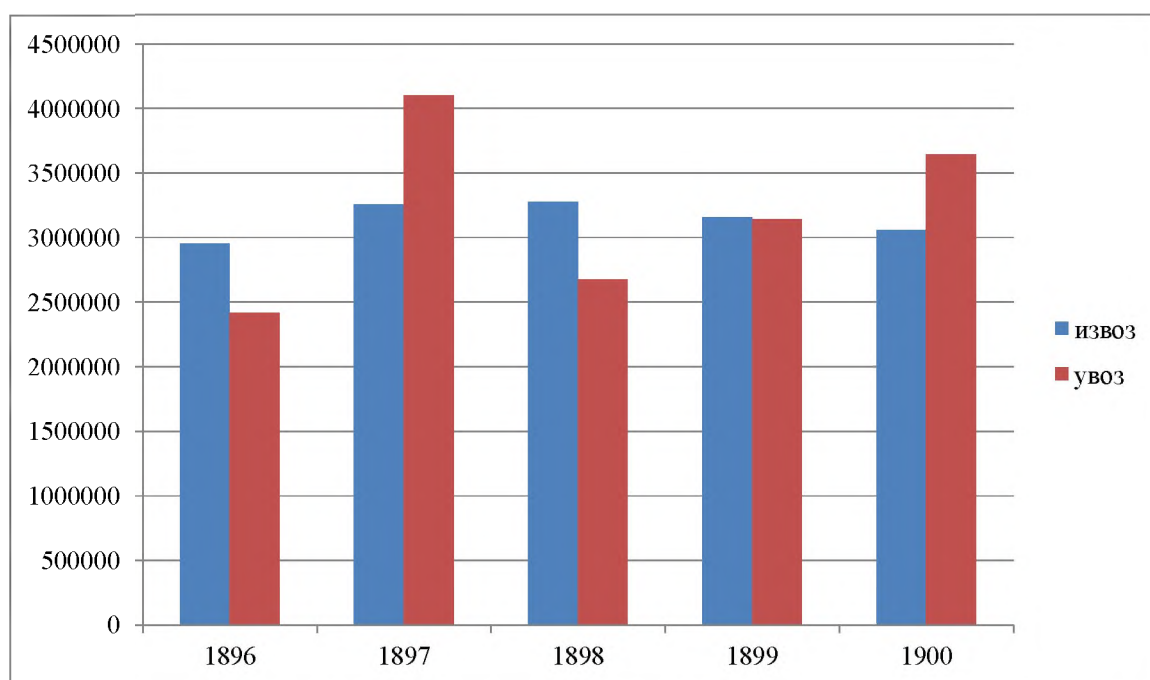


Истовремено, коже су учествовале и у спољнотрговинској размени. У највећој мери су извожене сирове овчије и козије коже, које су 1900. чиниле скоро 95% укупног извоза коже. С друге стране, у Србији се осећао недостатак пре свега говеђих и свињских кожа. Иако је у Србији постојао значајан фонд говеда (према попису 1900. 942.087 грла), она су се ређе и у мањем броју клала од грла ситне стоке. Од посебног

⁸³³ Табела је урађена према: *Статистички годишњак 4 1898-1899*, Београд 1902, 413-141; *Статистички годишњак 5 1900*, Београд 1904, 361; *Статистички годишњак 6 1901*, Београд 1904, 401; *Статистички годишњак 7 1902*, Београд 1905, 404; *Статистички годишњак 8 1903*, Београд 1906, 426; *Статистички годишњак 9 1904*, Београд 1906, 456; *Статистички годишњак 10 1905*, Београд 1907, 449; *Статистички годишњак 11 1906*, Београд 1908, 448; *Статистички годишњак 12 1907-1908*, Београд 1913, 555, 560.

значаја је и чињеница да се у сеоским домаћинствима свињска кожа ретко одвајала од сланине и то углавном за домаћу употребу – израду опанака. Стога су се увозиле значајне количине сирове говеђе, бивоље, коњске и свињске коже, које су представљале 78% укупне количине увезених кожа. Други по значају увозни артикал из ове категорије биле су разне врсте чињене коже. Количина и вредност увоза и извоза су варирале из године у годину а крајем 19. и почетком 20. века, оне су готово биле изједначене.⁸³⁴

Графикон 79: Износ извоза и увоза коже у динарима 1896-1900

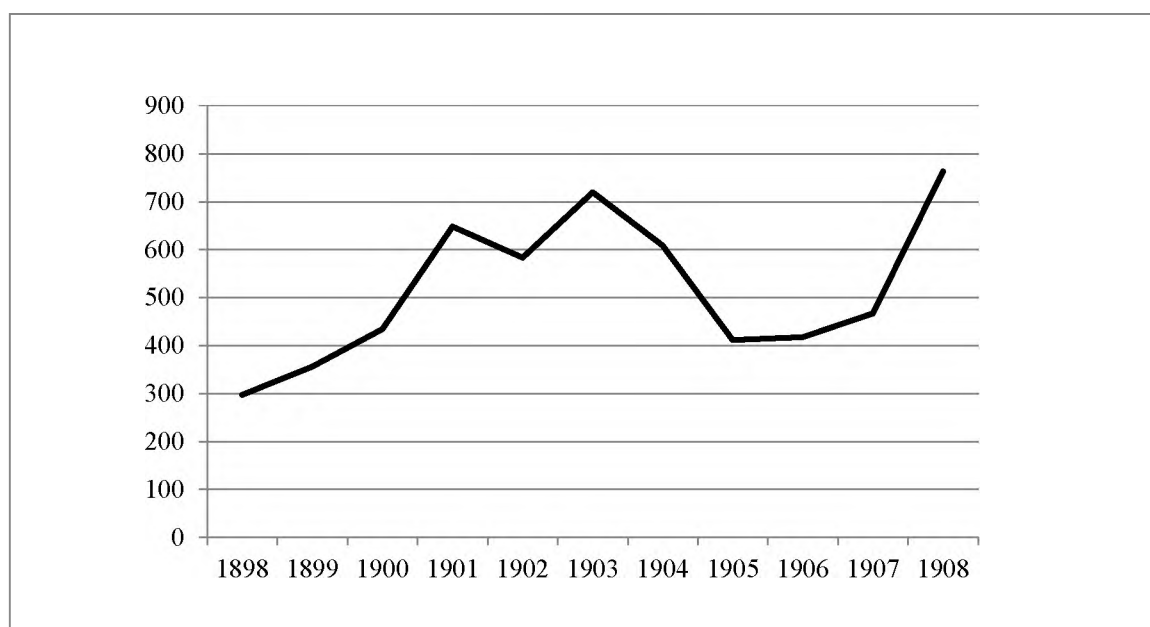


Подједнако значајна је била и трговина осталим сточарским производима – различитим врстама свежег и сушеног меса, сланином, машћу и лојем. Почетком 20. века (у периоду од 1898. до 1908. године) количине ових производа које су премерене

⁸³⁴ *Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1900 годину*, том 17, Београд 1901, 48-49, 86-87, 190-191, 198-199; *Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1901 годину*, том 19, Београд 1902, 42-43, 80-81, 184-185, 192-193; *Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1902 годину*, том 20, Београд 1903, 50-51, 88-89, 192-193, 200-201.

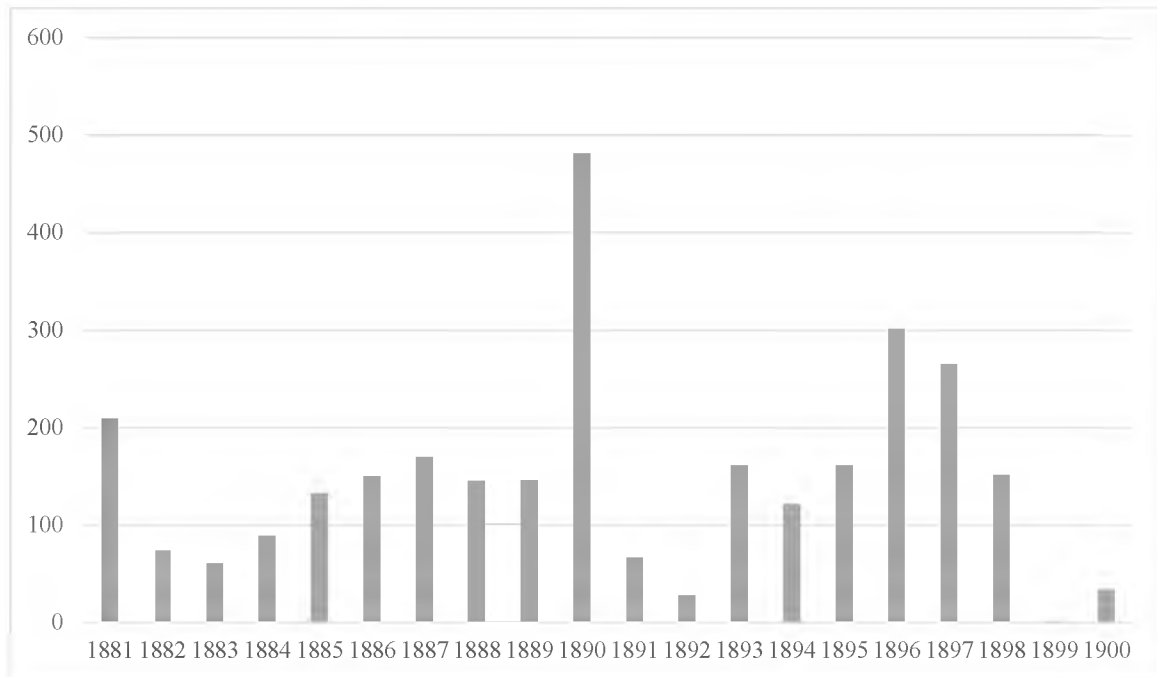
на општинским мерилима су бележиле стални пад. Највећи пад је забележен у количини меса премереног на општинским мерилима, који је опао за читавих 75%. С друге стране учешће ових прехранбених производа у промету на панађурима и у извозу је вишеструко увећано. Тако је продаја лоја на панађурима, упркос варирању, у наведеном периоду увећана нешто више од два и по пута.⁸³⁵

Графикон 80: Продаја лоја на панађурима у периоду 1898-1908 изражена у тонама



⁸³⁵ *Статистички годишњак 4 1898-1899*, Београд 1902, 422-423, 426-427; *Статистички годишњак 5 1900*, Београд 1904, 370-371; *Статистички годишњак 6 1901*, Београд 1904, 410-411; *Статистички годишњак 7 1902*, Београд 1905, 412-413; *Статистички годишњак 8 1903*, Београд 1906, 434-435; *Статистички годишњак 9 1904*, Београд 1906, 464-465; *Статистички годишњак 10 1905*, Београд 1907, 458-459; *Статистички годишњак 11 1906*, Београд 1908, 458-459; *Статистички годишњак 12 1907-1908*, Београд 1913, 569.

Графикон 81: Извоз масти и масла изражен у тонама 188-1900



На домаћем тржишту се од меса највише ценила свињетина. Тако је вредност килограма говедине у просеку износила 86% вредности килограма свињетине, а килограма овчетине 77%. Сличан однос цена је забележен и између сушене свињетине и говедине, док је цена килограма овчије пастрме била готово упола мања од цене свињске.⁸³⁶

Цене меса и сланине су током три деценије (1878-1908), уз стално варирање, забележиле пораст. Тако је цена килограма свињетине 1908. године била за 33% већа, овчетине за 39% и говедине за 34% од цене из 1878. С друге стране вредност килограма лоја је забележила пад од 20 %. Током истог периода, цена масти и сланине је била у просеку два пута већа од цене меса.⁸³⁷

⁸³⁶ *Статистика цена пољопривредних и других производа у Краљевини Србији*, књ. 3, 1906, LVII; *Статистички годишњак 6 1901*, Београд 1904, 268-269; *Статистички годишњак 7 1902*, Београд 1905, 270-271; *Статистички годишњак 8 1903*, Београд 1906, 294-295; *Статистички годишњак 9 1904*, Београд 1906, 318-319; *Статистички годишњак 10 1905*, Београд 1907, 308; *Статистички годишњак 11 1906*, Београд 1908, 312-315; *Статистички годишњак 12 1907-1908*, Београд 1913, 360-361, 364-365.

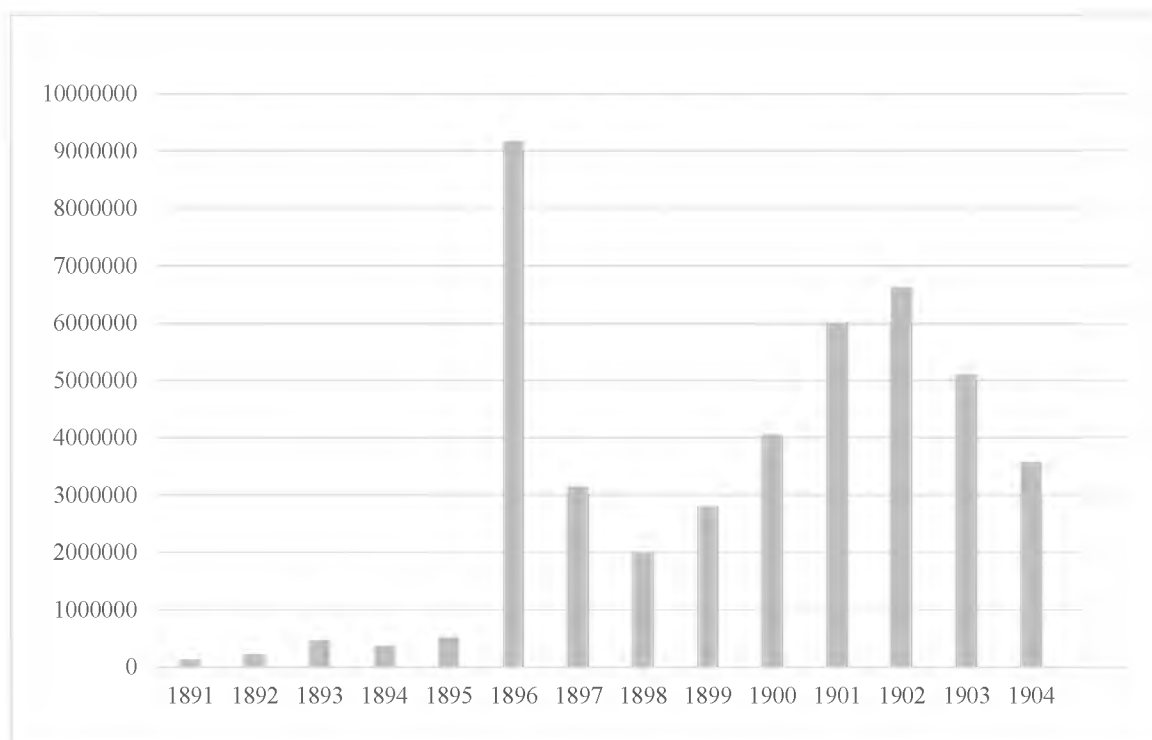
⁸³⁷ *Статистика цена пољопривредних и других производа у Краљевини Србији*, књ. 3, Београд 1906, LVII; *Статистички годишњак 12 1907-1908*, Београд 1913, 384.

Свеже месо и месне прерађевине у већим количинама почињу да се извозе тек у првој деценији 20. века и то захваљујући развоју прехранбене индустрије и изазовима које је пред привредни опстанак Србије поставио Царински рат.

Табела 49: Цена килограма сушеног меса (пастрме) изражена у динарима

	овчија пастрма	говеђа пастрма	свињска пастрма
1901	0,81	1,1	1,39
1902	0,86	1,28	1,52
1903	1,08	1,59	1,79
1904	1,11	1,53	1,8
1905	1,13	1,64	1,99
1906	1,05	1,38	1,91
1907	0,92	1,45	1,69
1908	0,98	1,41	1,71

Графикон 82: Извоз меса, сланине, црева и заклане живине изражен у килограмима 1891-1904



Закључак

Кнежевина Србија је заузимала централне делове данашње Србије. Након ослободилачких ратова 1876-1878, њена територија је увећана за 10.972 km² а становништво за 303.097 становника. Све до 1912. године и завршетка балканских ратова, њена површина је износила 48.302,6 km² квадратних километара. На овој територији постоје повољни природни услови за развој различитих грана пољопривреде. Захваљујући клими јужне половине умереног појаса, разгранатој хидрографској мрежи и широкој распрострањености пољопривредно продуктивних земљишта као што су смоница, гајњача и псеудоглеј, подручје централног Балкана је од давнина представљало подручје са развијеном земљорадњом и сточарством.

Рељеф и привредне активности условили су постојање два основна типа сеоских насеља на територији Србије: старовлашког и тимочког. Старовлашки тип има две подврсте: ибарску и шумадијску а тимочки јасеничку. Под утицајем државне регулативе и ушоравања настао је и мачвански тип. Ова насеља су претрпела значајне промене које су биле везане за пораст становништва, интензивирање производње у оквиру појединих пољопривредних грана, али и за административне мере донете од стране државе. Тако је код појединих села је дошло до збијања, а код других, нарочито због ширења површина под шљивицима, до разбијања. Такође, у овом периоду се јавља и посебан тип насеља – друмске варошице.

Свако насеље је у оквиру свог атара имало приватно земљиште и земљиште над којим је имала право коришћења цела сеоска заједница. У периоду о коме је овде реч, у све више се смањује површина општинског заједничког земљишта на рачун приватног поседа и државне земље. Приватни посед можемо изједначити са појмом окућња. У оквиру њега су се издвајала два дела, права окућница – двор, и ограђени воћњак. У зависности од организације, врсте и обима пољопривредних радова, у двору и воћњаку се налазе и неопходне економске зграде.

Поред окућнице, сеоска домаћинства су имала и земљишне парцеле у различитим деловима атара, у зависности од рељефа и гране пољопривреде која је на том подручју била примарна. То су могле бити орнице, купусишта, забрани, ливаде или *државе* у удаљеним деловима атара или планине.

Општинским земљиштем располагао је кмет, који је парцеле за крчење, захвате, чаире или ливаде додељивао сељацима или им одузимао делове раније стечене земље и додавао другима, како би боље уобличио потески систем. Са законом о чувању пољског имања, који је донет 4. маја (22. априла) 1885, између осталог је утврђена и организација потеса и режим испаше. У већини крајева пројекат комасације није наишао на разумевање и одзив, и то због проблема везаних са процену вредности земљишта и постизање договора око размене.

Крајем прве деценије 20. века, удео сеоског становништва у укупној популацији износио је 87 %. У истом периоду, још већи део становништво се издржавало од пољопривреде, јер је у ову грану привређивања била укључена и трећина становника градских општина. Највећи део становништва је обрађивао сопствену земљу. Ти поседи су били најчешће величине до 5 хектара. Везаност за земљу, чији је обрадиви део највећим делом био приватна својина српских земљорадника, оставиће траг на економски и политички живот овог простора све до данашњих дана.

Крајем 19. и почетком 20. века, Србија је била држава са најмлађим становништвом у Европи. Млади до 15 година чинили су 43,5 процената укупне популације. Истовремено старијих од 65 било је само 3 процента, што је Краљевину Србију сврставало у демографски прогресивна, млада друштва. Ово друштво је истовремено било у великој мери етнички и верски монолитно јер су Срби чинили око 90 процената популације. На селу је ова монолитност била још израженија.

Иако се за традиционално српско друштво везује задружна породица, она је у деветнаестовековној Србији била реткост. Највећи део породица је имао између шест и десет чланова, док су велике задруге са више од 10 чланова чиниле само 2,5% укупног броја породица.

У оквиру сеоског домаћинства постојала је строга подела рада. Мушки послови су углавном били везани за имање и поље – орање, косидба, плашћење сена, дрљање, окопавање, резидба и калемљење лозе, берба и др. У редовне женске послове спадали су послови везани за децу и одржавање реда и чистоће у кући. Жене су учествовале и у обављању већих пољских радова у случајевима када у кући није било одраслог мушкарца. Деца су од најранијег узраста почињала да раде послове примерене њиховом узрасту. Од своје седме до дванаесте године деца су чувала стоку, а као старија помагала су очевима или мајкама.

Пољопривредни радови су обављани традиционалним алаткама и оруђима, као што су ралица, плуг, брана, мотика, риљ, ашов, будак, лопата, грабуље, садиљка, косир,

срп, коса, виле, секира. Крајем 19. и почетком 20. века почиње да се шири употреба савремених машина, као што су тријери, круњачи, вршалице, ветрењаче, прскалице. Модернизација производње била је посебно присутна у областима са најразвијенијом земљорадњом, као што је било Поморавље.

Област пољопривреде била је под надзором Министарства финансија све до доношења Закона о устројству Министарства за народну привреду 2. јануара 1883. (21. децембра 1882.) године. Овим Законом, Министарство народне привреде, а одмах потом и његово Одељење за земљорадњу и сточарство преузимају бригу о развоју пољопривреде у Србији. Под јурисдикцијом овог Одељења налазили су се Топчидерска економија, Државна ергела, пољопривредне школе, расадници и пољопривредне станице, као и државни економи.

Поред државних установа, рад на унапређењу пољопривреде вршило је Српско пољопривредно друштво, основано 1868. Оно је преко својих подружница и издавачке делатности ширило најновија сазнања из области пољопривреде. Напредак у пољопривредној производњи може се ставити и у заслугу земљорадничких задруга, које су почеле са деловањем 1894. године. Оне су, путем удруживања, обезбеђивале набавку модерних справа, стоке и семена, као и заједничку прераду и пласирање пољопривредних производа.

У периоду од 1878. до 1912. године, у Србији је донето више закона који су се односили на поједине гране пољопривреде, установе из области пољопривреде, као и мере за заштиту усева и пољопривредних површина, стоке, објеката и справа, као и накнаду штете произвођачима. На овај начин држава је директно утицала на развој пољопривредне производње, њену модернизацију, одабир нових и напреднијих сорти домаћих животиња и културних биљака, као и организовану борбу са изазовима који су се појавили пред нашим земљорадницима, попут филоксере или пероноспоре. Законе су пратили одговарајући правилници о спровођењу који су давали детаљна упутства за спровођење предвиђених законских норми.

Највећи део култивисаног земљишта у Краљевини Србији је било под ратарским културама. Развоју ратарства у Србији поговарала је повољна клима и квалитет земље, због чега су ратарски производи обично били врло доброг квалитета. Ратарство је у различитим пределима Србије било на различитом ступњу развоја. У насељеним и плодним крајевима и у околинама већих вароши било је знатно развијеније него у крајевима ређе насељеним и удаљенијим од тржишта и живљег саобраћаја.

Од житарица, српски сељак је највише сејао кукуруз а потом пшеницу, овас и раж. Пшеница се гајила као озими и пролећни усев, с тим што су знатно веће површине биле под озимом пшеницом. После кукуруза и пшенице, у Србији се највише гајио овас, који се употребљавао за исхрану стоке, а и извозио у великим количинама.

У Србији током 19. века и на почетку 20. века, од индустријских биљака се у највећој мери гајила конопља. Узгајање кудеље је било везано за израду платна и одевних предмета, које су вршиле саме домаћице. Знатно мање површина је било под ланом и дуваном, док се шећерна репа почела гајити тек почетком 20. века и то у вези са отварањем првих фабрика шећера.

На територији коју је обухватала Кнежевина а потом и Краљевина Србија владали су изузетно погодни услови за развој воћарства. Захваљујући повољној клими и земљишту успевале су различите врсте воћа. У 19. и почетком 20. века, у Србији су се највише гајиле шљиве, које су заузеле три четвртине укупне површине под воћњацима. Од осталог воћа најзаступљеније су биле јабука и крушка, затим орах, трешња и вишња. Знатно мање је било кајсија, бресака и дуња. Шљиве, које су биле најраспрострањеније воће, користиле су се највише за печење ракије и сушење, потом за израду пекмеза, а најмање у сировом стању. Суве шљиве су представљале један од најзначајнијих извозних артикала. Њихов извоз је постао посебно значајан током друге половине 19. века. Захваљујући великој потражњи и доброј заради, српски сељаци су ширили своје шљивике у свим оним областима у којима су постојали погодни услови за узгој овог воћа. Пред сушених шљива, извозило се и различито свеже воће, као и пекмез.

Поред воћа, и винова лоза је успевала и гајила се у скоро свим областима, изузев у југо-западном делу и планинским пределима. Упркос погодним условима, површине под овом културом су биле сразмерно мале, пре свега због значајних улагања која су била неопходна за интензивно бављење овом граном земљорадње, као и недостатка знања потребних за производњу квалитетних вина.

Развој српског виноградарства је прекинула појава филоксере. Србија је била међу последњим европским државама у којима је регистрована ова појава. Први пут је забележена 1882. године у смедеревским виноградима. У циљу превенције и решавања проблема, установљена је Стална комисија за борбу противу филоксере на челу са др Симом Лозанићем. Рад на борби против филоксере и обнављању винограда омогућио је Закон о унапређењу виноградарства 1895. године. Интензивним радом и отварањем

расадника америчке лозе, последице заразе су донеле отклоњене, тако да је од средине прве деценије 20. века забележен пораст у производњи вина.

У Србији 19. века, повртарство није било у оној мери развијено у којој су постојали природни услови. Поврће се углавном гајило за кућне потребе, док су се веће количине повртарских култура за тржиште производиле само у близини градских насеља. Свако сеоско домаћинство имало је своју башту, у којој се узгајало различито поврће за исхрану. Већина ових повртњака била је довољно велика за производњу само мањих количина поврћа, које су се трошиле у домаћинствима самих произвођача. У сеоским повртњацима су се гајили у највећој мери: лук – бели и црни, влашца, празилук и аљма, пасуљ, кромпир, боб, грашак, сочиво, купус, паприка, парадајз, плави патлиџан, зеље, бундеве, краставци и бостан. У градским баштама посебно важно место су имали шаргарепа, першун, паштрњак и целер.

У Србији, све до 20. века, говеда су заузимаła најважније место међу домаћим животињама. Крај који се посебно истицао по узгоју говеда била је Тамнава. Изузетно значајну улогу говеда су имала у земљорадњи као вучна и погонска снага, као и у преносу терета, нарочито на брдовитом и мочварном земљишту, где је њихова употреба била сигурнија него употреба коња. Поред тога, од говеда се добијало месо, кожа, лој и млеко. Крајем 19. века у северним деловима Краљевине Србије преовлађивала су домаћа сива говеда, пореклом од степских говеда. У ову групу говеда спадала су говеда подолске и колубарске расе. У Поморављу је нарочито био заступљен ресавски сој говеда. У планинским областима Србије и даље је најбројније било српско планинско говече – буша, које се и до данас одржало у мањем броју. За продају домаћим и страним кланицама већином су се товили волови, некад већ у трећој години. Такође, продавани су и вишкови млечних производа, али највише на домаћем тржишту.

У деветнаестовековној Србији биво је био релативно ретка домаћа животиња. Највише се гајила у јужним областима, које су дуже остале под турском влашћу. Биволи су се највише гајили у Врањском округу, а знатно мање у Топличком.

Коњарство је било слабо развијено јер је узгој коња било повезано са већим знањем, трудом и трошковима, него узгој домаће стоке. Посебан проблем је био и то што у Србији није било великих поседника, који би се посветили произвођењу и гајењу коња, већ су се тиме, поред других пречих послова, узгредно бавили сељаци. Највише и најбољих коња је било у Подринском, Подунавском, Пожаревачком и Тимочком округу. Српски сој коња настао је мешањем домаћих грла са оријенталним расама.

У циљу развоја домаћег коњарства, српска Влада је установила још 1852. године Државну ергелу. Њен основни задатак је био да производи бољу расу пастува ради побољшања домаћих сојева коња. Нешто касније је започела приватна иницијатива оснивањем удружења познатих под именом *Кола Јахача Кнез Михаило*, која су имала задатак, да приређивањем изложби и трка на разним местима по земљи утичу на побољшање домаће расе коња. У другој половини 19. века, знатно је побољшан домаћи сој коња и то захваљујући пастувским станицама.

Гајење свиња је одувек било развијено у нашим крајевима. Развој свињарства условили су погодни природно улови, који су обезбеђивали готово неисцрпну крмну базу, као и биолошке особине свиње, која је сразмерно раностасна и вишеструко плоднија од остале стоке. Мало се улагало у производњу, како у исхрану, тако и у рад, који се сводио на надгледање чопора. Свиње су се гајиле у готово свим крајевима Србије, изузев планинских области у којима је овчарство била главна грана привређивања.

Најраспрострањенија раса свиња до 19. века је била домаћа шишка, која је настала припитомљавањем дивље свиње. Из шишке се развила оплемењивањем шумадинка, најчувенија раса српских свиња, позната и као Милошева-српска свиња. Од шумадинке су настале домаће расе моравка и ресавка. Поред шумадинке, у време кнеза Милоша формирана је и мангулица, српска свиња од које се добијала маст, тада изузетно тражена и цењена.

Овца је у већини крајева Србије била најраспрострањенија и најомиљенија домаћа животиња. Њен узгој представљао је најаутархичнију грану пољопривреде која је, у појединим тренуцима и на појединим подручјима, по свом значају превазилазила чак и ратарство. Овчарство је могло да задовољи најважнији део неопходних потреба једног просечног сеоског домаћинства, и то за месом, млеком, оделом, постељом и обућом. У оквиру ове гране сточарства су се одржале различите врсте удруживања као што су разне врсте бачијања, супон, супаша, издизање на планину и зимовнике.

У планинским областима Србије, крајем 19. и почетком 20. века, овчарство је било посебно развијено око високих планина у ужичком крају, око Копаоника и Старе Планине, као и других нижих планина источне и западне Србије. У Србији су се крајем 19. века гајили сојеви домаће овце праменке и то углавном три соја: кривовирски, краљевски и обични.

Поред узгоја оваца у Србији је било развијено и гајење коза. По сразмери броја коза и становника, Србија се средином 19. века налазила на другом месту у Европи,

одмах иза Грчке. Разлог томе је била скромност коза у погледу исхране и њихова отпорност према болестима.

Географско-климатски услови и богатство флоре омогућили су развој пчеларства, чији су производи били међу најзначајнијим извозним артиклима све до 19. века. Најпогоднији предели за узгајање пчела су се налазили у Пожаревачком, Ужичком, Рудничком, Ваљевском и Црноречком округу. У Србији, пчеларење је било засновано на вишевековној традицији. Око пчела су се обично бавили старији људи и жене. Пчеле су чуване у традиционалним кошницама трмкама (трнкама, вршакарама). Прекретницу у развоју пчеларства представља прелазак са старих кошница на нове са покретним саћем, који је омогућио напуштање ројевог начина умножавања пчелињих друштава. Временом и сами сељаци овладавају вештином израде новог типа оквирних кошница.

Краљевина Србија, као земља са развијеним ратарством, имала је значајне предуслове за напредовање живинарства. Житни отпаци, којих је увек било у довољној количини, омогућавали су изобиље хране за различите врсте живине. Овој грани пољопривреде погодвали су и веома повољни климатски услови, те је узгој живине био у тој мери распрострањен да готово није било домаћинства у коме се није могао наћи мањи или већи број скоро свих врста живине. У Србији су се у највећој мери узгајале кокошке, затим ћурке, гуске и патке. Све до последње деценије 19. века, живинарство у Србији је представљало ситну грану привређивања којом су се искључиво бавиле жене. Повољна цена живинског меса, која је била већа него цена осталих врста меса, допринела је порасту количина произведеног живинског меса и јаја. Велика потражња на домаћим и страним тржницама утицала је на почетак значајнијих улагања у држање и производњу и извоз живине.

Жива стока је представљала најважнији трговински артикал, како на домаћем тако и на страном тржишту. Из Србије су се извозиле све врсте крупне и ситне стоке, живина и коњи. Највећи део промета на панађурима односио се на промет стоком. Вредност продате стоке износила је између 98 и 87 процената укупног промета на овим тржницама. Највише се трговало говедима, која су била посебно важна за сеоска домаћинства као радна стока. Број говеда продатих на панађурима био је вишеструко већи од броја свих других врста стоке.

Трговина свињама је била посебно регулисана од стране државе с обзиром да су свиње дуго представљале најважнији извозни артикал. Крајем 19. века, и живинарство постаје једна од значајнијих грана пољопривреде која је доносила приходе од извоза.

Иако се у Краљевини Србији производило доста млека, његова прерада је у највећој мери вршена у самим пољопривредним домаћинствима и то у првом реду за домаће потребе, док су само вишкови изношени на тржиште. Стога се не може говорити о млекарству у оном смислу, у коме је оно постојало у индустријски развијенијим земљама тог доба. У Србији су се музле: краве, овце, козе и биволице. Највећа количина млека се добијала од оваца. Млеко се углавном трошило у самим пољопривредним домаћинствима, у којима су млеко и млечни производи представљали једану од основних намирница.

Модерне методе у преради млека, примењиване су само у малобројним установама и задругама као што су били сирарски завод у оквиру Ратарске школе у Краљеву и посебно одељење Државног сточарског завода. Почетком 20. века отворена су и прва приватна млекарска предузећа у Србији, и то у Смедереву, Београду и Нишу.

За разлику од млечних производа, који су представљали, заједно са хлебом, основу исхране сеоског становништва, месо, сланина и лој су се трошили у знатно мањој мери. Месо се пре свега користило у исхрани као сушено месо током мрсних зимских дана, а као кувано и печење најчешће у време бербе и празника. Јесен је био период када се вршило одвајање стоке за приплод, продају и клање за домаће потребе. У зависности од тога која се стока гајила у одређеном крају, клале су се овце, свиње и говеда. У брдским и планинским пределима, у којима је сточарство било главно занимање, продаја стоке, пре свега оваца, представљала је главни новчани приход. Стока се најчешће продавала жива док се само одређен број грла клао у самим сеоским домаћинствима и то углавном за домаћу употребу. Само у годинама када цена стоке није достигала жељену висину, грла предвиђена за продају су се клала а месо се касније продавало као „пастрма“ – сушено месо. Конзервација меса је вршена традиционалном народном техником сушења. У западној Србији, Шумадији, Рашкој, Херцеговини и Црној Гори сушење је вршено на диму изнад огњишта, а источно од Мораве и у Повардарју на ветру и промаји.

У сеоским домаћинствима, која су све до почетка 20. века представљала у великој мери заокружене аутархичне целине, за потребе укућана су се производиле и обућа и одећа. За израду обуће, домаћинство је само обезбеђивало кожу. Она се добијала од свиња, говеда, оваца и коза.

Поред материјала за израду обуће, сеоска домаћинства су сама обезбеђивала и вуну за израду сукна, тканих и плетених одевних предмета и ћилимова. По квалитету вуне, у Србији су на првом месту биле кривовирске овце, за њима су следиле пиротске, књажевачке и бањске. Знатно грубљу вуни давале су старовлашке (краљевске овце).

Вишкови вуне, коже, меса, сланине, масти и лоја, који не би били искоришћени у сеоским домаћинствима и њиховој кућној радиности, постајали су сировине у занатлијског и индустријској производњи или извозни артикли.

Списак извора и литературе

Архивски фондови и збирке

Архив Србије (АС)

Фондови:

Министарство народне привреде

Одељење за земљорадњу и сточарство (МНП – 3)

Одељење за пољску привреду и ветеринарство (МНП – П)

Главни савез српских земљорадничких задруга (Д-1)

Комплекс фондова задружних организација (Д-2)

Збирке:

Збирка Љубомира Мићића (ЗЉМ)

Архив САНУ (АСАНУ)

Збирке:

Етнографска збирка (ЕЗ)

Историјска збирка (ИЗ)

Историјски архив Београда (ИАБ)

Фондови:

Управа града Београда (1)

Архив Југославије (АЈ)

Фондови:

Министарство финансија Краљевине Југославије (70)

Главни задружни савез (301)

Објављени извори

Друго годишње извешће и програм „Ратарске школе“ у Краљеву, Београд 1884.

Зборник закона и уредаба, књ. 36, Београд 1881.

Зборник закона и уредаба, књ. 37, Београд 1882.

Зборник закона и уредаба, књ. 38, Београд 1882.

Зборник закона и уредаба, књ. 41, Београд 1885.

Зборник закона и уредаба, књ. 45, Београд 1890.

Зборник закона и уредаба, књ. 48, Београд 1893.

Зборник закона и уредаба, књ. 50, Београд 1899.

Зборник закона и уредаба, књ. 51, Београд 1899.

Зборник закона и уредаба, књ. 53, Београд 1901.

Зборник закона и уредаба, књ. 55, Београд 1903.

Зборник закона и уредаба, књ. 56, Београд 1903.

Зборник закона и уредаба, књ. 60, Београд 1908.

Извештај о раду Министарства народне привреде по струци пољопривредној у 1898. години, Београд 1899.

Извештај о раду Одељења за пољску привреду и ветеринарство, Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу, Београд 1907.

Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину, Београд 1911.

Поука о говеђој куги за местне власи и сваког, који има говеда, Београд 1878.

Школа за сточарство и планинско газдовање у Краљеву: годишњи извештај за 1910-11. годину, Београд 1912;

Школа за сточарство и планинско газдовање у Краљеву: годишњи извештај за 1909-10. годину, Краљево 1910;

Школа за сточарство и планинско газдовање у Краљеву: извештај за школску 1907-08. годину, Краљево 1908;

Штампа и календари

Босанска вила, Сарајево, 1886-1914.

Државни календар Књажевства (Краљевине) Србије, Београд 1861, 1869-1914.

Живинар са поукама о живинарству, Алексинац 1907-1908.

Заштитник: орган „Друштва за заштиту животиња“, Београд 1906-1911.

Земљорадничка задруга, Смедерево 1894-1897, Београд 1898-1914, 1920-1944.

Календар Земљорадничка задруга, Београд 1903-1904.

Пољопривредни гласник, Београд 1899-1907.

Пољопривредни календар, Београд, 1883-1913.

Пчела: илустрован орган за српске пчеларе, Београд 1883-1885.

Пчелар: илустровани лист Српског Пчеларског Друштва, Београд, 1898-1902.

Српски пчелар: илустровани лист за пчеларство, Београд, 1911-1912.

Тежак: илустровани лист за пољску привреду, Београд, 1869-1914, 1919-1941.

Статистичке публикације

Два века развоја Србије : статистички преглед, Београд 2008.

Државотис Србије IX, Београд 1879.

Државотис Србије XI, Београд 1882.

Државотис Србије XVI, Београд 1889.

Државотис Србије XVII, Београд 1893.

Државотисъ Србиѣ II, Београд 1863.

Државотисъ Србиѣ III, Београд 1869.

Попис домаће стоке 1900. године, Статистика Краљевине Србије, књ. 22, Београд 1903.

Попис домаће стоке 1905. године, Статистика Краљевине Србије, књ. 32, Београд 1913.

Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године, Статистика Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1897.

Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године, Статистика Краљевине Србије, књ. 16, Београд 1897.

Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године, Статистика Краљевине Србије, том 1, Београд 1893.

Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1895. године, Статистика Краљевине Србије, том 12, Београд 1898.

Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године, Статистика Краљевине Србије, том 23, Београд 1903.

Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године, Београд 1911.

Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године, Београд 1906.

Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године, Београд 1901.

Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900 годину, Статистика Краљевине Србије, том 18, Београд 1903.

Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901 годину, Статистика Краљевине Србије, том 25, Београд 1904.

Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902 годину, Статистика Краљевине Србије, том 27, Београд 1906.

Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1903 годину, Статистика Краљевине Србије, том 29, Београд 1907.

Статистика рођења, венчања и умирања од 1900. до 1905. године, Статистика Краљевине Србије, том 21, Београд 1907.

Статистика рођења, венчања и умирања за 1888, 1889. и 1890. годину, Статистика Краљевине Србије, том 4, Београд 1895.

Статистика рођења, венчања и умирања за 1891. годину, Статистика Краљевине Србије, том 8, Београд 1898.

Статистика рођења, венчања и умирања за 1892. годину, Статистика Краљевине Србије, том 15, Београд 1901.

Статистика рођења, венчања и умирања за 1893. годину, Статистика Краљевине Србије, том 17, Београд 1902.

Статистика рођења, венчања и умирања за од 1894. до 1899. године, Статистика Краљевине Србије, том 19, Београд 1904.

Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1900 годину, том 17, Београд 1901.

Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1901 годину, том 19, Београд 1902.

Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1902 годину, том 20, Београд 1903.

Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 1, Београд 1893.

Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 2, Београд 1898.

Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 3, Београд 1900.

Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 4, Београд 1902.

Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 5, Београд 1904.

Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 6, Београд 1904.

Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 7, Београд 1905.

Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 8, Београд 1906.

Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 9, Београд 1906.

Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 10, Београд 1907.

Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 11, Београд 1908.

Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 12, Београд 1913.

Лексикографске и енциклопедијске публикације

G. Antonović, *Pedološki leksikon*, Beograd 1999.

Poljoprivredna enciklopedija I-III, Zagreb 1970.

Пољопривредни лексикон, Београд 2004.

P. Skok, *Etimologijski rječnik*, Zagreb 1988.

Литература

Agricultural Survey of Europe: The Danube Basin – Part 2, Rumania, Bulgaria and Yugoslavia, Technical Bulletin 126 (1929).

D. Amedoski, *Društveno-ekonomski odnosi u Kruševačkom sandžaku od sredine XV do kraja XVI veka*, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2013, doktorska disertacija u rukopisu.

Д. Антонијевић, *Алексиначко Поморавље*, Српски Етнографски Зборник - Живот и обичаји народни, књ. 35, Београд 1971.

М. Антонић, *Историјски развој кошнице*, Пчелар 3 (1996) 84. Доступно на: <http://www.pcelarm.com/Istorija%20pcelarstva/Istorijski%20razvoj%20kosnice.html>.

G. Antov, A. Antov, T. Čobić, *Podolac*, Iz istorije poljoprivrede 1-2 (2002) 9-10.

М. Бајић, *Анализе пољопривредних производа*, Београд 1911.

Т. Вајровић, Р. Велић, Р. Перика, *Zarazne bolesti goveda, ovaca, koza, svinja i konja uz terapiju i preventivu te osnove ishrane*, Zenica 2008.

Ј. Белић, *Албум раса стоке*, Београд 1988.

J. Birchall, *The international co-operative movement*, Manchester University Press 1997.

М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004, 81-84.

Н. Бркић, *Насеља и становништво Топлице и Дубочице од XIV до XVI века*, Филозофски факултет у Нишу 2013, докторска дисертација у рукопису.

С. Вујадиновић, *Пореч: Привредно-географске одлике и саобраћајне везе*, Београд 1962.

Е. Вукићевић – З. Лазаревић, *О неким шумским фитоценозама и алохтоним дрвенастим врстама као извору пчелиње испаше*, Пољопривреда 3-4 (1967) 54-60.

С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва II: социологија становања*, Београд 1965.

С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III: социологија сељачких радова*, Београд 1983.

А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002.

Н. Вучо, *Положај сељаштва : експропријација од земље у XIX веку*, Београд 1955.

Н. Вучо, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1958.

И. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981.

- Н. Вучо, *Текстилне фабрике на Карабурми од 1897. до 19041. године*, Годишњак града Београда 22 (1975) 118.
- Н. Вучо, *Топчидерска економија 1851-1928*, Годишњак града Београда 28 (1981) 69-76.
- S. de Vylder, *The Rise and Fall of the "Swedish Model"*, Occasional Paper 26 (доступно на: <http://core.ac.uk/download/pdf/6248747.pdf>)
- Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, Београд 2014.
- С. Гавриловић, *Гајење оваца*, Београд 1885.
- С. Гавриловић, *Како да подигнемо и да побољшамо наша говеда*, Београд 1882.
- G. Gale, *Saving the vine from Phylloxera: a never-ending battle*, Wine: A Scientific Exploration, CRC Press 2002, 70-91.
- Г. Гарић Петровић, Д. Амедоски, *Становништво и насеља нахије Петрус у 16. веку*, Историјски часопис 57 (2013) 117-137.
- Г. Гарић, *Београдска епископија : од 1718. до 1739. године*, магистарски рад у рукопису, Филозофски факултет у Београду, 2009.
- Г. Гарић Петровић, *Прилог историји виноградарства и винарства у Србији*, Историјски часопис 60 (2011) 231-245.
- С. Грбић, *Српска народна јела и тића из Среза Бољевачког*, Етнографски Зборник - Живот и обичаји народни, књ. 14, Београд 1925.
- Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације: (1718-1739)*, Споменик СКА 52 (1914) 84-208.
- С. Динић, *О млекарству и млекарским задругама*, Једанаести конгрес српских земљорадничких задруга држан 23, 24 и 25 августа 1906 године у Пироту, Београд 1907.
- M. W. Dick, *Straminipilous Fungi*, Springer Science, 2001.
- В. Dobrilović, *O razvoju meteorologije u Srbiji*, Beograd 1964.
- М. Драгић, *Гружа*, Српски етнографски зборник, књ. 21, Насеља и порекло становништва књ. 10, Београд 1921, 153-382.
- Б. Дробњаковић, *Јасеница*, Српски етнографски зборник, књ. 25, Насеља и порекло становништва књ. 13, Београд 1923, 195-435.
- Б. Дробњаковић, *Смедеревско Подунавље и Јасеница*, Српски етнографски зборник, књ. 25, Насеља и порекло становништва књ. 13, Београд 1923, 193-435.
- Г. Дугалић, *Педологија*, Чачак – Крагујевац 2012.
- В. Дуцић, М. Радовановић, *Клима Србије*, Београд 2005.
- В. Душковић, *Србија на Светској изложби у Паризу 1900*, Београд 1995.

- М. Ђорђевић, „Краљевство Србија“ 1720-1739, Филозофски факултет у Нишу, необјављена докторска дисертација.
- Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, Српски етнографски зборник, књ. 4, Насеља и порекло становништва књ. 1, Београд 1902, 1-224.
- Ј. Ердељановић, *Етнолошка грађа о Шумадинцима*, Српски етнографски зборник, књ. 64, Расправе и грађа књ. 2, Београд 1951.
- Ј. Живановић, *Пчеларење у Срба*, Годишњица Николе Чупића 3 (1879) 10-23.
- Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Београд 2013.
- Земљорадничко задругарство Србије кроз историју*, Београд 1994.
- Р. Илић, *Ибар*, Српски етнографски зборник, књ. 6, Насеља и порекло становништва књ. 3, Београд 1905, 523-692.
- Р. Илић, *О љубићским селима*, Српски етнографски зборник, књ. 5, Насеља и порекло становништва књ. 2, Београд 1903, 1-88.
- М. Исић, *Економске прилике на селу у Србији 1919. године*, Научни скуп Србија на крају Првог светског рата, Београд 1990, 65-76.
- М. Isić, *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka*, Beograd 2008.
- В. Јакшић, *Статистичка збирка из србских крајева*, Београд 1875, 322, 328.
- М. Јевтић, *Пољопривредна школа у Шатцу*, Шабац 1988.
- Л. Јовановић, *Пољска привреда у Србији*, Београд 1900.
- Љ. Јовановић, *Млава*, Српски етнографски зборник, књ. 5, Насеља и порекло становништва књ. 2, Београд 1903, 247-458.
- М. Јовановић, Б. Михајловић, *100 година пољопривредне школе у Краљеву*, Краљево 1983.
- К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, Српски етнографски зборник, књ. 55, Насеља и порекло становништва књ. 29, Београд 1940.
- Ј. Каран Панчић, *Из историје задругарства*. Доступно на: <http://www.zssrbije.org/istorija-zadugarstva.html>.
- В. Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд 1884.
- В. Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд 1887.
- Р. Катић, *Историја ветеринарства Србије*, Београд 1957.
- Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978.
- В. Качавенда, *Из двогодишње праксе млекарена и млекарске задруге*, Једанаести конгрес српских земљорадничких задруга држан 23, 24 и 25 августа 1906 године у Пироту, Београд 1907.

- N. Kljajić, S. Arsić, N. Mijajlović, *Zemljište kao faktor poljoprivredne proizvodnje*, Tranzicija 14/29 (2012) 38-47.
- Д. Ковачевић-Којић, *О извозу воска из средњовековне Србије и Босне преко Дубровника*, Историјски часопис 18 (1971) 143-153.
- В. Којић, Ђ. Simonović, *Seoska naselja Srbije*, Београд 1975.
- К. Костић, *Стара српска трговина и индустрија*, Београд 1904.
- К. Н. Костић, *Грађа за историју пољопривреде код нас*, Београд 1921.
- М. Костић, *Белопаланачка котлина*, Београд 1970.
- G. Kritsky, *The Quest for the Perfect Hive*, Oxford University Press 2010, 123, 129-130.
- Е. Kurtović, “*AD USUM BONI PASCULATORIS ET BONI VIRI*” (*Uzgoj konja u dubrovačkom zaleđu kroz prizmu ugovora o uzgoju*), Spomenica Ibrahima Karabegovića, Sarajevo 2013, 35-68.
- J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, Mittheilungen des K. K. Kriegsarchiv, Neu Folge III, Wien 1889.
- Д. Лапчевић, *Воћарство ужичког краја*, Поуке за народ, Ужице 1924, 35-48.
- Д. Лапчевић, *Воћке, воће и воћарство*, Београд 1921.
- М. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ*, Зборник радова географског института „Јован Цвијић” САНУ 15 (1959) 1-88.
- М. Лутовац, *Привредно-географска карактеристика Јасенице*, Београд 1951.
- М. Лутовац, *Сточарство и сточарски Живот на Бељаници, Кучају сам Ртњу, планинама источне Србије*, Гласник Етнографског института 9-10 (1960-1961) 3-30.
- Ј. Марковић, *Географске области Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, Београд 1966.
- С. Мачај, *Грађа за топографију округа књажевачког*, Београд 1866.
- С. Мијатовић, *Белица*, Српски етнографски зборник, књ. 56, Насеља и порекло становништва књ. 30, Београд 1941, 1-214.
- С. Мијатовић, *Занати и еснафи у Расини*, Српски етнографски зборник, књ. 42, Живот и обичаји народни књ. 17, Београд 1931.
- С. Мијатовић, *Народна медицина Срба сељака у Левчу и Темнићу*, Српски етнографски зборник књ. 6, Београд 1905.
- С. Мијатовић, *Ресава*, Српски етнографски зборник, књ. 46, Насеља и порекло становништва књ. 26, Београд 1930, 97-740.
- С. Мијатовић, *Српска народна јела (са прилогом о тичима) у Левчу и Темнићу*, Српски етнографски зборник књ. 10, Београд 1908.

- С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу*, Српски етнографски зборник књ.32, Живот и обичаји народни књ. 14, Београд 1925.
- С. Мијатовић, *Темнић*, Српски етнографски зборник, књ. 6, Насеља и порекло становништва књ. 3, Београд 1905, 245-406.
- М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, Српски етнографски зборник, књ. 43, Насеља и порекло становништва књ. 25, Београд 1928.
- Д. Милић, *Привредни систем у окупираној Србији*, Научни скуп Србија 1916. године, Београд 1987, 299-308.
- Д. Милић, *Стање у привреди Србије под аустро-угарском окупацијом 1917. године*, Научни скуп Србија 1917. године, Београд 1988, 37-45.
- Д. Милић, *Привредни положај Србије по завршетку ратних операција*, Научни скуп Србија на крају Првог светског рата, Београд 1990, 51-63.
- Ч. Милић, *Основне црте тектонског рељефа Србије*, Београд 1976.
- Д. Милић – Миљковић, *Трговина Србије 1815-1839*, Београд 1959.
- М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
- М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884.
- М. Ј. Милићевић, *Војничка кухиња : исхрана војске у Србији крајем XIX и почетком XX века*, Београд 2002.
- Б. Милојевић, *Рађевина и Јадар*, Српски етнографски зборник, књ. 20, Насеља и порекло становништва књ. 9, Београд 1913.
- С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из Среза Хомољског*, Српски етнографски зборник књ.19, Београд 1913.
- Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, Београд 2004.
- Б. Миљковић-Катић, *О гајењу и преради шљиве*, Глас СКА 420 (2012) 213-214.
- Б. Миљковић-Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834-1867)*, Београд 2014.
- Б. Мићић, *Из народног пчеларства у округу ужичком*, Српски етнографски зборник књ.32, Живот и обичаји народни књ. 14, Београд 1925.
- Љ. Мићић, *Златибор*, Српски етнографски зборник књ. 34, Живот и обичаји народни књ. 19, Земун 1925, 398-479.
- Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд 2000.
- М. Недељковић, *Осмогодишњи рад Варваринске земљорадничке задруге*, Београд 1907.
- М. Недељковић, *Темнић и његове привредне прилике*, Београд 1909.
- М. Николић, *Пшеница и раж*, Београд 1924.

Р. Николић, *Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве*, Српски етнографски зборник књ. 5, Живот и обичаји народни књ. 2, Београд 1903, 89-246.

Р. Николић, *Крајиште и Власина*, Српски етнографски зборник књ. 6, Живот и обичаји народни књ. 3, Београд 1905, 257-271.

Р. Николић, *Околина Београда*, Српски етнографски зборник књ. 5, Живот и обичаји народни књ. 2, Београд 1903, 901-1104.

В. Николић-Стојанчевић, *Рађевина и Јадар*, Средње Подриње, Јадар и Рађевина, Београд 2011.

Основне климатске карактеристике на територији Србије (стандардни нормални период 1961–1990.).

Доступно на: http://www.hidmet.gov.rs/podaci/meteorologija/ciril/Klima_Srbije.pdf

Ј. Павловић, *Народни живот у Крагујевачкој Јасеници*, Српски етнографски зборник књ. 12, Београд 1921.

Љ. Павловић, *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, Српски етнографски зборник, књ. 18, Насеља и порекло становништва књ. 8, Београд 1912, 382-677.

Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, Српски етнографски зборник, књ. 8, Насеља и порекло становништва књ. 4, Београд 1907, 345-1088.

Љ. Павловић, *Соколска нахија*, Српски етнографски зборник, књ. 46, Насеља и порекло становништва књ. 26, Београд 1930, 307-506.

Љ. Павловић, *Ваљевска Тамнава*, Српски етнографски зборник, књ. 18, Насеља и порекло становништва књ. 8, Београд 1912, 382-677.

Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, Српски етнографски зборник књ. 34, Насеља и порекло становништва књ. 19, Земун 1925, 1-180.

Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, Српски етнографски зборник књ. 56, Насеља и порекло становништва књ. 30, Београд 1948, 217-442.

Н. Пантелић, *Етнолошка грађа из Буџака*, Гласник Етнографског музеја 37 (1974) 179-228.

В. К. Petrović, *Zaplaће ili Leskovačko*, Zbornik za narodni život i običaje 5 (1900) 84-119.

М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. I, Београд 1901.

П. Петровић, *Шумадиска Колубара*, Српски етнографски зборник књ. 59, Насеља и порекло становништва књ. 31, Београд 1949.

С. Петровић, *Сто година пољопривредних школа у Србији 1853-1953*, Београд 1956.

Д. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира*, Београд 1950.

Д. Поповић – М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, Београд 1958.

М. Поповић, *Земљорадничке задруге и њихов рад од постанка до данас*, Београд 1913.

Т. Радивојевић, *Лепеница*, Српски етнографски зборник књ. 15, Насеља и порекло становништва књ. 7, Београд 1911, 1-384.

Ђ. Радић, *Вођа при газдовању српском народу*, Нови Сад 1867.

Ђ. Радић, *Воћарство*, Београд 1910.

Ђ. Радић, *Домаћи живинарски лекар*, Нови Сад 1869;

Ђ. Радић, *Моја педесетогодишњица књижевног и културног рада на унапређењу српске пољске привреде*, Београд 1911;

Ђ. Радић, *Наука о земљоделству. Градинарство*, Београд 1894.

Ђ. Радић, *Повртар*, Београд 1890.

Ђ. Радић, *Све о кукурузу*, Београд 1872.

А. Растовић, *Неколико докумената о учењу Србије на изложби у Лондону 1907. године*, Мешовита грађа 28 (2007) 247-264.

А. Растовић, *Србија на Лондонској изложби 1907. године*, Историјски часопис 52 (2005) 317-347.

О. Репић, *Гајење свиња*, Београд 1908.

О. Репић, *Говедарство*, Београд 1907.

В. Rosen, *The Mythical Creatures Bible*, Octopus Publishing Group 2008.

Г. Rothenbacher, *The Central and East European Population since 1850*, Palgrave Macmillan 2013.

А. Савић, *Старо и нестало воће Србије*, Београд 2014.

М. Савић, *Белешке о виноделу крајинском и смедеревском и сортама винове лозе у Србији*, Београд 1874.

М. Савић, *Белешке о виноделу у округу крагујевачком*, Београд 1875.

М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, Београд 1909.

М. Савић, *Стогодишњица развића виноградарства у Србији*, Београд 1905.

М. Савић, *Шљива*, Београд 1900.

М. Savić, S. Jovanović, Н. Šamanc, М. Vučinić, *Savremeni trendovi u uzgoju i zdravstvenoj zaštiti goveda*, Centar za unapređenje obrazovanja u veterinarskoj medicini Beograd, 7-8. Доступно на: <https://bs.scribd.com/doc/134274103/SAVREMENI-TRENDOVI-U-UZGOJU-I-ZDRAVSTVENOJ-ZA%c5%a0TITI-GOVEDA>

М. de Serres, *Description of the Menagerie at Schaenbrunn in Austria*, The Philosophical Magazine and Journal 47 (1816) 250; <http://www.abdn.ac.uk/bestiary/translat/12r.htm> приступљено 10.01.2015.

Србија на Балканској изложби у Лондону, Београд 1907.

- О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине Крајине до краја прве владавине кнеза Милоша: (1788-1839)*, Београд 1980.
- О. Срдановић-Бараћ, *Улога Српског пољопривредног друштва и „Тежска“ у развоју пољопривреде Србије до Првог светског рата*, Београд 1968.
- У. Стајић, *Колубарско говече и његова постојбина*, Београд 1912.
- М. Сталетић, *Пчеларство у 1000 питања и одговора*, Крагујевац 2001.
- М. Станојевић, *Заглавак*, Српски етнографски зборник књ. 20, Насеља и порекло становништва књ. 9, Београд 1913.
- С. Стојановић, С. Ђорђевић-Милошевић, *Autohtone rase domaćih životinja u Srbiji i Crnoj Gori*, Београд 2003.
- С. Стојичић, *Аграрно питање у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова 1878-1907*, Лесковац 1907.
- Л. Тајкал, *Какво је наше млекарство, а какво би требало да је*, Рад Тринастог конгреса српских земљорадничких задруга држаног 28, 29 и 30 августа 1908 у Аранђеловцу, Београд 1909.
- Б. Тодоровић, *Вошке и воће*, Београд 1899.
- П. Тодоровић-Ђаковић, *Набавка приплодних говеда у Алгају, Форалбершкој, Тиролској, Корушкој и Штајерској*, Београд 1896.
- С. Томић, *Сточарство и прерада млека*, Гласник Српског географског друштва 7-8 (1922) 239-260.
- С. Тројановић, *Старинска српска јела и тића*, Српски етнографски зборник, књ. 2, Београд 1896.
- С. Тројановић, *Тур и зубар*, Гласник српског географског друштва 12 (1926) 103-122;
- А. Узелац, *Тигрови на доњем Дунаву – мали прилог проучавању мегафауне средњовековног Балкана*, Браничевски гласник 8 (2012) 7-23.
- С. Халуза-Парис, *Појава и развој земљорадничког задругарства у Србији*, Београд 1966.
- М. Хаџи-Поповић, *Србија на Светској изложби у Паризу 1889*, Београд 1891.
- S. de Castell, A. Luke, K. Egan, *Literacy, Society, and Schooling: A Reader*, Cambridge University Press 1986;
- Ј. Цвијић, *Географска испитивања у области Кучаја*, Геолошки анали Балканског полуострва 5 (1893) 7-172.
- A. Croveti, E. Rossi, *A survey of the grape phylloxera (Viteus vitifoliae (Fitch)) a problem a century after introduction*, Integrated pest control in viticulture, Rotterdam 1987, 109-119.
- М. Ћурић, *Istorija meteorologije*, Београд 2006.

R. Chartier, *A History of Private Life: Passions of the Renaissance*, Harvard University Press 1993.

T. Čoboić, G. Antonov, *Govedarstvo od domestikacije do danas*, *Iz istorije poljoprivrede* 3-4 (2002) 15-16.

Биографија

Гордана Гарић Петровић је рођена 1972. године у Београду, где је завршила основну и средњу школу. Дипломирала је 2000. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду са дипломским радом *Српска православна црква у северној Србији под аустријском управом (1718-1739)*. Магистарску тезу *Београдска епископија од 1718. до 1739. године* одбранила је 2009. године. Рад на изради докторске дисертације *Пољопривреда Србије од 1878. до 1912. године*, под руководством метора проф. др Божице Младеновић, одобрен јој је 2012. на департману за историју Филозофског факултета у Нишу.

Након завршених основних студија, кандидаткиња је радила у више београдских основних школа. Од 2005. је запослена у Историјском институту у Београду. У периоду од 2005. до краја 2010. радила је на месту библиотекара да би од 2011. била запослена као сарадник на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану*. Сарадник је и издавачког пројекта *Српски биографски речник* Матице српске. Објавила је више радова у домаћим и страним научним часописима и зборницима радова и учествовала је на четири међународна научна скупа.

Библиографија

Чланци и расправе:

Постављање парохијалних свештеника: обавезе села, у: Мешовита грађа (Miscellanea) 30 (2009) 55-65.

Human capital and Serbian mining: historical perspective / G. Garić Petrović, Vladeta Petrović, у: History of Mining in the Central Europe (Istorija rudarstva Srednje Evrope) : Proceedings (zbornik radova) / Prva međunarodna konferencija - IRSE 2009, Fruška Gora, 27-29. 09. 2009. (First International Conference "History of Mining in the Central Europe" - IRSE 2009 ; editors (urednici) Miloš Grujić, Pavol Rybar. - Beograd : Rudarsko-geološki fakultet, 2009, 140-145. - Апстракт: Људски капитал и српско рударство: историјска перспектива.

Демографске прилике и мрежа парохија у Београдској епархији од 1718. до 1739. године, у: Историјски часопис 59 (2010) 267-295.

Human capital and Serbian mining: historical perspective / G. Garić Petrović, Vladeta Petrović, у: Mining in The Central Europe Through History. - Belgrade : University of Belgrade, Faculty of Mining and Geology, Department of Mining ; Košice : Tehnical university of Košice : BERG faculty : Institute of Geotourism, 2010, 31-39.

The Koznik District (Nâhiye) in Central Serbia in the Sixteenth Century: Settlements and Population Dynamics / Dragana Amedoski, Vladeta Petrović, G. Garić Petrović, у: International Journal of Turkish Studies vol. 17, Nos.1&2 (2011) 1-19.

Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године / Татјана Катић, Г. Гарић Петровић, у: Мешовита грађа 32 (2011) 157-190.

Прилог историји виноградарства и винарства у Србији у: Историјски часопис 60 (2011) 231-245.

Власи нахије Петруш у попису Влаха Смедеревског санцака из 1528. године / Драгана Амедоски, Г. Гарић Петровић, у: Мешовита грађа (Miscellanea) 33 (2012) 113-141.

Османски Алтин (Алтун-или) 1477. године / Татјана Катић, Г. Гарић Петровић, у: Мешовита грађа (Miscellanea) 33 (2012) 63-112.

Митрополитски намесници и придворни служитељи у Сервијској епархији (1718-1739), у: Наша прошлост 14 (Краљево 2013) 87-101.

Пољопривреда у областима ослобођеним 1912. и 1913. године према писању Тежака и Земљорадничке задруге, у: Међународни тематски зборник Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (Поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912). Књига I. - Ниш : Филозофски факултет, 2013, 429-450.

Попис становника Старог Бечеја из 1744. године, у: Мешовита грађа (Miscellanea) 34 (2013) 103-119.

Становништво и насеља нахије Петрус у 16. веку / Драгана Амедоски, Г. Гарић Петровић, у: Историјски часопис 62 (2013) 117-137.

Урбаријална регулација Сент Тимаша 1771. године, у: Мешовита грађа (Miscellanea) 34 (2013) 121-129.

Митрополитови намесници и придворни служитељи у Сервијској епархији (1718-1739), у: Наша прошлост 14 (2013) 87-101.

Zagrlata: from Serbian Župa to Ottoman Nâhiye / Gordana Garić Petrović, Dragana Amedoski, in: Journal of Oriental and African Studies 23 (Athens: 2014) 101-126.

.Прилози у енциклопедијама:

Српски биографски речник 2. - Нови Сад : Матица српска, 2006. - Одреднице: Варлаам, архиепископ охридски, 52; Велимировић, Петар (Јован), кнез, 124; Висарион, епископ ђустендилски, 220-221; Вујовић, Мичета, војвода, ктитор, 382-383; Гаврило, архиепископ охридски, 566; Гаврило Житомислићанин, јеромонах, 573; Гвозденов, Димитрије, 638; Генедије, монах, 645; Георгијевић, Герасим (Георгије Ђорђе) / Хаџи Ђера, 655; Герасим, зограф, монах, 665; Герасим, игуман и проигуман, 666-667; Григорије, епископ ваљевско-жички, 809.

Српски биографски речник 3. - Нови Сад : Матица српска, 2007. - Одреднице: Диомидије, игуман, 298; Дионисије, 299; Дионисије, митрополит дабро-босански, 299-300; Захарије, архиепископ охридски, 849; Захарије Дечанац, 850-851; Зеговић, Ананије, 866-867.

Српски биографски речник 4. - Нови Сад : Матица српска, 2009. - Одреднице: Игњатовић, Јован, сенатор, 105; Иларион, игуман, 113; Иларион, митрополит београдско-сремски, 113; Исаија, монах, 187; Јанићије, архимандрит, 259; Јоаким, игуман, 411; Јоасаф, архиепископ охридски, 420; Јован Косача, 435; Јовановић, Нестор (Никола), епископ арадски, 566; Јовановић, Тимотеј, проигуман, 640-641.

Српски биографски речник 5. - Нови Сад : Матица српска, 2011. - Одреднице: Кнежевић, Никанор, игуман, 97; Костић, Никола, оборкнез, свештеник, 291;

Кресојевић, Атанасије, војвода, 346; Кузмановић, Петар, прота, саборски посланик, 412; Кујунџић, Коста-бег, војвода, 420; Кујунџић, Мијушко, капетан, старешина граничара, 422; Лазаревић, Ђуричко, трговац, ктитор, 487; Лазаревић, Марко, митрополијски експедитор, 520; Леонтије, игуман, 580; Лонгиновић, Антоније, протопрезвитер, саборски посланик, 623-624; Макарије, митрополит нишки, 756; Максим, игуман, архимандрит, 765; Максимовић Вукосављевић, Никифор, епископ ужички, 793-794; Манојловић, Мојсеј, архимандрит, 843-844.

Остало:

Правац наступања Шумадијско-албанског одреда : [карта], у: Рат за море : дејства српских трупа у северној Албанији и на Приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године / Милић Милићевић. - Београд : Медија центар Одбрана, 2011, 62.

Правац наступања Дринско-албанског одреда : [карта], у: Рат за море : дејства српских трупа у северној Албанији и на Приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године / Милић Милићевић. - Београд : Медија центар Одбрана, 2011, 71.

Terrestrial Communications in Late Antiquity in the Western Balkans : [карта], The World of the Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries A.D.). - Belgrade : Institute of History, 2013.



Универзитет у Нишу

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом

Положај привредне Србије од 1878. и 1912.
године

која је одбрана на Филозофском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, 30.12.2015

Аутор дисертације: ГОРДАНА АРИЋ ПЕТРОВИЋ

Потпис аутора дисертације:



Универзитет у Нишу

**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНОГ И ЕЛЕКТРОНСКОГ ОБЛИКА
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Име и презиме аутора: ГОРДАНА БАРИТ ПЕТРОВИЋ

Наслов дисертације: ПОДОПРИВРЕДА СРБИЈЕ ОД
1878. ДО 1912. ГОДИНЕ

Ментор: ПРОФ. ДР БОЖИЦА ВЛАДАНОВИЋ

Изјављујем да је штампани облик моје докторске дисертације истоветан електронском облику, који сам предао/ла за уношење у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу.

У Нишу, 30.12.2015.

Потпис аутора дисертације:

Гордана Барит Петровић



Универзитет у Нишу

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да, у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

ПОЛОД ПРИВРЕДА СРБИЈЕ ОД 1878 ДО
1912 ГОДИНЕ

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прераде (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да подвучете само једну од шест понуђених лиценци; опис лиценци дат је у Упутству).

У Нишу, 30.12.2015.

Аутор дисертације: ГОРДАНА АРИЋ ПЕТРОВИЋ

Потпис аутора дисертације:

Гордана Арић Петровић

Прийемачи... 12. 2. 2016.			
ИП	СР	У	ОД

НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ

Наставно-научно веће Филозофског факултета у Нишу, на седници одржаној 20. јануара 2016. године, донело је одлуку (бр. 38/I-5-1-01) о образовању Комисије за оцену и одбрану урађене докторске дисертације кандидаткиње Гордане Гарић Петровић, магистра историје, под називом **ПОЉОПРИВРЕДА СРБИЈЕ ОД 1878. ДО 1912. ГОДИНЕ**. Након упознавања са садржином докторске дисертације, Комисија подноси следећи

ИЗВЕШТАЈ

Обим и структура докторске дисертације

Докторска дисертација Гордане Гарић Петровић има укупно 443 странице текста. Основни текст је написан на 429 страница, а списак извора и литературе заузима 14 страница. Рукопис дисертације је подељен на увод, три поглавља, закључак и списак извора и литературе.

У Уводу (1-5), кандидаткиња је дала преглед историјских извора и оцену постојеће литературе на основу којих је написана докторска дисертација, сажето се осврнула на предмет истраживања и изнела главне резултате досадашњих истраживања.

Докторска дисертација се састоји од три тематске целине, које су подељене на више потпоглавља. Прво поглавље **Природни и друштвени предуслови за развој пољопривреде** (6-78), је подељено на 15 потпоглавља: Положај и површина (7), Рељеф (8-9), Педолошки састав (10-12), Хидрографија (13-15), Клима (16-21), Сеоска насеља, земљишни фонд и становништво (22-36), Сеоско становништво (37-38), Популациона динамика (38-47), Структура сеоског становништва (48-63), Сеоско домаћинство (64), Пољопривредне зграде (64-74) и Пољопривредни радови (74-78). Друго поглавље насловљено **Држава и модернизацијски процеси у пољопривреди** (79-149) има 14 целина: Одељење за земљорадњу и сточарство (Одељење за пољску привреду и ветеринарство) (80-86), Државне установе у области пољопривреде Топчидерска економија (87-90), Државна ергела (Државни сточарски завод од 1903. године) (90-93), Пољопривредна настава (94-105), Пољопривредне станице (105-107), Расадници (108-111), Српско пољопривредно друштво (112-114), Земљорадничке задруге (115-121) и Законодавна делатност у пољопривреди 1878.-1912. године (122-149). Треће поглавље **Пољопривредна производња** (150-420), састоји се од следећих потпоглавља: Земљорадња (151), Ратарство (151-182), Воћарство (183-226), Виноградарство (227-242), Повртарство (243-252), Сточарство (253-341), Пчеларство (342-368), Живинарство (369-389), Трговина стоком (390-394) и Производња и промет сточарских производа (395-420).

Закључак (294-297) је кандидаткиња написала као сопствено виђење и оцену пољопривреде српске државе од 1878. до 1912. године. **Списак извора и литературе** (430-443) садржи у првом делу списак коришћених архивских фондова и збирки и објављених историјских извора. Списак литературе састоји се од 171. библиографске јединице и обухвата релевантне радове аутора који су се бавили овом темом у оквиру ширих истраживања.

Анализа докторске дисертације

Предмет истраживања докторске дисертације мр Гордане Гарић Петровић је пољопривреда српске државе од стицања независности на Берлинском конгресу 1878. године до почетка Првог балканског рата 1912. године. Тема доктората је из домена привредне историје, јер је пољопривреда представљала основну грану српске привреде током 19. и у првим годинама 20. века. До почетка Првог балканског рата највећи део становништва Србије, око 85 %, живео је на селу и издржавао се од земљорадње и сточарства. Упркос значају, пољопривреда Србије у наведеном периоду није у довољној мери обрађена у историографији. Поједини истраживачи бавили су се само одређеним проблемима или историјом пољопривреде појединих подручја, најчешће у радовима или поглављима монографија посвећеним регионалној историји.

Кандидаткиња је као циљ истраживања поставила да истражи и објасни промене које су захватиле све гране српске пољопривреде и да, у највећој могућој мери објасни и реконструира улогу државе у модернизацијским процесима који су захватили српско село на прелазу векова и оцени успешност аграрне политике Краљевине Србије. Овом докторском дисертацијом кандидаткиња је истраживала један од најзначајнијих периода у историји српске пољопривреде и указала на промене и процесе који су означили почетак трансформације традиционалне у модерну пољопривредну производњу.

Прво поглавље докторске дисертације **Природни и друштвени предуслови за**

развој пољопривреде кандидаткиња је посветила природним и друштвеним условима у којима се развијала пољопривреда Краљевине Србије. Она је указала на производни потенцијал земљишног фонда, климатске и хидрографске услове, описала главне типове сеоских насеља и утврдила њихов удео у укупном броју

насеља у Србији. Посебну важњу Гордана Гарић Петровић посветила је сеоском атару, приватном и државном земљишту, односу обрађеног и необрађеног земљишта и организацији пољопривредне производње у оквиру домаћинства.

Друго поглавље **Држава и модернизацијски процеси у пољопривреди** (79-149) бави се улогом државе у развоју пољопривреде. Кандидаткиња се потрудила да што је више могуће осветли и објасни улогу државе у модернизацијским процесима који су захватили српско село на прелазу векова и успешност њене аграрне политике. Она је акценат ставила на истраживања која су се односила на активности владе (извршне власти) у дефинисању аграрне политике, начину организовања рада Одељења за земљорадњу и сточарство (од 1900. године Одељење за пољску привреду и ветеринарство), државних пољопривредних завода и пољопривредних школа као носилаца активности у пракси. Други део поглавља посвећен је раду Српског пољопривредног друштва и земљорадничких задруга. Кандидаткиња је потом, при крају поглавља, анализирала законе који су се тicali пољопривреде у наведеном периоду, посебно законе који су се односили на унапређење појединих пољопривредних грана (виноградарство, воћарство, сточарство), законе о заштити од болести и штеточина (сточне заразе, говеђа куга, филоксерне заразе), законе о чувању имовине и накнади штете (чување пољског имања, осигурање стоке) и законе који су се односили на рад државних службеника, установа, удружења и школа у области пољопривреде.

У трећем поглављу **Пољопривредна производња** (150-420) мр Гордана Гарић Петровић је представила развој сваке пољопривредне гране појединачно и указала на промене у величини приноса, аграрно-техничком развоју, распореду радова и промету пољопривредних производа. На почетку сваке целине посвећене одређеној пољопривредној грани дала је и кратак преглед њеног развоја почев од средњег века. Осим тога, указала је и на процесе прераде

појединих пољопривредних производа и трговину змљорадничким и сточарским производима на домаћем и страном тржишту. Такође, приказала је рад појединих стручних удружења, као и најважније пољопривредне изложбе у земљи и највеће успехе домаћих излагача на изложбама у свету.

Мр Гордана Гарић Петровић је у својој докторској дисертацији пратила развој српске државе на основу њене економске спаге, истражујући тада доминантну привредну грану – пољопривреду. Структура докторске дисертације у тематском кругу омогућава да се сагледају кључни процеси проучаване појаве. Кандидаткиња се определила за тематске целине, јер је тако најбоље могла да представи резултате до којих је дошла у истраживању. Схватајући значај статистичких података у праћењу кретања у пољопривреди и коришћењу истих за увиђање економских могућности друштва и државе, она се успешно прикључила темама које су у тренду светске историографије. На основу статистичких података, закона и описа савременика, приказан је начин на који се пољопривреда развијала. Одабрани хронолошки оквир одговара пољопривредним пописима извршеним у Кнежевини (мањим делом) и Краљевини Србији. Регионалне разлике уважене су кроз представљање статистичких резултата по окрузима. Ради лакшег сналажења приложени су и спискови табела (49), графикона (82), илустрација (14) и карата (18), што омогућава прегледност и лакше сналажење читалаца. Табеле и графикони пружају довољно информација, а помоћу слика и карата стичемо и визуелну представу, која заокружује тему.

Ради обраде теме кандидаткиња је прегледала обимне историјских извора, од архивске грађе првог реда до објављених извора. Истраживања се базирају на необјављеној архивској грађи, објављеним историјским изворима, стручној штампи с краја 19. и почетка 20. века, објављеним статистичким подацима и савременој литератури из различитих научних дисциплина. Кандидаткиња је

архивска истраживања обавила у Архиву Србије, Архиву САНУ, Историјском архиву Београда и Архиву Југославије. Најобимнији део коришћене грађе чува се у фондовима Архива Србије (фонд Министарства народне привреде (МНП)– Одељење за земљорадњу и сточарство (МНП-3) и Одељење за пољску привреду и ветеринарство (МНП-П)). До сада ова грађа готово да није коришћена јер за њу не постоје архивска информативна средства и највећим делом је нефасциклирана. Друга два коришћена фонда Архива Србије, фонд Главног савеза српских земљорадничких задруга и Комплекс фондова задружних организација, садрже знатно мање докумената који се односе на период пре Великог рата. У Архиву САНУ је мр Гордана Гарић Петровић истраживала Историјску и Етнографску збирку, у којима се чувају рукописи необјављених етнографских дела и списа. Поред тога, за писање дисертације су корисно послужила и поједина документа из Архива Југославије (фондови Министарство финансија Краљевине Југославије и Главни задружни савез), и Историјског архива Београда (фонд Управа града Београда). При изради дисертације кандидаткиња је користила и богату оновремену стручну литературу, у којој је забележено низ података о пољопривредној пракси на српском селу. Прегледала је и истражила и стручну штампу, преваходно лист *"Тежак"*, кога је покренуло Српско пољопривредно друштво 1869. године. У периоду који је тема ове дисертације, започело је издавање и једне од најзначајнијих едиција у српској науци – Српског етнографског зборника. У оквиру едиције објављено је више дела захваљујући којима су сачувани значајни подаци о традиционалној пољопривреди појединих делова Краљевине Србије.

Кандидаткиња је истраживање за докторску дисертацију обавила у више фаза, у складу са уобичајеним истраживачким методама и постулатима историјске науке. Први корак представљао је преглед и анализирање већ постојеће литературе, како би што правилније позиционирала предмет истраживања. Даље ангажовање било је усмерено ка прикупљању релевантне

архивске грађе и публикованих извора. Резултати овако спроведеног истраживања дали су одговоре на кључна питања која се тичу развоја пољопривреде Србије и њених карактеристика у периоду од 1878. до 1912. године.

С обзиром на предмет обраде, Гордана Гарић Петровић је користила аналитички, квантитативни, компаративни и синтетички метод. На основу прегледа и анализе докторске дисертације мр Гордане Гарић Петровић, чланови Комисије су сагласни у оцени да је кандидаткиња успешно обрадила тему и дала научни допринос проучавању једне значајне теме из српске историје с краја 19. и почетка 20. века. Резултати до којих је дошла говоре о добром познавању теме коју је проучавала. Она је одабрала тему којом је могла да покаже да је овладала потребним методолошким знањима. Њени закључци су исправни и утемељени на необјављеној и објављеној изворној грађи и постојећој литератури. Интерпретација резултата такође сведочи о зрелости истраживачког поступка и приступа теми. Рад мр Гордане Гарић Петровић је препознатљив по прегледном и систематичном излагању резултата, критичности према историјским изворима и интерпретацијама претходника и способности препознавања битних података и извора. Дисертација је допринос привредној и друштвеној историји Краљевине Србије. Кандидаткиња је показала сигурност у интерпретацији и способност да користи, тумачи и упоређује разноврсну изворну грађу и литературу. Она је направила добру структуру докторске дисертације и правилно примењивала научни апарат који је одлика модерне историографије. Допринос научној мисли је и што је по први пут објединила новца и старија истраживања и разматрања која се односе на наведену тему. Кандидаткиња је целовитим сагледавањем и међусобним поређењем постигла вредан резултат, у који је уградилa и сопствене закључке. Докторска дисертација је леп пример како је кандидаткиња успела коришћењем података пронађених у изворима и литератури да направи целину, која открива привредну историју Краљевине Србије. Такође треба истаћи да је

Гордана Гарић Петровић уложила додатни напор да би стекла неопходна знања из различитих научних дисциплина – географије, пољопривреде, ветерине, метеорологије. Она је направила iskorak тиме што је резултате ранијих истраживања упоређивала са сопственим резултатима и закључцима. Овде наравно морамо нагласити да су у научном погледу за историјску науку веома битни и они резултати којима се ранија сазнања проширују и отварају нови круг питања за нека будућа истраживања.

Истражујући пољопривреду Србије на прелазу 19. у 20. век, кандидаткиња је установила да је ова привредна грана била у сталном успону. Основни потенцијал за свеукупни развој Краљевине Србије представљало је младо, национално и верски хомогено становништво. Прве генерације које су прошле обавезно образовање у основној школи понеле су на својим деђима модернизацијске процесе на селу. Традиционалне аграрне технике су се мењале сходно захтевима све развијенијег унутрашњег тржишта и повећаног извоза. То је нарочито приметно у ширењу културе шљиве и у нагом развоју живинарства. Иако су пољопривредни радови и даље углавном обављани традиционалним алаткама и оруђима, почела је да се шири употреба савремених машина, нарочито у областима са најразвијенијом земљорадњом, као што је било Поморавље.

Важност пољопривреде, као основне привредне гране, добила је и своју формалну потврду када је Законом о устројству Министарства за народну привреду, донетом 2. јануара 1883. године, омогућено формирање Одељења за земљорадњу и сточарство. У докторској дисертацији Гордане Гарић Петровић је по први пут указано на значај овог одељења, делокруг његовог рада, ако и његов шематизам. Поред тога, посебно су наведени закони који су се односили на област пољопривреде и који су омогућили да држава директно утиче на развој пољопривредне производње, њену модернизацију, одабир нових и напреднијих

сортни домаћих животиња и културних биљака, као и на рад пољопривредних установа и школа.

Истраживање мр Гордане Гарић Петровић добра је полазна тачка за схватање привредних и економских могућности српске државе од осамдесетих година 19. века до почетка балканских ратова. Овакав начин истраживања и презентације резултата је пожељан због критичког упознавања сопствене прошлости и поређења српског развоја са оновременим европским државама и позиционирања Србије међу њима.

Пољопривреда српске државе у периоду од Берлинског конгреса до почетка Балканских ратова представља важну историографску тему. О наведеној теми још увек није урађена посебна студија. Овом дисертацијом нуди се детаљна и разумљива слика најразвијеније и најзаступљеније привредне гране тадашње Србије. Кандидаткиња је на основу извршеног истраживања, анализе прикупљеног материјала заснованог на релевантној грађи и литератури, те његове обраде и компарације са раније објављеним радовима, кроз мноштво чињеница и детаља на јасан и прегледан начин употпунила празнину у српској историјској науци.

Закључак и предлог

На основу прегледа и анализе докторске дисертације мр Гордане Гарић Петровић, Комисија је сагласна у мишљењу да је одабрана тема научно релевантна и методолошки добро урађена. Докторска дисертација је написана у складу са образложењем наведеним у пријави теме.

Докторска дисертација **Пољопривреда Србије од 1878. до 1912. године** садржи све потребне елементе, задовољава постављене критеријуме и захтеве за израду дисертације и представља оригиналан и значајан допринос науци. Због

тога. Комисија предлаже Наставно-научном већу Филозофског факултета у Нишу да прихвати овај Извештај о урађеној докторској дисертацији и одобри њену јавну одбрану.

У Београду, 12. фебруара 2016.

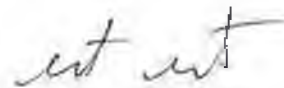
КОМИСИЈА



др Божица Младеновић
редовни професор Филозофског факултета у Нишу



др Александра Вулетић
научни сарадник Историјског института у Београду



др Милиш Милићевић
научни сарадник Историјског института у Београду